

ANAYASA MAHKEMESİ KARARLARINDA KEMALİZM
ve OTORİTERLİK: ANALİTİK BİR İNCELEME

Doktora Tezi

MUSTAFA MERT ALPBAZ

Hukuk Bölümü

İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi, Ankara

Temmuz 2019

MUSTAFA MERT ALPBAZ

ANAYASA MAHKEMESİ KARARLARINDA KEMALİZM ve
OTORİTERLİK: ANALİTİK BİR İNCELEME

Bilkent Üniversitesi 2019

Üzerimdeki emekleri ödenmez olan babam Prof. Dr. Mustafa Alpbaz'a ve rahmetli
annem Pınar Alpbaz'ın anısına...

ANAYASA MAHKEMESİ KARARLARINDA KEMALİZM ve OTORİTERLİK:
ANALİTİK BİR İNCELEME

İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi

Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü

Kamu Hukuku Disiplininde Doktora Derecesi Kazanma Yükümlülüğünün Parçasıdır.

MUSTAFA MERT ALPBAZ

Hukuk Bölümü

İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi, Ankara

Ağustos 2019

Bu tezi okuduğumu, kapsam ve nitelik bakımından Hukuk Doktora derecesi için yeterli bulduğumu beyan ederim.

.....
Prof. Dr. Ece GÖZTEPE ÇELEBİ

Tez Danışmanı

Bu tezi okuduğumu, kapsam ve nitelik bakımından Hukuk Doktora derecesi için yeterli bulduğumu beyan ederim.

.....
Prof. Dr. Erdal ONAR

Tez Jüri Üyesi

Bu tezi okuduğumu, kapsam ve nitelik bakımından Hukuk Doktora derecesi için yeterli bulduğumu beyan ederim.

.....
Doç. Dr. Ozan ERGÜL

Tez Jüri Üyesi

Bu tezi okuduğumu, kapsam ve nitelik bakımından Hukuk Doktora derecesi için yeterli bulduğumu beyan ederim.

.....
Dr. Öğr. Üyesi Derya DOĞRU

Tez Jüri Üyesi

Bu tezi okuduğumu, kapsam ve nitelik bakımından Hukuk Doktora derecesi için yeterli bulduğumu beyan ederim.

.....
Dr. Öğr. Üyesi İsmail YÜKSEL

Tez Jüri Üyesi

Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü'nün Onayı

.....
Prof. Dr. Halime DEMİRKAN

Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	i
ÖZET.....	v
ABSTRACT	vi
TEŞEKKÜR	vii
KISALTMALAR	viii
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM: KEMALİZM VE TÜRKİYE ANAYASALARI	10
I. Kemalizm Kavramının Ortaya Çıkışı ve Tanımı.....	10
II. Kemalizm'in Tarihsel Gelişimi (1920-1950).....	15
A.Mustafa Kemal Atatürk'ün Düşünce Dünyası ve Milli Mücadele Dönemindeki Düşünceleri (1920-1923).....	15
B.Kemalizm'e Esas Olan Fikirlerin Olgunlaşma Dönemi (1923-1931).....	17
C.Kemalizm'in Düşünce Akımı Olarak Ortaya Konulması ve Gelişimi (1931-1938).....	21
D.Milli Şef Dönemi ve Kemalizm (1938-1945)	29
E. Çok Partili Yaşama Geçiş Döneminde Kemalizm (1945-1950)	33
III. Kemalizm'in İlkeleri.....	36
A.Cumhuriyetçilik	36
B.Milliyetçilik	43
C.Halkçılık	56
D.Devletçilik	67
E. Laiklik	76
F. İnkılapçılık	89
IV. “İdeolojik Anayasa” Tartışmaları Çerçevesinde İdeolojiler, Anayasalar ve Kemalizm	97
A- İdeoloji Kavramı ve Kemalizm	97

B. Demokratik Meşruluk Çerçevesinde Anayasalar, İdeolojiler ve Kemalizm	103
V- Tarihsel Süreç İçerisinde Kemalizm'in Anayasalara Yansıması	108
A.Kemalizm'in 1924 Anayasası'na Yansıması: 1937 Değişikliği.....	108
B.Kemalizm'in 1961 Anayasasına Yansıması.....	112
i. Tarihsel Arka Plan: DP Döneminde Kemalizm (1950-1960)	112
ii. 27 Mayıs Darbesi ve Kemalizm'in 1961 Anayasasına Yansıması.....	117
C.Kemalizm'in 1982 Anayasasına Yansıması.....	132
i. Tarihsel Arka Plan-I: CHP'de "Ortanın Solu" Hareketi, Sol ve Sağ Kemalizm Akımları (1961-1980).....	132
ii. Tarihsel Arka Plan-II: 27 Mayıs'tan 12 Eylül'e Kemalizm ve Ordu	139
iii. Tarihsel Arka Plan-III: "12 Eylül Atatürkçülüğü" ve 1982 Anayasası'na Giden Yol.....	142
iv.Kemalizm'in 1982 Anayasasına Yansıma Süreci	147
VI- Kemalizm'in İlkelerinin 1961-1982 Anayasalarına ve Anayasa Mahkemesi Kararlarına Yansıması	154
A.Cumhuriyetçilik	154
B.Milliyetçilik.....	157
C.Halkçılık	163
D.Laiklik	168
E.Devletçilik.....	175
F. İnkılapçılık	180
G.Genel Değerlendirme	184
İKİNCİ BÖLÜM: TÜRKİYE'DE ANAYASA YARGISININ KURULMA SÜRECİ VE KEMALİZM	186
I- Kuramsal Çerçeve: Anayasa Yargısının Demokratik Meşruluğu	186
A.Demokrasi Kavramı ve Anayasalar.....	186
B.Anayasanın Korunması Problemi ve Anayasa Yargısı Düşüncesi.....	193
C.Anayasa Yargısının Demokratik Meşruluğunun Temel Sorunsalı: Demokratik İktidarların Sınırlandırılması ve Azınlıkların Korunması.....	200
D.Demokrasinin Prosedürel ve Maddi Yönleri Çerçevesinde Anayasa Yargısının Demokratik Meşruluğu	214
II- Anayasa Yargısı-Siyaset İlişkisi ve Yargısal Aktivizm Kavramı.....	228
A.Genel Olarak	228
B.Yargısal Aktivizm Kavramı	233
C.Yargısal Aktivizm Kavramının Türkiye'deki Kullanım Biçimi	244
D.Yargısal Aktivizm Kavramına Yönelik Eleştiriler	251
III- Türkiye'de Anayasa Yargısının Kuruluş Süreci.....	259
A.Cumhuriyetin İlanına Kadar Olan Dönemde Anayasa Yargısı Düşüncesi ...	259

B.CHP İktidarı Döneminde Demokrasi Anlayışı ve Anayasa Yargısı Düşüncesi (1923-1945).....	261
C.Çok Partili Yaşama Geçiş Döneminde Anayasa ve Demokrasi Tartışmaları (1945-1950).....	263
D.DP İktidarı Dönemi: Parlamentoda Azınlık Olan Partilerin Korunması Anlayışı Çerçevesinde Anayasa Yargısı Düşüncesi (1950-1960)	267
E. 1961 Anayasası ile Anayasa Mahkemesi'nin Kuruluşu ve Genel Değerlendirme.....	272
IV- Türkiye’de Anayasa Yargısının Merkez- Çevre İlişkileri Sorunsalı ile Açıklanması Girişimi ve Eleştirisi	277
I- Genel Olarak	277
II- Kemalist Otoriterlik Olgusu: Türkiye’de Anayasa Yargısının Merkez- Çevre Sorunsalı ile Açıklanmasının Düşünsel ve Tarihsel Temeli	284
III. Merkez-Çevre İlişkileri ve Hegemonik Koruma Tezleri: Türkiye’de Anayasa Yargısının Merkez-Çevre Sorunsalı ile Açıklanmasının Teorik Temelleri	309
A.Hegemonik Koruma Tezi ve Türkiye’de Yanlış ve Eksik Anlaşılan Yönleri	309
B.Merkez-Çevre Tezine Yönelik Tespitler ve Eleştiriler	317
i. Merkezin Yapısının Belirsizliği ve Elitizm Olgusu	317
ii.Merkez Kurgusundaki Çelişkiler	328
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: ANAYASA MAHKEMESİ KARARLARINDA MERKEZ-ÇEVRE SORUNSAĞI VE KEMALİST OTORİTERLİK OLGUSU.....	333
I- Kuramsal Çerçeve: Otoriterlik, Merkez-Çevre Unsurları ve Anayasa Mahkemesi.....	333
II- CHP’nin ve Çevre Partilerinin 1961 Anayasası’nın İlk Döneminde Askerlik Hizmeti ile İlgili Kanunlara Karşı Açtıkları İptal Davaları	334
III- 12 Mart Döneminde CHP, TİP ve Anayasa Mahkemesi.....	341
IV. Çevre Partilerinin İktidarlarda Döneminde Kabul Edilen Bazı Otoriter Kanunlara Karşı Açılmış Olan İptal Davaları: “Çevre ve Merkez Otoriterliği”	362
V. Askeri Mahkemelerin Hak ve Özgürlükler ile İlgili İtiraz Başvuruları....	383
A.Askerî Mahkemelere Yönelik Önyargılar	383

B.Askerlik Hizmeti ve Disiplin İle İlgili İtiraz Başvuruları	385
i. Anayasaya Uygun Bulunan Hükümler	385
ii. Anayasaya Aykırı Bulunan Hükümler	390
C.Askerli Mahkemeler Bakımından Hak Arama Hürriyeti ve Doğal Hakim İlkesine Yönelik İtiraz Başvuruları	394
i. Anayasaya Aykırı Bulunan Hükümler	395
ii. Anayasaya Uygun Bulunan Hüküm.....	397
D- Sivillerin Askerli Mahkemede Yargılanması ile İlgili İtiraz Başvuruları.....	399
E- Ceza ve Ceza Muhakemesi Hukukunun Genel İlkeleri ile İlgili Olup Askerlik Hizmeti ile İlgisi Bulunmayan İtiraz Başvuruları	402
F- Düşünce ve İfade, Bilim, Din ve Vicdan Hürriyeti ile İlgili İtiraz Başvuruları	408
VI. Genel Değerlendirme	415
SONUÇ	417
KAYNAKÇA	422

ÖZET

ANAYASA MAHKEMESİ KARARLARINDA KEMALİZM VE OTORİTERLİK:

ANALİTİK BİR İNCELEME

ALPBAZ, Mustafa Mert

Doktora, Hukuk Bölümü

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Ece GÖZTEPE ÇELEBİ

Ağustos 2019

Bu çalışmanın amacı Kemalizm'in Türkiye'deki anayasacılık hareketlerindeki rolünü ortaya koymaktır. Çalışmada Kemalizm'in bir ideoloji olarak Türkiye anayasalarına yansımaları siyasi ve tarihi gelişmeler çerçevesinde incelenmiştir. Kemalizm'in ilkelerinin Anayasa Mahkemesi kararlarına nasıl yansıdığı tartışılmış, hangi ilkeler bakımından Anayasa Mahkemesi'nin "Kemalist" olarak nitelendirilebileceği ortaya konulmaya çalışılmıştır. Türkiye'de anayasa yargısının kuruluş süreci de parlamentodaki azınlıkların korunması düşüncesiyle açıklanmıştır. Bu sürecin açıklanmasında başvurulan merkez-çevre ilişkileri ile hegemonik koruma teorilerinin, Türkiye'deki sürece uymayan yönleri ele alınmıştır. Anayasa Mahkemesi kararları da bu teoriler yönünden ve "Kemalist otoriterlik" olgusu çerçevesinde değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Anayasa Yargısı, Hegemonik Koruma, Kemalist Otoriterlik, Kemalizm, Merkez-Çevre İlişkileri

ABSTRACT

KEMALISM AND AUTHORITARIANISM IN THE DECISIONS OF CONSTITUTIONAL COURT: AN ANALYTICAL EXAMINATION

ALPBAZ, Mustafa Mert

Ph.D., Department of Law

Supervisor: Prof. Dr. Ece Göztepe ÇELEBİ

August 2019

The purpose of this study is to explain the role of the Kemalism in Turkish constitutionalist movements. We examine the reflections of Kemalist ideology on Turkish constitution in the framework of political and historical developments. This thesis also discusses how the principles of Kemalism are reflected in the Constitutional Court and in terms of which principles, the constitutional court could be described as “Kemalist”. The course of the establishment of the constitution judiciary in Turkey is explained with the idea of the protection of minorities in parliament. This process is explained with reference to aspects of centre-periphery relationship and hegemonic preservation theories which don’t meet this course. The decisions of the Constitutional Court are also evaluated in terms of these theories and within the framework of the phenomenon of “Kemalist authoritarianism”.

Key Words: Center-Periphery Relations, Constitutional Judiciary, Hegemonic Preservation, Kemalism, Kemalist Authoritarianism

TEŞEKKÜR

Tezimizin sorunsalı olan konuya dikkatimi çeken ve bu konu üzerinde çalışmamı teşvik eden, hukuk yanında başka bilim dallarını da ilgilendiren sorunsalın çok farklı yönlerden ele alınması mümkün olduğundan dolayı karşılaştığım zorlukların üstesinden gelmemi sağlayan, sistematik çalışma yeteneğimi geliştiren, tezin her aşamasında akademik ve manevi desteğini esirgemeyen danışmanım Prof. Dr. Ece GÖZTEPE ÇELEBİ'ye teşekkürlerimi sunarım.

Tez izleme komitemde ve tez savunma jürimde yer alan, önerileri ile çalışmama büyük katkı sağlayan, çeşitli kaynaklara dikkatimi çeken, çalışmamı ilgi ve titizlikle değerlendiren Prof. Dr. Erdal ONAR ile Doç. Dr. Ozan ERGÜL'e, tez savunma jürimde bulunan, değerli görüşleriyle tezime önemli katkılar sağlayan Dr. Öğr. Üyesi Derya DOĞRU ve Dr. Öğr. Üyesi İsmail YÜKSEL'e teşekkürü borç bilirim.

Kıymetli görüşleriyle değişik konulara dikkatimi çeken, çeşitli kaynaklara ulaşmamı sağlayan, tez yazım sürecinde beni akademik ve manevi yönden destekleyen Prof. Dr. Aykut ÇELEBİ'ye, tezimde yararlanmam gereken bir belgeye ulaşmamı sağlayan Anayasa Mahkemesi Raportörü Dr. Abdullah TEKBAŞ'a teşekkür ederim.

Bilgiye olan sevgimi korumak için bir dönüm noktasında yönümü değiştiren ve bu teze varlık kazandıran, ilk gençlik çağlarımda başlayan asıl sevgimin kaynağı eşim Eda ALPBAZ'a sonsuz minnetle...

KISALTMALAR

ANAP: Anavatan Partisi
AP: Adalet Partisi
As. CK: Askeri Ceza Kanunu
ARMHC: Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyeti
AÜHFD: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi
AÜSBFD: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi
AYM: Anayasa Mahkemesi
AMKD: Anayasa Mahkemesi Kararlar Dergisi
BMM: Büyük Millet Meclisi
C: Cilt
C.H.F./CHF: Cumhuriyet Halk Fırkası
C.H.P./CHP: Cumhuriyet Halk Partisi
DİB: Diyanet İşleri Başkanlığı
DMTD: Danışma Meclisi Tutanak Dergisi
DP: Demokrat Parti
HF: Halk Fırkası
Hür P.: Hürriyet Partisi
İÜHFD: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası
MBK: Milli Birlik Komitesi
MGKTD: Milli Güvenlik Konseyi Tutanak Dergisi
MGK: Milli Güvenlik Kurulu
POVSK: Polis Vazife ve Salahiyet Kanunu
RG: Resmi Gazete
S.: Sayı
s.: Sayfa
SCF: Serbest Cumhuriyet Fırkası
SD: Söylev ve Demeçler
TBMM: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TCK: Türk Ceza Kanunu

TİP: Türkiye İşçi Partisi

TM: Temsilciler Meclisi

TRT: Türkiye Radyo ve Televizyon Kurumu

TSK: Türk Silahlı Kuvvetleri

Vol: Volum

GİRİŞ

“- [...] Size bu hafta görmeniz gereken rüyaların bir listesini veriyorum.

Ve elime bir kâğıt parçası uzattı.

-Doktor, isteyerek rüya görülür mü hiç? Reçeteyle rüya... İmkân-sız...

-Bu müspet bir ilimdir, dostum! Burada itiraz olmaz.¹”

Ahmet Hamdi Tanpınar

Saatleri Ayarlama Enstitüsü

Anayasalar, devletin kurumsal yapılanmasının hukuki temelini oluşturan, kişi hak ve özgürlüklerini düzenleyen ve bir hukuk düzeninin en üst seviyesinde yer alan normlar bütünüdür. Bu özelliklerinden dolayı anayasaların korunması için çeşitli hukuki mekanizmalar belirlenmiş olup anayasa yargısı bunlardan birisi ve en etkili olanıdır. Çünkü anayasa mahkemeleri, yasama organının kabul ettiği düzenlemeyi anayasaya aykırı görmeleri durumunda onu iptal etme yetkisine sahiptir. Bundan dolayı anayasa yargısının demokratik meşruluğu yoğun şekilde tartışılmıştır. Demokratik çoğunluklar ile sınırlandırılmış iktidar arasındaki gerilim, anayasa yargısının demokratik meşruluğu hakkındaki tartışmaların odak noktasıdır. Demokratik iktidarın sınırlandırılması düşüncesinin iki dayanağı vardır. Bunlardan birincisi, seçilmiş çoğunluklar karşısında, toplumun azınlıkta kalan kesimlerinin korunmasıdır. Söz konusu kesimlerin anayasa yargısı ile korunmasının sebebi, onların hak ve

¹ Tanpınar, A.H.: Saatleri Ayarlama Enstitüsü, 31. Baskı, İstanbul 2016, s. 118.

özgürlüklere sahip olmasıdır. İkinci olarak, demokrasinin prosedürel veya karar alma süreçlerine yönelik boyutunun yanında maddi bir yönü de bulunmaktadır ki temel hak ve özgürlükler demokrasinin maddi, bir başka deyişle içeriğe yönelik boyutunu oluşturur. Hak ve özgürlüklerin anayasa yargısı ile korunması, esasen demokrasinin korunması anlamına gelmektedir. İktidarın sınırlandırılması, hukuk devleti ve kuvvetler ayrılığı kavramlarını da beraberinde getirmektedir.

Anayasalar hukuki olduğu kadar siyasi nitelikte olan metinlerdir. Bir devletteki siyasi sistemi anayasa oluşturur ve siyasi sistem de anayasa normları çerçevesinde faaliyet gösterir. Anayasa mahkemelerinin de siyasi bir yönü vardır. Çünkü bu mahkemeler, siyasi bir organ olan yasama organının bazı faaliyetleri üzerinde tasarrufta bulunma yetkisine sahiptirler. Bu özellik de anayasa mahkemelerini diğer yargı organlarından ayırır. Dolayısıyla gerek anayasaların gerekse anayasa yargısının siyasi ve tarihi süreçlerden soyutlanarak değerlendirilmesi mümkün değildir.

Türkiye Cumhuriyeti’nde de anayasalar ve anayasa yargısı kuşkusuz tarihi ve siyasi süreçlerden etkilenmiştir. Türkiye’de söz konusu süreçleri en yoğun biçimde etkileyen düşünce akımı ise Kemalizm’dir (Atatürkçülük).² Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk’ün, Osmanlı Devleti’nin yıkılmasından sonra kurulan yeni devletin siyasi, sosyal ve ekonomik bakımdan yapılandırılmasına yönelik düşüncelerinin bütünü olan Kemalizm, çok çeşitli tartışmaların odağı olmuş, hatta bu tartışmaların ölçütü haline gelmiştir. Bir başka deyişle, birbirine zıt siyasi fikirler hep Kemalizm üzerinden dile getirilmiş, son tahlilde bütün siyasi tartışmalar Kemalizm’e uygunluğun veya aykırılığın tartışılması biçiminde ortaya çıkmıştır. “Sağcılık-

² Tezimizde tercih edilen kavram “Kemalizm”dir. Çünkü “Kemalizm”, bu düşünce akımının orijinal adı olup “Atatürkçülük” bazı siyasi sebeplerle ve sonradan türetilmiş bir kavramdır. Bu hususa ileride ayrıntılı şekilde değinilecektir.

solculuk”, “İslamcılık-laiklik” “gericilik-ilericilik”, “demokratlık-otoriterlik” gibi çeşitli siyasi gerilimler hep bir yönüyle Kemalizm ile ilişki içinde olmuşlardır.

Kemalizm, Türkiye Cumhuriyeti’ni Osmanlı Devleti’nden farklı bir hukuk düzeni temelinde şekillendirdiği için bu akımın 1924, 1961 ve 1982 anayasalarına çeşitli biçimlerle de olsa yansması kaçınılmaz olmuştur. Bu noktadan hareketle gerek Türkiye’deki anayasal gelişmeler gerekse anayasa yargısının kurulması, Kemalizm ile bağlantılı şekilde ve çeşitli yönlerden tartışılmıştır. Kemalizm’in anayasalar çerçevesinde tartışılması, “ideolojik anayasa” söylemi merkezinde olmuştur. Bu anlayışa göre Türkiye anayasalarında “Kemalizm”, otoriter bir resmi ideoloji olarak yer almıştır. Oysa anayasalarda bir ideolojinin ifade edilmesi, demokrasi ile çelişmekte olup anayasalar tarafsız ve her düşünceye eşit mesafede olmalıdır veya anayasanın ideolojisinin temelini çeşitli demokratik unsurlar oluşturmalıdır. “Resmi ideoloji” tartışmaları, bir bakıma Atatürk döneminin bütünü üzerinden yürütülen tartışmaların ve bu döneme yöneltilen eleştirilerin anayasa hukuku alanına bir yansıması olup bu tartışmalar detaylı hukuki gerekçelere dayanmamaktadır.

“İdeolojik anayasa” tartışmasından daha karmaşık olan ve çeşitli teorilerle desteklenmiş bir diğer tartışma, Türkiye’de anayasa yargısının kuruluşunu Kemalizm ile ilişkilendirmektedir. Buna göre cumhuriyetin kuruluşundan beri var olan ve Kemalist ideolojiyi benimsemiş ordu, aydınlar, bürokratlar, yargı organları ve CHP, Türkiye siyasetinde merkezi diğer aktörler de çevreyi oluşturmaktadır. 1950 seçimlerinde CHP, iktidarı çevre güçlerin temsilcisi olan DP’ye devretmiştir. İktidarı kaybeden ve seçimle iktidara gelemeyeceklerine inanan Kemalist elitler, kaybettikleri siyasi güçlerini yeniden kazanabilmek adına anayasa yargısını desteklemişlerdir. 27 Mayıs 1960’ta gerçekleşen askeri darbe ile iktidara gelen Kemalist elitler hazırladıkları

1961 Anayasası ile Anayasa Mahkemesi'ni kurmuşlar ve menfaatleriyle siyasi pozisyonlarını garanti altına almışlardır. Bu kesimin menfaati, Kemalizm'in, devletin Kemalizm'in öngördüğü laik ve milli niteliğinin ve genel olarak devletin bireye karşı korunmasıdır. Bu durum gene Kemalist elitler tarafından hazırlanan 1982 Anayasası ile devam etmiştir.

Bu teorinin düşünsel ve tarihsel temeli “Kemalist otoriterlik” olgusudur. Kemalist otoriterliğin odak noktası bireyin karşısında devletin korunmasıdır. Seçimle iktidara gelinemeyeceğinin düşünülmesi, halktan kopukluğu ve elitizmi, seçim dışı yollar aracılığıyla devletteki etkinin devam ettirilmek istenmesi de demokrasi karşıtlığını ifade etmektedir. Böylece Kemalizm otoriter bir düşünce akımı, Kemalistler de hak ve özgürlüklere karşı, otoriter bir kesim olarak ortaya çıkmaktadır. Esasen bütün bunlar, “post-Kemalist” argümanların anayasa hukuku öğretisine bir yansımasıdır. İleride değinilecek olan bu argümanları benimseyen yazarlar, Kemalizm'i Türkiye'nin demokratikleşememesinin tek sebebi olarak kabul etmektedirler.

Türkiye'de anayasa yargısının merkez-çevre sorunsalıyla açıklanmasının teorik temelleri ise İsrail asıllı Kanadalı siyaset bilimci ve hukukçu Ran Hirschl'in “hegemonik koruma” tezi ile siyaset bilimci Şerif Mardin'in merkez-çevre ilişkileri teorisidir. Hirschl, bazı ülkelerde, çeşitli siyasi gelişmeler sebebiyle etkilerini yitirmeye başlayan siyasi ve ekonomik elitlerle yargı elitlerinin, hegemonik konumlarını kaybetmemek amacıyla anayasa yargısını desteklediklerini öne sürmüştür. Yargının siyasallaşması sürecini de açıklayan Hirschl, bu süreci “jüritokrasi” olarak adlandırmıştır. Şerif Mardin de her toplumun olduğu gibi Osmanlı'da da merkezin-çevrenin bulunduğunu, Osmanlı'nın son döneminde ortaya çıkan, devletin yıkılmasını önlemeyi amaçlayan, Jön Türkler'den İttihat ve Terakki'ye

oradan da Kemalist CHP'ye uzanan, ülkeyi modernleştirme misyonunu üstlenen aydın-ordu-bürokratlar tabakasının merkezi, geniş halk kesimlerinin de çevreyi oluşturduğunu iddia etmiştir. Merkez güçlerin temsilcisi CHP, 1950 seçimleriyle iktidarı çevre güçlerin temsilcisi DP'ye bırakmıştır. 27 Mayıs 1960 darbesi ise merkez güçleri tekrar iktidara getirmiş ve onların beklentilerine uygun şekilde 1961 Anayasası hazırlanmıştır.

Bütün bu anlatıma refakat eden yargısal aktivizm kavramına gelince, bu kavramın odak noktası hukuk ve siyaset arasındaki ilişkidir. Ne anlama geldiği üzerinde görüş birliğine varılamamış bu kavramı, Türkiye'de Anayasa Mahkemesi'ni eleştirenler yargı organlarının yargısal denetim sınırlarını aşması, yasamanın siyasi takdirlerine yargı organlarınca müdahale edilmesi ve yargının siyasi kararlar alması şeklinde kullanmıştır. Anayasa Mahkemesi'ni eleştirenlere göre Mahkeme, anayasaya uygunluk denetimi yaparken aktivist bir tutum sergileyerek merkezin çıkarlarını korumuş, yasama organının iradesine müdahale etmiştir. Aktivizm yapılacaksa, devletin değil birey hak ve özgürlüklerinin lehine yapılmalıdır.

Türkiye'deki anayasal gelişmeleri ve anayasa yargısının kuruluş sürecini yukarıda aktardığımız şekilde ele alan oldukça geniş bir literatür bulunmaktadır. Bu yöndeki tartışmalar, özellikle 2011-2013 dönemindeki anayasa yapım sürecinde yoğunlaşmış, hatta anayasa tartışmalarının ötesinde, Cumhuriyet'in bütün kurucu değerlerinin tartışmaya açıldığı bir ortam oluşmuştur. Esasen Kemalizm'in ilkelerinde ifade edilen düşünceler ve değerler, Atatürk'ten önce başkaları tarafından ortaya konulmuş ve birçok devletin anayasasında yerini almıştır. Kemalizm ile ilgili eleştiriler de ilkelerin içeriğinden ziyade genel olarak Türkiye'nin Tanzimat'tan sonraki modernleşme sürecine yöneliktir.

Tezimizde ele değerdendireceğimiz literatürdeki eksik gördüğümüz yönleri şöyle özetlemek mümkündür:

- a- Kemalizm ya da Kemalist düşüncenin hangi unsurları kapsadığı tam anlamıyla belirlenmemiş, bu unsurların Cumhuriyetin temel nitelikleri ile ne ölçüde bağdaştığı da tespit edilmemiştir. Daha açık olmak gerekirse Anayasa Mahkemesi, Kemalizm çerçevesinde ve bu düşüncede olan kimselerin çıkarlarına göre karar vermekle eleştiriliyorsa da bu eleştirilerin ölçütü olan Kemalizm kavramı tamamen muğlak kalmış, deyim yerindeyse isteyen istediği konuyu bu kavramla test edip istediği sonuçlara vardığı bir hareket noktası olarak kullanılagelmıştır. Kemalizm'in ilkelerinden milliyetçilik ve laiklik öne çıkarılırken diğer ilkeler üzerinde fazla durulmamıştır. İlkelerin tarihsel süreç içinde anayasalara nasıl yansıdığı, asli kurucu iktidarların Kemalizm'e yaklaşımlarının nasıl değiştiği de değerdendirilmemiş, Kemalizm yek pare bir akım olarak “resmi ideoloji” diye nitelendirilmiştir.
- b- Kemalizm'in dışında, literatürde genel bir belirsizlik de dikkat çekmektedir. Beğenilmeyen kararlar, yargısal aktivizm kavramıyla eleştirilmiştir. Anayasa Mahkemesi'nin de genel olarak Kemalizm ve Kemalist kesimler üzerinden eleştirildiği görülmektedir. Böylece tartışma başka bir mecraaya kaydırılmış, Mahkeme'nin münferit bazı kararlarının demokrasi açığı yönünden eleştirilmesi gerekirken, tartışmalar anayasa yargısının meşruluğunun sorgulanması şekline dönmüştür. Bir başka deyişle, Anayasa Mahkemesi'nin kararlarının demokrasiyle bağdaşp bağdaşmadığının tartışılmasıyla, bir teori oluşturarak Mahkeme'nin kararlarını bu teori yönünden inceleyip anayasa yargısının bir demokrasideki yerini tartışmak aynı şey değildir.

- c- Bu anlatımdaki çeşitli unsurlar, farklı kavramlarla nitelendirilmekte olup kavram belirsizliği dikkati çekmektedir. Örneğin sırf “merkez” için “bürokratik elitler”, “devlet elitleri”, “Kemalist elitler”, “devlet iktidarı” gibi birçok kavram keyfi biçimde kullanılmıştır.
- d- Literatürdeki teoriye kanıt olarak gösterilen kararlar az sayıda olup bazı istisnalar dışında bunlar siyasi partilerin kapatılması, başörtüsü, özelleştirme, yabancılara mülk satışı gibi belli alanlarla ilgilidir. Bunlar arasında siyasi parti kapatma kararları, merkez-çevre odaklı bir teoriyi destekleyecek nitelikte değildir. Çünkü siyasi parti kapatma davalarının, iptal davaları ve itiraz başvurularının aksine Anayasa Mahkemesi’nin dışındaki merkez unsurlarıyla doğrudan ilişkilendirilebilmesi mümkün görünmemektedir. Dolayısıyla bu davalar bakımından sadece Anayasa Mahkemesi’nin, Kemalizm’in ilkelerini ne ölçüde uygulayıp uygulamadığını veya demokratik bir yaklaşım sergileyip sergilemediği değerlendirmek mümkündür.
- e- Literatürde bir ön kabul şeklinde Kemalizm otoriter olarak kabul edilmemiş, onun demokrasiye evrilebilecek yönü dikkate alınmamaktadır. Kemalizm, sanki Tek Parti dönemindeki otoriter uygulamalara indirgenmiş gibi görünmektedir.
- f- Otoriterlik Kemalizm’e ve merkeze özgülenirken çevre otoriterliği üzerinde durulmamıştır. Oysa Türkiye’de uzun yıllardır çevre partileri iktidardadır. Çevreyi halk kitleleri oluşturduğuna göre, çevrenin temsilcisi olan partilerin de doğal olarak demokrat olduğu gibi bir anlayış vardır.
- g- Literatürde Ran Hirschl’in teorisi, ileride üzerinde durulacağı üzere yanlış ve eksik anlaşıldığı gibi Şerif Mardin’in teorisinde de Türkiye’de anayasa yargısının kurulma sürecine uymayan yönler bulunmaktadır.

h- Anayasa Mahkemesi kararları, itiraz yoluna başvuran veya iptal davası açan organlar ile ilişkilendirilmemiş, teorinin bu boyutu açıkta kalmıştır. “Merkez” diye bir bloğun varlığı iddia ediliyorsa, yapılacak değerlendirme sadece Anayasa Mahkemesi’ne odaklanmamalı, diğer unsurlar da gözöüne alınmalıdır. Böyle bir değerlendirme, merkez unsurlarının her durumda Kemalizm ve devletin korunması bakımından aynı yönde hareket edip etmediklerinin tespiti bakımından önemlidir.

Tezimizde bu eleştirileri cevaplamak için şu hususlar üzerinde durulacaktır: Anayasada bir ideoloji olup olmaması, demokratik meşruluk bakımından değerlendirilecektir. Kemalizm’in ilkelerinin anayasalarda nasıl ifade edildiği, ilkelerin anayasalardaki kavramlarla ne ölçüde bağdaştığı ortaya konulacak, asli kurucu iktidarların Kemalizm’in anlayışından hareketle bu akımın anayasalara nasıl yansıdığı, siyasi ve tarihsel süreçler çerçevesinde açıklanacaktır. Anayasa Mahkemesi kararları, ilkelerin ışığında test edilerek, Anayasa Mahkemesi’nin hangi ilkeler bakımından Kemalist olarak nitelendirilebileceği tartışılacaktır.

Türkiye’de anayasa yargısının kurulma süreci, parlamentodaki azınlıkların korunması düşüncesi temelinde, siyasi partilerin iktidarda ya da muhalefetteyken anayasa yargısına yaklaşımları da dikkate alınarak açıklanacaktır. Otoriterliğin herhangi bir kesime özgü olmadığını göstermek için çevre partilerinin iktidarları döneminde kabul edilmiş otoriter kanunlar üzerinde durularak Anayasa Mahkemesi’nin bunlara yaklaşımı ele alınacak, merkez unsurlarının her durumda devletin korunması bakımından birlikte hareket edip etmediği, CHP’nin 12 Mart ara döneminde çıkan kanunlara karşı açtığı iptal davaları ve askeri mahkemelerin itiraz başvuruları üzerinden değerlendirilecektir. CHP’nin ve çevre partilerinin, 1961 Anayasası

döneminde askerlik hizmeti ile ilgili düzenlemelere karşı açtığı iptal davaları da değerlendirilecektir.

Ana sorunsalı Türkiye’deki anayasacılık hareketlerinde Kemalizm’in yerinin değerlendirilmesi olan tezimiz üç bölümden oluşmaktadır. “Kemalizm ve Türkiye Anayasaları” bölümü, Kemalizm’in tarihsel gelişimi, ilkelerinin içeriği, demokratik meşruluk ve Kemalizm bağlamında “ideolojik anayasa” tartışmaları, Kemalizm’in ilkelerinin anayasalara ve Anayasa Mahkemesi kararlarına yansımaları konularını kapsamaktadır. İkinci bölümün adı “Türkiye’de Anayasa Yargısının Kurulma Süreci ve Kemalizm” olup bu bölümde anayasa yargısının demokratik meşruluğu ile ilgili tartışmalar, parlamentodaki azınlıkların anayasa yargısı ile korunması, merkez-çevre sorunsalının Türkiye’de anayasa yargısının kurulma sürecinin açıklanmasındaki eksik yönleri ve Kemalist otoriterlik olgusu ele alınmaktadır. “Anayasa Mahkemesi Kararlarında Merkez-Çevre Sorunsalı ve Kemalist Otoriterlik Olgusu” adlı son bölüm ise tezimizin, Anayasa Mahkemesi kararlarının değerlendirildiği ampirik bölümüdür.

BİRİNCİ BÖLÜM: KEMALİZM VE TÜRKİYE ANAYASALARI

I. Kemalizm Kavramının Ortaya Çıkışı ve Tanımı

“Kemalist” terimi ilk olarak yabancı muhabirler tarafından Kurtuluş Savaşı sırasında Mustafa Kemal’i destekleyenler anlamında kullanılmış³, 1919-1920’lerde İngilizler ve Fransızlar Kuvvayımilliyecilere, işgale direnen milliyetçilere “Kemalist” demişlerdir.⁴ O dönemde bu kavramın, Batı’ya yönelmiş ilerici bir hareketi destekleyen kimseler anlamında kullanılması söz konusu değildir.⁵ Anadolu’daki harekete cephe alan İstanbul Hükümeti de Mustafa Kemal’in etrafındakileri Celâliler’e benzeterek onları “Kemali” diye anmıştır.⁶ “Kemalizm”, Türkiye’de ikinci defa 1930’da Ahmet Cevat Emre tarafından, 1928-1930 arasında çıkardığı “Muhit” dergisinde, Temmuz 1930’da kullanılmıştır. Emre’ye göre “*Kemalizm doktrin olarak, bütün siyasi prensipleri malum bir demokrasi mektebidir.*”⁷ Ali Naci Karacan da “İnkılâp” Gazetesi’nin 2 Kânunuevvel 1930 tarihli sayısında “*Rusya’da nasıl bir komünizm, İtalya’da nasıl bir faşizm varsa, bizde de bir Kemalizm olmalıdır*” demiştir.⁸ Bu ifadeler, 1930’larda dünyada yükselişte olan ideolojiler karşısında savunmacı bir tutumla ideoloji oluşturma çabalarına işaret etmektedir.⁹

Mustafa Kemal’in Milli Mücadele döneminde “Kemalist” sözcüğünden hoşlanmadığı bilinse de 1935’te yeni rejim Kemalizm (Kamâlizm) olarak tanımlanmıştır.¹⁰ 1935

³ Kreiser, K.: Atatürk, Çev. D. Zaptçioğlu, 3. Baskı, İstanbul 2016, s. 19.

⁴ Uyar, H.: 1930’lar Türkiye’sinde Kemalizm Algılamaları, Atatürkçü Düşüncenin Bilimsel ve Felsefi Temelleri, Der. N. Güngör, Ankara 2007, s. 162.

⁵ Kreiser, s. 20.

⁶ Turan, Ş.: Türk Devrim Tarihi, 3. Kitap (İkinci Bölüm), Yeni Türkiye’nin Oluşumu (1923-1938), 2. Baskı Ankara 2005, s. 23.

⁷ Uyar (1930’lar), s. 162.

⁸ Tunçay, M.: Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması 1923-1931, 4. Baskı, İstanbul 2005, s. 276.

⁹ Uyar (1930’lar), s. 162.

¹⁰ Öz, E.: Türkiye’de Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım, Ankara 1992, s. 141

CHP Programı'nın "Giriş" bölümünde "*Partinin güttüğü bütün bu esaslar, Kamâlizm prensipleridir.*"¹¹ ifadesi yer almaktadır. Programda Kemalizm'in Altı Ok'unun yansira ekonomi, finans, ulusal eğitim, sosyal hayat ve kamusal sıhhat, iç, tüzel ve dış siyasa, vatan savgası¹² bölümlerine yer verilmiş ve bunlar da "*partinin güttüğü bütün esaslar*"a dolayısıyla Kemalizm'e dahil edilmiştir.¹³ Öte yandan Mustafa Kemal, Soyadı Kanunundan sonra "Mustafa" adını kullanmayı bırakmış, Arapça "yetkin" anlamına gelen "Kemal" ikinci adını ilk adı olarak kullanmıştır. Daha sonra "Dil Devrimi"nde Kemal ismini de "Kamâl" olarak değiştirmiş olup bu adın Türkçe ordu ve kale anlamına geldiği, Arapça olmadığı ve Arapça'daki anlamıyla ilgisi bulunmadığı Anadolu Ajansı'nın 4 Şubat 1935 tarihli bülteninde ilan edilmiştir.¹⁴ Bununla birlikte Mustafa Kemal, "Kamâl" ismini uzun süre kullanmamış ve CHP programlarında da tekrar "Kemalizm"e dönmüştür. Kemalizm, 1939, 1943 ve 1947 Programlarında "Kemalizm Yolu" şeklinde yer almış, 1953 Programında bu kavramın yerine "Atatürk Yolu" ifadesi konulmuştur.¹⁵

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş dönemini ve inkılap hareketlerini ele alan çeşitli çalışmalara "Kemalizm" adı verilmiş¹⁶, yeni rejim ve ilkeler Atatürk'ün yakın çalışma arkadaşları ile yazar ve düşünürlerin çoğu tarafından "Kemalizm" diye

¹¹ C.H.P.: C.H.P. Programı Partinin Dördüncü Büyük Kurultayı Onaylamıştır: Ankara Mayıs 1935, s. 2.

¹² Savunması

¹³ C.H.P. (1935), s. 12-53.

¹⁴ Tunçay, M: *Atatürk'e Nasıl Bakmak*, Toplum ve Bilim, Sayı: 4, Kış 1977, s. 89, dipnot 2; Atatürk'ün 1935'te düzenlenen nüfus cüzdanında "Mustafa" ismi yer almamaktadır.

¹⁵ C.H.P. (1935), s. 2; C.H.P.: C.H.P. Programı Partinin Beşinci Büyük Kurultayının 1-Haziran 1939 tarihindeki toplantısında kabul edilmiştir, Ankara 1939, s. 3; Cumhuriyet Halk Partisi Program ve Nizamname, Ankara 1943, s. 3; C.H.P. Program ve Tüzüğü Partinin VII. Kurultayınca Onanmıştır [basım yeri yok] 1947, s. 3; C.H.P.: C.H.P. Programı Onuncu Kurultayca Onanmıştır, Ankara 1953, s. 3; CHP: Fotoğraflarla Cumhuriyet Halk Partisi Kurultayları (1919-2016), Ankara 2016, s. 81.

¹⁶ Örn. Aykut, Ş.: Kemâlizm: C.H. Partisi programının izahı, İstanbul 1936, Bozkurt, M. E.: *Kemâlizmin İdeolojisi* (Tan, 27-28 Mayıs 1935, No: 35-3338/36-3339), Mahmut Esat Bozkurt, Toplu Eserler IV, Yay. Haz.: Ş. Halıcı, İstanbul 2015, s. 184-189; Engin, S.: Kemalizm inkilâbının prensipleri, 3. Cilt, İstanbul 1938; Tekin Alp: Kemalizm, İstanbul 1938.

adlandırılmıştır.¹⁷ 1937 Kasımında başbakan olan Celal Bayar, 08.11.1937’de TBMM’de okuduğu hükümet programında¹⁸ ve 29.06.1938’de “*memleketin umumi işlerine dair*” TBMM’de yaptığı konuşmada rejimi “*Kemalist rejim*” olarak nitelendirmiş¹⁹, İsmet İnönü, Atatürk’ün vefatından sonra Türkiye’nin dış politikasıyla ilgili olarak yabancı basın temsilcilerine verdiği demeçte “*Kemalizm*” deyimini kullanmıştır.²⁰ Öte yandan söz konusu kavramın değişik kullanımları da vardır ancak bunlar yaygınlaşmamıştır. Örneğin yazar ve siyasetçi İbrahim Gövsa, Kemalizm’i “Kemalcilik” olarak adlandırmıştır.²¹

1938-1945 döneminde İnönü’ye ve onun temsil ettiği otoriter rejime doğrudan muhalefet etmek sakıncalı olduğundan bu yöndeki fikirler “Atatürkçü olmak” şeklinde ifade edilmiştir. Kemalizm kavramı, 1960’lardan itibaren daha çok sol düşüncüyü benimsemiş kimseler tarafından kullanıldığından veya onlarla birlikte anıldığından dolayı milliyetçi-muhafazakâr kesim “Atatürkçülük” tabirini tercih etmeye başlamıştır. Sol akımların bazı mensupları da karşıtlarını “sahte Atatürkçü” veya “gardırop Atatürkçüsü” olarak nitelendirmişlerdir.²²

12 Eylül 1980 darbesinden sonra “Kemalizm” yerine “Atatürkçülük” kavramı benimsenmiştir. Bunda Kemalizm teriminin sol kesimle özdeşleştiği izleniminin etkili olduğunu söylemek mümkündür.²³ Milli Güvenlik Konseyi tarafından “Atatürkçülük”

¹⁷ Turan, Ş (Türk Devrim Tarihi-3/İkinci Bölüm), s. 24.

¹⁸ Şahingiray, Ö. (Der.): Celal Bayar’ın Söylev ve Demeçleri 1920-1953, İstanbul 1999, s. 322.

¹⁹ Şahingiray (Celal Bayar’ın 1920-1953), s. 353

²⁰ Turan, İ. (Haz.): İsmet İnönü Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşiler 1933-1938, Ankara 2003, s. 371.

²¹ Mumcu, A.: *Giriş, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Atatürkçülük Atatürkçü Düşünce Sisteminin Temelleri*, Mumcu, A./Özbudun E./Feyzioğlu T./Ülken, Y./Çubukçu, İ.A., 4. Baskı, Ankara 1997, s. 6.

²² Köker, L.: *Kemalizm/Atatürkçülük: Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce*, Cilt 2, Kemalizm, Ed. T. Bora/M. Gültekinil/A. İnel, İstanbul 2009, s. 97.

²³ Bununla birlikte Kenan Evren, 30 Eylül 1980’de Harp Okulu’nda yaptığı konuşmada Kemalizm kavramını kullanmış ve eğer “izm”li bir ideolojiyi aşlamak gerekirse bunun Kemalizm olması

olarak yeniden üretilen Kemalizm²⁴, “Türk-İslam sentezi” anlayışının Türkçü milliyetçilik ve İslam ile birlikte bileşenlerinden birisini oluşturmuştur.²⁵ Darbeden sonraki dönemde kurulmak istenen yeni anayasal rejimin uygulamalarını meşrulaştırmak amacıyla “Atatürkçülük” vurgusu kullanılmış, “Devrim Tarihi” yerine “Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi” ifadesi konulmuştur.²⁶ Bu dönemde her vesile ile Atatürk’ün yüceltilmesi, 1982 Anayasası’na da konulan “Atatürk milliyetçiliği” anlayışı, Atatürk’ü dindar bir kimse gibi gösterme çabaları, Türk Dil Kurumu ile Türk Tarih Kurumu’nun kapatılıp, bu kurumların yeni kurulan Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu çatısı altında yeniden teşkilatlandırılması gibi icraatlar, Kemalizm’in yozlaştırılması, tahrif ve istismar edilmesi olarak görülmüştür. Böylece bazı çevreler, özellikle sol-Kemalistler “Atatürkçülük” tabirini “12 Eylül Atatürkçülüğü” olarak yaftalayıp “Kemalizm”i tercih etmişlerdir. Günümüzde genellikle “Atatürkçülük”, “Atatürkçü düşünce”, “Atatürkçü düşünce sistemi” kavramları kullanılmakta olup kanımızca Kemalizm ve Atatürkçülük arasında bir fark yoktur. Bununla birlikte söz konusu düşünce akımının orijinal adı “Kemalizm” olduğundan çalışmamızda bu kavram tercih edilmiştir.

Kemalizm’in değişik tanımları yapılmıştır. En genel olan bir tanıma göre “*Kemalizm ve Atatürkçülük denildiğinde genellikle 1923’te kurulan Türkiye Cumhuriyeti’nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk’ün (1881-1938) düşünce örüntüsüne ve görüşlerine referans yapılmaktadır.*”²⁷ Bu tanımda olduğu gibi Kemalizm’i düşünceler ve ilkeler

gerektiğini ifade etmiştir; Milli Güvenlik Konseyi Genel Sekreterliği: 12 Eylül Öncesi ve Sonrası, Ankara 1981, s. 294.

²⁴ Dağdelen, A.: Kenan Evren ve Türkiye’de 1980’li Yıllar, Ankara 2013, s. 131.

²⁵ Saraçoğlu, C.: “1980-2002 “*Tank Paletiyle Neoliberalizm*”, Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Siyasal Hayat, Yay. Haz.: Gökhan Atılğan, Cenk Saraçoğlu, Ateş Uslu, İstanbul 2015, s. 786.

²⁶ Köker (Kemalizm/Atatürkçülük), s. 97.

²⁷ Heper, M.: *Kemalizm/Atatürkçülük*, Dünden Bugüne Türkiye Tarih, Politika, Toplum ve Kültür, Der. Metin Heper, Sabri Sayarı, Çev. Kıvanç Tanrıyar, İstanbul 2016, s. 185.

demeti olarak ortaya koyan ve onun unsurlarına değinmeyen başka tanımlar da yapılmış²⁸, Kemalizm'in temel ilkelerinin Türkiye Cumhuriyeti'nin nitelikleri olduğu ifade edilmiştir.²⁹ Kemalizm'i, yenileşme, değişim, çağdaşlaşma veya Batılılaşmaya yönelik düşünce olarak ele alan tanımlar da mevcuttur. TDK Sözlüğü'nde Atatürkçülük/Kemalizm şöyle tanımlanmaktadır: *“Atatürk'ün düşünce ve uygulamalarından kaynaklanan; Türk Devleti'nin bağımsızlık ve bütünlüğünü, milli egemenliği, kişi özgürlüğünü, çağdaş olmayı amaçlayan; akla, bilime ve gerçeğe dayanan, evrensel ağırlıklı, geleceğe yönelik, birbiri ile uyumlu amaçlar, uygulamalar ve ilkeler bütünü.”*³⁰ Çağdaşlaşmayı esas alan bir diğer tanıma göre ise Atatürkçülük *“Türkiye'nin çağdaş uygarlık düzeyine gelebilmesi için Atatürk'ün toplumsal, siyasal, ekonomik ve ekin sel yönlerden ileri sürdüğü ve devrimlerin gerçekleşmesinde uyguladığı, akla ve bilime dayanan, çağdaş olmayı amaçlayan ilkelere bağlı dünya görüşü”*³¹dür. Batılılaşmaya dayanan bir başka tanım da şöyledir: *“Cumhuriyet Türkiye'sinde, Osmanlı İmparatorluğu'ndan kalma bazı temel yapısal unsurları değiştirip onların yerine dünya uygarlığına gidişte ilk adım sayılan Batı uygarlığından esinlenmiş bir topluluğu kurmak amacına yönelen görüştür. Bu dünya görüşünü birkaç odak noktasında toplayarak bir devlet politikası şekline dönüştüren Mustafa Kemal Atatürk olduğundan, yaklaşıma onun adı verilmiştir.”*³² Buraya kadar ifade edilen tanımlar çerçevesinde Kemalizm'i, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk'ün, Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra kurulan

²⁸ Eroğlu, H.: Atatürk Hayatı ve Üstün Kişiliği, 4. Baskı, Ankara 2008, s. 191.

²⁹ Eroğlu, s. 204.

³⁰ Türkçe Sözlük 1 A-J, Türk Dil Kurumu, Ankara 1998, s. 155.

³¹ Türkçe Sözlük, Dil Derneği Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2005, s. 144.

³² Mardin, Ş.: *Atatürkçülüğün Kökenleri*, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, 1. Cilt, İstanbul 1983, s. 86.

yeni devletin siyasi, sosyal ve ekonomik bakımdan şekillendirilmesine yönelik olarak ortaya koyduğu düşüncelerin bütünü şeklinde tanımlamak mümkündür.

II. Kemalizm'in Tarihsel Gelişimi (1920-1950)

A. Mustafa Kemal Atatürk'ün Düşünce Dünyası ve Milli Mücadele Dönemindeki Düşünceleri (1920-1923)

Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde devletin içinde bulunduğu duruma çeşitli düşünceleri savunan aydınlar çözüm getirmeye çalışmışlardır. İmparatorluğun çöküşünü önlemek için Osmanlıcılık, Milliyetçilik, İslamcılık, Batıcılık gibi akımlar ortaya çıkmış ve bu akımlara kaynaklık eden düşüncelerin devlet hayatında etkili olmasına yönelik tartışmalar ve faaliyetler yapılmıştır.³³ “Pozitivizm”, “halkçılık”, “milliyetçilik”, “dayanışmacılık (solidarizm)” gibi düşünceler benimsenmiş ve bunlar Cumhuriyet dönemine de intikal etmiştir.³⁴ Bütün bu akımlar ile Batı'nın Büchner gibi materyalist düşünürleri, toplumun sorunlarının müspet bilimlerle çözülebileceğine inanan pozitivistler³⁵, Ziya Gökalp'in savunduğu sınıfsız toplum fikriyle Türklüğün zamanla oluşacak bir ideal olduğu görüşü³⁶ Mustafa Kemal'i etkilemiştir. Namık Kemal ile Tevfik Fikret'den de etkilenen Mustafa Kemal³⁷, Rousseau, Voltaire, Montesquieu, Desmoulins gibi düşünürlerin demokratik ve radikal fikirlerini,

³³ Türk aydınındaki bu kimlik bunalımını etkileyici biçimde tasvir ve hicveden bir roman için bkz. Ömer Seyfettin, Efruz Bey, 14. Baskı, Ankara 2015.

³⁴ Öz, s. 143;

³⁵ Mardin (Atatürkçülüğün), s. 87; Aynı yönde Kahraman, H.B.: Türk Siyasetinin Yapısal Analizi – II 1920-1960, 2. Baskı, İstanbul 2012, s. 118; Timur (Atatürk), 94-96; Kemalizm'in fikir kaynaklarını eleştirel bir bakışla ele alan Ahmet Demirel'e göre Kemalizm, güçlü ve merkezi devleti yücelten seçkin bir içeriğe sahip olan, demokratik olmayan ve otoriter özellikler gösteren pozitivistten etkilenmiştir. Başta liberalizm olmak üzere diğer ideolojiler Kemalimce zararlı bulunmuş olup Kemalizm kendisini tek doğru olarak görmüştür. Şefçi, elitist, vesayetçi ve tek partici vasıflara sahiptir; Demirel, A.: *Atatürk Döneminde Kemalizm* (Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi Cilt 13, s. 766-770), Tek Partinin Yükselişi, İstanbul 2012, s. 297.

³⁶ Mardin (Atatürkçülüğün), s. 87.

³⁷ Turan, Ş.: Atatürk'ün Düşünce Yapısını Etkileyen Olaylar, Düşünürler, Kitaplar, Ankara 2006, s. 7-8.

Amerikan ve Fransız devrimlerini etkileyen düşünceleri incelemiş, parlamenter hayatı Sofya’da gözlemlemiştir.³⁸ Fransız Devrimi’ndeki Jakobenler ve Rusya’daki devrimci mücadeleyle de ilgilenmiştir.³⁹ Batı medeniyetinin ilerlemesine karşı 1699’dan itibaren ortaya çıkan değişiklik ve ıslah ihtiyacının başlattığı Batıcılık düşüncesi ve hareketleri de onun Batıcılık fikrinin temelini oluşturmaktadır.⁴⁰

Kemalizm bir düşünce akımı olarak esasen Cumhuriyet yıllarında gelişmişse de Kurtuluş Savaşı’ndaki bazı eylemlerin ve olayların doğurduğu düşünceler, Mustafa Kemal ve arkadaşlarının benimsediği bazı görüş ve inançlar, Kurtuluş Savaşı belgelerinde yer alan birtakım temel ve belirgin kavramlar sonradan Kemalizm’in unsuru haline gelmiştir. Bunlar arasında halk, halkçılık, ulusçuluk, ulusal irade, ulusal birlik, ulusal bağımsızlık, tam bağımsızlık, ulusal dayanışma, bütün ulusların bağımsız olma hakkı, dünya uygarlığı, yayılcılığın, saltanatın, hilafetin, Pan-İslamizm’in ve Pan-Türkizm’in reddi sayılabilir.⁴¹ “Millet” ve “Milli” deyimleri ise Kurtuluş Savaşı’nın başlamasından itibaren en çok kullanılan sözcükler arasına girmiştir ki “Milli Mücadele”, “Misak-ı Milli”, “Milli hâkimiyet” buna örnektir.⁴² Öte yandan Mustafa Kemal, Kurtuluş Savaşı’nda içeride Müslüman halkı birleştirmek, dışarıda Hint Müslümanlarınca benimsenen “Hilafet Hareketi” vasıtasıyla İngiltere üzerinde baskı kurmak amacıyla İslam milleti kavramını işaret edecek şekilde dinci-milliyetçi bir söylemi benimsemiştir.⁴³ Mustafa Kemal, bir yandan da Sovyet Rusya ile

³⁸ Tanör (Kurtuluş), s. 157.

³⁹ Tanör (Kurtuluş), s. 157; Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Gülsunar, s. 34-109.

⁴⁰ İnalçık, H.: *Atatürk ve Türkiye’nin Modernleşme Problemi* (Belleten XXVII, 1963, s. 625-632), Atatürk ve Demokratik Türkiye, 4. Baskı, 2012, s. 78-79.

⁴¹ Kili, Atatürk Devrimi, s. 177.

⁴² Olcaytu, s. 61.

⁴³ Tunçay (Atatürk’e), s. 90; Bkz. Atatürk (SD-I), s. 30 (24 Nisan 1920’de “Mütarekeden Meclisin Açılmasına Kadar Geçen Zaman Zarfında Cereyan Eden Siyasi Olaylar Hakkında” BMM’de yaptığı konuşma.)

yakınlaşarak mücadelesinin emperyalizme ve kapitalizme karşı olduğunu sıkça vurgulamış ve Bolşevizm'i övmüş⁴⁴ ancak komünist fikirlerin Anadolu'da yayılmasını da engellenmeye çalışmıştır.⁴⁵ Mücadelesinin, emperyalizmin hakimiyetindeki diğer milletlere örnek olacağını ifade etmiş ve bu çerçevede “mazlum milletler” söylemini kullanmıştır.⁴⁶ Bütün bunlara rağmen Mustafa Kemal söz konusu dönemde ülkenin geleceğine yönelik hedeflerini açıkça ortaya koymadığını, bu hedefleri bir “milli sır” gibi saklayıp olayların akışına göre aşamalı şekilde gerçekleştireceğini Nutuk'ta ifade etmiştir.⁴⁷ Mustafa Kemal, ileride değinileceği üzere Milli Mücadele döneminde ifade ettiği bazı görüşlerini ve politikalarını sonradan değiştirmiştir.

B. Kemalizm'e Esas Olan Fikirlerin Olgunlaşma Dönemi (1923-1931)

Kurtuluş Savaşı'nın zaferle sona ermesini takiben Mustafa Kemal, düşünce ve hedeflerini artık açık olarak ifade etmeye başlamıştır. Şöyle ki, Kemalizm'in “Altı Ok”undan bazılarının çekirdeğini oluşturan “*umde*”ler ilk defa Mustafa Kemal'in 8 Nisan 1923 tarihli “*Seçim Dolayisiyle Millete Beyanname*”sinde yer almıştır. 1.umdeye göre “*Hakimiyet bilakaydi şart milletindir. İdare usulü hallin mukadderatını bizzat ve bilfiil tedvir etmesi esasına müstenittir. Milletın hakiki ve yegâne mümessili (Türkiye Büyük Millet Meclisi)dir. Türkiye Büyük Millet Meclisi haricinde hiçbir fert, hiçbir kuvvet ve hiçbir makam mukadderatı milliyeye hakim olamaz. [...]*”⁴⁸ 2. madde, saltanatın kaldırılması ve hâkimiyetin TBMM'nin “*şahsiyeti maneviyesinde mündemiç*” olmasına yönelik kararın “*layetegayyer düstur*” ve hilafetin

⁴⁴ Akyol, T.: Ama Hangi Atatürk, 6. Baskı, İstanbul 2012, s. 37.

⁴⁵ Konak, İ.: Rus Devrimi ve Mustafa Kemal Rus İç Savaşı (1918-1922) Döneminde Türk-Bolşevik İlişkileri, İstanbul 2017, s. 386.

⁴⁶ Bu söylemle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Koloğlu, O.: Mazlum Milletler Devrimleri ve Türk Devrimi, İstanbul 2004.

⁴⁷ Atatürk (Nutuk-I), s. 20, 22.

⁴⁸ Atatürk (SD-IV) s. 516.

“*istinatgahı*”nın BMM olduğuna ilişkindir. Takip eden umdeler asayişin, adaletin sağlanmasıyla, ekonomi, eğitim, sağlık, askerlik gibi alanlarda yapılacaklarla ilgili olup ilke niteliğinde değildir.⁴⁹ 9. umdenin ilk cümlesi özel sektörün himayesini de kapsayan devletçilik ilkesinin habercisi gibidir: “*Harap olan memleketimizin süratle tamir ve ihyası zımnında devletçe ittihaz olunacak tedabirden başka inşaat ve tamirat için yer yer şirketler teşekkülü teşvik ve temin ve ferdi teşebbüsleri himayeye medar olacak ahkâm vazolunacaktır.*”⁵⁰ Umdenin şu cümlesi, başta milliyetçilik olmak üzere diğer bazı ilkelerin unsuru olan tam bağımsızlığa ilişkindir: “*Sulh hakkındaki noktai nazarımız: mâli, iktisadi, idari istiklâlimizi behemehal temin etmek şartile sulhün iadesine çalışmaktır. [...]*”⁵¹ Beyannamenin girişinde, “*iktisadi tekemmülâtı temin, her nevi teşkilâtımızı itmam ve ikmal ve bu suretle mülkü milleti refaha nail etme*” amacını gerçekleştirmek için bir Halk Fırkası’nın kurulacağı ifade edilmiştir.⁵²

Halk Fırkası (HF) 9 Eylül 1923’te kurulmuştur. HF, BMM’nin Nisan 1923’te yapılan İkinci Dönem seçimlerine Anadolu ve Rumeli Müdafa-i Hukuk Cemiyeti olarak girerek seçimleri kazanmış ve seçimlerden sonra parti tüzüğü, Cemiyet’in temsilcilerinin meclis grubu olarak yaptıkları toplantıda kabul edilmiştir.⁵³ HF’nin kuruluşundan kısa bir süre sonra 29 Ekim 1923’te Cumhuriyet ilan edilmiş, TBMM Reisi Gazi Mustafa Kemal Paşa Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk cumhurbaşkanı seçilmiştir. 20 Kasım 1923’te de Parti, ARMHC teşkilatını üzerine almıştır. “Halk

⁴⁹ Atatürk (SD-IV), s. 517-518.

⁵⁰ Atatürk (SD-IV), s. 518.

⁵¹ Atatürk (SD-IV), s. 517-518.

⁵² Atatürk (SD-IV), s. 516.

⁵³ Aydemir Ş.S., Tek Adam Mustafa Kemal Üçüncü Cilt (1922-1938), 9. Baskı, İstanbul 1985, s. 456; ARMHC’nin Halk Fırkası’na intikal edeceği 1923 Seçim Beyannamesi’nde ifade edilmiştir; Atatürk (SD-IV), s. 516.

Fırkası” adı da Recep (Peker) Bey’in önerisi üzerine 10 Kasım 1924’te “Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF)” olarak değiştirilmiştir.⁵⁴

Kemalizm’in bazı ilkelerine HF’nin 1923 Nizamnamesi’nin girişinde “*Umumi Esaslar*” başlığı altında yer verilmiştir. 1. maddeye göre “*milli hâkimiyetin halk tarafından ve halk için icrasına rehberlik etmek ve Türkiye’yi asri bir devlet haline yükseltmek*” HF’nin amaçları arasındadır. Böylece halkçılık ve cumhuriyetçilik ilkelerinin unsurlarından olan milli egemenliğin yanında inkılâpçılık ilkesi de vurgulanmıştır. 2. maddede “*Halk fırkası nazarında halk mefhumu, herhangi bir sınıfa münhasır değildir.*”⁵⁵ denilerek halkçılık ilkesinin bir başka bileşeni dile getirilmiştir. Takip eden maddelerdeki ilkeler Fırka üyeliğine, reisin seçimine, umumi esasları gösteren maddelerin değiştirilme usulüne ilişkindir.⁵⁶ 20 Nisan 1924’te kabul edilen Anayasa’da “umde” şeklinde formüle edilmiş herhangi bir konuya yer verilmemiştir. Öte yandan ulus devleti kurmaya çalışan temsilcilerin kendi milletlerinin çıkarlarına aykırı hareket etmeyeceklerine duyulan güvenden dolayı 1924 Anayasası’nda güçler arası kontrol mekanizmalarına ve 1920’lerde zaten çok popüler olmayan başlangıç bölümüne gerek duyulmamıştır.⁵⁷

CHF’nin 15-23 Ekim 1927’de toplanan 2. Büyük Kurultayı’nda kabul edilen Nizamname’de umumi ilkeler yine yedi madde halinde ve aynı başlık altında yer almaktaysa⁵⁸ da Kemalizm’in ilkeleri artık belirginleşmeye başlamıştır. 1. maddede

⁵⁴ Ayşe Güneş Ayata’dan aktaran Bilâ Hikmet, CHP Tarihi 1919-2009, İstanbul 2008, s. 39. Bu kararın ardında “Cumhuriyet” kelimsini muhalefete kaptırmamak isteği olduğu iddia edilmiş, buna kanıt olarak da Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası’nın söz konusu kararın alınmasından 7 gün sonra (17 Kasım) kurulduğu belirtilmiştir; Öncel, N.C., *Halk Fırkası neden CHP oldu?*, Hürriyet, 10 Eylül 2016.

⁵⁵ Erdoğan, A.: CHP Tüzükleri Dünü Bugünü 1923-2000, Ankara 2000, s. 305.

⁵⁶ Erdoğan, A. (CHP Tüzükleri), s. 305.

⁵⁷ Sevinç, M.: *Anayasanın Başlangıç İlkeleri*, Demokratik Anayasa Görüşler ve Öneriler, Haz. Ece Göztepe, Aykut Çelebi, İstanbul 2012 s. 62-63.

⁵⁸ Erdoğan, A. (CHP Tüzükleri), s. 23-24.

Fırka'nın “*cumhuriyetçi, milliyetçi, halkçı ve siyasi*” bir cemiyet olduğu hükme bağlanmış, 2. maddede cumhuriyetin milli egemenliği en iyi şekilde gerçekleştiren devlet şekli olduğu belirtilmiştir. 3. maddede ise inkılapçılık ve laiklik özdeşliği kurulmuş ancak laiklik sözcüğü kullanılmamıştır. Bu maddeye göre “[...] *milletin, [...] bicümle kavanin, teşkilat ve ihtiyacatını müsbet ve tecrübevi ilim ve fenlerin muasır medeniyete bahş ve temin ettiği esas ve eşkâle tevfikân tahakkuk ettirmeği, yani devlet ve millet işlerinde din ile dünyayı tamamen birbirinden ayırmayı en mühim esaslarından addeyleyler.*”⁵⁹ 4. maddede halkçılığın esaslarından birisi olan sınıfsız toplumdur, 5. maddede ise kültür birliğine dayalı millet anlayışından ve Türk dili ile kültürünün geliştirilmesinden bahsedilmiştir. 6. maddeye göre Fırka'nın Reisi Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri olup 7. maddeye göre de bu esaslar değiştirilemez.⁶⁰ Mustafa Kemal bu programda umdelerin ana hatlarıyla açıklandığını, bunların uygulamaya yönelik olduğunu, pratiğin teoriden önce geldiğini Nutuk'ta vurgulamıştır.⁶¹ Mustafa Kemal, gene Nutuk'ta Kemalizm'in bazı unsurlarını “*milli siyaset*” olarak nitelendirilerek şu şekilde ifade etmiştir: *Milli siyaset dediğim zaman, kastettiğim mana ve medlûl, şudur: Hudud-ı milliyemiz dahilinde, her şeyden evvel kendi kuvvetimize müsteniden muhafaza-i mevcudiyet ederek millet ve memleketin hakiki saadet ve umranına çalışmak... Alehlîlak tul-i emeller peşinde milleti işgal ve ızzar etmemek... Medenî cihandan, medenî ve insanî muameleye ve müteakıl dostluğa*

⁵⁹ Erdoğan, A. (CHP Tüzükleri), s. 23.

⁶⁰ Erdoğan, A. (CHP Tüzükleri), s. 23-24.

⁶¹ Atatürk (Nutuk-II), s. 956; Atatürk'ün Nutuk'taki ifadelerini farklı bir bakış açısıyla değerlendiren Taha Parla'ya göre Atatürk bu sözleriyle CHP'nin ilk programının uygulamaya yönelik, radikal reformist ve kalkınmacı nitelikte olduğunu ifade etse de bu, Kemalizm'in ideolojik değil pragmatik olduğunu göstermez. Atatürk, programın “teorik ayrıntıları yaldızlayan bir kitap olmadığını”, “pragmatik” olduğunu belirtirken kastettiği, programın ütopye-teorik, kritik-teorik, saf-teorik yani “teorik-ideolojik” değil, “pragmatik-ideolojik” olduğudur. Parla, Türkiye’de Siyasal Kültürün-1), s. 109-110.

*intizar etmektir.*⁶² 1926-1931 arasında hakim olan anlayışın daha gevşek dokulu ve daha çok halka ve ulusal egemenliğe dönük olduğu ifade edilmektedir.⁶³

C. Kemalizm'in Düşünce Akımı Olarak Ortaya Konulması ve Gelişimi (1931-1938)

1931-1938 dönemi, Kemalizm'in "Altı Ok" olarak ifade edilerek CHP Programlarına geçtiği, bir düşünce akımı olarak ortaya konularak açıklanmasına, sistemleştirilmesine ve meşru gösterilmesine yönelik faaliyetlerin yoğunlaştığı bir dönemdir. Kemalizm'in genel ilkeleri CHF'nin 10 Mayıs 1931'de toplanan Üçüncü Büyük Kongresi'nde kabul edilmiştir.⁶⁴ Bu Kongre'de kabul edilen CHF 1931 Programı'nın "*Methal*" bölümünde "*Yalnız birkaç sene değil, istikbale de şamil olan tasavvurlarımızın ana hatları burada toplu bir halde yazılmıştır.*"⁶⁵ ifadesi yer almaktadır.

Program'da ilkeler "Altı Ok"⁶⁶ şeklinde formüle edilerek İkinci Kısım'a aktarılmış⁶⁷, Birinci Kısım'da ise "*vatan, millet, devletin esas teşkilâtı ve âmme hukuku*"ndan ibaret olan "*esaslar*" tanımlanmış olup⁶⁸ bu esaslar 1947'ye kadarki programlarda yer almıştır.⁶⁹ Programların başında "vatan", "millet" ve "devlet" gibi kavramların yer alması, ulus devlet inşasının devam etmekte olduğu ve bu faaliyetin de programın yani yapılacak işlerin kapsamında bulunduğu şekline yorumlanabilir.⁷⁰ 1931 Programı'nın İkinci Kısım'ının 1. maddesinde (bu kısım tek maddeden ibarettir) "Cumhuriyet Halk

⁶² Atatürk (Nutuk-II), s. 586.

⁶³ Kahraman, s. 438.

⁶⁴ C.H.F. Üçüncü Büyük Kongre 10-18 Mayıs 1931 Zabıtları, İstanbul 1931, s. 30-31.

⁶⁵ C.H.F. (1931), s. 29.

⁶⁶ CHP'nin Altı Ok'lu bayrağı 1933'te kullanılmaya başlanmış olup bu bayrağı tasarlayan Gazi Eğitim Enstitüsü resim-iş bölümünden İsmail Hakkı Tonguç'tur; Uyar (1930'lar), s. 161. Bilindiği üzere İsmail Hakkı Tonguç, ilköğretim genel müdürü olacak ve Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel ile birlikte Köy Enstitülerinin kuruluşunda önemli rol oynayacaktır.

⁶⁷ C.H.F. (1931), s. 30-32.

⁶⁸ C.H.F. (1931), s. 29-30.

⁶⁹ C.H.P. (1935), s. 3; C.H.P. (1939), s. 4; Cumhuriyet Halk Partisi (1943), s. 3.

⁷⁰ Uyar (1930'lar), s. 160.

Fırkası'nın “ana vasıfları” “A- Cümhuriyetçi, B- Milliyetçi, C- Halkçı, Ç- Devletçi, D- Lâyetik, E- İnkılâpçı” olarak sıralanmış, ilkelerin her biri harflerle ifade edilen fıkralarda açıklanmıştır.⁷¹ Altı okla sembolize edilen bu ilkelerin dayanağı Atatürk'ün çeşitli vesilelerle yaptığı konuşmalardır.⁷² Bu ilkelerin kaynaklarından sayılabilecek bazı görüşler de değindiğimiz üzere Atatürk tarafından Nutuk'ta da dile getirilmiştir. Söz konusu Programda, önceki bazı belgelerin programdaki ilkelere zemin oluşturduğu, gene “Methal” bölümünde şu şekilde ifade edilmiştir: “[...] bu fikirlerin başlıcaları fırkanın 1927 senesinde Büyük kongrece de kabul olunan nizamnamesinin umumî esaslarında ve aynı kongrece tasvip edilen Umumî reisliğin beyannamesinde ve 1931 Büyük Millet Meclisi intihabı münasebetiyle neşredilen beyannamede tesbit olunmuştur.”⁷³ Bununla birlikte ilkelerin tam olarak nasıl bir çalışma sonucunda oluşturulduğuna ilişkin bir bilgi mevcut değildir. İlginçtir ki “Esaslar” ve “Ana Vasıflar” ile ilgili görüşmelerde ifade değişikliklerine, kelime ve noktalama işareti eklemelerine dair söz alanlar varsa da ilkelerin içeriğine ilişkin görüş beyan eden hiç kimse olmamıştır.⁷⁴ Bununla birlikte Nizamname ve Program Encümeni'nin Nizamname Hakkındaki Mazbatası okunduktan sonra yapılan görüşmelerde bazı mebuslar programdaki esaslar hakkında söz almışlar, ideoloji ihtiyacını dile getirmişler ve eleştirilerde bulunmuşlardır.⁷⁵

1931 Programı'nı takip eden 1935 Programı'nda Kemalizm kavramına ilk kez “Kamâlizm” olarak yer verilmiştir. Bu Program'ın “Giriş” bölümüne eklenen 4. paragrafa göre “Partinin güttüğü bütün bu esaslar, Kamâlizm prensipleridir.”⁷⁶

⁷¹ C.H.F. (1931), s. 30-31.

⁷² Öz, s. 141.

⁷³ C.H.F. (1931), s. 29.

⁷⁴ C.H.F. (Üçüncü), s. 26-29.

⁷⁵ C.H.F. (1931), s. 230-235.

⁷⁶ C.H.F. (1935), s. 2.

Programın girişindeki bu ifade ile sadece altı ilke değil, “*ekonomi*”, “*finans*”, “*ulusal eğitim*”, “*sosyal hayat ve kamusal sıhhat*”, iç, tüzel ve dış siyasa, *İşyarlar* (memurlar), *Özgür ertik sahipleri* (serbest çalışanlar)”, “*vatan savgası* (savunması)” başlıkları altındaki konular da Kemalizm’e dahil edilmiştir.⁷⁷ Öte yandan her ne kadar 24.11.1934 tarih ve 2587 sayılı kanun⁷⁸ ile Mustafa Kemal’e TBMM tarafından “Atatürk” soyadı verilmişse de CHP Programlarındaki “Kemalizm” ifadesi değiştirilmemiş ve “Atatürkçülük” deyimini kullanılmamıştır.

1935 Programı’ndaki değişikliklere gelince, “Dil Devrimi” çerçevesinde bu programda yeni türetilen öz Türkçe sözcükler kullanılmış olup bunların bir bölümü günümüzde kullanılmamaktadır. İlkelerden milliyetçilik “*ulusçuluk*”, inkılapçılık “*devrimcilik*” sözcükleri ile ifade edilmiştir. Devletçilik ilkesi biraz daha detaylandırılmış, 1931 Programı’nda “*Sınıf yok, iş bölümü var*”, “*Menfaatler kabiliyet ve çalışma derecesiyle mütenasip olur*” yan başlıklı bölümlerin düzenlediği konular halkçılık ilkesine aktarılmıştır.⁷⁹ 1935 Programı’nın kabul edildiği Beşinci Kurultay’da CHF’nin adı “Cumhuriyet Halk Partisi (CHP)” olarak değiştirilmiştir. Öte yandan 1935 yılı civarında CHP Genel Sekreteri Recep Peker’in otoriter-totaliter nitelikte bir parti programı ve tüzüğü hazırlamasına rağmen bunun Atatürk tarafından kabul edilmediği çeşitli kaynaklarda ifade edilmişse de bu program ve tüzük taslağı ortada yoktur.⁸⁰

⁷⁷ C.H.P. (1935), s. 12-53; Bu yönden Kemalizm, Cemil Koçak’ın deyişiyle yapılmış, yapılmakta olan ve yapılacakların bir toplamından ibarettir; Koçak (Resmi Tarihe), s. 183.

⁷⁸ “*Kemal öz atlı Cumhuriyet Reisimize verilen soy adı hakkında kanun*” (RG, 25 Teşrisinisani 1934, Sayı 2865). Bu Kanun’un, 21.06.1934 tarih ve 2523 Sayılı Soyadı Kanunu’ndan 4 ay sonra kabul edilmiştir. Atatürk’ün soyadı ile ilgili bilgilerdeki karışıklığı ele alan ve kendisine “Atatürk” dışında sunulan diğer soyadları hakkında ilginç bilgiler içeren bir makale için bkz. Alkan, M.Ö.: “*Atatürk*” Soyadı Nasıl Bulundu?, Toplumsal Tarih, Sayı 205, Ocak 2011, s. 48-53.

⁷⁹ C.H.F. (1931), s. 32.

⁸⁰ Uyar (1930’lar), s. 160.

Recep Peker, Kemalizm'i açıklama ve özellikle sistemleştirme yönünde çalışan çok önemli bir isimdir. Peker, Tek Parti döneminin “kudretli” devlet adamı ve CHP Genel Sekreteri olarak rejimin “ideologluğunu” üstlenmiş ve CHP Programlarını hazırlamıştır.⁸¹ Sert ve otoriter kişiliğe sahip Peker, “disiplinli hürriyet” kavramını vurgulamış, “her şeyin devlet için olduğu” fikrine inanmış⁸², yeni rejimin Nazizm, faşizm ve komünizme benzer yanları bulunduğunu itiraf etse de bunların milletin bütünlüğünü bozucu unsurlarının ayıklandığını belirtmiştir.⁸³ Bu görüşlerin, 1930'larda otoriter-totaliter rejimlerin yükselişinden, liberalizme ve demokrasiye yönelik eleştirilerden etkilendiğini ifade etmek mümkündür. 1931 CHF Programı'nın izahı için 16 Ekim 1931'de İstanbul Darülfünunu'nda verdiği konferansta Peker, milli birliğin sınıfsız toplum anlayışı ile sağlanabileceğini, sınıf çatışmalarının devletin yaşamasında ve korunmasında en büyük güç olan milli birliği ve milliyet fikirlerini tahrip ettiğini söylemiştir.⁸⁴ Gene bu dönemde Peker, Kemalizm'i açıklamak için düzenlediği konferansları “İnkılâp Dersleri” adı altında derlemiş olup bu eser Kemalizm ile ilgili önemli bir kaynaktır.⁸⁵ Ayrıca Peker, 16 Kasım 1931'de parti

⁸¹ Yıldız, A.: *Recep Peker*, Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce, Cilt 2, Kemalizm, Ed. T.Bora/M. Gültekinil/A. İnsel, İstanbul 2009, s. 58; Taha Parla'ya göre Recep Peker Atatürk'ün ve CHP ideolojisinin sadık bir temsilcisi olup yaptığı açıklamalarla her ne kadar “sağa, sola sallanmalar”, kişiye göre nüanslar varsa da o, CHP'nin ideolojisini açıklamış, ruhunu ve uzantılarını ortaya koymuştur. Peker'in görüşleriyle Atatürk'ün, İnönü'nün görüşleri ya da CHP programının farklı olması mümkün değildir. Atatürk'ün ölümünden bir yıl önce İnönü'nün başbakanlıktan ve genel başkan vekilliğinden ayrılması bir ideolojik kopuş olmadığı gibi, Peker'in Genel Sekreterlikten ayrılması da ideolojik kopuş değildir. Söz konusu olan Kemalist tek-parti ideolojisinin çeşitli otoriter-totaliter boyutlarının Peker'e mal edilerek milli şeflerle partinin bu yönden aklanmaya çalışılmasıdır; Parla (Türkiye'de Siyasal-3), s. 145.

⁸² Yıldız (Recep Peker), s. 63.

⁸³ Yıldız (Recep Peker), s. 61.

⁸⁴ C.H.F. Programının İzahı Fırka Kâtibiumumisi Recep B. Tarafından 16 Teşrinievvel 1931 tarihinde İstanbul Darülfünunu konferans salonunda konferans olarak teşrih edilmiştir, [b.y.y.], s. 8.

⁸⁵ Peker, R.: *İnkılâp Dersleri*, İstanbul 1984.

teşkilatına gönderdiği bir yazıyla (No: 3146) uzman kişilerden CHF programının ruhuna sadık kalmak koşuluyla Kemalist ilkelerin izah edilmesini istemiştir.⁸⁶

1935'te Recep Peker, Kemalizm'i, sınıfsız bir toplumdan ve ulusal dayanışmadan hareketle liberalizmden ve sosyalizmden uzak, bunların arasında "üçüncü yol" olarak ortaya koymuştur.⁸⁷ Bu çerçevede Peker, 8 Mayıs 1935'te Ankara Radyosunda yaptığı konuşmada kamu haklarında anarşiyi beslediği, ekonomide ulusal çalışmayı yıpratdığı, ulusu istismar ettiği için liberalizme karşı çıkmış, Parti'nin sosyalizmin temeli olan sınıf mücadelesi ve tahakkümü fikrini kabul etmediği gibi kontrolsüz üreticiliğin tüketicileri istismar etmesinde de karşı olduğunu söylemiştir.⁸⁸ Aynı konuşmada Peker, Altı Ok'un 1935 Programı ile devlete mal edildiğini ve kalıcılığının sağlandığını, Parti'nin gelecek kuşakları bu terbiye ile yetiştirmeyi ödev saydığını, devletle milletin böylece birbirine bağlanacağını ifade etmiştir.⁸⁹ 1935'te CHP Genel Sekreterliğinden ayrılan Peker, 1946'da İsmet İnönü tarafından başbakanlığa getirilecek ve çok partili siyasi hayata geçiş dönemindeki söylemleri ve uygulamalarıyla yoğun tartışmalara sebep olacaktır.

1930'larda Kemalizm'in açıklanmasına ve sistemleştirilmesine yönelik diğer faaliyetlere ve taleplere gelince, 1935-1939 döneminde CHP Genel Sekreterliği görevinde bulunan Şükrü Kaya'nın öncülüğünde "*CHP Konferanslar Serisi*" düzenlenmiştir.⁹⁰ 19 Şubat 1932'de kurulan Halkevleri, 1934 yılının başında yüksekokullara Türk İnkılâp Tarihi dersinin konulması da doktrin çalışmalarının bir

⁸⁶ Öz, s. 142.

⁸⁷ Peker, (C.H.P. Genel Sekreteri), s. 3-4.

⁸⁸ Peker (C.H.P. Genel Sekreteri), s. 3-4.

⁸⁹ Peker (C.H.P. Genel Sekreteri), s. 5

⁹⁰ Öz, s. 142.

göstergesidir.⁹¹ Başvekil İsmet Paşa da Cumhuriyetin 10. Yılı münasebetiyle 1933'te Ülkü Mecmuası'nda yayımlanan makalesinde, siyasi ve iktisadi bilgiye muhtaç olduğumuzu, sade ama temeli olan, sağlam siyasi bilgi sayesinde milletin birliği ve beraberliğinin sağlanabileceğini, dışarıdan ve içeriden gelecek zararlı akımlara karşı milletin yolunu şaşırmamasının siyasi bilgiyle olacağını ifade etmiştir. İsmet Paşa'ya göre siyasi, sosyal ve iktisadi bilgilerin “*bereketli bir kaynağı*” CHP ve Halkevleridir.⁹² Öte yandan Kemalist rejimi ve Türkiye'deki modernleşme hareketlerini dünyaya tanıtmak amacıyla Başvekalet Matbuat Umum Müdürlüğü tarafından La Turquie Kemaliste Dergisi 1934'ten 1948'e kadar yayımlanmıştır.⁹³

Kemalizm'i açıklamaya yönelik çalışmalarda önemli bir isim Prof. Dr. Afet İnan'dır. Atatürk'ün manevi kızı olan İnan, Atatürk'ün el yazılarından, “Medeni Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları” isimli ders kitabını hazırlamış⁹⁴, onun çeşitli meseleler üzerindeki fikirlerini ve çevresinde konuşulan konuları tespit etmiş⁹⁵, “*bu kitabı Atatürk'ün çalışmaları ve fikirleri olarak*” yayımlamıştır.⁹⁶ Kemalizm'i açıklamaya ve sistemleştirmeye çalışmış diğer aydınlar arasında özellikle milliyetçilik bakımından Mahmut Esat Bozkurt⁹⁷, laiklik ve halkçılık yönünden hukukçu ve yazar Halil

⁹¹ Bilâ, s. 59.

⁹² İsmet Paşa, s. 503-504 (İsmet Paşa Hazretlerinin Cümhuriyetin 10 uncu yılı münasebetile Ülkü Mecmuasına yazdıkları makale).

⁹³ Bu dergi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Türkan-Okumuş, B: Türkiye'de Modernleşme ve Propaganda: Yeni Cumhuriyet'i Tanıtmak, *La Turquie Kemaliste* dergisi (1934-1948), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kültürel İncelemeler Yüksek Lisans Programı, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul 2017.

⁹⁴ Âfetinan (Medeni Bilgiler), s. 1; Bu kitabın içerdiği bilgiler 1929'da broşür ve kitapçık şeklinde “Türk Çocuklarına Yurt Bilgisi Notları” olarak 1929'da, her konu için ayrı bir şekilde dört kitap olarak 1930'da basılmıştır. Aynı yıl, bu kitapların konuları “Vatandaş İçin Medenî Bilgiler” isimli kitapta toplanmış ve basılmıştır; Âfetinan, (Medeni Bilgiler), s. 15-16.

⁹⁵ Âfetinan, (Medeni Bilgiler), s. 9.

⁹⁶ Âfetinan, (Medeni Bilgiler), s. 1.

⁹⁷ Bozkurt, M.E.: Atatürk İhtilali, 4. Baskı, İstanbul 2014.

Nimetullah Öztürk⁹⁸, Kemalizm'i maddeci bir yaklaşımla ele alan milletvekili Şeref Aykut⁹⁹, sonradan muhafazakâr çizgiye kaymış olsa bile Peyami Safa¹⁰⁰, Musevi asıllı vatandaş Tekin Alp öne çıkan isimlerdir. Bu doğrultuda Falih Rıfkı Atay¹⁰¹, tarihçi Saffet Engin¹⁰², edebiyatçı Sadri Ertem¹⁰³ ve gazeteci-yazar Celal Nuri İleri'nin¹⁰⁴ adını da anmak gerekir.

1930'larda Kemalizm'i açıklama faaliyetleri içinde Kadro dergisi önemli bir yere sahiptir. Kadro'nun Kurucu yazarları Şevket Süreyya Aydemir, Vedat Nedim Tör, Burhan Asaf Belge, İsmail Hüsrev Tökin ve Yakup Kadri Karaosmanoğlu'dur.¹⁰⁵ Kadroculara göre Atatürkçülüğün temelinde bir "sosyalleşme" vardır ve onun içindeki dinamik güçten kitleler en kısa yoldan yararlandırılmalıdır.¹⁰⁶ Milli kurtuluş hareketleri sömürgeci devletlerle sömürge ve yarı-sömürgeler arasındaki ekonomik ve siyasi mücadeledir. Bu hareketler sadece ekonomik olmayıp toplumdaki bütün ilişkileri düzenlemeyi hedeflemektedirler. Büyük teknik ve ekonomik faaliyetler toplum tarafından planlı şekilde kontrol edilmeli, milletlerarası ekonomide eşitsizlikler kaldırılmalı, milletin içindeki ekonomik çıkar çatışmaları düzenlenmelidir.¹⁰⁷ Milli kurtuluş hareketlerinin gerçekleştiği memleketler ekonomilerini korumak için içe kapsansalar da onların amacı diğer devletlerle eşit ve özgür şekilde ilişki kurmak ve

⁹⁸ Halil Nimetullah: Halkçılık ve Cumhuriyet ve Türk Halkçılığı ve Cumhuriyeti, İstanbul 1930; Öztürk, H.N.: Türkleşmek Lâyıklaşmak Çağdaşlaşmak, İstanbul 1951.

⁹⁹ Aykut, Ş.: Kemâlizm: C.H. Partisi programının izahı, İstanbul 1936.

¹⁰⁰ Safa, P.: Türk İnkılâbına Bakışlar, Ankara 2010.

¹⁰¹ Atay, F.R.: Atatürkçülük Nedir?, 5. Baskı, İstanbul 2011.

¹⁰² Engin, S.: Kemalizm inkılâbının prensipleri 3 Cilt, İstanbul 1938.

¹⁰³ Sadri Etem: Türk inkılâbının karakterleri, Ankara 1933.

¹⁰⁴ İleri, C.N.: Taç Giyen Millet, Ankara 2008.

¹⁰⁵ Türkeş, M.: *Kadro Dergisi*, Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce, Cilt 2, Kemalizm, Ed. T. Bora/ M. Gültekinil/A. İnel, İstanbul 2009, s. 464.

¹⁰⁶ Mardin, Atatürkçülüğün, s. 88.

¹⁰⁷ Aydemir Şevket Süreyya, Tek Adam Mustafa Kemal Üçüncü Cilt (1922-1938), Remzi Kitabevi, 9. Baskı, İstanbul 1985, s. 460-461.

onlarla işbirliği yapmaktır.¹⁰⁸ Kadro esasen solun kalkınmacı söylemleriyle ulusçuluğu bağdaştırmaya çalışmıştır.¹⁰⁹ Ayrıca Kadro hareketinden Şevket Süreyya Aydemir, Kemalizm'in sistemleştirilmesini, inkılabın bir fikir sistemini temsil eden inkılap olmaktan çıkararak bir fikir sistemine dayanan bir inkılap haline getirilmesini istemiştir.¹¹⁰

1930'larda Kemalizm, çeşitli kesimler tarafından farklı algılanmış ve yorumlanmış olup bu dönemde tek bir Kemalizm'den bahsetmek mümkün değildir. Bu dönemdeki Kemalist akımları şöyle gruplandırmak mümkündür: Milliyetçi-sol bir çizgide Mahmut Esat Bozkurt, liberalizm ile milliyetçilik/Türkçülük çizgisinde Ağaoğlu Ahmet Bey¹¹¹, Kemalizm'e sosyo-ekonomik bir içerik kazandırmaya çalışan ve Ağaoğlu ile tartışmaya girişen Kadro Dergisi çevresi, Recep Peker'in öncülüğünü yaptığı, köycü ve sosyo-kültürel tezleri benimsemiş olan aydınların oluşturduğu, dönemin otoriter dünyasının yansımalarını taşıyan Ülkü Dergisi/Recep Peker grubu. Söz konusu grup Kadrocularla birlikte liberalizme karşı çıkmıştır.¹¹²

1930'larda Atatürk'ün davetiyle Türkiye'ye gelen ve hukuk eğitiminin gelişmesinde önemli rol oynayan Yahudi asıllı Alman bilim adamı Prof. Ernst Hirsch'e göre Tek Parti, politik birlik şeklinde TBMM'de temsil edilse de Altı İlke'nin birden çok anlama geldiğinden dolayı tek bir politik çizgi oluşamamış ve varlığını sürdürememiştir. Bu durum, TBMM'de çok çeşitli konularda yapılan tartışmalarda kendini belli etmiş,

¹⁰⁸ Aydemir (Tek Adam Üçüncü Cilt), s. 460-461.

¹⁰⁹ Türkeş, s. 476.

¹¹⁰ Aydemir, Ş.S.: İnkılâp ve Kadro, 2. Baskı, Ankara 1968, s. 96.

¹¹¹ Ağaoğlu Ahmet Bay'ın görüşleri için bkz. Ağaoğlu, A.: Devlet ve Fert, İstanbul 1933.

¹¹² Uyar (1930'lar), s. 162-167.

farklı akım ve yöntemler görülmüştür.¹¹³ İlerleyen dönemlerde de değineceğimiz üzere tek bir Kemalizm anlayışı olmayacaktır.

Kemalizm'in ilkeleri, 1924 Anayasası'nda 5 Şubat 1937'de yapılan değişiklikle Anayasa'ya aktarılmış olup bu konu ileride ele alınacaktır.

D. Milli Şef Dönemi ve Kemalizm (1938-1945)

Atatürk'ün 10 Kasım 1938'de ölümünden sonra 26 Aralık 1938'de toplanan CHP'nin "Üsmomal"¹¹⁴ Büyük Kurultayı'nda Atatürk'e "Ebedi Başkan", İsmet İnönü'ye "Değişmez Genel Başkan" unvanları verilmiştir. Buna yönelik önerenin gerekçesinde Şef'in siyasi düşünce bakımından devlet ve millet için çok önemli olduğu şu sözler ile ifade edilmiştir: "*Şefin rolü her memlekette ve bilhassa Parti hayatına yeni girmiş memleketlerde çok mühimdir. Çünkü politik kanaatları ekseriya prensipler halinde birleştirip olgunlaştıracak ve prensipleri zihinlere aşılacak ve mütemadiyen besliyecek, memleket siyasetine istikamet verecek, millet efradını politik sahada yetiştirecek olan Şeftir.*"¹¹⁵ Öte yandan gerekçede "*Türk milletini mütemadiyen itibar ve refah mevkiine yükseltmekte olan prensipleri değişmez bir akide-i siyasiye olarak kabul ve ilan etmiş*" ve "*Milli Şef*" vasfını da kazanmış "*ali şahsiyet*"in her dört senede bir "*müzakere ve münakaşa*" konusu yapılmasının uygun olmadığı ifade edilmiştir.¹¹⁶

Atatürk'ün ölümünden sonra Kemalizm'in dönüşümünü izlerken öncelikle değinilmesi gereken konu, onun sembolleştirilen kişiliği ile Kemalizm arasındaki ilişkidir. Atatürk kültü, iki yüzyıl boyunca Batı tarafından ezilmiş, kompleksli,

¹¹³ Hirsch, E.E.: Anılarım Kayzer Dönemi Weimar Cumhuriyeti Atatürk Ülkesi, Ankara 1997, s. 300-301.

¹¹⁴ Olağanüstü

¹¹⁵ Cumhuriyet Halk Partisi Üsmomal Büyük Kurultayının Zabtı 26.XII.1938, [b.y.y.] 1938, s. 35.

¹¹⁶ Cumhuriyet (Üsmomal), s. 36.

kendine güvenini yitirilmiş aydınların bir ulusal kahramana özlemini tatmin etmiştir.¹¹⁷ İsmail Habib Sevük’ün şu çok bilinen anekdotu buna örnektir: “Ona <ordu yok> dediler, <yapılır> dedi; <para yok> dediler; <bulunur> dedi; düşman çok dediler; <yenilir> dedi; ve bütün dedikleri oldu.”¹¹⁸ Mustafa Kemal, ulusun babası, kurtarıcısı, öğretmeni olarak sunulup yüceltilmiş, bununla bağlantılı olarak şehirlere heykelleri dikilmiş, üniversitelerde “*Türk Devrim Tarihi*” gibi derslerde onun kişiliğine odaklanılarak Kemalizm aşılana çalışılmıştır. Mustafa Kemal’in yüceltilmesi, kendisi hayattayken başlamış, ölümünden sonra artarak devam etmişse de bunun Kemalizm’in ideolojik boşluğunu doldurmaya tam olarak yetmediği belirtilmektedir.¹¹⁹ Söz konusu saptamalar genel olarak doğru ise de Milli Şef Döneminin Atatürk imgesi ile ilgili bazı uygulamalarına değinmek gerekmektedir.

Atatürk’ün ölümünden sonra İsmet İnönü, Atatürk ve dönemini tartışmaya açmamış ancak siyasi meşruiyet sağlamak için Atatürk’e dayanmadığı gibi yapılan hiçbir faaliyeti Atatürk’e referansla meşrulaştırmamıştır.¹²⁰ Bu dönemde Atatürk imgesi çeşitli uygulamalarla geri plana çekilmiş, paralardan, pullardan ve devlet dairelerinden Atatürk’ün resimleri kaldırılmış, yerine İnönü’nün resimleri konulmuştur. Öte yandan Nutuk Atatürk’ün sağlığında dört defa (1927, 1928, 1934, 1938) basılmasına rağmen İnönü’nün cumhurbaşkanlığı döneminde onun yeni baskısı yapılmamıştır.¹²¹ İnönü’nün böyle bir politika izlemesinin sebeplerinin “Milli Şef” olarak kendi otoritesini sağlamlaştırmak ve Atatürk imgesinin gölgesinde kalmamak olduğunu

¹¹⁷ Timur, T.: *Türk Devrimi ve Sonrası*, Ankara 2008, s. 319.

¹¹⁸ Sevük, İ. H.: *Röntgenli Görüş* (Cumhuriyet, 24 Aralık 1938), Atatürk İçin, Kültür Bakanlığı, Ankara 1981, s. 9.

¹¹⁹ Zürcher, s. 270.

¹²⁰ Koçak, C.: *Türkiye’de Milli Şef Dönemi*, Cilt 1, İstanbul 1996, s. 85; Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. İşçi Yiğit, H.: *İnönü Döneminde Atatürk İmajı*, İstanbul 2015.

¹²¹ Koparan, E.: *Nutuk, Okunuşu, Basımları, Yankıları*, Türk Kamuoyu Algısında Nutuk, Ed. Eminalp Malkoç, İstanbul 2014, s. 171-178.

ifade etmek mümkündür. Aslında mutlak otorite mevkii olan Ebedi Şef'in yerinin doldurulması mümkün değilse de İnönü, Kemalizm'in ilk dönemindeki tutkulu yaklaşımlarından uzaklaşmış, denge politikalarının önemli yer tuttuğu, soğukkanlı bir Kemalizm anlayışı benimsemiştir.¹²² Bunda İnönü'nün temkinli kişiliği ile İkinci Dünya Savaşı'nın olağanüstü koşulları rol oynamıştır.

Milli Şef döneminde kabul edilmiş CHP Programlarında Kemalizm ile ilgili değişikliklere gelince, 1939'da Beşinci Büyük Kurultay'da kabul edilen Program'da “*Kamâlizm Prensipleri*” yerine “*Kemalizm Yolu*” ifadesine yer verilmiştir. Gene bu Program'da, 1935 Programı'nın “öz Türkçe” dili terk edilmiş ve ulusçuluk yerine milliyetçilik, devrimcilik yerine inkılapçılık kavramı tekrar benimsenmiştir.¹²³ Bazı ifade değişiklikleri dışında ilkelerin içerikleri aynı kalmıştır.

1943 Programında ise önceki programların girişinde bulunan ve Program'daki fikirlerin başlıcalarının 1927 Nizamnamesi ile 1931 seçim beyannamesinde tespit edildiğini belirten ifade kaldırılmıştır.¹²⁴ Milliyetçilik ilkesinde bazı ifade değişiklikleri yapılmış ve bu ilkeye barışçılığa yönelik ifadeler eklenmiş, Türk milliyetçiliğinin hiçbir millet için zararlı olmadığı vurgulanmıştır.¹²⁵ Bilindiği üzere Programın kabul edildiği yıl olan 1943, İkinci Dünya Savaşı'nın seyrinin değişmeye başladığı ve Mihver Devletleri'nin yenileceğinin anlaşıldığı yıldır. Dolayısıyla milliyetçilik ilkesinde eklenen barışçı ifadelerin Nazizm ve Faşizm'den olabildiğince uzaklaşmaya yönelik bir girişim olarak yorumlanması mümkündür. Belirtmek gerekir ki Program'a eklenen Altıncı Kısım “*Cihan Harbinden Sonraki İhtimaller*” başlığını

¹²² İnşel (Giriş), s. 26.

¹²³ C.H.P. (1939), s. 8.

¹²⁴ Cümhuriyet Halk Partisi (1943), s. 3.

¹²⁵ C.H.P. (1947), s. 4

taşımakta olup bu savaşın getireceği değişikliklere yönelik genel mahiyette bazı siyasi ve ekonomik önlemler üzerinde durulmuştur.¹²⁶ Ayrıca bu Program'da laiklik ve devletçilik ilkelerine ileride değineceğimiz bazı ifadeler eklenmiştir.¹²⁷

1924 Anayasası'nda 10 Ocak 1945 tarih ve 4695 sayılı Kanunla¹²⁸ yapılan değişiklikle Anayasa'nın dili Türkçeleştirilmiş ve inkılapçılık ilkesinin adı "devrimcilik" olarak değiştirilmiş, diğer ilkelerin adları ise aynı kalmıştır.

Kemalizm'in açıklanması ve sistemleştirilmesi talepleri Milli Şef öneminde de söz konusu olmuştur. CHP'nin 29 Mayıs 1939'da toplanan Beşinci Büyük Kurultayı'nda, program görüşmeleri sırasında Manisa Mebusu eğitimci Kazım Nami Duru, Kemalizm'den ne anlaşılması gerektiği hakkında bir konuşma yapmış, memlekette yaptığı gezilerde Kemalizm'in ne olduğunu bilenlere rastlamadığını, esaslarına girilmezse onun sadece bir kelimedenden ibaret olduğunun zannedilebileceğini belirterek Kemalizm'in açıklanmasını, bu yönde bir kitap yazılarak vatandaşlara dağıtılmasını CHP'den istemiştir.¹²⁹ Duru'nun bu önerisi hakkında söz alan olmamış ve herhangi bir görüşme yapılmamıştır. Mahmut Esat Bozkurt da 18 Kasım 1943'te Yeni Sabah Gazetesinde yayımlanan makalesinde Marx'ın Kapital'inden İtalyan faşizmine kadar her türlü siyasi akım hakkındaki kitapların Türkiye'de bulunabileceğini ancak Kemalizm ile ilgili böyle bir eserin bulunmadığını, olanların da yetkisiz kişiler tarafından yazıldığını ifade etmiş ve bu yönde kapsamlı bir kitap yazılmasını istemiştir.¹³⁰

¹²⁶ Cumhuriyet Halk Partisi (1943), s. 13-14.

¹²⁷ Cumhuriyet Halk Partisi (1943), s. 5.

¹²⁸ RG, 15 Ocak 1945, Sayı: 5905.

¹²⁹ C.H.P. Beşinci Kurultay Zabıtları 29 Mayıs 939-3 Haziran 939, Ankara 1939, s. 86-87.

¹³⁰ Bozkurt, M.E.: *Büyük Partinin Eksikleri*, Yeni Sabah, 18 İkinci Teşrin (Kasım) 1943, No: 1973, s. 1, Bütün Eserler IV, Yayına Hazırlayan: Ş. Halıcı, İstanbul 2015, s. 174.

Duru'nun ve Bozkurt'un taleplerine rağmen CHP Kemalizm'in açıklanması yönünde bir faaliyette bulunmamıştır. Kemalizm'in katı ve güçlü bir ideoloji olmaması, 1945'te çok partili yaşama geçilmesini de nispeten kolaylaştırmıştır.¹³¹ Çeşitli kesimler de esnek yapısı sebebiyle Kemalizm'i farklı şekilde yorumlamış ve Kemalizm değişik düşünce akımlarını etkilemiştir.¹³²

E. Çok Partili Yaşama Geçiş Döneminde Kemalizm (1945-1950)

1945'te 2. Dünya Savaşı'nın sona ermesinden sonra burada ayrıntısına girmeyeceğimiz çeşitli gelişmeler sonucunda Türkiye'de çok partili siyasi yaşam başlamış ve CHP'den ayrılan Celal Bayar, Adnan Menderes, Refik Koraltan ve Fuat Köprülü tarafından Demokrat Parti (DP) kurulmuştur. DP de esasen cumhuriyetçi, halkçı ve milliyetçidir.¹³³ Ayrıca DP, Kemalizm'i söylem olarak benimsemekten vaz geçmemiştir. Celal Bayar, 8 Şubat 1946'da Tasvir Gazetesi yazarının DP'nin de Altı Ok gibi bir sembolü olup olmayacağı ile ilgili sorusuna verdiği cevapta Altı Ok'un İnkılabın malı ve Atatürk'ün hediyesi olduğunu söylemiştir.¹³⁴ Kaldı ki Kemalizm 1924 Anayasası'nda "Altı Ok" olarak yer aldığından DP'nin Kemalizm'e karşı olması mümkün değildir.¹³⁵ DP programında Altı Ok'a atıflar varsa da ilkeler farklı biçimde

¹³¹ Koçak (Resmi), s. 140-141; Aksi görüşü savunan Taha Parla'ya göre Kemalizm-Atatürkçülük, Atatürk'ün ölümünden ya da II. Dünya Savaşı'ndan sonra yumuşamamış veya değişmemiş olup aynı esaslar doğrultusunda biraz daha katılaşmıştır; Parla (Türkiye'de Siyasal-3), s. 21. Giriş bölümü 1939 ve 1943 programlarında aynen korunmuş, 1947 Programı'na pozitivist düzen ve birlik içinde ilerleme anlayışına işaret eden "hürlük, birlik, düzenlik ve ilerilik" ilkeleri eklenmiştir. Çoğulculuğu gerektiren hürlüğün (özgürlüğün) disiplinli bir düzen ve birlikte nasıl gerçekleştirileceği üzerinde durulmamıştır; Parla (Türkiye'de Siyasal-3), s. 37; C.H.P. (1947), s. 5.

¹³² Demirel A., (Atatürk Döneminde), s. 304.

¹³³ Koçak, C.: Türkiye'de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950) İktidar ve Demokratlar Cilt 2, İstanbul 2012, s. 63.

¹³⁴ Şahingiray, Ö. (Der.): Celal Bayar'ın Söylev ve Demeçleri, Demokrat Parti'nin Kuruluşundan İktidara Kadar Politik Konuşmalar 1946-1950, İstanbul 1999, s. 43.

¹³⁵ Koçak (Türkiye'de-2), s. 38; DP'den ayrılan bazı milletvekilleri tarafından kurulan, genel başkanlığını önce Mareşal Fevzi Çakmak'ın ondan sonra da Osman Bölükbaşı'nın yaptığı ve muhafazakâr bir seçmen tabanı olan Millet Partisi, 1950'de yayımladığı Programı'nın 6. maddesinde

yorumlanarak ifade edilmiştir.¹³⁶ CHP programının aksine DP programında “Kemalizm” ifadesi yer almamış, bir başka deyişle Kemalist ilkeler benimsenirken bu durum açıkça ilan edilmemiştir.¹³⁷ Bununla birlikte Celal Bayar ortaçağdan kalma bazı zararlı kurumlardan kurtulmak ve irticaı ortadan kaldırmak amacıyla 1925’ten sonra siyasi hürriyetlerin kısıtlandığını ancak demokrasinin Atatürk’ün ideali olduğunu ifade etmiştir.¹³⁸ Bayar, Atatürk’ün ölümünden önce kendisine itimat ettiğini belirtmiş, kendisini onun en yakını olarak takdim etmiş ve böylece 1946-1950 döneminde DP’nin CHP’ye ve “İnönücülüğe” karşı Atatürkçülüğü hararetle savunması mümkün olmuştur.¹³⁹

DP’nin Kemalizm’in ilkelerinden bazılarına yaklaşımına gelince, DP laiklik ilkesi bakımından din ve vicdan hürriyetini öne çıkarmıştır. Nitekim Celal Bayar 9 Ocak 1949’da yaptığı konuşmada vatandaşın dilediği dini seçmek ve bu dinin gereklerini yerine getirmekte serbest olduğunu, bunun uygulanmasının zamanı gelince düşünüleceğini söylemiştir.¹⁴⁰ Milliyetçilik konusunda da tarih, kültür ve ülkü birliğine dayalı ve her türü ayrılıkçı akımları reddeden bir milliyetçilik anlayışını benimsediklerini, Parti’nin din ve ırk farkı gözetmeden bütün vatandaşları Türk saydığını belirtmiştir.¹⁴¹ Devletçiliğe gelince Bayar, DP’nin yumuşak bir devletçilik

Anayasa’nın “demokrasiye uymayan” hükümlerinden” Altı Ok’un Anayasa’dan çıkarılmasını istemiştir. Bununla birlikte “Ana Prensipler” bölümünün 7. maddesinde milliyetçiliği “*Türkiye Cumhuriyetinin ana vasıflarından*” birisi olarak nitelendirmiş, içeriği Kemalizm’deki inkılapçılık ilkesinden farklı olsa bile “*devrimcilik*” ilkesine yer vermiştir; Millet Partisi, s. 4-5. Gerek iktidardaki CHP’ye gerekse muhalefet partisi DP’ye sert bir şekilde muhalefet eden parti, DP’yi muvazaa partisi olarak niteleyip gerçek muhalefeti kendisinin yaptığını ileri sürerken CHP’nin din ve laiklik anlayışını da eleştirmiştir; Çiçek, M.: Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi ve Türk Siyasi Hayatındaki Yeri, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014, s. 16.

¹³⁶ Koçak, (Türkiye’de-2), s. 59 ve devamı.

¹³⁷ Koçak, (Türkiye’de-2), s. 63.

¹³⁸ Şahingiray (Celal Bayar’ın 1946-1950 Demokrat), s. 24.

¹³⁹ Bora, T.: *Celal Bayar*, Türkiye’nin 1950’li Yılları, Haz.: M. K. Kaynar, İstanbul 2015, s. 154.

¹⁴⁰ Şahingiray (Celal Bayar’ın 1946-1950 Demokrat), s. 350.

¹⁴¹ Şahingiray (Celal Bayar’ın 1946-1950 Demokrat), s. 48.

anlayışını benimseyeceğini ve özel teşebbüse önem vereceğini ifade etmiştir.¹⁴² 12 Ocak 1948’de de DP’nin devletçiliğin gerekli olduğunu düşündüğünü ancak halihazırda uygulanan devletçilik anlayışını onaylamadığını, Almanya’da devletin fabrikalar kurup sonra bunları özel sektöre devrettiğini ve böylece Almanya’nın sanayileştiğini belirterek bu sistemin Türkiye’de de uygulanabileceğini savunmuştur.¹⁴³

DP’nin bir muhalefet partisi olarak geniş halk kitlelerini etkilemeye başlaması ve Kemalizm’in bazı ilkelerini CHP’den farklı yorumlaması, CHP’yi etkilemiş ve 1947 Programı’nda bazı değişiklikler yapılmıştır. İkinci Dünya Savaşı’nın sonunda Nazi ve Faşist rejimlerin yıkılması, demokrasi ve insan hakları konularının gündeme gelmesi de bu değişikliğin nedenlerinden biridir. Bu çerçevede Program’a “demokrasi” ve “hürriyet” kavramları ile tek dereceli seçim ilkesi eklenmiştir.¹⁴⁴ Program’da devletçilik ilkesine oldukça uzun ve açıklayıcı şekilde yer verilmiş, devletin ve özel sektörün faaliyet göstereceği alanlar belirlenmiş, devletin özel teşebbüsleri teşvik ve yardım etmesinin, onları korumasının esas olduğu belirtmiş, çalışma hayatı, sosyal adalet ve güvenlik ile ilgili hususlar da vurgulanmıştır.¹⁴⁵ Laiklik ilkesine din ve vicdan hürriyetine yönelik olan şu ifade eklenmiştir: “*Hiç bir vatandaşa kanunların menetmediği ibadet ve âyinlerinden dolayı karışılmaz.*”¹⁴⁶ Program’da İnkılapçılık ilkesinin adı tekrar “Devrimcilik” olarak değiştirilmiş ve bu ilke yeniden tanımlanmıştır.¹⁴⁷

¹⁴² Şahingiray (Celal Bayar’ın 1946-1950 Demokrat), s.351.

¹⁴³ Şahingiray (Celal Bayar’ın 1946-1950 Demokrat), s.201.

¹⁴⁴ C.H.P. (1947), s. 3-5.

¹⁴⁵ C.H.P. (1947), s. 9-10.

¹⁴⁶ C.H.P. (1947), s. 10.

¹⁴⁷ Kılçık (Adnan Menderes’in-I), s. 396.

CHP'nin 1947 Programı'nda, görüleceği üzere Kemalizm'e demokratik unsurlar eklenmiş, onun bazı otoriter yönleri çıkarılmış ve genel olarak Kemalizm'in demokratikleşmeye doğru evrilmesi hızlanmıştır.¹⁴⁸ Bu programın kabul edildiği 1947 Kongresi'nde katı laiklik anlayışının yumuşayacağı yönünde işaretler verilmiş ve bu durum Ankara İlahiyat Fakültesi'nin, imam-hatip okullarının nüvesini oluşturan imam-hatip kurslarının, bazı türbelerin açılması gibi dini alandaki bazı icraatlara zemin oluşturmuştur. Kemalizm'in CHP'nin iktidardan ayrıldığı 1950'den sonraki tarihi seyrine, Kemalizm'in anayasalara yansımaları ile ilgili bölümde değinilecektir. Çünkü Kemalizm'in 1950'den sonra geçirdiği dönüşüm ve onun çeşitli düşünce akımlarıyla beraber yorumlanması, 1961 ve 1982 Anayasalarını yapan kurucu iktidarların Kemalizm'e yaklaşımını farklılaştıracaktır.

III. Kemalizm'in İlkeleri

A. Cumhuriyetçilik

“Cumhuriyet”, Arapça gibi görünse de aslında Türkçe'de türetilmiş bir kavramdır. Arapça'da cumhurun “la gente”, “die Leute”, “people” gibi bir anlamı vardır. Osmanlı'da bu kelime, rejim anlamına gelmekte olup Venedik Cumhuriyeti için “Venedik Cumhuru”, Polonya Cumhuriyeti için “Lehistan Cumhuru” şeklinde kullanılmıştır.¹⁴⁹ Osmanlı devleti bir monarşi olduğu için cumhuriyet isteği yoktur ancak bu fikir, Osmanlı'da belirli zümreler tarafından benimsenmiştir.¹⁵⁰ Avrupa'ya kaçmış olan Namık Kemal ve arkadaşları, çeşitli Avrupa ülkelerindeki siyasi rejimler

¹⁴⁸ Adnan Menderes'in CHP'deki bu dönüşümü eleştirdiği 25 Aralık 1949'da DP Kütahya İl Kongresi'nde yaptığı konuşma için bkz. Kılçık (Adnan Menderes'in-I), s. 396.

¹⁴⁹ Ortaylı, İ.: Gazi Mustafa Kemal Atatürk, İstanbul 2018, s. 282.

¹⁵⁰ Ortaylı, s. 283.

ve demokratik kurumlar hakkında Osmanlı kamuoyunu aydınlatmaya çalışmışlar, bu yöndeki faaliyetleri çerçevesinde Jean Jacques Rousseau'nun demokrasi/halk egemenliği kavramlarını, “*Cumhurun, kalabalığın egemenliği*” anlamında “cumhuriyet” diye adlandırmışlardır. Bununla birlikte Yeni Osmanlılar, parçalanmaya yol açacağı düşüncesiyle cumhuriyet rejimini Osmanlı İmparatorluğu için tehlikeli saymışlardır.¹⁵¹ İttihatçıların da cumhuriyet gibi bir düşünceleri yoktur. Onlar, Mithat Paşa gibi anayasal bir rejim ve sistemle memleketin kurtulabileceğini düşünmüşlerdir.¹⁵² Cumhuriyeti Anadolu hareketinde de dar bir kesim benimsemiştir.¹⁵³

Birçok yazara göre cumhuriyet hem bir devlet şekli hem de bir hükümet şeklidir. Egemenliğin bir kişi veya zümreye değil toplumun tümüne ait olması, devlet şekli olarak cumhuriyettir. Hükümet şekli olarak cumhuriyet ise devlet başkanı başta olmak üzere devletin başlıca temel organlarının seçimle göreve geldiği ve verasete değil, seçim ilkesine dayanan bir hükümet sistemini ifade eder.¹⁵⁴ Cumhuriyetin dayanağı “vatandaşlık”, monarşinininki ise “uyruklu”tur.¹⁵⁵ Bununla birlikte adı cumhuriyet olan ve veraset yoluyla göreve gelmemiş bir devlet başkanınca yönetilen, millet egemenliği ve demokrasiyle ilgili olmayan devletler bulunduğu gibi¹⁵⁶ hükümdarın sembolik bir konumda olduğu, milli egemenlik ilkesinin benimsendiği ve siyasi iktidarın halkın seçtiği devlet organlarınca kullanıldığı anayasal monarşiler de

¹⁵¹ Turan, Ş.: *Atatürkçülük/Kemalizm*, Atatürkçü Düşüncenin Bilimsel ve Felsefi Temelleri, Der. Nazife Güngör, Gazi Üniversitesi Yayınları, Ankara 2007, s. 65.

¹⁵² Ortaylı, s. 283.

¹⁵³ Ortaylı, s. 288.

¹⁵⁴ Özbudun, E.: *Atatürk ve Devlet Hayatı*, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Atatürkçülük Atatürkçü Düşünce Sisteminin Temelleri, Mumcu, A/Özbudun E./Feyzioğlu T./Ülken, Y./Çunukçu, İ.A., 4. Baskı, Ankara 1997, s. 44.

¹⁵⁵ Özbudun (Atatürk), s. 46.

¹⁵⁶ Özbudun (Atatürk), s. 45.

vardır.¹⁵⁷ Öte yandan cumhuriyet geniş anlamıyla da kullanılmış ve bu kavramın liyakat, erdem, eşitlik, seçim, halkın denetim yetkisi, ulusal egemenlik, demokrasi gibi kavramları da kapsadığı ifade edilmiştir.¹⁵⁸

Cumhuriyetçilik ilkesinin ana unsuru milli egemenliktir. Egemenlik (hakimiyet), hükmeden, buyuran, buyruğunun yerine getirilmesini sağlayan, kendisinden üstün bir başka gücü kabul etmeyen üstün güçtür. Egemenliğin, “devletin egemenliği” ile “devlet içinde egemenlik” olmak üzere iki farklı görünümü vardır. Devlet egemenliği, devletin kendisi dışında bir başka üstün güce tabi olmadığını, bağımsız olup manda ve sömürge durumunda bulunmadığını ifade eder. “Devlet içinde egemenlik” ise bu gücü kimin ve nasıl kullanacağıyla ilgilidir. Burada söz konusu olan egemenliğin bir şahsa, hanedana, zümreye ya da millete ait olup olmadığıdır.¹⁵⁹ Milli egemenlik, ülke içindeki egemenliğin millete ait olması anlamına geldiğinden bu kavram kişi egemenliği olan monarşiyle, zümre egemenliği olan oligarşiyle bağdaşmaz.¹⁶⁰ Millete ait olan egemenlik bölünemeyeceği gibi başkasına da devredilemez.¹⁶¹

Milli Mücadele döneminde ve Cumhuriyet’in ilk yıllarında milli egemenlik kavramı halkçılıkla özdeşleştirilerek, zaman zaman “halk egemenliği” biçiminde kullanılmıştır ki bu hususa halkçılık ilkesi incelenirken değinilecektir. Cumhuriyet’in ilanına kadar olan dönemde milli egemenlik ilkesi, Mustafa Kemal tarafından cumhuriyetten bağımsız olarak dile getirilmiştir. Bu dönemde Mustafa Kemal’in milli egemenlikten murad ettiği, milletin mukadderatının millet tarafından Meclis’te belirleneceğidir.

¹⁵⁷ Özbudun (Atatürk), s. 44.

¹⁵⁸ Okutan C.: *Türk Anayasa Hukukunda “Cumhuriyet”in Geniş Anlamı*, Prof. Dr. Mehmet Akad’a Armağan, Der: B.V. Dinçkol, N. Bulut, İstanbul 2012, s. 717-718.

¹⁵⁹ Feyzioğlu, *Türk Milli Mücadelesinin ve Atatürkçülüğün Temel İlkelerinden Biri Olarak Millet Egemenliği*, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Temmuz 1985, Sayı: 3, s. 743.

¹⁶⁰ Özbudun, (Atatürk), s. 40-41.

¹⁶¹ Feyzioğlu (Türk Milli Mücadelesinin), s. 746.

Mustafa Kemal'in Amasya'da 21/22 Haziran 1919 gecesi Cevat Abbas (Gürer) Bey'e dikte ettirdiği tamimin esaslı noktaları arasında "1-*Vatanın tamamıyeti, milletin istiklâli tehlikededir. 2- Hükümet-i merkeziye, deruhte ettiği mes'uliyetin icabatını ifa edememektedir. Bu hal milletimizi madum tanıtıyor. 3- Milletin istiklâlini yine milletin azim ve kararı kurtaracaktır.* [...]"¹⁶² hususları bulunmaktadır. Bu aşamada, izlenen politika gereği saltanata açıkça karşı çıkılmamış, İstanbul Hükümeti hedef alınmıştır. Mücadelenin ilk safhasında Mustafa Kemal, bazı arkadaşlarını kaygılandırmamak, milli güçlerin dağılmasını önlemek için millet egemenliği ilkesinin, sonunda saltanatın ve halifeliğin kaldırılmasına varacağını açıklamamıştır.¹⁶³ Bu dönemde kabul edilmiş olan 1921 Anayasası'nın 1. maddesine göre "*Hâkimiyet bilâkaydüşart milletindir. İdare usulü halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına müstenittir.*"¹⁶⁴ Anadolu'da kurulan BMM Hükümeti, milli egemenliğe dayandığı ve millet iradesinden kaynaklandığı için adı henüz konulmamış bir cumhuriyettir.¹⁶⁵ Bununla birlikte Meclis'teki hocaların ve muhafazakar

¹⁶² Atatürk Mustafa Kemal, Nutuk-Söylev, I. Cilt (1919-1920), T.C. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1984, s. 42; Mustafa Kemal, birçok konuşmasında millet iradesinin önemini ve belirleyiciliğini vurgulasa da Nutuk'ta millete belli bir güvensizliği yansıtan şu ifadeler dikkat çekicidir: "[...] *Efendiler; millet, memleket, siyaset ve ordu idareleriyle hiçbir alaka ve münasebetleri ve bu hususta liyakatleri görülmemiş ve tecrübe edilmemiş gelişigüzel zevattan, bilfarz Erzincan'lı bir Nakşi şeyhi ve Mutki'li bir aşiret reisi gibi zavallılardan da teşkili ihtimalden hariç olmayan herhangi bir heyet-i temsiliyeye, mevzubahis olan vaziyet ve vazife bırakılabilir miydi? Ve bırakıldığı takdirde memleket ve milleti kurtaracağız, dediğimiz zaman, milleti ve kendimizi iğfal etmiş olmak gibi bir hata irtikâp etmeyecek miydik?*"; Atatürk Mustafa Kemal, Nutuk-Söylev, I. Cilt (1919-1920), T.C. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1984, s. 318. Bununla birlikte Mustafa Kemal'e göre milletin "rüşdünü" ispat ettiğinin de kanıtları yok değildir: "*Efendiler, millet-i necibemizin, rüşdünü ispat eden asar; Erzurum, Sivas Kongreleri ve bu Kongrelerde ittihaz eylediği mukarrerat ve bu mukarreratın tatbikatına çalışmak sayesinde vahdet ve tesanüt kespemeye başlaması ve Sivas Kongresini yapanları imhaya kalkışan Ferit Paşa Kabinesini iskat gibi e'f'al ü harekât ve teyakkuzdu.*"; Atatürk (Nutuk-I), s. 318.

¹⁶³ Feyzioğlu (Türk Milli Mücadelesinin), s. 747.

¹⁶⁴ Çoker, F.: Türk Parlameneto Tarihi I. Dönem, I. Cilt, Ankara 1994, s. 184; Maddenin ikinci cümlesinin benimsenme gerekçeleri hk. bkz. Sevinç, M/Demirkent, D.: Kuruluşun İhmal Edilmiş Anayasası 1921 Anayasası ve Tutanakları, İstanbul 2017, s. 32-33.

¹⁶⁵ Özbudun, (Atatürk), s. 45.

milletvekillerinin muhalefetinden çekinildiği için rejimin adı ilan edilmemiştir.¹⁶⁶ Mustafa Kemal, cumhuriyet hedefini “*bir ulusal giz olarak*” toplumdan ve Anadolu hareketinin önder kadrosunun çoğundan saklamış, şartlar uygun olunca açıklamıştır.¹⁶⁷ 1 Kasım 1922’de saltanatın kaldırılması üzerine Mustafa Kemal, BMM’de yaptığı konuşmada Vahdettin’in Kurtuluş Savaşı sırasındaki tutumunu, onun şahsını aşarak monarşinin bütünüyle kötülenmesi yönünde bir argüman olarak kullanmıştır.¹⁶⁸ Cumhuriyet’in ilanından kısa bir süre önce 27 Eylül 1923’te “*Türkiye’de Cumhuriyet ve Şarklılık, Garplılık Meselesi*” hakkında Neue Freie Presse muhabirine verdiği demeçte Mustafa Kemal, Türkiye Anayasası’nın ilk maddelerine göre hakimiyetin kayıtsız, şartsız millete ait olduğunu, yasama yetkisi ile yürütme kudretinin millet iradesinin gerçek ve tek temsilcisi olan Meclis’te belirdiğini ve toplandığını, bunun da cumhuriyet olduğunu söylemiştir.¹⁶⁹ 29 Ekim 1923’te, 1921 Anayasası’nda gereken değişiklik yapılmış ve BMM Reisi Gazi Mustafa Kemal Paşa oybirliğiyle cumhurbaşkanı seçilmiştir.¹⁷⁰

Atatürk’ün söylev ve demeçlerinden yola çıkarak cumhuriyetçiliğin esas olarak monarşi karşıtlığı şeklinde anlaşıldığını söylemek mümkündür.¹⁷¹ Öte yandan

¹⁶⁶ Atay, F.R.: *Cumhuriyet*, Atatürkçülük Nedir?, Haz: Yaşar Nabi, Varlık Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul 1965, s. 9. (Ulus, 28.10.1951).

¹⁶⁷ Kili, S.: Atatürk Devrimi, 12. Baskı, İstanbul 2011, s. 183; Çeçen, A.: 100 Soruda Kemalizm Başlangıcından Günümüze, 9. Baskı, Ankara 2012, s. 129; Cumhuriyetin “ulusal giz” olarak saklanması hususu sıkça vurgulanmaktadır. Suna Kili’ye göre bu sayede her ne kadar ulusal iradeyi egemen kılmanın Cumhuriyet’ten başka anlamı olmasa da birçok kimse Kurtuluş Savaşı sonucunda padişahlığın da halifeliğin de yaşatılacağına inanmışlar, olsa olsa bir padişah ve halife değişikliğinin söz konusu olabileceğini düşünmüşlerdir; Kili, s. 183.

¹⁶⁸ Atatürk M.K.: Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri I Türkiye Büyük Millet Meclisinde ve C.H.P. Kurultaylarında (1919-1938), 5. Baskı, Ankara 2006, s. 296; Âfetinan, A.: Medeni Bilgiler ve M. Atatürk’ün El Yazıları, Sadeleştirerek Yayına Hazırlayanlar: Ali Sevim, Azmi Süslü, M. Akif Tural, Ankara 2010, s.47.

¹⁶⁹ Atatürk M.K.: Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri III (1918-1937), 5. Baskı, Ankara 2006, s. 86.

¹⁷⁰ Akşin, S.: Kısa Türkiye Tarihi, 21. Baskı, İstanbul 2016, s. 184.

¹⁷¹ Bkz. Atatürk (SD-I), s. 296-297; Atatürk Mustafa Kemal, Dumlupınar’da Konuşma (30.VIII.1924), Hakimiyeti Milliye: 14 Eylül 1921, Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri II (1906-1938), 5. Baskı, Ankara 2006, s. 185.

Atatürk’e göre monarşinin yanında oligarşi de kötü bir yönetim biçimi olduğu gibi¹⁷²

II. Meşrutiyet de yüzeysel ve yetersiz bir harekettir. Çünkü bu hareket hükümdar ve millet arasında bazı kayıtlar ve şartlar ile denge aramaya yöneliktir.¹⁷³ Atatürk, çeşitli konuşmalarında cumhuriyet ile hükümet ve millet arasında geçmişteki ayrılığın ortadan kalktığını¹⁷⁴, hükümdarın yetkileri ve gücü dinsel kaynaklı olduğu için monarşinin milletin benliğine, hürriyetine ve milli egemenliğine uygun olmadığını¹⁷⁵, sultanlığın korku ve tehdide dayandığı için korkak, zelil, sefil ve rezil insanlar yetiştirdiğini, cumhuriyet idaresinin ise erdemli ve namuslu insanlar yetiştirdiğini ifade etmiştir.¹⁷⁶

HF’nin 1923 Nizamnamesi’nin 1. maddesine göre Fırka’nın amaçlarından birisi “*milli hâkimiyetin, halk tarafından ve halk için, icrasına rehberlik etmek*”tir.¹⁷⁷ 1924 Anayasası’nın 1. maddesine göre “*Türkiye devleti bir cumhuriyettir.*” “*Hâkimiyeti Milliye*” başlıklı 3. maddede de hâkimiyetin kayıtsız şartsız millete ait olduğu belirtilmiştir.¹⁷⁸ Milli egemenlik, 1927 Nizamnamesi’nde 1923 Nizamnamesi ve 1924 Anayasası’ndaki gibi formüle edilmemiş, 2. maddede Cumhuriyetin “*hâkimiyet-i milletin aksa-yı tekâmülü*”¹⁷⁹ olduğunun belirtilmesiyle yetinilmiştir. Milli egemenlik, 1931 CHF Programı’nın Birinci Kısımının “*Devlet şeklimiz: vaheti kuvva esası*” yan başlıklı 3. maddesinde “[...] *Büyük Millet Meclisi, millet namına hakimiyet hakkını kullanır; Reisicümhur ve İcra Vekilleri Heyeti onun içinden çıkar. Hakimiyet birdir,*

¹⁷² Âfetinan A., Medeni Bilgiler ve M. Kemal Atatürk’ün El Yazıları, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2010, s. 44

¹⁷³ Atatürk (SD-III), s. 74.

¹⁷⁴ Atatürk (SD-II), s. 241.

¹⁷⁵ Âfetinan (Medeni Bilgiler), s. 43-44.

¹⁷⁶ Atatürk (SD-II), s. 242.

¹⁷⁷ Parla, T.: Türkiye’de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları / Cilt 1 Atatürk’ün Nutku, 3. Baskı, İstanbul 2008, s. 23.

¹⁷⁸ Gözübüyük A. Ş./Sezgin, Z.: 1924 Anayasası Hakkındaki Meclis Görüşmeleri, Ankara 1957, s. 10.

¹⁷⁹ Parla (Türkiye’de Siyasal-1), s. 24.

*kayıtsız şartsız milletindir.[...]*¹⁸⁰” şeklinde formüle edilmiştir. Aynı Programın İkinci Kısımının “Cumhuriyetçilik” yan başlıklı 1/A maddesine göre “*Fırka, Cumhuriyetin, milli hakimiyet mefkûresini en iyi ve en emin surette temsil ve tatbik eder devlet şekli olduğuna kanidir. Fırka, bu sarsılmaz kanaatle Cümhuriyeti tehlikeye karşı her vasıta ile müdafaa eder.*¹⁸¹” Cumhuriyetçilik ilkesi, 1935, 1939 ve 1943 programlarındaki bazı ifade değişiklikleri dışında esas itibarıyla aynı kalmıştır.¹⁸²

CHP’nin iktidardan ayrılmadan önce kabul ettiği programların sonuncusu olan 1947 Programı’nda Cumhuriyetçilik ilkesine “*Demokrasi esasına dayanan bu rejimi her türlü tehlikeye karşı korumak esas vazifemizdir.*” ifadesi ile tek dereceli seçim eklenmiştir.¹⁸³ Programın “Giriş” bölümünde de şu cümle yer almaktadır: “*Partimiz memlekette millî iradenin egemenliğini en iyi bir şekilde belirten Cumhuriyet rejiminin temelini atmış, milletimizin gelişmesine engel olan bütün eskimiş kurumları kaldırarak Türk milletinin ileri ve demokratik bir topluluk haline getiren şartları hazırlamıştır.*¹⁸⁴” Kemalizm’deki demokrasi anlayışının değişimine ileride değinilecektir.

¹⁸⁰ C.H.F. (1931), s. 30.

¹⁸¹ C.H.F. (1931), s. 31.

¹⁸² C.H.P. (1947), s.

¹⁸³ C.H.P. (1947), s. 5.

¹⁸⁴ C.H.P. Program ve Tüzüğü 1947 Partinin VII. Kurultayınca Onaylanmıştır, [basım yeri yok] 1947, s. 3.

B. Milliyetçilik

İnsanlar bilinen en eski çağlardan beri toplu halde yaşamlarına rağmen bu topluluğun “millet” halini alması Yakınçağ’da gerçekleşmiş olup milleti tanımlamak amacıyla ortaya konulan görüşleri iki grupta toplamak mümkündür. Bunlardan objektif anlayışa göre millet, aynı ırktan gelen, aynı dili konuşan ve aynı dine mensup insanların oluşturduğu topluluktur. Bu anlayış birçok milletin oluşumunda rol oynamışsa da çağdaş millet olgusu sadece bu etkenler ile açıklanamaz. Çünkü modern dünyada ırklar saflıklarını koruyamadıkları gibi çeşitli dilleri konuşan, farklı ırk, din ve mezheplere bağlı insanların oluşturduğu ve millet olduğundan şüphe edilmeyecek topluluklar da mevcuttur.¹⁸⁵ Objektif millet anlayışı millet olgusunu açıklamakta yetersiz kaldığından birçok düşünür millet olmanın ölçütünü subjektif veya manevi unsurlarda aramaya başlamıştır.¹⁸⁶ Bunlar arasında Fransız düşünür Ernest Renan öne çıkmaktadır. Renan’a göre millet, ruhsal bir kavramdır. Millet, bir yönüyle geçmişe dönük olduğu gibi bir yönüyle de yaşanan zamanı ilgilendirir. Millet kavramının geçmişe dönük boyutu anı mirası, yaşanan zamana yönelik boyutu da şimdiki beraber yaşama isteğidir. Ortak anı mirasına katkıda bulunmak, geçmişteki ortak zaferlerin bilincinde olarak bunları yaşanan zamanda da devam ettirmek, beraber büyük şeyler yapmak ve tekrar yapmayı dilemek milleti oluşturan unsurlardır. Irk, din, çıkarlar ve coğrafi etkenler bir milleti oluşturan unsurlar olamaz.¹⁸⁷

¹⁸⁵ Özbudun (Atatürk), s. 47.

¹⁸⁶ Özbudun (Atatürk), s. 47.

¹⁸⁷ Renan, E.: “What is a Nation?”, text of a conference delivered at the Sorbonne on March 11th, 1882, in Ernest Renan, *Qu’est-ce qu’une nation?*, Paris, Presses-Pocket, 1992. (translated by Ethan Rundell), http://ucparis.fr/files/9313/6549/9943/What_is_a_Nation.pdf (Erişim Tarihi: 24.07.2019).

Osmanlı’da millet, dinsel nitelikli bir kavram olup, bütünüyle dinsel sembolleri ve aidiyeti simgelemektedir. Devlet, uyruklarını tanımlama aracı olarak “millet” kavramını kullanmış ve devletin uyrukları da kimliklerini bu kavramla ifade etmişlerdir. Söz konusu kavram etnik farklılıkları giderici ve birleştirici özelliğe sahiptir.¹⁸⁸ Bünyesinde ırk, dil, din, tarih ve kültür bakımından farklı milletleri barındıran ve milli bir devlet olmayan Osmanlı İmparatorluğu’nun zayıfladığı dönemlerde “Osmanlılık” kavramı ortaya atılmış ve bütün Osmanlı uyruklarının dil, din, ırk farkı dikkate alınmaksızın ortak bir vatana ve hanedana bağlılık etrafında birleşmeleri öngörülmüştür.¹⁸⁹ Türk Milliyetçiliği ise 19. yüzyılın sonlarında esas olarak bir entelektüeller hareketi şeklinde ve kültürel konularla ilgili olarak ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte İmparatorluğun çeşitli unsurlarının bağımsızlıklarını kazanmaları ve İmparatorluğun süratle dağılmaya doğru gitmesiyle Türk milliyetçiliği bir siyasi seçenek olarak ortaya çıkmış, İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından da desteklenmiştir. Bununla birlikte söz konusu dönemde düşünsel alanda net bir Türk milliyetçiliği anlayışı ortaya konulamamış, Türk Milliyetçiliği ile İslamcılık, Batıcılık-medeniyetçilik gibi akımlar bağdaştırılmaya çalışılmıştır. Bu faaliyetlerde öne çıkan isim ise Ziya Gökalp olmuştur.¹⁹⁰

Milliyetçilik ilkesinin bir unsuru olarak kabul edilebilecek olan bağımsızlık kavramına gelince, bu kavram ülke içinde en üstün iktidar olmayı, ülke dışında ise hiçbir iktidarın buyurma kudreti altında bulunmamayı yani tam bağımsızlığı ifade etmektedir. Osmanlı Devleti bir zamanlar güçlüyken 17. yüzyıl sonlarından itibaren gerilemeye

¹⁸⁸ Köker, L.: Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi, İstanbul 2013, s. 159.

¹⁸⁹ Özbudun (Atatürk), s. 35.

¹⁹⁰ Türk Milliyetçiliğinin düşünsel tarihi ile ilgili önemli bir çalışma için bkz. Uzer, U.: An Intellectual History of Turkish Nationalism : Between Turkish Ethnicity and Islamic Identity, Salt Lake City 2016.

başlamış, topraklarını Avrupa devletlerine kaşı korumakta güçlük çekmiş, 19. yüzyılda ise çöküşü ancak büyük devletlerin aralarındaki rekabetten yararlanarak geciktirebilmiştir. Osmanlı Devleti bu zayıflama sürecinde Avrupa devletlerine yarı bağımlı hale gelmiş, bu devletler çeşitli antlaşmalarla, azınlıkların korunması bahanesiyle Devlet'in içişlerine sık sık karışmışlardır. Ayrıca yükselme döneminde Avrupa devletlerine verilmeye başlanan kapitülasyonların sayısı artmış, Osmanlı Devleti'nin egemenliği ciddi şekilde kısıtlanmıştır.¹⁹¹ Böylece Osmanlı İmparatorluğu Avrupa'da "hasta adam" şeklinde anılarak "Doğu Sorunu" adı altında onun mirasının paylaşılması açıkça konuşulmaya başlanmıştır.¹⁹² Balkan ve Birinci Dünya Savaşları ile büyük toprak kayıplarına uğrayan Osmanlı Devleti'nin elinde sadece Anadolu, Trakya ve Kuzey Irak'ın bir bölümü kalmış, Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan sonra buraların da işgal edilmeye başlanması ile Kurtuluş Savaşı, bağımsızlık ve vatan kavramları ön plana çıkmıştır. Mustafa Kemal, Nutuk'ta Türk milletinin haysiyetinin, izzet-i nefsinin, kabiliyetinin çok büyük olduğunu, böyle bir milletin esir yaşamaktansa mahvolmasının iyi olduğunu belirtmiş ve bu görüşlerini "[...] *ya istiklâl ya ölüm!*" ifadesiyle özetlemiştir.¹⁹³ Mustafa Kemal'e göre tam bağımsızlık, siyasi, mali, ekonomik, adli, askeri, kültürel ve her alanda bağımsızlık demek olup bunların herhangi birinden yoksunluk milletin ve memleketin gerçek anlamda bağımsız olmadığını gösterir.¹⁹⁴ Tam bağımsızlık düşüncesinde, Osmanlı Devleti'nin son dönemindeki durumu etkili olmuştur.

¹⁹¹ Özbudun (Atatürk), s. 37.

¹⁹² Özbudun (Atatürk), s. 38.

¹⁹³ Atatürk M.K.: Nutuk-Söylev, II. Cilt (1920-1927), T.C. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1984, s. 18.

¹⁹⁴ Atatürk (Nutuk-II), s. 834.

Mustafa Kemal'in milliyetçilik düşüncesinin gelişimine gelince, 24 Nisan 1920'de *"Mütarekeden Meclisin Açılmasına Kadar Geçen Zaman Zarfında Cereyan Eden Siyasi Olaylar Hakkında"* BMM'de yaptığı konuşmada vatan kavramına Misak-ı Milli çerçevesinde değinmiş ve belirlenen sınırın sadece askeri düşüncelerle çizilmediğini, bunun milli sınır olarak tespit edildiğini söylemiştir.¹⁹⁵ Yürüttüğü mücadelenin barışçı yönünü de vurgulayan Mustafa Kemal, *"Erzurum Milletvekili Durak ve Arkadaşlarının, Şark Cephesi Kuvvetlerinin Mütecavizlere Karşı Mukabele Etmemeleri Sebeplerinin Bildirilmesi Hakkındaki Sual Takriri"*ne verdiği cevapta, takip ettiği milliyetçilik siyaseti çerçevesinde, BMM hükümeti ile işbirliği yapan bütün milletlere saygı gösterildiğini, milliyetçilik anlayışının da mağrur ve kibirli olmadığını vurgulamıştır.¹⁹⁶

Kurtuluş Savaşı döneminde Mustafa Kemal, İslam'ı birleştirici bir unsur olarak kullanmış ve bu suretle çeşitli Müslüman unsurların Milli Mücadele'ye desteğini sağlamaya çalışmıştır. 15 Kasım 1919'da bazı Kürt aşiretlerinin reislerine çektiği *"Kürtlerle Türklerin Beraber Çalıştıkları Hakkında"* başlığını taşıyan telgrafta *"onlar gibi din ve namus sahibi büyükler oldukça"* Türk ve Kürdün birbirinden ayrılmaz iki öz kardeş olarak Hilafet etrafında dış düşmanlara karşı birleşeceğinden şüphesi olmadığını ifade etmiştir.¹⁹⁷ 1 Mayıs 1920'de *"Türk Milletini Teşkil Eden Müslüman Öğeler Hakkında"* TBMM'de yaptığı konuşmada Meclis'i oluşturan zevatin sadece Türk, Çerkes, Kürt, Laz olmayıp bunların hepsini kapsayan bir İslam unsuru olduğunu ifade etmiştir.¹⁹⁸ Köylüleri mücadeleye katabilmek için mücadelenin *"hilal-salip"*

¹⁹⁵ Atatürk (SD-I), s. 30.

¹⁹⁶ Atatürk (SD-I), 102.

¹⁹⁷ Atatürk M.K.: Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV (1917-1938), Ankara 2006, s. 71.

¹⁹⁸ Atatürk (SD-I), s. 74-75.

ekseninde yürütüldüğünün vurgulanması, İslam temelli kimlik anlayışının bir başka yansımasıdır.¹⁹⁹ Gayrimüslim azınlıkların ise “*devlete karşı isyan*” halinde oldukları kabul edilerek yeni Meclis için yapılan seçimlere katılmaları yasaklanmıştır.

1921 Anayasası’nın 3. maddesinde “*Türkiye Devleti Büyük Millet Meclisi tarafından idare olunur*” hükmüne yer verilerek yeni bir devlet kurulduğu ilan edilmiştir. Osmanlı Devleti 30 Ekim 1922’de BMM’nin aldığı kararla resmen son bulmuşsa da bu durumun 1921’de gerçekleştiği, BMM’nin 1-2 Kasım 1922 tarihli ve 308 numaralı “*Türkiye Büyük Millet Meclisinin Hukuku Hakimiyet ve Hükümrininin Mümessili Hakikisi Olduğuna Dair Heyeti Umumiye Kararı*”nda ifade edilmiştir.²⁰⁰ Her ne kadar “Türkiye” adında yeni bir devletin kurulduğu ilan edilse de 1921 Anayasası’nda vatandaşlık ve Türklük sıfatı ile ilgili bir hüküm yer almamış olup bu hususlar 1924 Anayasası’nda düzenlenecektir.

Cumhuriyetin ilanına doğru Mustafa Kemal, milliyetçilik söyleminde Türk kimliğini öne çıkarmaya başlamıştır. 16 Mart 1923’te Adana esnafına yaptığı konuşmada Adana’yı işgal etmiş unsurların ve Ermenilerin orada bir hakları bulunmadığını, bu memleketin Türk olduğunu ve ebediyen Türk kalacağını ifade etmiştir.²⁰¹ Mustafa Kemal, gene bu dönemde bir millete özgü, onu diğer milletlerden ayıran özellikler yani milli benlik üzerinde durmuş ve 20 Mart 1923’te Konya gençlerine hitap ederek, milletin kendi milliyetini görmezden gelmesinin çok acı cezalarını çektiğini, Osmanlı İmparatorluğu’ndaki çeşitli kavimlerin milliyet idealinin gücüyle kendilerini

¹⁹⁹ Yıldız, A.: *Kemalist Milliyetçilik*, Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce, Cilt 2, Kemalizm, Ed. Tanıl Bora, Murat Gültekinil, Ahmet İnsel, İstanbul 2009, s. 217.

²⁰⁰ Tanör (Osmanlı-Türk), s. 255-256.

²⁰¹ Atatürk (SD-II), s.130.

kurtardıklarını, milli benliğini bulamayan milletlerin başka milletlerin avı olduğunu söylemiştir.²⁰²

1922’de barış görüşmelerinin gündeme gelmesiyle barışçı söylemleri öne çıkaran Mustafa Kemal, 25 Aralık 1922’de Morning Post Muhabiri Greys Elison’a verdiği “İngiltere ile İlişkiler ve Barış Konferansı” ile ilgili demecinde yabancılara düşmanca his beslemediklerini, Türklere zarar vermemek ve Türklerin özgürlüklerini engellemek şartıyla yabancılardan ülkede iyi karşılanacaklarını söylemiştir.²⁰³ Öte yandan Mustafa Kemal, 29 Ekim 1923’te Fransız muharriri Maurice Pernot’ya “*Kültür Hakkında*” verdiği demeçte, bir hükümet tarafından yapılan hatalardan dolayı o hükümetin ait olduğu millete karşı kin duymadığını ifade ederek “hükümetler düşman olur, milletler olmaz” anlayışını benimsemiş görünmektedir.²⁰⁴ Barışçı milliyetçilik anlayışını izleyen dönemlerde de devam ettirecek ve bunu dış politikasına da yansıtacak olan Mustafa Kemal, 20 Nisan 1931’de yayımladığı “*Seçim Dolayısıyla Millete Beyanname*”de “Yurtta sulh, cihanda sulh için çalışıyoruz.” ifadesine yer vermiştir.²⁰⁵

Barışçılık unsuru, 1931 CHP Programı’nda “[...] beynelmilel temas ve münasebetlerde bütün muasır milletlerle muvazi ve onlarla bir ahenkte yürümekle beraber [...]”²⁰⁶ ifadesiyle yer almış, bu ifadeye 1935 ve 1939 Programlarında da yer verilmiştir.²⁰⁷ 1943 ve 1947 Programlarında ise barışçılık, oldukça güçlendirilmiştir. 1943 Programı’nda eklenen ifade şu şekildedir: “*Parti insanlık cemiyetine müstakil ve*

²⁰² Atatürk (SD-II), s. 147.

²⁰³ Atatürk (SD-III), s. 90.

²⁰⁴ Atatürk (SD-III), s. 77.

²⁰⁵ Atatürk (TTB-IV), s. 608.

²⁰⁶ C.H.F. (1931), s. 31.

²⁰⁷ C.H.P. (1935), s. 7; C.H.P. (1939), s. 6.

*eşit milletlerden mürekkep bir büyük aile ve Türk milletini bu büyük ailenin esaslı birliği olarak tanır. [...] Parti, milletlerarası münasebetlerde, Türk milliyetçiliğini hiçbir millet için zarar düşünmeyen, her milletin insanlığa değerli hasletlerini takdir ve teşvik eden bir iyilik unsuru olarak kullanır.*²⁰⁸ Barışçılık unsuru, 1946 Parogramı’nda şu şekli almıştır: “*Milletimizi hür ve bağımsız dünya milletleri ailesinin eşit ve şerefli bir üyesi sayarız. Bizim milliyetçiliğimizin hiçbir millet için zarar verici bir mahiyeti yoktur.*”²⁰⁹”

29 Ekim 1923’te Cumhuriyet’in ilan edilmesiyle Türk kimliğine dayalı yeni bir ulus devletin kurulma faaliyetleri başlamış ve bu süreçte milliyetçilik belirleyici bir akım haline gelmiş, daha sonra da Kemalizm’in de bir ilkesi olarak kabul edilmiştir. Kemalizm’in milliyetçilik ilkesinde birbirinden farklı milliyetçilik anlayışları vardır. Bunlardan kültür ve ideal ortaklığına dayanan millet anlayışı CHP Programları ile resmi söyleme dahil edilmiş, vatandaşlığa ve devlet kuruculuğuna dayalı millet anlayışına ise 1924 Anayasası’nda yer verilmiştir. Irka dayalı millet anlayışı ise zaman zaman Atatürk ve bazı Kemalist düşünürler tarafından dile getirilirmiş ve bu anlayış, ulus-devletin inşası sürecindeki çeşitli uygulamalara ve diğer etnik kimliklerin bastırılmasına kaynaklık etmiştir.

1924 Anayasası’nın “*Türklük sıfatı*” başlıklı 90. maddesine göre “*Türkiye ahalisine din ve ırk farkı olmaksızın (Türk) ıtlâk olunur. [...] vatandaşlık kanunu mucibince Türklüğe kabul olunan herkes Türktür.*”²¹⁰ Böylece dinsel ve ırksal farklılıklar bulunduğu ancak “Türklük” sıfatının böyle bir anlam taşımadığı, bu sıfatın coğrafi

²⁰⁸ Cumhuriyet Halk Partisi (1943), s. 4

²⁰⁹ C.H.P. (1947), s. 6.

²¹⁰ Gözübüyük/Sezgin, s. 23.

(“*Türkiye ahalisi*”) ve siyasi (“*vatandaşlık bağı*”) nitelikte olduğu vurgulanmıştır.²¹¹

Anayasa’nın söz konusu maddesinin görüşmelerinde “Türk” kelimesinin tabiiyeti mi milliyeti mi belirttiği hakkında tartışmalar olmuştur. İstanbul mebusu Hamdullah Suphi (Tanrıöver) Bey hükümetin yabancıların kurduğu kurumlarda çalışan Rumları ve Ermenileri çıkarmaya çalıştığını ancak Meclis’ten çıkan kanun gereğince bunların Türk olduklarını söyleyeceklerini halbuki onların Türk olmadığını ifade etmiştir. Hamdullah Suphi Bey’e göre ayrı bir dili, okulu, kültürü olanların Türk değildir ve Anayasa da onları Türk yapamaz. Türk olmak ancak Türk kültürünü kabul etmekle, dil, okul ve devlet ayrılığı gütmemekle olur. Onun için tamamlayıcı bir madde gerekmekte olup maddede salt “Türk” kavramının yer alması aleyhe kullanılabilir. Anayasa Komisyonu Başkanı Gelibolu Mebusu Celal Nuri (İleri) Bey bu ifadenin tabiiyeti belirttiğini vurgulayarak Müslüman ve Hanefi olan, Türkçe konuşan bir Gümülcinelinin Yunan, Manastırlının Sırp, Filibelinin Bulgar olduğunu ve uluslararası işlemlerde bu sıfatların kullanıldığını, yabancı devletlerde onları Türk Devleti’nin değil, tabi oldukları devletin himaye ettiğini, kaldırılan “Osmanlı” sıfatının yerine Türk Cumhuriyeti’nin kaim olduğunu söylemiştir. Türk sözcüğünden sonra “*tabiiyetinin*”, Türk yerine “*Türkiyeli*” ifadesinin eklenmesine yönelik önergeler kabul edilmemiştir.²¹²

²¹¹ Tanör, B.: Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, 31. Baskı, İstanbul 2018, s. 309-310. 1924 Anayasası’ndaki vatandaşlık tanımının demokratik olduğu ancak 1961 ve 1982 Anayasalarındaki tanımların bu nitelikte bulunmadığı Türkiye’deki azınlıkların ve özellikle Kürt kökenli vatandaşların hak ve özgürlükleri çerçevesinde zaman zaman dile getirilmektedir. Bu husus 2011-2013 dönemindeki yeni anayasa yapımı çalışmaları sürecinde de yoğun şekilde tartışılmıştır.

²¹² Gözübüyük./Sezgin, s. 437-438; Bu dönemde bazı aydınlar tarafından vatani esas olarak milleti tanımlayan “Anadoluculuk” şeklinde bir ulusal kimlik tanımı önerilmiştir. Anadoluculuk düşüncesinin kaynağı, Osmanlı Devleti’nin yıkılışına çözüm getirmesi için önerilmiş “*hudut tanımayan*” kurtuluş ideolojisine karşı tepkilerdir; Çınar, M.: Anadoluculuk ve Tek Parti CHP’de Sağ Kanat, İletişim Yayınları, İstanbul 2013, s. 11. Anadoluculuk hareketi, bölgeciliği ve dışlayıcı bir milliyetçilik tanımını esas alan, özcü saiklerle de olsa Cumhuriyet’in kuruluşundaki “millet”, “devlet” ve “hars” kavramlarını sorunsallaştırmıştır; Çınar, s. 17-18. Bu hareket esasen, savaşlarla ve bozgunlarla Anadolu’ya çekilişin ortaya çıkardığı bir “*daralma ideolojisi*”dir; Bora’dan aktaran Çınar, 218. Akının önde gelen isimleri

Cumhuriyetin ilanını takip eden dönemde Mustafa Kemal, laik karakterli bir millet anlayışı benimseyerek dinsel unsurları söyleminden çıkartmış, milletin din ve mezhep yerine Türk milleti bağı ile bir araya geldiğini söylemiştir.²¹³ Ümmetçilik siyasetinin reddedilmesinin kökeninde İslam'ın Türkler'in milli benliğini ve vasıflarını yok ettiği, böylece ona zarar verdiği fikri vardır.²¹⁴ Laik bir milliyetçilik anlayışı çerçevesinde Mustafa Kemal'in, "millet" kavramının "ümme" kökeninden geldiği ve dini içerikli olduğu için onun yerine Orta Asya Türkçesinden gelen "ulus" sözcüğünü benimsediği, dinsel içerikli "millet" kavramının yerine "ulus" kavramının kullanılmasının laik bir toplum yaratma amacına da yönelik olduğu ifade edilmiştir.²¹⁵ 1935 CHP Programı'nda milliyetçilik "ulusçuluk" olarak tanımlanmış, takip eden programlarda milliyetçiliğe dönülmüştür.²¹⁶ Kemalistlerin bir bölümü "ulus" ve "ulusalcı" kavramlarını kullanmaya devam etmektedirler ki bu konuya ileride değinilecektir. Öte yandan milliyetçilik ilkesinden din unsurunun çıkarılması ile doğan boşluk Türk kimliğini esas alan çeşitli kültürel faaliyetler ile doldurulmaya çalışılmış, Türk Tarih Tezi, Güneş Dil Teorisi gibi teoriler ortaya atılmış, Türklerin Osmanlı'dan ve İslamiyet'ten önce de zengin bir tarihleri olduğu üzerinde durulmuştur.²¹⁷ Bu

arasında, Anadolu Mecmuası yazarlarından Mükrimin Halil Yinanç, Mehmet Halit Bayrı, Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, Hilmi Ziya Ülken, Ahmet Refik Altınay vardır; Çınar, s. 79. Anadoluocular'ın karşı çıktığı ideolojiler, Turancılık ve İslamcılık gibi "vatan toprağı"nı temel almayanlardır ki Anadoluocular, bu konuda Cumhuriyet yönetiminin ulus-devlet oluşturma ve resmi milliyetçilik ideolojisini desteklemişlerdir; Çınar, s. 270.

²¹³ Atatürk (SD-II), 249; 5 Kasım 1925'te Ankara Hukuk Mektebi'nin açılışında yaptığı konuşmadan alınmıştır.

²¹⁴ Âfetinan, (Medeni Bilgiler), s. 29-30; Atatürk'ün bu görüşlerinde kastettiğinin İslam değil, Arapların anladıkları ve uyguladıkları İslam olduğu, onun Arap-İslam anlayışını ve bu anlayışın Türkler'e verdiği zararları eleştirdiği belirtilmektedir; Meydan, S.: "Bir Ömür'ün Öteki Hikayesi" Atatürk ile Allah Arasında, İstanbul 2016, s. 189.

²¹⁵ Çeçen, s. 123.

²¹⁶ C.H.P. (1935), s.

²¹⁷ Esasen Atatürk'ün, Türk milletinin Osmanlı öncesindeki geçmişinin ortaya çıkarılması düşüncesi Cumhuriyet'ten önceki döneme dayanmaktadır. Atatürk'ün 1914'te Sofya'da yazdığı "Zâbit ve Kumandan ile Hasbihal" isimli eserinde milletin Hülagu, Timur, Cengiz ve erkek ve kadınlardan oluşan Türk ordusuyla Paris surlarına dayanmış olan Atilla'dan haberi olup olmadığını, yoksa onların dikkatlerinin "*Pandeli Yorgadis'in Rumca olduğunu iddia ettiği Anadolu ufuklarında*" mı

faaliyetler zaman zaman aşırı bir noktaya vararak Türk kimliğine bir kutsiyet atfedilmesi ve Türklüğün adeta bir din olarak kabul edilmesi gibi yönelimler ortaya çıkmışsa da bu düşünceler yaygınlaşmamıştır.²¹⁸

Milliyetçilik anlayışı bir taraftan laikleştirilirken bir taraftan da kültür ve ideal ortaklığına dayalı milliyetçilik anlayışı gündeme gelmiştir. Mustafa Kemal, 26 Nisan 1926'da Türk Ocakları delegelerine Cumhuriyet'in dayanağının Türk camiası olduğunu, bu camianın bireyleri ne kadar Türk kültürüyle dolu olursa Cumhuriyetin de o kadar güçlü olacağını söylemiştir.²¹⁹ Atatürk, 1931'de yayımlanan Medeni Bilgiler Kitabı'nda milleti şu şekilde tarif etmiştir: “a)Zengin bir hatıra mirasına sahip bulunan, b)Birlikte yaşamak hususunda ortak arzu ve bunu kabulde samimi olan, c)Ve sahip olunan mirasın korunmasına birlikte devam hususunda istek ve dilekleri ortak olan insanların birleşmesinden oluşan topluma millet adı verilir.”²²⁰ Gene aynı kitapta “Türk” kavramını da “Türkiye Cumhuriyeti’ni kuran Türkiye halkına Türk milleti denir.”²²¹ şeklinde tanımlamıştır.

Kemalizm'deki ırka dayalı millet anlayışına gelince, Medeni Bilgiler Kitabı'nda millet, Atatürk tarafından kültürel öğelere dayalı olarak tanımlanmış olmasına rağmen,

söndüğünü *sormuştur*. Mustafa Kemal, Zâbit ve Kumandan ile Hasb-i Hal, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı, Ankara 1981, s. 16.

²¹⁸ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Atalay, O.: Türk'e Tapmak Seküler Din ve İki Savaş Arası Kemalizm, 3. Baskı, İstanbul, 2019.

²¹⁹ Atatürk (SD-III), 118.

²²⁰ Âfetinan (Medeni Bilgiler), s. 32-33; Bu anlayış ile birlikte Müslüman unsurlara şu şekilde değinmiştir: “Bugünkü Türk milleti siyasal ve sosyal topluluğu içinde kendilerine Kürtlük fikri, Çerkezlik fikri ve hatta Lazlık fikri veya Boşnaklık fikri propaganda edilmek istenmiş vatandaş ve milletdaşlarımız vardır. Fakat geçmişin despotluk devirleri ürünü olan bu yanlış adlandırmalar, birkaç düşman âleti, gerici beyinsizden başka hiçbir millet bireyi üzerinde üzüntü ve tasadan başka bir etki yapmamıştır. Çünkü, bu millet bireyleri de bütün Türk toplulukları gibi aynı ortak geçmişe, tarihe, ahlâka, hukuka sahip bulunuyorlar”; Âfetinan, (Medeni Bilgiler), s. 32.; Burada dikkat çeken husus gayrimüslim vatandaşların kültür birliğine dayanılarak “kendimizden sayılanlar” arasında yer almamasıdır.

²²¹ Âfetinan (Medeni Bilgiler), s. 26.

“*Medeni Duygu*” başlıklı bölümde, Türk milletinin oluşumunda etkili olduğu görülen doğal ve tarihi olgular arasında “*ırk ve köken birliği*” sayılmaktadır. Diğer olgular ise siyasal varlıkta birlik, dil birliği, yurt birliği, tarihi ve ahlaki yakınlıktır.²²² Bu boyut değişik vesilelerle Atatürk tarafından dile getirilmiştir. Örneğin 30 Nisan 1926’da “*Türk Sporcuları İle Bir Konuşma*”sında spor hayatının önemini vurgulamış, bunun ırkın ıslahına ve ferahlığına yönelik olduğunu belirtmiştir.²²³ Keriman Halis’in dünya güzeli seçilmesi üzerine 3 Temmuz 1932’de, yarışmadaki hakemlerin, “*Türk ırkının necip güzelliğinin*” daima korunduğunu gösterdiklerini belirtmiştir.²²⁴ Fahri hemşerisi bulunduğu Diyarbakır’da çıkan “Diyaribekir” gazetesinin sahibine 4 Ekim 1932’de Dolmabahçe Sarayı’nda verdiği “*Hep Bir İrkin Evlatlarıyız*” başlıklı demecinde de Diyarbakırlı, Vanlı, Erzurumlu, Trabzonlu, İstanbullu, Trakyalı ve Makedonyalı’nın hep bir ırkın evlatları, aynı cevherin damarları olduğunu söylemiştir.²²⁵

Atatürk, milliyetçiliğin önemli bir unsuru olan vatanı, Medeni Bilgiler kitabında Türk vatanını, Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulduğu topraklar olan Anadolu ve Trakya ile sınırlandırılmış, bu vatanın Türk tarihinin en eski eserlerini de barındırdığını ifade etmiştir.²²⁶ Bununla birlikte Atatürk, tarihte Türklere vatan olmamış bir kıtanın bulunmadığını, bu gerçeğin eski ve özellikle yeni tarih belgeleriyle bilindiğini, ancak

²²² Âfetinan, Medeni Bilgiler, s. 30.

²²³ Atatürk (SD-II), s. 261.

²²⁴ Atatürk (SD-III), s. 132-133.

²²⁵ Borak, S. (Haz.): Atatürk’ün Resmi Yayınları Girmemiş Söylev Demeç Yazışma ve Söyleşileri, 2. Baskı, İstanbul 1997, s. 251. (Cumhuriyet, 5.10.1932)

²²⁶ Âfetinan (Medeni Bilgiler), s. 27; Atatürk’ün vatana hümanist bir anlayışla yaklaşımı da yok değildir: “[...] Hakikaten zulüm medeniyetle kabili telif değildir. İstidatsızlık ta şayanı af bir şey olamaz. Çünkü milletler işgal ettikleri arazinin sahibi hakikisi olmakla beraber beşeriyetin vekilleri olarak ta o arazide bulunurlar. O arazinin menabii servetinden hem kendileri istifade eder ve dolayısıyla bütün beşeriyeti istifade ettirmekle mükelleftirler. [...]”; Atatürk, (SD-II), s. 8. (Ankara İleri Gelenleriyle Bir Konuşma [28.XII.1919], Nutuk: Muhteviyatına ait vesaik 1927, Vesika: 220).

Türklerin bugünkü vatanlarından memnun olduğunu, atalarının şanlı ve derin mirasını bu vatanda da koruyabileceğini ve zenginleştirebileceğini belirtmiştir.²²⁷ Türklerin bugünkü vatanlarından memnuniyetini çeşitli konuşmalarında da dile getirerek Panislamizm²²⁸ ile Pantürkizm'i²²⁹ ve yayılmacılığı reddetmiştir.²³⁰ Pantürkizm'i reddetse de sınırların dışındaki Türk topluluklarının varlığı inkâr etmemiş ancak onlara siyasi değil kültürel yönden yaklaşmıştır.²³¹

CHP'nin 1931, 1935, 1939 Programlarında vatan ve millet kavramları, birinci Kısımındaki "Esaslar" bölümünde yer almıştır.²³² Milliyetçilik ilkesini düzenleyen maddelerde ise gelişme ve çağdaşlaşmaya yönelik bir milliyetçilik anlayışına ve milli benliğin korunmasına yer verilmiştir.²³³ Hiçbir programda milliyetçiliğin genel bir tanımı yapılmazken 1947 Programında vatan ve millet kavramları, milliyetçilik ilkesine aktararak yeniden tanımlanmıştır.²³⁴

1931 CHF Programı'nın Birinci Kısımının 1. maddesine göre "*Türk milletinin eski ve yüksek tarihi ve topraklarının derinliklerinde mevcudiyetlerini muhafaza eden eserleri ile yaşadığı bugünkü siyasi sınırlarımız içindeki yurttur. Vatan hiçbir kayıt ve şart altında ayrılık kabul etmez bir küldür.*"²³⁵ Gene bu Program'ın Birinci Kısımının 2. maddesine göre de "*Millet, dil, kültür ve mefkûre birliği ile birbirine bağlı vatandaşların teşkil ettiği bir siyasi ve içtimaî heyettir.*"²³⁶ 1947 Programındaki millet

²²⁷ Âfetinan (Medeni Bilgiler), s. 26. "Yeni tarih belgeleri"nden kasıt Türk Tarih Tezi ile ortaya konulan belgeler olsa gerekir.

²²⁸ Borak, s. 162 (Türkiye'nin Geleceği Üzerine İzmir'de Halkla Konuşma [02.02.1923]).

²²⁹ Borak, s. 163 (Türkiye'nin Geleceği Üzerine İzmir'de Halkla Konuşma [02.02.1923]).

²³⁰ Atatürk (SD-III), s. 127.

²³¹ Âfetinan (Medeni Bilgiler), s. 32.

²³² C.H.F. (1931), s. 29-30; C.H.P. (1935), s. 3; C.H.P. (1939), s. 4; Cumhuriyet Halk Partisi (1943), s. 3.

²³³ C.H.F. (1931), s. 31; C.H.P. (1935), s. 7; C.H.P. (1939), s. 6; Cumhuriyet Halk Partisi (1943), s. 4.

²³⁴ C.H.P (1947), s. 6.

²³⁵ C.H.F. (1931), s. 29.

²³⁶ C.H.F. (1931), s. 30.

ve vatan tarifleri ise şöyledir: “*Partimiz, Türk milletini dil, kültür, ülkü ve tarih birliği ile saadet ve felâket ortaklığına inanmak, ortak yurt sevgisi taşımak gibi tabîi ve ruhî bağlarla birbirine bağlı yurttaşların kurduğu sosyal ve siyasal bir bütün olarak kabul eder. Bu birlik üzerinde kurulduğu kutlu vatan toprakları hiçbir kayıt ve şart altında ayrılık kabul etmez bir bütündür.*”²³⁷ Vatan tanımında, Türk milletinin tarihine yapılan vurgunun çıkarılması dikkat çekmektedir. Söz konusu programda CHP’nin, milletin özel karakterini ve bağımsız benliğini korumayı amaçladığı, milletimizi hür ve bağımsız dünya milletleri ailesinin eşit ve şerefli bir üyesi saydığı, milliyetçilik anlayışının hiçbir millete zarar verici yönü olmadığı belirtilmiştir.²³⁸

Milliyetçilik ilkesinin unsurlarından bir diğeri medeniyetçiliktir. Mustafa Kemal’e göre bu millete hakikati gösterecek, onu doğru yola sevk edecek olanlar, öğretmenlerden başkası değildir. Öğretmenden, yetiştiriciden yoksun olan bir millete millet denemez.²³⁹ Bir milletin kültür seviyesi, devlet, fikir ve ekonomi sahasındaki faaliyet ve başarılarının toplamıyla ölçülür.²⁴⁰ CHP programlarında 1943’e kadar milliyetçilik ilkesi medeniyetçilik esas alınarak tarif edilmiş, barışçılığa yönelik bir ifadeye de yer verilmiş ve milli benliği gözetten pozitif-bilimselci bir anlayış benimsenmiştir. 1931 Programı’nın İkinci Kısımının “Milliyetçilik” başlıklı 1B maddesine göre “*Fırka, terakki ve inkişaf yolunda beynelmilel temas ve münasebetlerde bütün muasır milletlere muvazi ve onlarla bir ahenkte yürümekle beraber Türk içtimaî heyetinin hususî seciyelerini ve başlı başına müstakil hüviyetini mahfuz tutmayı esas sayar.*”²⁴¹ Aynı husus 1935, 1937, 1939 ve 1943 Programlarında

²³⁷ C.H.P. (1947), s. 6.

²³⁸ C.H.P. (1947), s. 6.

²³⁹ Atatürk (SD-II), s. 243; İzmir Erkek Öğretmen Okulunda Bir Konuşma (14.Ekim 1925).

²⁴⁰ Atatürk (SD-I), s. 412. Beşinci Dönem Üçüncü Toplantı Yılıni Açarken (1 Kasım 1937).

²⁴¹ C.H.F. (1931), s. 31.

da tekrarlanmıştır.²⁴² 1947 Programı'nda da milliyetçilik ilkesi genişletilerek ilkeye “*Milliyetçiliği Türk milleti için en yüksek bir insan seviyesine varmanın kök şartı ve esas yolu biliriz.*”²⁴³ ifadesi eklenmiştir.

C. Halkçılık

Diğer ilkelerden farklı olarak halkçılık ilkesinin kapsamı ve işaret ettiği kavramlar zaman içinde esaslı şekilde değişmiştir. Daha açık olmak gerekirse halkçılıktan zaman içinde değişik hususlar murad edilmiştir. İlkenin bu değişiminde siyasi ortamın da rolü vardır. Halkçılığın Kemalist söylemin pratikte nasıl işlediğini ortaya koyması bakımından önemli olduğu, dolayısıyla bu ilkenin, Kemalizm'in diğer ilkelerini bir arada tutan ve onları yeniden adlandıran bir kurucu öge niteliği taşıdığı belirtilmiştir.

244

Mustafa Kemal, Milli Mücadele'de kitle desteğine ihtiyacı olduğunu farkındadır ve halkı mücadeleye yönlendirmeyi hedeflemiştir. Nutuk'ta İzmir, Manisa ve Aydın'ın işgali ve oralarda yapılan saldırı ve mezalim karşısında halkın aydınlanmadığını, hareketsiz ve düşkün kaldığını, onun harekete geçirilmesinin gerektiğini belirtmiştir.²⁴⁵ Aslında ülkenin işgale uğramış çeşitli yerlerinde yerel kongreler toplanmış ve halk işgallere karşı koymanın yollarını aramış, söz konusu faaliyetlerde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin eski kadroları önemli rol oynamıştır.²⁴⁶ Mustafa Kemal ise mücadelenin tek elden yürütülmesi yönünde çalışmalar yapmış, İttihatçı harekete

²⁴²

²⁴³ C.H.P. (1947), s. 6.

²⁴⁴ Çelik N.B.: *Kemalizm, Hegemonik Bir Söylem*, Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce, Cilt 2, Kemalizm, Ed. T. Bora/M. Gültekinil/A. İnsel, İstanbul 2009, s. 76-77; Aynı yönde Aybars, E.: *Atatürkçülük ve Modernleşme*, İzmir 2006, s. 204-205.

²⁴⁵ Atatürk (Nutuk-I), s. 30.

²⁴⁶ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Tanör, B.: *Türkiye'de Kongre İktidarları (1918-1920)*, 4. Baskı, İstanbul 2016.

mesafeli kalmış, mücadeleyi yürütecek meclisin Ankara’da toplanmasını desteklemiş, çeşitli girişimlerle halkın topyekûn desteğini sağlamaya çalışmıştır. Bu noktadan hareketle Milli Mücadele döneminde Atatürk ve dönemin siyasi elitleri “halk” ve “halkçılık”, “milli irade” ve “halk yönetimi” kavramlarını benimsemişlerdir.²⁴⁷ 23 Nisan 1920’de Ankara’da toplanan BMM’nin seçtiği İcra Vekilleri Heyeti’nin hazırladığı “Teşkilat-ı Esasiye Kanunu Lahiyası”, 13 Eylül 1920’de Meclis’e sunulmuştur. Adı anayasa tasarısı olsa da içerik bakımından bir hükümet programı niteliğinde olan bu metnin başlangıcında dört maddelik “Halkçılık Beyannamesi” vardır. Daha sonra anayasa metninden ayrılarak bağımsız olarak yayımlanan söz konusu Beyanname’nin²⁴⁸ 2. maddesine göre *“Türkiye Büyük Millet Meclisi hayat ve istiklalini kurtarmayı yegane maksadı ve gaye bildiği halkı emperyalizm ve kapitalizm tahakküm zumlundan tahlis ederek idare ve hakimiyetin hakiki sahibi kılmakla gayesine vâsıl olacağı itikadındadır.”*²⁴⁹ Bununla birlikte saltanat ve hilafete açıkça

²⁴⁷ Öz, s. 144; Milli Mücadele’de halka ve halkçılığa önem verilmesine rağmen Yunus Nadi Bey 1921’de Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nun görüşülmesi sırasında encümen adına yaptığı konuşmada; halkı temsil edenlerin, halkın cehaleti, bu işlere karışmasına manidir dememesi gerektiğini, halkın menfaatini en iyi şekilde bildiğini, hiçbir sebeple onun hukuku üzerinde tasarrufta bulunulamayacağını söylemiştir; Öz, s. 144. Aydınların “halka rağmen halk için” anlayışı Kurtuluş Savaşı sırasında da hissedilmiş olmalı ki Yunus Nadi Bey bu sözleri söyleme gereği duymuştur.

²⁴⁸ Sevinç/Demirkent, s. 29.

²⁴⁹ Çoker, s. 160; Halkçılık Beyannamesi’nin mahiyeti hakkında değişik görüşler vardır. Tarık Zafer Tunaya, ulusal egemenliğin Meclis’te iki düşman cephe arasında savunulduğunu, Meclis’ten bu hassas durumda ideolojik programını açıklaması istendiğini, bunun da Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’ndan önce Halkçılık Beyannamesi ile yapıldığını belirtmektedir; Tunaya, T.Z.: *1924 Anayasası’nın İdeolojik Karakteri* (Sosyal ve İktisadi Etütler (Kilyos) Semineri, İstanbul, 1959.), Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük, İstanbul 2007, s. 301. Metindeki “emperyalizm” ve “kapitalizm” kavramları dikkat çekicidir. Tarık Zafer Tunaya’ya göre bu terimlerin Beyanname’ye konulmasında Sovyet Rusya’nın izlediği politikaların etkisi varsa da Sovyet Rusya bunun içtenliğine inanmamıştır. Çünkü Sovyet Rusya, Mustafa Kemal ve arkadaşlarının kendi bloğuna katılacağına inanıyordu ve bunun da kurulmasını istediği Komünist Partisi eliyle yapmayı savunmaktaydılar. İkincisi, ulusun eğilimlerine göre şekillendirilecek bir sistemin Bolşevizm’in bir şekli olması mümkün değildi. TBMM Hükümeti’nin ideolojisi Sovyet peyki de yarı sömürge de olmamak şeklinde özetlenebilir; Tunaya, s. 302. Bu konudaki diğer görüşler için bkz. Sevinç/Demirkent, Kuruluşun, s. 30. Bir başka görüşe göre bu Beyanname emperyalizme karşı bir savunma projesi olup bağımsızlığın kazanılmasının ardından kurulacak yeni rejimin yapacağı görevlerin bir kısmı da burada ilan edilmiştir. Beyanname’nin kurulmakta olan ulusal devlet ordusunun işlevini de vurguladığı belirtilmektedir; Can, C.: Cumhuriyet Devrimi ve Öngörülmeğin Bugünü, İstanbul 2011, s. 28, 30.

karşı çıkmama siyasetinin bir gereği olarak 1. maddede “*Türkiye Büyük Millet Meclisi, hududu millisi dahilinde temini hayat ve istiklal ve tahlisi makamı hilafet ve saltanat ahdiyle teşekkül eylemiştir.*²⁵⁰” hususu yer almaktadır. Halkçılık çerçevesinde dile getirilmiş olan diğer amaçlar, halkın yaşam koşulları düzeltmek, refahını sağlamak, toplumun ekonomik bakımdan zayıf kesimlerine yönelmektir. Söz konusu anlayış Halkçılık Beyannamesi’nin 4. maddesinde şu şekilde dile getirilmiştir: “*Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti halkın maruz bulunduğu avamili sefaleti izale ile esbap ve vesaiti saadet ve refahını temin etmeyi umdei esasiye ve binaenaleyh toprak, maarif, adliye, maliye, iktisat ve alelumum içtimai mesaide asrın icabına ve halkın hakiki ihtiyaçlarına göre muktazi teceddüdat ve tesisatı vücade getirmeyi başlıca vazife addeder.*²⁵¹” İleride Türkiye anayasalarına yansıyacak olan sosyal devlet anlayışının habercisi olarak kabul edilebilecek bu maddede yer alan “*asrın icabına*” ibaresi de inkılâpçılık ilkesinin bir işareti olarak kabul edilebilir.

20 Ocak 1921’de kabul edilen Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nun 1. maddesine göre “*Hakimiyet bilakayduşart milletindir. İdare usulü halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına müstenittir.*²⁵²” Halkçılık Beyannamesi’nde “halk” kavramı kullanılmışsa da burada kullanılan terim “millet”tir. Kanımızca, söz konusu iki metnin birbirine bağlılığından ve o dönemin anlayışından dolayı “halk” ve “millet” aynı anlamda kullanılmıştır. Milli iradenin ve egemenliğin bölünemeyeceği düşüncesi benimsendiğinden, kuvvetler birliği prensibi çerçevesinde egemenliğin milli irade tarafından oluşturulan Meclis’te toplandığı kabul edilmiştir. Öte yandan, 1921

²⁵⁰ Çoker, s. 160.

²⁵¹ Çoker, s. 160

²⁵² Çoker, s. 184; Maddenin ikinci cümlesinin benimsenme gerekçeleri hakkında bkz. Sevinç/Demirkent, s. 32-33.

Anayasası'ndaki yerel özerklikler de halkçılık ile ilgilidir. Çünkü bu düzenlemelerle halk tekçi olmayan bir anlayışla ele alınmış, egemenliğin halka verilerek, özerk vilayetlerde halk tarafından kullanılması amaçlanmıştır.²⁵³ Bununla birlikte söz konusu düzenlemeler fiilen uygulanmamıştır.²⁵⁴ Ulusal iradenin belirlediği tek organ olarak Meclis'i kabul eden Mustafa Kemal de ağırlığını merkezîyetçilikten yana koymuştur.²⁵⁵ Bununla birlikte Mustafa Kemal, 08.04.1923 tarihli "*Seçim Hakkında Beyannamesi*"nde vilayetlerin manevi şahsiyetini ve özerkliğini sağlayacak "*Şuralar kanunu*"nun süratle kabul edilip uygulanacağını ifade edecektir.²⁵⁶

Mustafa Kemal, 1 Mart 1921'de, BMM'nin Birinci Dönem İkinci Toplanma Yılı'nı açarken yaptığı konuşmada halkçılığı milleti kendi mukadderatına hâkim kılmak esası olarak tanımlamış, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda kabul edilmiş halkçılığın iç siyasetteki esas ilke olduğunu söylemiştir.²⁵⁷ Mustafa Kemal, 1930'larda halkçılık ilkesinin bir unsuru olarak CHP programlarına girecek olan ödevle dengelenmiş hak anlayışının işaretini gene bu konuşmada vermiştir. Mustafa Kemal'e göre kurtulmak, yaşamak için çalışmak mecburi olup çalışmak sayesinde bir hak kazanılır. Halkçılık, sosyal düzeni çalışmaya ve hukuka dayandırmayı hedeflemektedir.²⁵⁸ Mustafa Kemal, 1 Aralık 1921'de ise BMM hükümetini, "*halk hükümeti*" olarak nitelendirip bunun diğer hükümet şekillerine benzemediğini, milli egemenliği ve hakimiyeti

²⁵³ Sevinç/Demirkent, Kuruluşun, s. 21; 1921 Anayasası'nın yerel yönetimleri düzenleyen hükümleri, "*vilayet*", "*kaza*" ve "*nahiye*" isimli idari birimler oluşturmuştur. Özerk ve "manevi şahsiyet"e sahip bir birim olan vilayette evkaf, maarif, sağlık, iktisat gibi faaliyetler üyeleri halk tarafından seçilen "*vilayet şurası*" tarafından yürütülür. İç ve dış siyaset, şer'iyye ve askeriye gibi bazı konular ile birçok vilayeti ilgilendiren hususlar ise merkezi hükümetin görev alanındadır. BMM'nin vilayetlere atayacağı valiler ise devletin genel ve ortak işlerini yürütmekle görevlidir. Kaza, kaymakamı BMM tarafından atanan salt bir idari birimken nahiye de vilayetlerdeki gibi üyeleri halk tarafından seçilen bir "*nahiye şurası*" vardır; Tanör (Osmanlı-Türk), s. 266-267.

²⁵⁴ Bu anlayıştan neden vazgeçildiği hakkında bkz. Sevinç/Demirkent, s. 39-40.

²⁵⁵ Tanör (Osmanlı-Türk), s. 267.

²⁵⁶ Atatürk (SD-IV), s. 516.

²⁵⁷ Atatürk (SD-I), s. 179.

²⁵⁸ Atatürk (SD-I), s. 211.

gerçekleştiren yegane hükümet olduğunu söylemiştir.²⁵⁹ Mustafa Kemal, Petit Parisien muhabirine “*Sulh Şartları İç ve Dış Siyasi Meseleler*” ile ilgili olarak Bursa’da 2 Aralık 1922’de verdiği demeçte halk hükümeti sisteminde Meclis’in yasama ve yürütme iktidarına sahip milletvekillerinden oluştuğunu, bunların bazılarının idari işlerin ayrıntılarını düzenlemek için “halk komiseri” görevini yerine getirdiğini, gerçekte egemen olan ve her şeyi idare edenin Meclis olduğunu söylemiştir.²⁶⁰

Kurtuluş Savaşı yıllarındaki halkçılık anlayışı oldukça toplumsal ve demokratik bir karakterde olup bu ilkeye yüklenen anlamlardan hareketle halkçılığın antiemperyalist ve antikapitalist bir boyutu da olduğu görülür.²⁶¹ Halkçılığın Milli Mücadele döneminde vurgulanmasının diğer sebepleri; bu dönemde İttihatçı ve sol grupların kendi halkçılık anlayışlarıyla ortaya çıkmalarına karşı onların önünü kesmek ve Sovyetler Birliği ile ilişkileri geliştirmektir.²⁶² Her ne kadar Kurtuluş Savaşı sırasında Sovyet Rusya’nın desteği alınmışsa da Türkiye’deki “*tam demokratik*” hükümet sisteminin Bolşeviklikle ilgisi olmadığını Mustafa Kemal önemle vurgulamıştır. Bu farkın sebebi “*milliyetperver ve dinimize hürmetkâr*” olmaktır.²⁶³ Hükümet sisteminin özellikleri arasında din unsuruna yer verilmesinin sebebi, “Bolşeviklik dinsizliktir” görüşünden hareketle “dinsiz” diye nitelendirilmekten kaçınmak olsa gerekir. Din unsuru sonraları ortadan kalkacaktır.

Savaşın kazanılmasından sonra halkçılığa ve halkın temsili biçimine yüklenen anlamlar değişmeye başlamıştır.²⁶⁴ 16 Ocak 1923’te İstanbul basınına verdiği demeçte

²⁵⁹ Atatürk (SD-I), s. 211.

²⁶⁰ Atatürk (SD-III), s. 72.

²⁶¹ Öz, s. 143.

²⁶² Karaömerlioğlu M. A.: *Tek Parti Döneminde Halkçılık*, Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce, Cilt 2, Kemalizm, Ed. T. Bora/M. Gültekinil/A. İnel, İstanbul 2009, s. 274-275.

²⁶³ Atatürk (SD-III), s. 72.

²⁶⁴ Öz, s. 144.

Mustafa Kemal, halk bir bütün olduğu için, herkesi kapsayacak, birliği ve düzeni koruyup ilerlemeyi sağlayacak, herkesi mutlu edecek olan “*Halk Fırkası*” diye bir partiye ihtiyaç olduğunu söylemiştir.²⁶⁵ Bu görüşleri dile getirmesinin bir sebebi, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nin meşruluk dayanaklarından birinin “anti-particilik” olması ve bu kuruluşun CHP’ye dönüşümü aşamasında yaşanabilecek çelişkiyi gidermektir. Ayrıca hakim ve kapsayıcı bir partinin ön gerekçesi de bu düşüncelerde kendisini belli etmektedir.²⁶⁶

Halkçılık kavramının egemenlikle beraber ele alınması, artık devletle yönetilenler arasında herhangi bir aracıya ihtiyaç duyulmayacağı anlayışını gündeme getirmiş ve halkçılık böylece yeni bir anlam kazanmıştır. Bir başka deyişle egemenlik kayıtsız şartsız millete ait olduğuna göre birtakım ara mekanizmalara ihtiyaç yoktur.²⁶⁷ TBMM’nin varlığı halkın siyasal yaşama katılımı için yeterli sayılmıştır.²⁶⁸ Atatürk, 1931’de Medeni Bilgiler kitabında demokrasi ile halkçılığı eş anlamda kullanmış ve şu şekilde bir demokrasi tanımı yapmıştır: “*Demokrasi (halkçılık): Demokrasi esasına dayanan hükümetlerde, egemenlik halka, halkın çoğunluğuna aittir. Demokrasi prensibi egemenliğin millette olduğunu, başka yerde olmayacağını gösterir. Bu suretle demokrasi prensibi, siyasal kuvvetin, egemenliğin kökenine ve geçerliliğine temas etmektedir. Demokrasinin tam ve en belirgin hükümet biçimi Cumhuriyettir.*”²⁶⁹

²⁶⁵ Atatürk (SD-II), s. 64.

²⁶⁶ Öz, s. 144.

²⁶⁷ Karaömerlioğlu (Tek Parti Döneminde), s. 279-280.

²⁶⁸ Köker (Modernleşme), s. 146; Bu çerçevede inkılâpçılık ile halkçılık ilkesi arasındaki ilişkilerin sorunlu olduğu belirtilmiştir. Şöyle ki, ulusal irade ile meclis özdeş görüldüğü için aralarında temsil ilişkisi yoktur. Bu sebeple de meclis kararlarının meşruiyeti kendi özündedir ve toplumsal rızaya dayanmaz ki bu durum temeli “halk egemenliği” olan halkçılık ilkesiyle çelişmektedir. Var olanla getirilmek istenen düzen arasındaki açıklığın halkın eğitilmesiyle, bilimsel ve modern düşüncenin halkça benimsenmesiyle kapatılacağı varsayılmış ve “inkılap ruhunu halka yaymak” amacıyla çeşitli kurumlar kurulmuştur. Ancak bunların çoğu başarılı olamamıştır; Çelik, s. 88.

²⁶⁹ Âfetinan (Medeni Bilgiler), s. 38.

Milleti de devletle bütünleştirerek şu tanımı yapmıştır: “*Türk milleti, halk yönetimi olan Cumhuriyetle yönetilen bir devlettir.*”²⁷⁰ Devlet de herkesin hak ve ödevlerini belirler. Kimse belirlenen sınırlar dışında hak iddia edemeyeceği gibi kimse de fazladan hiçbir görev ile yükümlü tutulamaz.²⁷¹ Mustafa Kemal, 1 Şubat 1931’de İzmir Kız Okulu’nda yaptığı konuşmada seçilme hakkının, irade ve egemenlik çerçevesinde, vatandaşların devletle karşılıklı görevlerinin yerine getirilmesinin somut bir göstergesi olduğunu söylemiştir.²⁷² Kemalizm’de devletle millet aynı varlık olarak kabul edilmekte ve bu, toplumdaki en üst güç olan egemenliğin millete ait olmasıyla izah edilmektedir. Burada Osmanlı’dan farklı yeni bir meşruiyet anlayışı söz konusudur ve bunun somut görünümü temsili demokrasi yani milli iradenin, milletin seçtiği vekiller aracılığıyla ifade edilmesidir.²⁷³

1920’lerin ikinci yarısında milli egemenlik anlayışındaki dönüşüm kalıcı hale gelecektir. Parti ile halkçılık ve demokrasi anlamdaşlığı, parti-devlet-millet-şef kavramları etrafında şekillendirilen yeni bir demokrasi anlayışını ortaya çıkaracaktır. Buna paralel olarak da CHP’li elitler ve aydınlar CHP’nin tüm halkı temsil ettiğini ve kapsadığını ifade etmişlerdir. Bütün bunlar sebebiyle söz konusu dönemde Türkiye’deki tek parti yönetimi, Nazi-faşist-komünist tek parti yönetimleriyle kıyaslanmaya başlanmıştır.²⁷⁴ Halkçılığın işaret ettiği demokrasiyi şeflik sistemiyle

²⁷⁰ Âfetinan (Medeni Bilgiler), s. 26.

²⁷¹ Âfetinan (Medeni Bilgiler)s. 55.

²⁷² Atatürk (SD-II), s. 300.

²⁷³ Köker (Modernleşme), s. 164-165.

²⁷⁴ Öz, s. 146. Bu kıyaslama sebebiyle dönemin ileri gelenlerinin savunma pozisyonu almış ve Türkiye’deki tek parti rejiminin diğerlerinden farklı olduğu ortaya konulmaya çalışılmıştır. Mahmut Esat Bozkurt, bazı benzerlikleri belirtmekle beraber “milli sosyalizm” ile Kemalizm’in ayrıldığı noktaları belirtmiştir. Bozkurt’a göre Türk rejiminin aksine Alman rejimi ırkçıdır ve Hitler diktatörlüğü olan “Milli sosyalizm” emperyalisttir. Türk rejimi emperyalist olmadığı gibi ulus egemenliğine dayandığı için diktatörlüğü de reddeder; Bozkurt, M.E.: Atatürk İhtilali, 4. Baskı, İstanbul 2014, s. 219-220. Faşizm de Kemalizm’den büsbütün farklıdır çünkü Ortaçağ rejimi olan faşizm emperyalisttir ve geri bir rejimdir. Faşizmin hükümdarlığı kabul etmesinin aksine Kemalizm Cumhuriyetçidir; Bozkurt (Atatürk İhtilali), s. 220.

özdeşleştirip şefi halka bağlayan, otoriter nitelikteki bir demokrasi tanımı Mahmut Esat Bozkurt tarafından yapılmıştır: “*Kemalizm otoriter bir demokrasidir ki kökleri halktır, Türk milletidir. Piramide benzer; temelleri halk, tepesi yine halktan gelen baştır ki bizde buna şef denir. Şef otoritesini yine halktan alır. Demokrasi de bundan başka bir şey değildir.*”²⁷⁵

1931 CHF Programı’nın halkçılığı düzenleyen 1C maddesine göre “*İrade ve hâkimiyetin kaynağı millettir.*”²⁷⁶ Aynı programın “ana esas prensipler” İkinci Kısımın “*Sınıf yok, iş bölümü var*” kenar başlıklı 2. maddesinin 1. paragrafında “*Türkiye Cumhuriyeti halkını ayrı ayrı sınıflardan mürekkep değil ve fakat ferdî ve içtimâî hayat için iş bölümü itibariyle muhtelif mesai erbabına ayrılmış bir camia telâkki etmek esas prensiplerimizdendir.*”²⁷⁷ ifadesi yer akmaktadır. Aynı maddenin “*Menfaatler kabiliyet ve çalışma derecesiyle mütenasip olur*” yan başlıklı 2. paragrafına göre de küçük çiftçiler, küçük sanayi erbabı ve esnaf, ameleyle işçi, serbest meslek erbabı, sanayi erbabı, büyük arazi ve iş sahipleriyle tüccar “*Türk camiasını teşkil eden başlıca çalışma zümreleri*”dir.²⁷⁸ Bu Program’da sınıfsız toplum ve işbirliği anlayışı halkçılık ilkesinde değil genel esaslarda olmasına rağmen 1935 programında bu hususlar halkçılık ilkesine aktarılmıştır.²⁷⁹ Toplumda sınıfların varlığı kabul edilmediğine göre imtiyazlı bir kesim yoktur ve herkes kanun önünde eşittir: 1C maddesinin 2. paragrafına göre “*Kanunlar önünde mutlak bir müsavat kabul eden ve hiç bir ferde,*

²⁷⁵ Bozkurt (Atatürk) s. 99.

²⁷⁶ C.H.F. (1931), s. 31.

²⁷⁷ C.H.F. (1931), s. 32.

²⁷⁸ C.H.F. (1931), s. 32.

²⁷⁹ C.H.P. (1935), s. 7-8.

*hiç bir aileye, hiç bir sınıfa, hiçbir cemaate imtiyaz tanımayan fertleri halktan ve halkçı olarak kabul ederiz.*²⁸⁰”

Halkçılık ilkesinde bireysel menfaat büsbütün yok sayılmamaktadır. Bu menfaatler bakımından yapılması gereken, onların uyumlu hale getirilmesinden ibarettir. Menfaatler de çalışma ve yeteneğe dayalıdır ki esasen yetenekli ve çalışkan kimse topluma faydalıdır. CHF Programı’nın İkinci Kısımının 2. maddesinin 2. paragrafına göre “*Fırkamızın bu prensiple [halkçılıkla] istihdaf ettiği gaye sınıf mücadelesi yerine içtimai intizam ve tesanüt temin etmek ve birbirini nakzetmiyecek surette menfaatlerde ahenk tesis eylemektir. Menfaatler, kabiliyet ve çalışma derecesiyle mütenasip olur.*²⁸¹” Devletle olan ilişkilere gelince, 1C maddesinin 1. paragrafına göre “[...] *irade ve hakimiyetin, devletin vatandaşa ve vatandaşın devlete karşılıklı vazifelerinin hakkiyle ifasını tanzim yolunda kullanılması Fırkaca büyük esastır.*²⁸²” Burada ödevle dengelenmiş hak anlayışı karşımıza çıkmaktadır.

Atatürk’ün halkçılık ilkesi ve Üçüncü Fransız Cumhuriyeti’nin hakim ideolojisi denebilecek “dayanışmacılık” (solidarisme) arasında yakın benzerlikler vardır.²⁸³ Dayanışmacılık, modern toplumdaki sınıflar arasında çatışmanın zorunlu olmadığını, fertlerle grupların topluma katkılarını öne çıkaran bir sosyal ahlakla sosyal dengenin korunabileceğini öngörmektedir. Söz konusu düşünce Durkheim’den Ziya Gökalp vasıtasıyla Türk düşüncesine girmiştir.²⁸⁴

²⁸⁰ C.H.F (1931), s. 31.

²⁸¹ C.H.F. (1931), s. 32.

²⁸² C.H.F. (1931), s. 31.

²⁸³ Özbudun (Atatürk), s. 67; Aynı yönde Feyzioğlu, T.: *Atatürk ve Fikir Hayatı*, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Atatürkçülük Atatürkçü Düşünce Sisteminin Temelleri, Mumcu, A/Özbudun E./Feyzioğlu T./Ülken, Y./Çubukçu, İ.A., 4. Baskı, Ankara 1997s. 145.

²⁸⁴ Özbudun (Atatürk), s. 67; bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Parla, T.: *Ziya Gökalp Kemalizm ve Türkiye’de Korporatizm*, İstanbul 2009.

Halkçılık ilkesinde önemle vurgulanan diğer kavramlar “ulusal dayanışma” ve “ulusal birlik”tir.²⁸⁵ Bu nokta halkçılığın milliyetçilikle kesiştiği yerdir. Kültürel bağların mevcudiyetini, toplumda sınıfların olmaması tamamlar ve bu suretle ulusal birlik gerçekleşir. CHP Genel Sekreteri Recep Peker, 1935’teki bir konuşmasında, milliyetçiliğin fertleri sadece dil, kültür ve ülkü birliği ile birleştirdiğini ancak içinde sınıf, imtiyaz mücadeleleri olan ve halkçı bir duyguyla birleşmemiş bir ulusun “*ulusal birlik kitlesi*” oluşturamayacağını söylemiştir.²⁸⁶ Halkçılığın sınıfsız toplum anlayışı, milliyetçilik ilkesinde yer almamıştır. Bununla birlikte söz konusu anlayışın milliyetçilik bakımından yansımaları CHP Programları’nın çeşitli hükümlerinde vardır. 1935 Programı’nın “Ekonomi” başlıklı 3. Kısımının 14. maddesinde Parti’nin “*ulusçu Türk işçilerinin hayat ve hakları*” ile hangi esaslar çerçevesinde ilgileneceği yer almaktadır. Bunlar arasında, hiçbir ekonomik girişimin ulusal ve özel bütün “kınavlar” (faaliyetler) arasındaki uyuma karşıt olamayacağı şartı vardır. Ayrıca söz konusu uyumun işverenle işçilerin “çalışma birliğinde” de esas olduğu hükme bağlanmıştır. İş uyuşmazlıkları uzlaşma yoluyla, bu mümkün olmazsa devletin kuracağı uzlaştırma araçları ile çözülecektir. Grev ve lokavt da yasaktır.²⁸⁷ Bu hususlar 1947 Programı’ndan çıkarılmış, “Sosyal politikamız” başlıklı bölümün 90. maddesinde sendika kurmanın işçilerin demokratik haklarından olduğu kabul edilmiş, sendikaların “*milli zihniyetle*” kurulup “*siyasi cereyanların*” dışında kalması gerektiği de belirtilmiştir.²⁸⁸

²⁸⁵ Kili, s. 201.

²⁸⁶ Peker, R.: C.H.P. Genel Sekreteri R. Pekerin Söylevleri 1- Parti Dördüncü Büyük Kurultayının açılmasından önce, sunulacak işleri aydınlatmak üzere 8 Mayıs 1935 gecesi Ankara Radyosunda. 2- Yeni Parti programının konuşulmasına başlanırken prensiplerin ana çizgilerini aydınlatmak üzere 12 Mayıs 1935 Kurultay toplantısında, Ankara 1935, s.11.

²⁸⁷ C.H.P. (1935), s. 18-19.

²⁸⁸ C.H.P. (1947), s. 29-30.

Halkçılık ilkesi CHP Programlarında 1947'ye kadar esas itibariyle aynı kalmış, bu Program'da ise milli egemenlik kavramı ilkedен çıkarılmış, ilkeye “*Halktan olarak, halk için çalışır ve halkın faydasını her faydanın üzerinde tutarız.*” cümlesi eklenmiş, sınıfsız toplum anlayışı yumuşatılmış, topluluğun olduğu kadar kişinin de varlığının Parti tarafından tanındığı, memleketin kişi ve topluluk değerlerinin denkleştirilmesi suretiyle gelişmesi istendiği belirtilmiştir.²⁸⁹ Gene 1947 Programında halkçılık ilkesine “*Partimiz, halk çoğunluğunu teşkil eden köylümüzün ve çiftçimizin yaşama düzeyini yükseltecek tedbirleri almayı zorunlu bir koşul sayar.*”²⁹⁰ hususu eklenmiştir. Esasen Cumhuriyet'in ilk yıllarında nüfusun çoğunluğunu köylüler oluşturduğuna göre onların durumunun iyileştirilmesine yönelik politikalar izlenmeye çalışılmış ve buradan “köycülük” anlayışı doğmuştur.²⁹¹ Mustafa Kemal, 1 Mart 1921'de BMM'nin 1. Dönem 3. Toplantı yılını açarken bu konuda şunları söylemiştir: “*Türkiye'nin sahibi ve efendisi kimdir (köylüler sadaları)? Bunun cevabını derhal birlikte verelim: Türkiye'nin sahib-i hakikisi ve efendisi, hakiki müstahsil olan köylüdür. (şiddetli ve sürekli alkışlar). O halde herkesten daha çok refah, saadet ve servete müstehak ve elyak olan köylüdür. [...]*”²⁹² 1947 Programı'nda Halkçılık kısmına söz konusu cümlelerin eklenmesinin sebebinin, CHP'nin, yükselen Demokrat Parti hareketinin en etkili argümanını onun elinden almak olduğu belirtilmiştir.²⁹³

²⁸⁹ C.H.P. (1947), s. 7.

²⁹⁰ C.H.P. (1947), s. 7.

²⁹¹ Karaömerlioğlu M. A.: *Türkiye'de Köycülük*, Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce, Cilt 2, Kemalizm, Ed. T. Bora/M. Gültekinil/A. İnsel, İstanbul 2009, s. 277-278; Aynı yönde Ahmad, F.: *İttihatçılıktan Kemalizme*, 8. Baskı, İstanbul 2016, s. 284-297; Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Karaömerlioğlu A.: *Orada Bir Köy Var Uzakta/Erken Cumhuriyet Döneminde Köycü Söylem*, 3. Baskı, İstanbul 2014; Kendirci H.: *Türk Düşünce Tarihinde Köy*, İstanbul 2016.

²⁹² Atatürk (SD-I), s. 240.

²⁹³ Parla, T.: *Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları / Cilt 3 Kemalist Tek-Parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Ok'u*, 3. Baskı, İstanbul 2008, s. 46.

Halkçılık ilkesindeki halkın sınıflardan oluşmadığı hususu kaldırılmış, halkı meydana getiren çeşitli sosyal grupların millet bütünlüğünü yarattığı, bu grupların karşılıklı faydalarını, Parti'nin memleket yüksek menfaatleri esasına göre uyumlaştırmaya çalışacağı belirtilmiştir. Sınıfsız toplum ve menfaatlerin uyumlu hale getirilmesi anlayışı şu ifade ile de yumuşatılmıştır: “*Topluluğun olduğu kadar kişinin de varlığını tanıyan Partimiz, memleketimizin kişi ve topluluk değerlerinin bir denkleşme içinde gelişmesini ister.*”²⁹⁴ Ayrıca bu ilkeye “*Halktan olarak, halk için çalışır ve halkın faydasını her faydanın üzerinde tutarız*” cümlesi eklenmiş, köylünün ve çiftçinin yaşam seviyesini yükseltecek tedbirlerin alınmasının zaruri bir şart sayıldığı hususu eklenmiştir.²⁹⁵ Millet iradesini vurgulayan ifadeler de halkçılık ilkesinden çıkarılarak Giriş bölümüne aktarılmıştır.

D. Devletçilik

Devlet, belirlenmiş bir toprak parçasının sınırları içinde yetkisi olan egemen gücün kalıcı kurumlar aracılığıyla otoritesini uyguladığı bir siyasi birliktir. Kamu harcamaları ile finanse edilen bu kurumlar kamu kurumu olarak tanımlanır ve toplumsal yaşamın kolektif organizasyonundan sorumludur.²⁹⁶ Uluslararası hukukta devletin öğeleri, bir insan topluluğu, ülke, kendi üzerindeki herhangi bir otoriteye tabi olmayan bir siyasal yönetimdir.²⁹⁷ Herhangi bir üst otoriteye tabi olmayan siyasal yönetimin unsurları da örgütlenmiş bir kamu otoritesinin varlığı ile egemenliktir (bağımsızlık).²⁹⁸

²⁹⁴ C.H.P. (1947), s. 7.

²⁹⁵ C.H.P. (1947), s. 7.

²⁹⁶ Heywood, A.: Politics, New York 2002, s. 87.

²⁹⁷ Pazarcı, H.: Uluslararası Hukuk Dersleri 2. Kitap, Ankara 2013, s. 5.

²⁹⁸ Pazarcı, s. 17-18.

“Devlet” düşüncesi, belirli bir bölgenin hukuk düzeniyle yönetilmesi fikriyle ilişkilidir. Bu yönden devletin iki temel unsuru vardır. Bunlardan birincisi, devletin yürüttüğü/yönettiği ve ilişkide olduğu belli bir toplum, siyasi kültür ve ekonomi ile bağlantılı olan tarihsel-kurumsal gerçekliktir. Devletin ikinci unsuru felsefi bir düşünce niteliğindeki, çeşitli devlet teorilerinin farz ettiği, devlet, toplum ve birey arasındaki belirli ilişkilerdir.²⁹⁹ Devletin belli kurumlarının organizasyonunu ve fonksiyonunu ifade etmek için “savaş halindeki devlet”, “refah devleti”, “gelişmekte olan devlet” gibi kavramlar kullanılmaktadır.³⁰⁰

Atatürk, Medeni Bilgiler kitabında devleti şöyle tanımlamıştır: “*Belirli bölgede yerleşmiş ve kendine özgü bir kuvvete sahip olan bireylerin bir araya gelmesinden ibaret bir var oluştur.*”³⁰¹ Devleti oluşturan milletin bağrındaki egemen kuvvet, siyasal egemenliktir, devlet kavramında kendiliğinden mevcuttur ve hiç kimse tarafından verilmiş değildir.³⁰² Devlet, egemenliğe sahip olduğundan dolayı bunu ifade etmek ve yerine getirmek için bazı vasıtalarla sahiptir ki bu, devlet teşkilatıdır. Devlet teşkilatı da millet meclisinden ve hükümet teşkilatından oluşur. Devlet teşkilatının dayandığı ilkeler, irade ve egemenliğin milletin tümüne ait olduğunu gösteren ve milli egemenlik şekline dönüşen demokrasi (halkçılık) prensibi, temsili hükümet prensibi ve anayasanın diğer kanunlara üstünlüğü prensibidir.³⁰³

Devletçilik öncelikle ekonomiyi ilgilendiren, devlete ekonomide rol veren bir ilke olarak anlaşılmıştır. Esasen ekonomik faaliyetlere devlet müdahalesi Türklere yabancı

²⁹⁹ Lee, S.: *State*, Encyclopedia of Governance, Vol. II K-Z, Ed. M. Bevir, USA 2007, s. 922.

³⁰⁰ Lee, s. 922.

³⁰¹ Âfetinan (Medeni Bilgiler), s. 36.

³⁰² Âfetinan (Medeni Bilgiler), s. 36.

³⁰³ Âfetinan (Medeni Bilgiler) s. 36.

değildir.³⁰⁴ Müdahaleci bir ekonomik sistem anlayışı II. Meşrutiyet döneminde gündeme gelmiş³⁰⁵ olup bu anlayış Birinci Dünya Savaşı sırasında “devlet iktisadiyatı” adı altında tecrübe edilmiştir.³⁰⁶ 1 Mart 1922’de Mustafa Kemal, BMM’de yaptığı konuşmada siyasi bağımsızlığın tamamlayıcısının ekonomik bağımsızlık olduğunu ifade etmiştir.³⁰⁷

Kurtuluş Savaşı’nın kazanılmasından sonra ülkenin ekonomik yönden zayıflığı gündeme gelmiş, bu çerçevede 1923’te İzmir Kongresi toplanmıştır. Kongre’de konuşan Mustafa Kemal’e göre siyasi ve askeri başarıların devamını sağlayacak olan ekonomik alandaki başarılardır.³⁰⁸ Söz konusu Kongre’de liberal politikaların benimsendiğini ve bu yöndeki faaliyetlerin başarıya ulaşamadığını kabul eden görüşlere göre devletçiliğe 1929 Dünya Ekonomik Bunalımından sonra geçilmiştir.³⁰⁹ Bununla birlikte Mustafa Kemal, halkın menfaatleri birbirinden farklı sınıflardan değil, varlığı ve faaliyeti birbirine gerekli olan sınıflardan oluştuğunu, bu noktada çiftçilere, sanatkarlara, tüccara ve işçilere seslendiğini, bunların birbirine muhtaç olduğunu söylemiştir.³¹⁰

İzmir İktisat Kongresi’nden kısa süre sonra Balıkesir’de halka seslenen Mustafa Kemal, devlet eliyle sermaye birikimini ve çeşitli ekonomik alanlara devlet müdahalesini destekleyerek büyük arazi sahiplerinin, küçük tüccarın himaye edileceğini, milyonerlerin hatta milyarderlerin yetişmesine çalışılacağını

³⁰⁴ Ahmad, s. 238.

³⁰⁵ Tunaya, s. 310.

³⁰⁶ Ahmad, s. 238.

³⁰⁷ Atatürk (SD-I), s. 243.

³⁰⁸ Atatürk (SD-II), s. 111.

³⁰⁹ Akşin, s. 226; Kili, s. 205; Tunaya, s. 310.

³¹⁰ Atatürk (SD-II), s. 116.

belirtmiştir.³¹¹ Daha sonra Adana’da esnaflara yaptığı konuşmada da liberalizmin temel prensiplerinden olan bireyciliğe karşı çıkarak insanların bireysel çalıştıkları takdirde başarılı olamayacaklarını, her insanın diğer insanlarla çalışmaya mecbur ve mahkum olduğunu söylemiştir.³¹²

1923-1931 yılları, özel teşebbüsün hareket alanını sınırlandıran devlet müdahalelerinin ve devlet işletmeciliğinin asgari düzeyde tutulduğu bir dönem olduğundan bu dönem yaygın biçimde “liberal dönem” olarak adlandırılmıştır. Bununla birlikte liberalizm devletin sadece özel teşebbüs aleyhindeki müdahalelerinin değil, her türlü iktisadi müdahalenin asgari düzeye inmesini ve jandarma devletin giderlerinin finansmanı dışında iktisadi hayatta sadece rekabet şartlarını sağlamasını öngörmektedir. Dolayısıyla söz konusu dönemi “liberal” olarak nitelendirmek zordur. Bu dönemde devlet, başta Teşvik-i Sanayi Kanunu olmak üzere özel teşebbüs lehine çok sayıda müdahalede bulunmuştur.³¹³ Kaldı ki bu dönemde özel kesim de ekonomik kalkınmada önemli bir rol oynayacak durumda değildir. Özel sektörün o yıllardaki zayıflığının sebepleri özel sermaye yokluğu, teknik bilgi eksikliği ve Türk işadamlarının olmamasıdır.³¹⁴ Buna karşılık bu dönemde devletçi icraatlar birkaç istisna dışında hiç görülmez. Bunun istisnası parayı dış değerindeki düşmelere karşı korumayı amaçlayan iki kanun, dönemin başından beri devam ettirilen demiryolu inşaatı ile imtiyazlı şirketlere devrinin mümkün görülmediği tütün ve ispiroto imtiyazıdır.³¹⁵

³¹¹ Atatürk (SD-II), s. 101-102.

³¹² Atatürk (SD-II), s. 129.

³¹³ Boratav, K.: Türkiye’de Devletçilik, Ankara 2006, s. 30.

³¹⁴ Kili, s. 203.

³¹⁵ Boratav, s. 31.

1923-1929 dönemindeki politikalarla, ister devlet eliyle isterse liberalizm ya da korumacılık (himayecilik) yöntemiyle olsun yerli ve ulusal burjuva yetiştirmek amaçlanmıştır. Yabancı sermayeye davetkar olunduğu söylenebilirse de “kapitüler ayrıcalıklar” istenmemiştir. Bununla birlikte yabancı sermayeye davetkar tutum “millileştirme” politikalarını engellememiştir. Demiryolları (1924-1928), Kabotaj Hakkı (1926), Tütün Rejisi (1925) buna örnektir. Liberal politikalara örnek olarak da ticaret kredisi bakımından Türkiye İş Bankası (1924), sanayi kredisi bakımından da Sanayi ve Maadin Bankası (1925) ve Teşvik-i Sanayi Kanunu (1927) verilebilir. Köylüyü korumak için de Aşar Vergisi ve iltizam usulü kaldırılmıştır. Bununla birlikte söz konusu dönemdeki politikaların esası sanayileşme değildir ve yerli sanayi sermayesi önemli bir artış göstermemiştir. Ayrıcalıklı kılınmak istenen kesim tarım gibi görünmektedir.³¹⁶

1929 Buhranından sonra en liberal devletler dahi az çok güdümlü bir ekonomik sistemi benimsemeye başlamışlardır. Ekonomik buhranın üstesinden gelmek için devlet fiyatları saptamış, üretimi denetlemiş ve sınırlandırmıştır. Hatta tüketimin bile devletçe ayarlanması söz konusu olmuştur. İktisadi hayata devletin yoğun şekilde müdahalesi, bireysel özgürlükler alanına da yansımıştır.³¹⁷ Devletçilik kavram olarak ilk defa Başvekil İsmet Paşa tarafından 30 Ağustos 1930’da şu sözlerle dile getirilmiştir: *“Liberalizm nazariyatı, bütün bu memleketin güç anlayacağı bir şeydir. Biz iktisadiyatta hakikaten mutedil devletçiyiz. Bizi bu istikamete sevk eden bu memleketin ihtiyacı ve bu milletin fitrî temayülüdür. [...] Devletçilikten büsbütün vazgeçip, her nimeti sermayedarların faaliyetlerinden beklemeğe sevk etmek, bu memleketin*

³¹⁶ Tanör, B.: Kurtuluş Kuruluş, 7. Baskı, İstanbul 2006, s. 336.

³¹⁷ Tunaya, s. 310.

*anlayacağı bir şey midir?*³¹⁸” 1931’de Mustafa Kemal, sermayenin devletçe desteklenmesine yönelik olarak önceden dile getirdiği görüşünü “*Seçim Dolayısıyla Millete Beyanname*”sinde (20.IV.1931) tekrar vurgulamıştır.³¹⁹

Devletçilik ilkesini düzenleyen 1931 CHF Programı’nın İkinci Kısımının 1/Ç maddesine göre “*Ferdî mesai ve faaliyeti esas tutmakla beraber mümkün olduğu kadar az zaman içinde milleti refaha ve memleketi mamuriyete erdirmek için memleketin umumi ve yüksek menfaatlerinin icap ettirdiği işlerde –bilhassa iktisadi sahada- Devleti fiilen alâkadar etmek mühim esaslarımızdandır.*³²⁰” Kaldı ki, ikinci derecede ve bireylerin başarabileceği işler millet menfaatlerini ilgilendiriyorsa bunlar devletçe üstlenilebilir: “*Diğer bazı devletlerin ikinci derecede görebileceği ve bireylerin girişimlerine bırakılmasında sakınca olmayan işlerden birçoğu, bizim için, hayatidir ve birinci derecede önemli devlet görevleri arasında sayılmalıdır.*³²¹” 1932 Temmuzunda kabul edilen sekiz kanunla devletçi icraat son derece hızlı şekilde başlamıştır.³²² Piyasaya devlet müdahalesinin kanuni çerçevesini, Hükümetçe Ziraat Bankası’na Mübayaa Ettirilecek Buğday Hakkında Kanun (1932), Ödünç Para Verme İşleri Kanunu (1933), Endüstriyel Mamulâtın Maliyet ve Satış Fiyatlarının Kontrolü ve Tesbiti Hakkındaki Kanun (1936) oluşturmaktadır. Bu sonuncusu, hükümete

³¹⁸ İsmet Paşa [İnönü], İsmet Paşanın Siyasî ve İctimaî Nutukları 1920-1933, Ankara 1933, s. 315. (İsmet Paşa Hazretlerinin 30/8/1930 Cumartesi günü Sivas hattının küşat resmi münasebetile binlerce halka coşkun tezahüratı ve mütemadi alkışları arasında söyledikleri nutuk).

³¹⁹ Atatürk (SD-IV), s. 607.

³²⁰ C.H.F (1931), s. 31.

³²¹ Âfetinan (Medeni Bilgiler), s. 61.

³²² Boratav, s. 167; Bu kanunlar 2054 sayılı Çay, Şeker ve Kahve İthalinin Bir Elden İdaresi Hakkında Kanun, 2056 sayılı Hükümetçe Ziraat Bankası’na Mübayaa Ettirilecek Buğday Hakkında Kanun, 2058 sayılı Devlet Sanayi Ofisi Teşkili Hakkında Kanun, 2059 sayılı menkul kıymet ve Kambiyo Borsaları Hakkında Kanun ve 2061 sayılı Türkiye Afyon Yetiştiriciler Birliği Hakkında Kanun, 2062 sayılı Cumhuriyet Merkez Bankası Kanunun Bazı Maddelerini Değiştiren Kanun, 2064 sayılı Türkiye Sanayi Kredi Bankası Teşkili Hakkında Kanun ve 2068 sayılı Türkiye İskele ve Limanları Arasında Posta Seferleri Hizmetinin Devlet İdaresine Alınması Hakkında Kanun’dur.

1980’li yıllara kadar fiyat kontrol ve sınırlamalarında yetki veren kanundur.³²³ Türkiye ekonomisinde uzun yıllar önemli rol oynayan Sümerbank, Etibank, Denizcilik Bankası vs. hep 1932-1939 dönemde kurulmuştur.³²⁴ Devlete daha geniş hareket imkanı tanıyan 1935 CHP Programı’nın İkinci Kısımının 5/Ç maddesine göre “*Özel kınay ve çalışma esas olmakla beraber, imkân olduğu kadar az zaman içinde ulusumuzu genliğe ve yurdu bayındırlığa erdirmek için, genel ve yüksek asığların gerektirdiği işlerde, hele ekonomik alanda, devleti filiğ surette ilgilendirmek başlıca esaslarımızdandır.*³²⁵” Bununla birlikte bu sınır da kesin değildir ve önemli olan milletin çıkarlarıdır: “*Devletin, filiğ olarak, hangi ekonomik işleri yapacağıının belirtilmesi, ulusun genel ve yüksek asığlarına bağıdır.*³²⁶” Gene bu Program’da ilkeye, devletin yapmaya karar verdiği bir işin özel girişimin elinde olması halinde bunun alınmasının her defasında, uğranılan zararın devlet tarafından tazmininin gösterileceği bir kanun ile yapılmasına ve zararın hesaplanmasında muhtemel kârın gözönüne alınmayacağına yönelik bir hüküm konulmuştur.³²⁷ 9-16 Mayıs 1935’te toplanan ve Program’ın kabul edildiği CHP Dördüncü Büyük Kurultayında Eskişehir Milletvekili Emin Sazak, devletçilik tanımının belirgin olmadığını, eski programda ferdin yapamayacağı işlerin devletin yapacağıının belirtildiğini ve bunun tereddüde yol açmadığını oysa yeni programda devletin hangi işi kendisinin yapacağını uygun göreceğinin belli olmadığını ifade etmiştir.³²⁸ Bu eleştiriye karşı Umumi Katip Kütahya Mebusu Recep Peker, ilgili maddeyi çeşitli yönlerden yorumlamış, CHP’nin devletçiliğinin sağ ve sol akımlarla ilgisi olmadığını söylemiş ancak devlet müdahalesi

³²³ Boratav, s. 247-254.

³²⁴ Boratav, s. 161.

³²⁵ C.H.P. (1935), Ulus Basımevi, Ankara 1935, s. 9-10.

³²⁶ C.H.P. (1935), s. 10.

³²⁷ C.H.P. (1935), s. 10-11.

³²⁸ C.H.P. Dördüncü Büyük Kurultay Görüşmeleri Tutağı, Ankara 1935, s. 59.

bakımından açık bir ölçüt ortaya koymamış, devleti “*memleketteki en büyük yapıcı kuvvet*” olarak nitelendirmiştir.³²⁹ Görüldüğü gibi her ne kadar özel teşebbüs esas kabul ediliyorsa da bunun sınırının çizilmesinde devlete geniş bir takdir yetkisi tanınmıştır. Atatürk, 1937’de tüccarı, milletin emeğini ve üretimi değerlendirmek için eline ve zekasına güvenilen, bu güvene de liyakat etmesi gereken kişi olarak tanımlamış ve bunun, cumhuriyetin tüccar anlayışı olduğunu söylemiştir.³³⁰

1931 ve 1935 programlarındaki “*bilhassa iktisadi sahada*” ve “*hele ekonomik alanda*” ibareleri devletçiliğin ekonomik alanla sınırlı kalmayacağını işaretidir. Devletin kapsayıcı bir özne olarak ele alınması ona bazı ekonomik ve sosyal meselelerde arabuluculuk rolü de yüklemiştir. Zaten toplumda işçiler gibi çeşitli kesimlerin özerk faaliyet alanları yoktur. Kemalizm’in tarihçesi bölümünde değinilen Kadro dergisinde yazan Şevket Süreyya Aydemir’e göre “*Devletçilik nizamı, ordulaşmış millet nizamıdır ve bu nizam, tarihin bilinmeyen devirlerinden beri bizim milletimizin, öz ve kendine has milli nizamıdır!*”³³¹ Devletçiliğin kapsayıcı olarak ele alınması ile amaçlanan, sürekli bir inkılap halinin yaratılması olup bu, “inkılapçı-devletçilik” anlayışıdır.³³²

Özel sermayeye dayanan kalkınma beklentilerinin gerçekleşmemesi ve 1929 Dünya Ekonomik Bunalımı ile devletçilik yolu açılmışsa da bu seçim doktrinel olmaktan uzaktır. Devletçilik ile sınai birikim ve kapitalist gelişme için gerekli koşulları oluşturmak amaçlanmıştır ki buna “devlet kapitalizmi” adı verilmiştir. Özel girişimin yapamadığını devletin yapması ve karma ekonomide devletin öncülüğünün

³²⁹ C.H.P. (Dördüncü), s. 61-63.

³³⁰ Atatürk (SD-I), s. 414; Beşinci Üçüncü Toplanma Yılıni Açarken yaptığı konuşma (1 Kasım 1937).

³³¹ İnsel, A.: *Siyasi ve İktisadi Bir Bütün Olarak Devletçilik*, Türkiye Toplumunun Bunalımı, Ahmet İnsel, İstanbul 2016, s. 192.

³³² İnsel, s. 192.

benimsenmesine “mutedil devletçilik” denilmiştir.³³³ Devletçilik, 1932-1939 arasında uygulanmış, 1939’dan sonra resmi iktisat politikası niteliği son bulmuş, 1946’dan sonra ise lafzen bile pek savunulmamıştır.³³⁴

Devletçilik ilkesi, 1943 Programı’nda biraz daha ayrıntılı hale getirilmiş, devletçiliğin açık veya kapalı olarak hiçbir özel çıkara araç kılınamayacağı gibi milli menfaatin gerekli görmediği hiçbir durumda özel menfaatlerle mücadele etmeyeceğini belirtmiştir.³³⁵ Bununla birlikte, devletin yapmaya karar verdiği bir işin özel girişimin elinde olması halinde bunun alınmasının her defasında, uğranılan zararın devlet tarafından tazmininin gösterileceği bir kanun ile yapılmasına ve zararın hesaplanmasında muhtemel kârın gözöznüne alınmayacağına dair fıkra kaldırılmıştır. 1947 Programı’nda devletçilik, önceki programlara göre çok daha ayrıntılı şekilde tarif edilmiş, devletin kendisi tarafından yapılacağını gerekli gördüğü işler olarak maden işletmeleri, ağır endüstri, savunma sanayi, bayındırlık işleri gibi büyük teşebbüslerle, ulaştırma ve PTT gibi teşebbüsler sayılmıştır. Sayılanların dışındaki her türlü ekonomi işinin özel sektör tarafından kurulacağı, devletin de bunları koruyacağı, teşvik edeceği, özel sektörün başaramayacağı ya da kazançlı bulmadığı işleri devletin üstenebileceği, kar amacı ile ziraat yapmayacağı öngörülmüştür. Ayrıca özel teşebbüslerin devlet tarafından teşvik edilmesinin, korunmasının ve bunlara yardım edilmesinin esas olduğu, KİT’lerin yersiz fiyat artışı uygulayamayacağı ifade edilmiş, milli ekonomiyi planlamak ve denetlemek üzere bir ekonomik konsey kurulması teklif edilmiştir.³³⁶ Gene aynı Program’da ilkeye “*Devletçiliğimiz, millet menfaatinin zaruri kılmadığı*

³³³ Tanör (Kurtuluş), s. 337.

³³⁴ Boratav, s. 137-138.

³³⁵ Cümhuriyet Halk Partisi (1943), s. 5.

³³⁶ C.H.P. (1947), s. 7-10.

*hiçbir şekilde hususî menfaatlerle mücadele etmez.*³³⁷” cümlesi eklenmiş olup bu, devletçilik anlayışında bir yumuşamaya işaret etmektedir.

1947 Programı’nda devletçiliğin önceki programlara nazaran oldukça geniş yer kaplamasının, onun “*bir yığın laf kalabalığı ve merasimle*” tasfiye edilmesi anlamına geldiği, bütün çabaların, devlet işletmeciliğinin sınırını özel sektörü tedirgin etmeyecek şekilde çizmek, devleti özel teşebbüse yardımla görevlendirmek, özel teşebbüs ve devlet kuruluşları arasında ortaklıklara zemin hazırlayıp bütün bunları “devletçilik” adına gerçekleştirmek olduğu ifade edilmiştir.³³⁸ Böylece CHP’nin devletçilik anlayışı DP’nin iktisadi görüşleriyle esasta birleşmiştir.³³⁹ Bununla beraber devletçi politikaların bütünüyle terk edilerek özelleştirmelerin başlaması 1980’li yıllarda olacak, DP iktidarında çok sayıda devlet işletmesi ve KİT kurulacak, devlet işletmeciliği ilerleyen dönemdeki iktidarlar tarafından da devam ettirilecektir.

E. Laiklik

“Laiklik” kavramı yerine İngilizcede daha çok “sekülerizm” kavramı kullanılmaktadır. Bu kelimenin kökü Latince “saeculum” olup Latin Hristiyanlık öncesi dönemdeki kullanımı ise “secolo” seklindedir. “Secolo” sözcüğü, nesil, birbirini takip eden çizgi, zaman veya zaman dönemi anlamına gelmektedir. Anılan sözcük, Hristiyanlıkta, “bu dünyanın” süresini ifade etmektedir. İnsanlar bakımından “bu dünya” ölümle sona erdiği zaman da dünyevi anlamda sınırlıdır. İnsanın ötesinde ve dışında olan Tanrı ise ölümsüzdür. “Sekülerizm” kavramı, Ortaçağda Hristiyan dini otoriteler arasındaki bir ayrımı ifade etmek için kullanılmıştır. Manastır hayatı yaşayan keşişler ile diğer

³³⁷ C.H.P. (1947), s. 5.

³³⁸ Boratav, s. 356-357.

³³⁹ Boratav, s. 363.

sıradan ruhban arasındaki ayırmadan hareketle teolojik faaliyetin bu şekilde iki ayrı alana ayrılması sekülerizmdir.³⁴⁰ Sekülerizm, Protestan Reformu ve din savaşlarından sonra manastırların ve kilise arazilerinin devlet tarafından sahiplenilmesini yani bir aktarma işlemini ifade etmiştir.³⁴¹

1648 Vestfalya barışından sonra anlamı daha da genişleyen bu kavram, killisiyle ilgili şeylerin legal veya illegal olarak dinle ilişkilendirilmemiş yöneticilere geçmesi anlamında kullanılmıştır. 19. Yüzyılda ise sekülerizm sözcüğüne, iki ayrı siyasi kesim farklı anlamlar yüklemiştir. Liberaller, sekülerizmi toplumun irrasyonel ve adil olmayan dini baskıdan kurtarılması, muhafazakarlar ise ahlakta ve değerlerde meydana gelen kayıp ve aşınma şeklinde anlamışlardır. Bu yönden söz konusu kavram, “liberal-muhafazakar” ayırımına kaynaklık etmiştir. Öte yandan sekülerizmin anlamı bakımından bu kadar homojen ve keskin ayırım yapılmamış, siyasi sekülerizm ile dünya görüşü olarak sekülerizm arasındaki farka değinilmiştir.³⁴²

Sekülerizm kavramının anlamlarından birisi dini otoritenin seküler otoriteden ayrılmasıdır ki bu, kurumsal ayrılıktır. Bu ayrılığın en önde geleni de kilise ve seküler devlet arasındaki ayrımdır. Öte yandan dini geleneklerin seküler siyasi hayattan ayrılması da sekülerizm kavramının kapsamındadır. Akademik ve günlük kullanımda ise sekülerizm, zamanı, yeri ve nasıl gerçekleştiği gözönüne alınmaksızın, dinin etkisinin azalmasına işaret etmektedir.³⁴³ Düşünsel bakımdan ise, doğaüstü veya

³⁴⁰ Quack, J.: *Identifiyng (With) Secular Description and Genealogy*, The Oxford Handbook of Secularism, Ed. P. Zuckerman, J. R. Shook, USA 2017, s. 23.

³⁴¹ Casanova, J.: *Public Religions In The Modern World*, USA 1994, s. 15.

³⁴² Quack, s. 23-24.

³⁴³ Quack, s. 29.

teolojik bir deneyime nazaran rasyonel bilgiye dayalı bir insan davranışını niteleyecek şekilde de kullanılmaktadır.³⁴⁴

Sekülerizm, ikiye ayrılmış bir yapıya dayanır. “Bu dünya” ve “öteki dünya” arasındaki ayrımın yanında “bu dünya” da dini ve seküler unsurlardan oluşmaktadır. Sekülerleşme, dünyanın unsurları arasındaki kutsal bağdaşmanın ve buna bağlı ortaçağ sınıflandırma sisteminin ortadan kalkmasına yönelik bir tarihi süreçtir. Bunların yerine yeni bir yapı geçmektedir. Bu dünyadaki dini-seküler ayrımı kalksa da diğer ayrım mevcudiyetini devam ettirmektedir. Sekülerleşme süreci sonucunda artık tek bir seküler bu dünya olup bu dünyada dinin yerini bulması gerekmektedir. Sekülerleşmeden önce dini alan kapsayıcı niteliktedir ve bu çerçevede seküler alan yerini bulmaya çalışmıştır.³⁴⁵

Fransa’da laiklik (laicite) kavramı, sekülerizm yerine ve daha çok dinin kamusal alandaki yokluğunu ifade edecek şekilde kullanılmaktadır. ABD’de ise bu kavram, kilise ve devletin ayrılması anlamına gelmektedir.³⁴⁶ “Laisizm” kavramı Ziya Gökalp tarafından “*la dini*” olarak Osmanlıca’ya çevrilmiştir.³⁴⁷ Osmanlı döneminde Fransa ile kültürel ilişkiler daha yoğun olduğundan sekülerizm yerine bu kavramın tercih edildiğini söylemek mümkündür.

“Laicite”, Üçüncü Fransız Cumhuriyeti’nin ilk yüzyılında devlet ve kilise arasındaki uygun bir ilişki anlamında kullanılmıştır. “Laic/laique”, seküler kavramı gibi Ortaçağ Fransa’sında ruhbanı genel olarak değil, manastır hayatı yaşayan ruhbanı

³⁴⁴ Glanser, P. E.: *Secularism*, Rhe Blackwell Dictionary of Modern Social Thought, Ed. W. Outhwaite, Advisory ed. A. Touraine, UK 2003, s. 584.

³⁴⁵ Casanova, s. 15.

³⁴⁶ Barras, A.: *Secularism in France*, The Oxford Handbook of Secularism, Ed. P. Zuckerman, J. R. Shook, USA 2017, s. 142.

³⁴⁷ Atatürkçülük Nedir?, 6. Baskı, İstanbul 2011, s. 21.

nitelendirmek için kullanılmıştır. “Laicite” kelimesi türetilmeden önce, Fransız Devrimi sırasında Fransız Solu³⁴⁸ Katolik ruhban sınıfına şiddetle karşıydı. Daha sonra Katolik Kilisesi’nin devletteki etkisini ortadan kaldırmaya yönelik olan ve yoğun tartışmalara yol açan birçok düzenleme yapılmış, bu hareketler “Laicite” doktriniyle özdeşleşmiştir. Söz konusu kavram, zamanla anti ruhbancılık, anti-Katoliklik hatta bazen dine karşı fikirleri anımsatmaya başlamış, En erken 1880’de “din dışı” şeyleri ifade eden bir kavram olarak anlaşılmıştır. ABD’de ise bu kavram, din özgürlüğünün devletten bağımsız olması anlamında kullanılırken Fransa’da devletin vatandaşları din aşırılığından koruması anlamındadır.³⁴⁹

Sekülerizmin dinin modern toplumdaki etkisinin azalması olarak anlaşılırsa, bu kavramın çok geniş hem de tamamlanmamış bir süreci nitelediği ifade edilmiştir. Laikleşme ise dinin siyasi-kültürel bir dayanak olup olmamasına yönelik çeşitli sosyal güçler arasındaki gerilim anlamına gelmektedir. Bu mücadeleler arasında milli kültürün sembollerştirilmesi süreci tartışmalıdır. Bir dinin devlet tarafından milli kültür olarak topluma dayatılması “kilise nüfuzu”, reddi ise “laikleşme”dir. Fransa’daki durum bu sürecin başlıca örneğidir.³⁵⁰

Siyasi ve sosyal hayata yönelik bir ilke haline gelen laikliğin unsurları resmi bir devlet dininin olmaması, bütün dinlerin mensuplarına devletin eşit davranması, din ve devlet kurumlarının ayrılması, devlet yönetimin din kurallarından etkilenmemesidir.³⁵¹

³⁴⁸ Burada bilinen anlamıyla sosyalist sol değil, Fransız devrimcilerinin bir kesimi kast edilmektedir.

³⁴⁹ Gunn, J.T.: *Religious Freedom and Laicite: A Comparison of the United States and France*, Brigham Young University Law Review, Vol. 2, Issue 2, 2004, s. 420-421, dipnot 2.

³⁵⁰ Baubérot, J.: Laicization, History of, International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences, Vol. 12, Ed. in Chief N. J. Smelser, P. B. Baltes, UK 2001, s. 8238-8239.

³⁵¹ Özbudun, E.: Türk Anayasa Hukuku, Ankara 2013, s. 80-83.

Kemalizm'in laiklik ilkesinin düşünsel arka planı, Osmanlı'nın son dönemlerindeki ülkeyi kurtarma, Batı karşısındaki yenilgileri durdurma çarelerinin aranması sırasında yapılan bir akıl yürütmeye dayanır. Mademki Osmanlılar kendilerini Hristiyan Batı karşısında İslam'ın temsilcisi olarak görüyorlardı ve kurumsal yapıyı ve siyasal-toplumsal sınıflandırmayı din belirliyordu, o zaman söz konusu olan aynı zamanda İslamiyet'in de bir yenilgisiydi. Dolayısıyla yenilgi ve çöküşle ilgili olan sorun aynı zamanda İslamiyet'e dair bir sorundu.³⁵²

Osmanlı Devleti'nin hakim ideolojisi olan İslam'ın toplumdaki gelişmesi iki düzeyde gerçekleşmiştir. Bunlardan ilki, Yavuz Sultan Selim'den itibaren Sünni-Hanefi mezhebi şeklinde belirmiş ve resmi planda devlet dini hüviyetine bürünmüştür. “Resmi İslam”ın temsilcisi Halife Sultan'dır. İkincisi ise tarikatlar şeklinde gelişen ve halk planında sufiliğin çeşitli biçimlerini ifade eden “popüler İslam”dır. “*Resmi İslam*’ı” ilgilendiren laikleşme hareketleri, Osmanlı İmparatorluğu’nda 19. Yüzyılda gelişmiştir. ³⁵³ Tanzimat laik devleti tam olarak oluşturmamışsa da dini hukukun, mahkemelerin, öğretimin yanında laik hukuku, mahkemeleri ve öğretimi getirmiştir. Bu kurumların kökleri çok sağlam olmasa bile yapılanlar ileri bir adımdır. Tanzimat’ın ikilikçi bir karakteri zaaf olmasına rağmen bir yandan da onun en olumlu yönüdür. Tanzimat olmasaydı, askeri-teokratik karakterdeki Asya ortaçağ devletinden laik cumhuriyete geçmek imkansız olmasa bile zor olurdu.³⁵⁴

Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı sırasında dini öne çıkaran bir politika izlemesinin çeşitli nedenlerine ayrıntılı olarak değinmek gerekirse, ilk olarak, o günlerin feodal Anadolu

³⁵² Mert, N.: *Laiklik ve Karşı Laikliğin Düşünsel Boyutu*, Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce, Cilt 2, Kemalizm, Ed. T. Bora/M. Gültekinil/A. İnel, İstanbul 2009, s. 199.

³⁵³ Timur, T.: *Atatürk ve Pozitivizm*, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, 1. Cilt, İstanbul 1983, s. 95-96.

³⁵⁴ Dâver, B.: *Türkiye Cumhuriyetinde Lâyetlik*, Ankara 1955, s. 44.

toplumunda ümmetçilik söz konusudur ve toplumun ideolojisi olan dinle çatışmaya girmek ve bunu laik olmak için yapmak, amaçtan vazgeçme anlamına gelmektedir. İkinci olarak, “*dinsiz İttihatçı*” damgasından kurtulmanın büyük önemi vardır. Üçüncüsü, İstanbul’un elindeki din silahını etkisizleştirmek için bu silahı kullanmaktır. Bu çerçevede Dürriyade’nin fetvalarına karşı Anadolu müftülerine Kurtuluş Savaşı’nı destekleyen fetvalar yazdırılmış, halife-sultanın düşman elinde esir olduğu ve onu kurtarmanın amaçlandığı sürekli tekrarlanmıştır.³⁵⁵ Din öğesini bolca kullanarak Meclis’teki altmış civarındaki hoca ile yakın ilişkilere girmek ve eşraf aracılığıyla halka seslenmeyi kolaylaştırmak da amaçlar arasındadır.³⁵⁶ Fatih’ten beri uygulanan “millet sistemi”nin kavimi (milleti) değil dini esas alması Kurtuluş Savaşı’nda din öğesinin kullanılmasını kolaylaştırmış, işgalci Hristiyan, işgal edilen Müslüman olduğundan İslam milliyetçi bir işleve sahip olmuş ve Anadolu’daki Müslüman etnik gruplar olan Kürtlerin, Çerkesler’in ve Lazlar’ın Kurtuluş Savaşı’na desteği sağlanmıştır. Ayrıca Hindistan Müslümanları’nın gönderdiği yardımlar bakımından da bir dış neden vardır.³⁵⁷

1922-1924 döneminde Mustafa Kemal, Cumhuriyet’in ilanından sonra girişeceği laikleştirmeye yönelik faaliyetlerin çeşitli işaretlerini vermiş ancak dini doğrudan hedef almayarak onunla uyumlu bir söylem benimsemiştir. İlerleyen dönemdeki dini millileştirmeye yönelik politikaların işaretini 1 Mart 1922’de BMM’de yaptığı konuşmada vermiştir. Mustafa Kemal’e göre minberlerden halkın anlayabileceği dille seslenilirse “*ehli İslâmın vücudu canlanır, dimağı saflanır, imanı kuvvetlenir, kalbi*

³⁵⁵ Oran, B.: Atatürk Milliyetçiliği Resmi İdeoloji Dışı Bir İnceleme, 2. Baskı, Ankara 1990, s. 122-123, 126; Bkz. Atatürk (TTB-IV), s. 320 (B.M.M.’nin Açılması Üzerine Padişaha Telgrafla Gönderilen Sadakat Arızası [27.IV.1920], T.İ.T.E. Arşivi: 37/40855, T.B.M.M. Zabıt Ceridesi: 1920, s. 123-123)

³⁵⁶ Oran, s. 126-127.

³⁵⁷ Oran, s. 127.

*cesaret bulur (alkışlar).*³⁵⁸” Mustafa Kemal, dini kaynaklı egemenlikten dünyevi kaynaklı egemenliğe geçilmesine yönelik düşüncelerini 27 Ekim 1922’de Bursa öğretmenlerine şu şekilde ifade etmiştir: “*İtiraf edelim ki, biz üç buçuk sene evveline kadar cemaat halinde yaşıyorduk. Bizi istedikleri gibi idare ediyorlardı. Cihan bizi, temsil edenlere göre tanıyordu. Üç buçuk senedir, tamamen millet olarak yaşıyoruz. Bunun maddî ve bâriz şahidi, şekli hükûmetimiz ve mahiyeti hükûmetimizdir ki, onu kanun Büyük Millet Meclisi diye tevsim etti.*³⁵⁹” Gene aynı konuşmada sosyal hayatın akla ve mantığa uygun ilkelere dayanması gerektiğini söylemiştir.³⁶⁰ 1 Kasım 1922’de Mustafa Kemal, “*Saltanatın Yıkıldığına Dair Verilen Karar Münasebetiyle*” yaptığı konuşmada İslamiyet’i övmüş, onun son ve ekmel din olduğunu belirtmiştir.³⁶¹”

Mustafa Kemal, İslamiyet’in bir akıl dini olduğu, hurafelerden arındırılıp akla ve mantığa uygun şekilde yorumlanması gerektiği yönünde bir söylem benimsemiş, çağdaşlaşma amacına yönelik olarak bilime ve mantığa uygun bir İslam anlayışını savunmuştur. Bu konuyu 1923’ün Ocak ve Şubat aylarında İzmir ve Balıkesir’de yaptığı konuşmalarda dile getirmiş,³⁶² İslamiyet’e zamanla hurafeler girdiğini ve dinin onlardan arındırılması gerektiğini söylemiştir.³⁶³ Balıkesir konuşmasında hutbelerin amacının halkı aydınlatmak ve ona yol göstermek olduğunu, onların halkın anlayamayacağı bir dille okunmasının, halkın Halife ve Padişahın arkasından köle gibi gitmesine yönelik olduğunu ifade etmiştir.³⁶⁴ İşte bu şekilde yorumlanan İslam bakımından Atatürk’ün isteği Türk milletinin dindar olmasıdır. 29 Ekim 1923’te

³⁵⁸ Atatürk (SD-I), s. 246-247.

³⁵⁹ Atatürk (SD-II), s. 49.

³⁶⁰ Atatürk (SD-II), s. 47.

³⁶¹ Atatürk (SD-I), s. 288.

³⁶² Atatürk (SD-II), s. 93-94, 98.

³⁶³ Borak, s. 216-217 (Türkiye’nin Geleceği Üzerine İzmir’de Halkla Konuşma (02.02.1923), Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Sayı 70, Temmuz 1973).

³⁶⁴ Atatürk (SD-II), s. 99-100.

Fransız Muharriri Maurice Pernot’a verdiği demeçte “*Türk milleti daha dindar olmalıdır, yani bütün sadeliği ile dindar olmalıdır demek istiyorum. Dinime, bizzat hakikate nasıl inanıyorsam, buna da öyle inanıyorum. Şuura muhalif, terakkiye mâni hiçbir şey ihtiva etmiyor.*”³⁶⁵ şeklinde konuşmuştur.

Gene aynı dönemde Mustafa Kemal, İslam akıl dini, amaç da çağdaşlaşma olduğundan “irticaa” karşı çıkmış, bu kavramı 31 Ocak 1923’te İzmir’deki konuşmasında dinin hükümdarlar tarafından sömürülerek halkın kandırılması olarak tanımlamıştır.³⁶⁶ 20 Mart 1923’te Konya gençlerine seslenerek hükümdarların yanında bazı din alimlerinin de çıkarları uğruna dini kullandığını belirtmiştir. Dinin kötüye kullanılmasını cezalandıran kanunlar, meclis olmasa ve bu yolda yalnız kalsa bile dini kötüye kullananları “*yine tepeler ve yine öldürürüm.*”³⁶⁷ demiştir. Bu söylemin radikal laikleştirme hareketlerine bir geçiş maiyetinde olduğu söylenebilir. Gene Konya ve İzmir konuşmalarında Mustafa Kemal, çağdaşlaşmak için gerekli bilgilerin, müspet ilimlerin öğretileceği yeni okullar ve üniversiteler açmanın yetmeyeceğini, dini kurumların da çağdaşlaştırılması gerektiğini, dinin öğrenileceği yerin okul olduğunu³⁶⁸, muhtaç olunan ilim ve fenlerin okutulmadığı medreselerin de dinin gerektiği gibi öğrenileceği yerler niteliğinde bulunmadığını söylemiştir.³⁶⁹

1 Mart 1924’te TBMM’nin açılışında, dinin dünya işlerinden ayrılmasının dine layık olduğu kutsal konumunu kazandıracağından bahsetmiş³⁷⁰, 11 Aralık 1924’te Siyasi Fırkalar Hakkında Times’in İstanbul muhabirine yazılı sorularına verilen cevabında

³⁶⁵ Atatürk (SD-III), s. 93.

³⁶⁶ Atatürk (SD-II), s. 92.

³⁶⁷ Atatürk (SD-II), s. 150 (Konya Gençleriyle Konuşma [20.III.1923], Hakimiyeti Milliye: 26 Mart 1923).

³⁶⁸ Atatürk (SD-II), s. 94. (İzmir’de Halk İle Konuşma (31.01.1923), İzmir Yollarında s. 71-85).

³⁶⁹ Borak, s. 215 (İzmir’de halkla konuşma [02.02.1923]).

³⁷⁰ Atatürk (SD-I), s. 348-349.

dini inançlara ve fikirlere saygılı olmanın öteden beri genel bir anlayış olduğunu, bunun aksini düşünmek için bir sebebin bulunmadığını vurgulamıştır.³⁷¹ Bu söylem, söz konusu dönemde kurulmuş olan muhalefet partisi Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ile olan mücadele çerçevesinde değerlendirilmelidir. 1920'lerin ortalarına doğru Mustafa Kemal, laiklik anlayışını belirgin şekilde ortaya koymaya başlamıştır. İlk olarak dini düşüncenin yerini bilimsel-pozitivist düşünce yer alacak, çağdaşlaşma dinle değil müspet ilimle başarılacaktır. 22 Eylül 1924'te Samsun'da öğretmenlere şöyle seslenmiştir: “*Dünyada her şey için, medeniyet için, hayat için, muvaffakiyet için en hakiki mürşit ilimdir, fendir. İlim ve fennin haricinde mürşit aramak gaflettir, cehalettir, dalalettir.*”³⁷² Bu çerçevede tarikatlara karşı çıkan Mustafa Kemal 30 Ağustos 1925'te Kastamonu'da “*Efendiler ve ey millet, iyi biliniz ki, Türkiye Cumhuriyeti şeyhler, dervişler, müritler, mensuplar memleketi olamaz. En doğru, en hakiki tarikat, tarikatı medeniyedir.*”³⁷³ şeklinde konuşmuştur.

Mustafa Kemal, 5 Kasım 1925'te Ankara Hukuk Mektebi'nin açılışında laiklik ilkesinin bazı unsurlarından bahsetmiştir. Bu çerçevede din ve dünya işlerinin ayrılmasıyla ilgili şunları söylemiştir: “*Velhasıl Efendiler, millet saydığım tahavvülât ve inkılâbatın tabii ve zaruri icabı olarak idarei umumiyesinin ve bütün kanunlarının ancak dünyevi ihtiyacattan mülhem ve ihtiyacın tebeddül ve tekâmülüyle mütemadiyen tebeddül ve tekâmül etmesi esas olan dünyevi bir zihniyeti idareyi mabiülhayat addeylemiştir.*”³⁷⁴ Mustafa Kemal'e göre laikliğin esaslarından bir diğeri Osmanlı'dan devralınan insan unsuruna yeni bir milli kimlik kazandırmaktır. Bu süreç iki yönlüdür.

³⁷¹ Atatürk (SD-II), s. 110.

³⁷² Atatürk (SD-II), s. 202.

³⁷³ Atatürk (SD-II), s. 225.

³⁷⁴ Atatürk (SD-II), s. 249.

İlk olarak fertler arasındaki birliği sağlayan artık İslam değil milliyet bilinci, yani Türklük olacaktır ve buna da medeniyetçilik refakat edecektir.³⁷⁵ Gerek kimliğin tanımlanmasında gerekse toplum hayatında çok güçlü etkileri olan İslam da milli bir hüviyete büründürülecek, böylece yeni milli kimliğe karşı çıkma ihtimali olan din adamlarının da etkisi kırılacaktır. 30 Kasım 1929'da Mustafa Kemal, ilk adım olarak Kur'an'ın ve Hz. Muhammed'in hayatıyla ilgili bir kitabın tercüme edilmesini emrettiğini, halkın din ricalinin karınlarını doyurmaktan başka bir işinin olmadığını bilmesi gerektiğini söylemiştir.³⁷⁶ Dinin millileştirilmesi politikalarına uygun olarak ezanın Arapça okunması yasaklanacaktır.³⁷⁷

³⁷⁵ Atatürk (SD-II), s. 249.

³⁷⁶ Atatürk (SD-III), s. 124. (Atatürk ve İnkılâp [Vossische Zeitung muhabirine demeç 30.XI.1929]).

³⁷⁷ Kemalizm'in bir din şeklinde ortaya konulduğu yönünde görüşler mevcuttur. Gerçekten de Kemalizm'i din olarak niteleyen, ona dinin bazı özelliklerini izafe eden yazar ve şairler olmuştur. Örneğin Şeref Aykut'a göre "Kamâlizm öyle bir dindir ki onun en büyük ve ana vasıflarından birisi devrimci olmasıdır"; Aykut, s. 15. Aykut, Kemalizm'i diğer siyasi düşünce akımlarıyla karşılaştırırken şunları söylemektedir: "Türk devrimini son asırların değişikliklerini hazırlayan fikirlerle ve daha sonraları yürüyen, göğdelenen Rasyonel, Sosyolojik, Markist, Faşist rejim ve ideolojileri ile izaha çalışmak da fazla bir iş olur. Kamâlizm bütün bunların üstünde yalnız yaşamak dinini aşıl原因 ve bütün prensiplerini ekonomik temeller üzerine kuran bir dindir: Aykut, s. 3. Hasan Âli Yücel'in Nutuk hakkındaki görüşü şöyledir: "Her içtimai inanma sisteminin bir kitabı vardır. Bu kitap, ona inananlarca kutsal tanılır. Kemalizmin kitabı (Nutuk)tur; onu biz Türkler mukaddes tanırız."; Yücel, H.A.: Kitabımız (26 Teşrin-evvel 1936), Pazartesi Konuşmaları, Ankara 1998, s. 1. Milletvekilliği ve TDK Başkanlığı görevlerinde bulunan Ağâh Sırrı Levend'in de aynı yönde ifadeleri vardır: "Din, bize mukaddes kitap olarak Tevrat'tan, Zebur'dan, İncil'den ve Kur'an'dan bahseder. Ben size beşincisini haber vereceğim. [...] İşte bu, Türkün mukaddes kitabı olan Gazi'nin Büyük Nutkudur.; Levend, A.S.: Halk Kürsüsünden Akisler, İstanbul 1941, s. 10-11. (Cumhuriyetin Onuncu Yıldönümü münasebetiyle Fatih meydanında konuşma). Kemalettin Kamu'nun "Çankaya" şiirinde Kâbe Arabın olsun, Çankaya bize yeter!" ile Behçet Kemal Çağlar'ın "İzinde" şiirinde "İnsana ne ilâh ne de sevgili Ne de ana-baba aratıyordu; Her an yaratıyor, yaratıyordu." dizeleri yer almaktadır; Evrimer, R.N: Kemalettin Kamu Hayatı, Şahsiyeti ve Şiirleri, İstanbul 1949, sayfa no. yok. (Kemalettin Kamu'nun Şiirleri [IV. Bölüm] bölümündedir), Çağlar, B.Ç.: Atatürk Şiirleri, İstanbul [t.y.], s. 21. Kemalizm gerçekten de bir "sivil din" olarak ortaya konulmuş mudur? "Sivil din" düşüncesini ilk defa ortaya koyan "Jean-Jacques Rousseau'ya göre bireyin gerçek yurttaşa dönüşebilmesinde din önemli rol oynamaktadır. Vatansever duygularla bütünleşmiş bir yurttaşlık dini, yurttaşları hem birbirlerine hem de devlete bağlayacaktır.³⁷⁷ Jakobener'in "Yüce Varlık Kültü" şeklinde bir "sivil din" yaratmalarının nedeni, Devrim'in ahlak, erdem ve dürüstlük gibi ilkelerinin benimsenmesine yardımcı olmak ve Robespierre'in yayılan ateizm dalgasına karşı "inançlı kesimler"i Devrim'e kazandırmak arzusudur; Gülsunar, s. 280-281. Kemalistler'in Atatürk kültürünü oluşturarak yeni düzene ve rejime bağlılığı sağlamaya ve toplumda Sünni İslam'ın ortaya çıkardığı boşluğun Atatürk kültürüyle doldurmaya çalışmaları Yüce Varlık Kültü'ne benzemektedir. Bununla birlikte aralarında önemli farklar vardır. Yüce Varlık Kültü bir çeşit Tanrı inancı olmasına rağmen Atatürk kültürünün temelinde Atatürk'ün insani niteliklerinin abartılması vardır. Atatürk Kültü'nün yaratılmasında ateizm dalgasının önüne geçmek, "inançlı kesimler"i topluma kazandırmak söz konusu değildir. Yüce Varlık Kültü'nün erdemli olmak, iyiliğe yönelmek gibi etik-

CHP Programlarında laiklik ilkesine gelince, 1931 CHF Programı'nın İkinci Kısımının 1D maddesinin 2. paragrafına göre “*Din telâkkisi vicdani olduğundan, Fırka, din fikirlerini Devlet ve dünya işlerinden ve siyasetten ayrı tutmayı milletimizin muasır terakkide başlıca muvaffakiyet amili görür.*³⁷⁸” İkinci Kısımın 1D maddesinin 2. paragrafına göre de “*Din, bir vicdan işi olduğundan, parti, dini, dünya ve devlet işleri ile siyasada ayrı tutmağı, ulusumuzun çağdaş medeniyet yolunda ilerlemesi için başlıca şartlardan sayar.*³⁷⁹” 1931 Programı'nın İkinci Kısımının “Lâyıklık” yan başlıklı 1/A maddesinde ve 1935 Programlarının aynı numaralı kısmındaki ve “Lâyıklık” yan başlıklı 5/D maddesinin 1. paragrafında bütün kanunların, tüzüklerin ve usullerin yapılmasında ve uygulanmasında ilmin, tekniğin ve asrın ihtiyaçlarının belirleyici olacağı hükmü yer almaktadır.³⁸⁰ Bu programlardaki laiklik anlayışı, pozitivist bir bilimselcilik anlamına gelmektedir.³⁸¹ 1931 CHF Programı'nın İkinci Kısımının 1D maddesinin 1. paragrafında “*Fırka, Devlet idaresinde bütün kanunların, nizamların ve usullerin ilim ve fenlerin muasır medeniyete temin ettiği esas ve şekillere ve dünya ihtiyaçlarına göre yapılmasını ve tatbik edilmesini prensip kabul etmiştir.*³⁸²” hükmü yer almaktadır. Bu esaslarda 1935 ve 1939 Programlarında ifade değişiklikleri dışında esaslı bir değişiklik yapılmamıştır. 1943 Programında ise bazı ifade değişikliklerinin yanında ilkeye din ve vicdan hürriyetinin kuvvetlendirilmesine

politik unsurları Atatürk Kültü'nde yoktur; Gülsunar, s. 282. Fransız Devrimi süresince Jakobenler'in yanında “sivil din” yaratma yönünde başka girişimler de olmuştur ki buna örnek olarak Hebertistler'in “akıl kültü” girişimi verilebilir. Bu akımın mensupları Hristiyanısızlaştırma faaliyetleri çerçevesine kiliseleri “akıl tapınağı”na çevirmiş, çok sayıda kiliseyi kundaklamış ve rahipleri evlerine dönmeye zorlamışlarsa da Jakobenler bu uygulamalara karşı çıkmışlardır; Gülsunar, s. 282-283. Kemalizm'in amacı ise bir sivil din yaratmak değil dinsel ideolojiyi geriletip ortaya çıkan boşluğu seküler-milliyetçi değerlerle doldurmak, bunu yapamadığında da Sünni İslam'ı modernist ve akılcı yönde dönüştürmektir; Gülsunar, s. 283.

³⁷⁸ C.H.F. (1931), s. 31.

³⁷⁹ C.H.P. (1935), s. 11-12.

³⁸⁰ C.H.F. (1931), s. 31; C.H.P. (1935), s. 11.

³⁸¹ Parla, (Türkiye'de Siyasal-3), s. 43.

³⁸² C.H.F. (1931), s. 31.

yönelik şu ifade eklenmiştir: “*Din telâkkisi vicdani olduğundan her türlü taarruzda ve müdahaleden masundur. Hiçbir vatandaşa kanunların müsaade ettiği dairede tatbik ettiği din veya itikatlardan dolayı müdahale edilemez.*”³⁸³” Ayrıca gene bu Program’da laiklik ilkesine eklenen şu cümle dikkat çekicidir: “*Parti millî dilin ve millî kültürün diyanet yollarından yabancı dil ve kültürlerin tesirlerinden masun kalmasını Türk milletinin, hali ve istikbali için lüzumlu sayar.*”³⁸⁴” Bu ifade 1947 Programına alınmamış, diğer esaslar ise bazı ifade değişiklikleri ve kısaltmalar dışında aynı kalmıştır.³⁸⁵ Gene aynı Program’da ilkeye şu ifade konulmuştur: “*Hiçbir vatandaşa kanunların müsaade ettiği dairede tatbik ettiği din veya itikatlarından dolayı müdahale edilemez.*”³⁸⁶” Söz konusu ifade, CHP’nin katı laiklik anlayışını yumuşatacağı ve din ile ilgili bazı icraatlara girişeceği 1947-1950 dönemindeki politikalarının habercisi gibidir.

Şimdiye kadar aktardığımız düşünceler ve ilkeler ışığında laikleştirme hareketlerine kısaca değinmek gerekmektedir. Cumhuriyetin ilanından sonra “Resmi İslam”ı ilgilendiren laiklik faaliyetleri, ulemaya yani kurumlaşmış İslam’ın geleneksel kurumlarına yönelik olup devleti, eğitimi, hukuku laikleştirmek, dinsel simgeleri Avrupa uygarlığının simgeleriyle değiştirmek ve gerektiğinde popüler İslam’ın üzerine giderek toplumsal yaşamı laikleştirmektir.³⁸⁷ Öncelikle Hilafet kaldırılarak Diyanet İşleri Reisliği kurulup devlete bağlanarak din, bir kamu görevi halinde örgütlenmiştir.³⁸⁸ Cumhuriyet’in ilanından hemen önce şeriatın rolü aile hukukuyla sınırlanmıştı. 1926’da İsviçre Medeni Kanunu ile İtalyan Ceza Kanunu’nun kabulüyle

³⁸³ Cümhuriyet Halk Partisi (1943), s.5.

³⁸⁴ Cümhuriyet Halk Partisi (1943), s.5.

³⁸⁵ C.H.P. (1947), s. 5.

³⁸⁶ Cümhuriyet Halk Partisi (1943), s. 5.

³⁸⁷ Zürcher, E. J.: Modernleşen Türkiye’nin Tarihi, 24. Baskı, İstanbul 2009, s. 276.

³⁸⁸ Timur (Atatürk), s. 96.

aile hukuku da ulemanın yetki alanından çıkartılmıştır.³⁸⁹ Anayasası'ndaki devlet dininin İslam olduğunu belirten hüküm de 1927'de kaldırılmıştır.³⁹⁰ Batı takvim ve saatinin, Batı rakamlarının, ağırlık ve uzunluk ölçülerinin kabulü esasen İslam dünyası ile bağlantıları kesmek için düşünülmüş tedbirlerdir. Bunla ayrıca Türkiye'ye Batılı bir görünüm vermiş, Batı ile ilişkileri kolaylaştırmıştır.³⁹¹ Latin harflerine geçişin zorla ve çok hızlı bir şekilde gerçekleştirilmesi de Türk toplumunu Osmanlı'nın ve Ortadoğu'nun İslami geleneklerinden kopartarak Batı'ya yönlendirilmesini hedefliyordu.³⁹² Öte yandan Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile Maarif Vekaleti tarafından yürütülmesi öngörülen din eğitimi için İmam-Hatip okulları kurulmuş ancak kısa süre sonra kapatılmıştır. İstanbul Darülfünunu İlahiyat Fakültesi de Edebiyat Fakültesi'ne bağlı bir araştırma enstitüsüne dönüştürülmüştür.

Esasen kapitalizm öncesi bir tarım ve sanayi ortamı içinde çok daha önemli rol oynayan “*popüler İslam*”dır. 13. Yüzyıldan beri Anadolu'da var olan tarikatlar çeşitli isimler altında varlığını günümüze kadar sürdürmüştür. “*Popüler İslam*”ın temelini sarsmak amacıyla tekkeler ve zaviyeler yasaklanmıştır.³⁹³ Bütün tedbirlere rağmen popüler İslam yok olmamış, tarikatlar da büyük ölçüde yer altına çekilmiş, bu da İslam'ı siyasallaştırarak bir muhalefet aracı haline getirmiştir. Kemalistlerin popüler dine sırt çevirmesi, halk kitlesiyle aralarındaki bağın kesmiştir.³⁹⁴ Kemalistler, popüler dinin giyim, muska, falcılar, kutsal şeyhler, evliya türbeleri, hacca gitme ve bayramlar gibi en önemli unsurlarına da müdahale etmişler ve bu tedbirler büyük bir öfke ve

³⁸⁹ Zürcher, s. 277.

³⁹⁰ Timur (Atatürk), s. 96.

³⁹¹ Zürcher, s. 278.

³⁹² Zürcher, s. 280.

³⁹³ Timur (Atatürk), s. 96.

³⁹⁴ Zürcher, s. 285.

direnışe sebep olmuştur. Bu tedbirlere gösterilen öfke ve direniş, sadece resmi ve “yüksek” bir din bakımından önemli olan hilafetin, saltanatın ya da medreselerin kaldırılmanca duyulan tepkiden çok daha büyüktür.³⁹⁵ Bununla birlikte bu tepkinin açığa çıktığı olaylar sınırlıdır. Tepkiler Menemen (1930), Bursa’da ezan (1933), Siirt’te Şeyh Halit (1935), İskilipli Atıf Hoca (1936) gibi olaylara sınırlı bir seviyede kalmıştır. Rejim ve laikleşme atılımları kentli nüfus ve kamuoyu tarafından genellikle candan desteklense de büyük kırsal çoğunluk sessizdir. Söz konusu durumun nedenleri arasında halkın genel uysallığı ve pragmatizmi, “Halk İslamı”nın yumuşak niteliğı, Alevilerden gelem destek, dinin devlet dışında örgütlenme geleneğinin güçlü olmaması, Diyanet’in oynadığı yönlendirici rol, rejimin baskıcı karakteri, siyasi iktidarın baskısı ve/veya saygınlığı vardır.³⁹⁶

F. İnkılapçılık

İnkılapçılık ilkesi çerçevesinde ilk olarak belirtmek gerekir ki “inkılap”, “ihtilal” ve “devrim” sözcükleri bakımından bir kavram kargaşası vardır. Her üç kavram da oturmamıştır.³⁹⁷ TDK sözlüğüne göre inkılap “*toplum düzenini ve yapısını daha iyi duruma getirmek için yapılan köklü değişiklik, iyileştirme, devrim, reform, bir durumdan başka bir duruma geçiş, dönüşüm*”dür. İhtilal ise “*Bir ülkenin siyasal, sosyal ve ekonomik yapısını veya yönetim düzenini değiştirmek amacıyla kanunlara uymaksızın cebir ve kuvvet kullanarak yapılan geniş halk hareketi, devrim, Kargaşalık, düzensizlik, karışıklık*” olarak tanımlanmıştır. Devrim de “*belli bir alanda hızlı, köklü ve nitelikli değişiklik, İhtilal, İnkılap, çevrilme, katlanma, bükülme*” anlamına

³⁹⁵ Zürcher, s. 284.

³⁹⁶ Tanör (Kurtuluş), s. 287.

³⁹⁷ Bu konudaki tartışmalar için ayrıntılı bir araştırma için bkz. Kaynar, M.K.: *İnkılâp, Revolution, Devrim: Bir Kavramın Tarihsel Serencamı Üzerine*, Türkiye’nin 1960’lı Yılları, Haz. Mete Kaan Kaynar, s. 59-75.

gelmektedir. 1931 CHP Programındaki “İnkılapçılık” yerine, 1935 ve 1939 Programlarında “Devrimcilik” kavramı kullanılmış, 1943 Programında tekrar İnkılapçılığa dönmüştür. 1945’te Anayasa’nın dilini sadeleştiren değişiklikle “devrimcilik” kavramına yer verilmiş, 1947 CHP Programı’nda da bu şekilde yer almıştır. Günümüzde inkılapçılık yerine “devrimcilik” kavramını kullanan kesimler esasen sol Kemalistlerdir.³⁹⁸ Bunlara bazı neo-Kemalistleri de eklemek gerekmektedir. Devrimciliğe yüklenen çeşitli anlamlar şunlardır: Sürekli değişme ve Kemalist reform programını içten şekilde destekleme³⁹⁹, hedefe ulaşmaktaki ısrar ve heyecan⁴⁰⁰, çağdaş ilim ve tekniğin uygulanması ve bunlardan faydalanılmasıyla eski kuruluşları devirmek, yerine yenilerini koymak⁴⁰¹, Türk devriminin amacına uygun olarak toplum düzeninde yapılan değişiklikler⁴⁰², sosyal bünye değişikliği ve ilerlemenin bilimin ışığı altına gerçekleştirilmesi⁴⁰³, aydınlanmayı Türkiye’nin her yer yerine ve her bireye yaymak, topyekün kalkınmayı sağlamak ve bunun için etkin çalışmak.⁴⁰⁴

İhtilal bazen toplum hayatında zora dayanılarak gerçekleştirilen ani ve köklü değişiklikleri ifade edecek biçimde inkılâpla aynı anlama gelecek şekilde kullanılmaktadır. “Fransız İnkılâbı” ve “Fransız İhtilali” deyimleri mevcuttur. Bunun sebeplerinden birisi, Batı dillerinde ihtilal ve inkılâp kelimelerinin tek karşılığının “*revolution*” olmasıdır.⁴⁰⁵ Bu anlamda inkılâpçılık, siyasal iktidarı ele geçirmek ve onu

³⁹⁸ İnkılapçılığın sadece sol akımlarla bağdaşabileceği görüşü eleştirilmiştir. Mümtaz Turhan’a göre inkılâpçılık ve Atatürkçülüğün sağcılıkla birleşmeyeceği, her inkılap gibi Atatürk inkılaplarının da solda bulunması yönündeki görüşler yanlıştır. Aşırı sağcı olarak kabul edilen Faşizm ile Nasyonal sosyalizm de aynı zamanda aşırı inkılapçı nitelikteydi; Turhan, M: Atatürk İlkeleri ve Kalkınma Sosyal Psikolojik Bakımdan Bir Tetkik, İstanbul 1965, s. 39.

³⁹⁹ Zürcher, s. 270; Zürcher’e göre Atatürk’ün “muhafazakâr takipçileri” “inkılâpçılık” kavramını kullandılar; Aynı sayfa.

⁴⁰⁰ Akşin, s. 225.

⁴⁰¹ Afetinan, Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Devrimi, s. 100.

⁴⁰² Eroğlu, Atatürk, s. 198.

⁴⁰³ Eroğlu, s. 199.

⁴⁰⁴ Akşin, s. 225.

⁴⁰⁵ Özbudun (Atatürk), s. 79.

elde tutmak için gerekli kurumsal yapının oluşturulmasını ifade etmektedir. Bu bakımdan Cumhuriyet siyasal bir inkılâptır.⁴⁰⁶ İhtilal var olan düzenin kurallara aykırı şekilde, zor kullanılarak gerçekleştirilen hükümet değişikliği anlamında kullanılırsa bu yönden Türk İnkılâbı aynı zamana bir ihtilali de içermektedir. Çünkü Milli Mücadele’de siyasi iktidarla birlikte siyasi iktidarın kaynağı el değiştirmiştir. İstanbul Hükümeti’nin aczini ilan eden Amasya Tamimi’ne göre “*milletin istiklalini yine milletin azim ve kararı kurtaracaktır*” ki bu yönüyle belge bir ihtilal beyannamesidir.⁴⁰⁷ Söz konusu kavramlar hakkında burada ayrıntılı değerlendirmeye girilmeyecek olup inkılabın ve inkılapçılığın çeşitli yönleri Mustafa Kemal’in konuşmaları esas alınarak kronolojik şekilde ortaya konulacaktır.

Mustafa Kemal, 1908’de II. Meşrutiyet’i takip eden aylarda Selanik Askeri Kulübü’nde dinleyici olarak katıldığı bir konferanstan sonra arkadaşlarına “Hürriyet İlanı” ile yapılan hareketin yeterli olmadığını, inkılabın tamamlanması gerektiğini ifade etmiş⁴⁰⁸, inkılabın nasıl gerçekleştirileceği hakkında Karlsbad Hatıraları defterine şunları yazmıştır: “[...] benim elime büyük selâhiyet ve kudret geçerse, benhayat-ı içtimâiyemizde arzu edilen inkılâbı bir anda bir ‘Coup’ ile tatbik edeceğimi zannederim. Zira ben, bazılarının efkârı avâmı, efkâr-ı ulemâyı yavaş yavaş benim tasavvuratım derecesinde tasvvur ve tefekkür etmeğe alıştırmak suretiyle bu işin yapılacağını kabul etmiyor ve böyle hareketlere karşı ruhum isyan ediyor. Neden, ben, bu kadar senelik tahsil-i âlî gördükten, hayat-ı medeniye ve ictimaiyeyi ve hürriyeti tezevvuk için sarf-ı hayat ve evkat ettikten sonra, avâm mertebesine ineyim. Onları

⁴⁰⁶ Köker, s. 185.

⁴⁰⁷ Hamza Eroğlu’ndan aktaran Özbudun, (Atatürk), s. 80.

⁴⁰⁸ İnan A.: *İnkılabı İkmal Etmek Lazımdır*, Atatürk Hakkında Hatırlar ve Belgeler, Yeni baskıyı hazırlayan: Arı İnan, 13. Basım, İstanbul 2014, s. 98 (Belleten c. XVIII, no: 72, s. 429-439).

*kendi mertebeme çıkarayım, ben onlar gibi değil, onlar benim gibi olsunlar.*⁴⁰⁹

Anlaşılabacağı üzere bu görüş, inkılapların aydın kesim tarafından yapıp halka benimsetilmesine dayanmakta olup inkılapların “tepeden inme” olarak nitelendirilerek eleştirilmesine zemin hazırlayacaktır. 28 Aralık 1919’da “*Ankara İleri Gelenleriyle Bir Konuşma*”sında da yine bu yönde görüş beyan etmiştir.⁴¹⁰

1 Mart 1922’de BMM’deki konuşmasında Mustafa Kemal, bütün yönleriyle, tastamam medeni bir toplum oluşturma amaclandığını, bu yolda eksikliklere yer olmadığını ifade etmiştir.⁴¹¹ Mustafa Kemal’e göre ilerlemede kayıt ve şart söz konusu olmayıp akla ve mantığa aykırı gelenek ve ilkeler terk edilmezse gelişme çok zor olur ya da hiç olmaz. Bunları korumakta ısrar eden milletler, “*Hayat felsefesini vâsi gören milletlerin*” egemenliğine girmeye mahkumdur.⁴¹² Öte yandan Mustafa Kemal, çağdaşlaşma hedefini desteklemek için bunun dine aykırı olmadığını, aksini düşünmenin İslamların kafirlere esir olmasını istemek anlamına geldiğini öne sürmüştür.⁴¹³

⁴⁰⁹ Âfetinan A.: M. Kemal Atatürk’ün Karsbad Hatıraları, Ankara 1983, s. 43; Cahil halk kesimlerine yaklaşımı göstermesi bakımından İsmet Paşa’nın şu sözleri oldukça çarpıcıdır: “*Arkadaşlar, İlimde eksik adamların toplanması tamam adamlar veremez. Bin yarım ve bin cahil bir yarımından daha faydalı olamaz, fakat daha zararlı olur. Bin yarım adam bir tam adam değildir.* (Alkışlar)”; İsmet Paşa (İsmet Paşanın), s. 430. (İsmet Paşa Hazretlerinin 20/11/1932 tarihinde Ankara Hukuk Fakültesi mezunlarına diploma tevzii merasiminde söyledikleri nutuk).

⁴¹⁰ Atatürk (SD- II), s. 11 (Ankara İleri Gelenleriyle Bir Konuşma [28.XII.1919], Nutuk: Muhteviyatına ait vesaik 1927, Vesika: 220) Bu anlayışı onaylayan bir görüşe göre 1789 Fransız, 1917 Rus İhtilallerinde ve tarihteki diğer bütün büyük inkılâplarda olduğu gibi inkılaplar oldukça sınırlı bir kadro tarafından gerçekleştirilmiştir ancak bu kadro halk kitlelerinin belki o ana kadar açığa çıkmamış eğilimlerini ve özlemlerini sezdiği için, kitleleri de beraberlerinde sürükleyerek inkılabı başarıya ulaştırmışlardır; Özbudun (Atatürk), s. 81.

⁴¹¹ Atatürk (SD-I), s. 419.

⁴¹² Atatürk (SD-II), s. 48 (“Öğretmenlere [27.X.1922]” Mustafa Kemal’in büyük zaferini kutlamak üzere İstanbul’dan Bursa’ya giden kalabalık bir öğretmenler gurubu ile Bursa öğretmenlerine Şark Tiyatrosundaki gece toplantısında söylenmiştir.)

⁴¹³ Atatürk (SD-II), s. 132 (Adana Esnaflarıyla Konuşma [16.III.1923], Hakimiyeti Milliye, 21 Mart 1923).

18 Ocak 1923'ta İzmit'te halka seslenen Mustafa Kemal, her yararlı ve yeni şeye karşı mutlaka bir kuvvet çıktığını, buna “irticaa” denildiğini, irticâın ortadan kaldırılması için her tedbirin alınması gerektiğini söylemiştir.⁴¹⁴ 18 Mart 1923'te Tarsus'ta çiftçiler ile yaptığı konuşmada ise milletin içinden çıkması muhtemel olan hainlerin, memleketi müstemleke haline getirmek isteyen harici düşmanlardan daha zararlı olduğunu, bunların aklı ermeyen cahil, memleketi sevmeyen ya da gerçeği görmeyen kişiler olabileceğini ifade etmiştir. Mustafa Kemal'e göre cahil, okumamış kimseler değil, hakikati göremeyenlerdir. Okumuşlardan en büyük cahiller çıktığı gibi, okumamış olanlardan gerçeği gören hakiki alimler çıkar.⁴¹⁵ 26 Mart 1923'te Konya'da yaptığı konuşmada inkılâplara aydınlar önderlik edecek aydınlar ile halk arasında belli bir uyumun olması gerektiğini vurgulamıştır.⁴¹⁶ Mustafa Kemal, Batı medeniyetine bakışını gene bu dönemde 29 Ekim 1923'te kültür hakkında Fransız muharriri Maurice Pernot'ya verdiği demeçte ortaya koyarak bu medeniyeti ulaşılması gereken bir amaç olarak kabul etmiştir.⁴¹⁷

Cumhuriyetin ilanını takip eden dönemde 1925'te Mustafa Kemal'in Kastamonu'da ve İnebolu'da yaptığı konuşmalar inkılapçılık ilkesi bakımından oldukça önemlidir. Bilindiği gibi bu yıl, tekke türbelerin kapatıldığı yıldır. Mustafa Kemal'e göre inkılapların esas amacı halkı tamamen modern ve tam anlamıyla medeni bir sosyal topluluk haline getirmektir.⁴¹⁸ Bu konuşmada İslam alemi ile sınırı da çizmiştir: *“Fikriyetimiz, zihniyetimiz medeni olacaktır. Şunun bunun sözüne ehemmiyet*

⁴¹⁴ Atatürk (SD-II), s. 67.

⁴¹⁵ Atatürk (SD-II), s. 136.

⁴¹⁶ Atatürk (SD-II), s. 145 (Konya Gençleriyle Konuşma [20.III.1923], Hakimiyeti Milliye: 26 Mart 1923).

⁴¹⁷ Atatürk (SD-III), s. 91.

⁴¹⁸ Atatürk (SD-II), s. 234 (Kastamonu'da İkinci Bir Konuşma [30.VIII.1925], Hâkimiyeti Milliye: 1 Eylül 1925)

vermeyeceğiz. Bununla iftihar edeceğiz. Bütün Türk ve İslâm âlemine bakınız. Zihinleri medeniyetin emrettiği şümül ve tealiye uymadıklarından ne büyük felâketler, ne ıstıraplar içindedirler. Bizim de şimdiye kadar geri kalmamız ve felâket çamuruna batışımız bundandır. [...] Medeniyet öyle bir kuvvetli ateştir ki ona bigâne olanları yakar ve mahveder.⁴¹⁹ Mustafa Kemal'e göre inkılâpçılık hareketinden sonuç alınabilmesi için inkılâplar yüzeysel olmamalı, sorunların kökenine inilmelidir. Önceki devirlerdeki inkılâpçılık hareketlerinde eksik olan budur.⁴²⁰ 5 Kasım 1925'te Ankara Hukuk Mektebi'nin açılışında Türk inkılabının, bu kelimenin ima ettiği ihtilal anlamında başka, ondan daha geniş olduğunu, bugünkü devlet şeklinin asırlardan beri gelen eski şekilleri ortadan kaldıran en gelişmiş bir tarz olduğunu söylemiştir.⁴²¹ Mustafa Kemal, bu ifadeleriyle cumhuriyeti bir bütün olarak ve her yönüyle inkılap kavramı çerçevesinde ele almıştır.

Mustafa Kemal, 1 Kasım 1926'da İkinci Dönem Dördüncü Toplanma Yılı'nı açarken yaptığı konuşmada kurumların, ilkelerin, değerlerin kökten, temelden değiştirilmesi anlamına gelen radikalizmin Türk inkılâbının bir özelliği olduğunu ifade etmiştir.⁴²² 1927'de Nutuk'ta dinin geleneksel anlaşılma biçimleri ile medeniyet arasındaki çelişkiyi ifade etmiştir: “Birtakım şeyhlerin, dedelerin, seyitlerin, çelebilerin, babaların, emîrlerin arkasından sürüklenen ve falcılara, büyücülere, üfürükçülere, nüshacılar talih ve hayatlarını emanet eden insanlardan mürekkep bir kütleye, medenî bir millet nazariyle bakılabilir mi?”⁴²³ 1931 seçim beyannamesinde de inkılap

⁴¹⁹ Atatürk (SD-II), s. 216 (Kastamonu'da Bir Konuşma [24.VIII.1925], Açık Söz: 25 Ağustos 1925).

⁴²⁰ Atatürk (SD-II), s. 226 (Kastamonu'da İkinci Bir Konuşma [30.VIII.1925], Hâkimiyeti Milliye: 1 Eylül 1925).

⁴²¹ Atatürk (SD-II), s. 249.

⁴²² Atatürk (SD-I), s. 362.

⁴²³ Atatürk (Nutuk-II), s. 1194.

neticelerini korumak için lazım gelen her tedbirin alınıp “hiç sarsılmayan bir hükümet otoritesi”⁴²⁴ kurmanın ve işletmenin esas olduğunu belirtmiştir.

Afet İnan’ın aktardığı bir anıya göre 4 Haziran 1933’te Atatürk ile dönemin bazı devlet ve düşünce adamlarının toplandığı bir gecede inkılap kavramının nasıl tanımlanacağı üzerinde tartışmalar olmuştur. Çeşitli kavramları, yapılan devrimler için kabul etmeyen Atatürk, İnan’ın notlarına göre inkılabı şöyle tanımlamıştır: “1) *İnkılap mevcut müesseseleri zorla değiştirmek demektir. 2) Türk milletini son asırlarda geri bırakmış müesseseleri yıkarak yerlerine, milletin en yüksek medeni icaplara göre ilerlemesini temin edecek yeni müesseseleri koymuş olmaktır.*⁴²⁵” Onuncu Yıl Nutkunda Atatürk, inkılâplarla gerek maddi hayat şartlarının gerekse kültür seviyesinin yükseltilmesi gerektiğini belirtmiştir ki bu, inkılâpların geniş bir alanı ilgilendirdiğini göstermektedir.⁴²⁶ Bu Nutuk’ta Türklüğün unutulmuş büyük medeni vasfı ve kabiliyetinin, geleceğin “yüksek medeniyet ufkunda yeni bir güneş gibi” doğacağını söyleyerek inkılapçılığı milliyetçi bir anlayışla ele almıştır.⁴²⁷ Öte yandan ilerleyen zamanlarda da yapılacak çok inkılâp vardır: “*Fakat yaptıklarımızı asla kafi görmeyiz. Çünkü daha çok ve daha büyük işler yapmak mecburiyetinde ve azmindeyiz.*⁴²⁸” Sonuç olarak “[...] *Türk milletinin yürümekte olduğu terakki ve medeniyet yolunda, elinde ve kafasında tuttuğu meşale, müspet ilimdir.*⁴²⁹” Burada inkılapların sürekliliğini vurgulamıştır.

⁴²⁴ Atatürk (TTB-IV), s. 608.

⁴²⁵ İnan, A.: *Kadın Haklarına Dair Bazı Hatıralar*, Atatürk Hakkında Hatırlar ve Belgeler, Yeni baskıyı hazırlayan: Arı İnan, 13. Basım, İstanbul 2014, s. 354 (Kadın Gazetesi, 10 Kasım 1954).

⁴²⁶ Atatürk (SD-II), s. 318.

⁴²⁷ Atatürk (SD-II), s. 319.

⁴²⁸ Atatürk (SD-II), s. 318.

⁴²⁹ Atatürk (SD-II), s. 318.

İnkılapçılık ilkesinin CHP Programlarına yansımalarına gelince, 1931 CHP Programı'na göre “*Fırka, milletimizin birçok fedakârlıklarla yaptığı inkılâplardan doğan ve inkişaf eden prensiplere sadık kalmayı onları müdafaa etmeyi esas tutar.*”⁴³⁰ 1935 CHP Programı'nda ilgili maddenin (İkinci Kısımın 5/E maddesi) başlığı “devrimcilik” olarak değiştirilmiş ve maddeye “*Parti, devlet yönetiminde, tedbir bulmak için derecel ve evrimsel prensiple kendini bağlı tutmaz.*”⁴³¹ hükmü eklenmiştir. 1943 Programı'nda “İnkılapçılık”a dönülmüş⁴³², “*derecel ve evrimsel*”in yerini “*tedrici ve tekamüli*” kavramları almış⁴³³ ve sonuçta bu hüküm 1947 Programı'ndan çıkartılmıştır.⁴³⁴ Birlik ve düzen içinde ilerlemenin esas olduğu halkçılık ilkesi ile radikalizme işaret eden “*derecel ve evrimsel prensiplerin reddedilmesi*” çelişki yaratmaktadır. 1947 Programı'nda tekrar “Devrimcilik”e dönülmüş,⁴³⁵ aynı programda bu ilke ilk defa şu şekilde tanımlanmıştır: “*Partimiz, devrimciliği memleketimizde geri kalmış hayat düzeninin tasfiyesi ve yerine ileri medeniyet kurumlarının konması mânasına alır.*”⁴³⁶ Bu tanım, CHP Genel Sekreteri Recep Peker'in İnkılâp Dersleri kitabındaki şu tanımlara yakındır: İnkılap “*belli bir sınır içinde yaşayan bir ulusun iç hayatında yapılan köklü bir değişiklik*”⁴³⁷ olup “*Bir sosyal bünyeden geri, eğri, fena, eski haksız ve zararlı ne varsa bunları birden yerinden söküp onların yerine ileriye, doğruyu, iyiyi, yeniyi ve faydalıyı koymaktır.*”⁴³⁸

⁴³⁰ C.H.F (1931), s. 31.

⁴³¹ C.H.P. (1935), s. 12.

⁴³² Parla (Türkiye’de Siyasal Kültür-3), s. 44.

⁴³³ Parla (Türkiye’de Siyasal Kültür-3), s. 45.

⁴³⁴ Parla (Türkiye’de Siyasal Kültür-3), s. 49.

⁴³⁵ C.H.P. (1947), s. 11.

⁴³⁶ C.H.P. (1947), s. 11.

⁴³⁷ Peker, İnkılap Dersleri, s. 21.

⁴³⁸ Peker (İnkılap), s. 18.

Program’da İnkılapçılık ilkesinin adı tekrar “Devrimcilik” olarak değiştirilmiş ve ilke yeniden tanımlanmıştır. devrimcilik “*memleketimizde geri kalmış hayat düzeninin tasfiyesi ve yerine ileri medeniyet kurumlarının konması*” şeklinde tanımlanmış, amacın “*Gerçek millî değerler üzerine kurulan yeni millî hayatımızı, kısa zamanda, en ileri medeniyet seviyesine yükseltmek*” olduğu ifade edilmiştir.⁴³⁹

IV. “İdeolojik Anayasa” Tartışmaları Çerçevesinde İdeolojiler, Anayasalar ve Kemalizm

A- İdeoloji Kavramı ve Kemalizm

“İdeoloji” kavramını kullanan ilk kişi Fransız düşünür Destutt de Tracy (1754-1836) olup bu kavrama “düşünceleri inceleyen bilim” anlamını yüklemiştir.⁴⁴⁰ Bu kavram zamanla çeşitli anlamlara gelecek şekilde kullanılmış, psikoloji, sınıf, iktidar mücadelesi gibi kavramlar ile birlikte kullanıldığı da olmuş⁴⁴¹ hatta ona olumsuz bazı anlamlar da yüklenmiştir. Örneğin belli grupların ya da siyasi hareketlerin tehlikeli kabul edilen siyasi ve kültürel planlarını uygulamak amacıyla kullandığı mitlere ya da doktrinlere ideoloji denilmiştir. Günümüzde “siyasi ideoloji” kavramının, bir siyasi hareketi gerçekleştirmeye yönelik düşünceler ya da inançlar sistemi anlamında kullanıldığı belirtilmektedir.⁴⁴² Bir diğer tanımlamaya göre ise siyasi ideoloji, göreceli olarak tutarlılığı bulunan, ampirik ve normatif olan, insan doğasına, tarihsel sürece ve sosyal-siyasi düzenlemelere odaklanan inanışlar ve düşünceler bütünüdür. Bu tanım,

⁴³⁹ Kılçık, H. (Yay. Haz.), Adnan Menderes’in Konuşmaları Demeçleri Makaleleri Cilt I Aralık 1933-Mart 1950, Ankara 1991, s. 396.

⁴⁴⁰ Thompson, J. B.: *Ideology: History of the Concept*, Ed. N. J. Smelster, P. B. Balets, International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences, Vol 11, UK 2011, s. 7171.

⁴⁴¹ Bendix, R.: *Ideology*, Outhwaite, William (Der.), Alain Touraine (Danışman Der.), The Blackwell Dictionary Of Modern Social Thought, 3. bs. (Cornwall: Blackwell Publishing), 2003 s. 282.

⁴⁴² Thompson, s. 7171.

genellikle kısa vadeli ve belirli sorunlarla bağlantılıdır. İdeoloji, değerlerin baskın olduğu bir yapıya dayandığında, istikrar sağlayıcı veya radikal bir güç olarak ortaya çıkar.⁴⁴³

Kemalizm'in ideoloji olup olmadığı hakkında tartışmalar vardır. Bu yöndeki tartışmalar, ideolojiye yüklenen çeşitli anlamlarla ilgilidir. Siyaset bilimi bakımından normatif ve betimleyici kavramların ayrılması zordur. Genellikle “değerler” olarak nitelendirilen normatif kavramlar, etik ilkeleri veya idealleri işaret ederler. Bir konu bakımından “olmalı” veya “olması gerekir” gibi yargılarda bulunurlar. Bu bakımdan özgürlük, haklar, adalet, eşitlik, hoşgörü gibi birçok siyasi kavram değerler ile yüklüdür. Betimleyici veya pozitif kavramlar, vakalara yani objektif ve gösterilebilir bir varlığa yöneliktir. Bir şeyin ne olduğu sorusunu cevaplayan bu kavramlar, değerlerden bağımsızdırlar. Oysa ki siyasi kavramlarda vakalar ve değerler birbirine bağlı olup bunların etik ve ideolojik görünümleri vardır. Örneğin “otorite”, başkalarının davranışlarını etkileme hakkı olarak tanımlanırsa, söz konusu tanımlama betimleyicidir. Burada otoriteyi kimin nasıl kullandığının önemi yoktur. Bununla birlikte örneğin muhafazakârlar, otoriteyi yukarıdan empoze edilen bir düzen şeklinde iyi bir kavram olarak görmeye eğilimlidirler. Oysa anarşistlere göre hukuk ve devlet bir kötülük olduğu gibi otorite de tamamen baskıcıdır.⁴⁴⁴

İdeolojiyi, değişikliğin mümkün olamayacağı şekilde, ayrıntılı biçimde işlenmiş, katı, sistemleştirilmiş ve doktriner hale getirilmiş fikirler olarak kabul eden görüşe göre Kemalizm ideolojidir. Bu noktadan hareketle CHP Programlarında yer alan ilkelerin içeriklerinin belirli ve yoruma kapalı olmasından hareketle Kemalizm ideoloji olarak

⁴⁴³ Eatwell, R.: *Introduction: What are Political Ideologies?*, Contemporary Political Ideologies, Ed. R. Eatwell, A. Wright, UK 1999, s. 17.

⁴⁴⁴ Heywood, A.: *Political Ideas and Concepts An Introduction*, Great Britain 1994, s. 6-7.

nitelendirilmiştir. Bu anlayışa göre katı ve değişmez içerikleri kayıtlara bakılarak nesnel şekilde belirlenebilen “Altı Ok” ideolojik bir bütündür.⁴⁴⁵ Bunlara değişik anlamlar verilip bir taraftan “*liberal Kemalist*”, “*özgürlükçü-eşitlikçi-çoğulcu-demokrat*”, “*çok partici parlamentarist*”, öbür taraftan “*devlet sosyalisti*”, “*demokratik sol*”, “*devrimci Kemalist sosyalist*” olunamaz. Çünkü Kemalizm bunların hepsini reddetmiştir.⁴⁴⁶ Burada Kemalizm’e ideoloji kavramından hareketle olumsuz bir anlam yüklenmiştir.

İdeolojiyi fikirler, düşünceler, uygulamalar bütünü olarak kabul edip Kemalizm’i de bu çerçevede ideoloji kabul eden anlayışa göre ideoloji, felsefe sözlüklerinde toplumun maddi yapısının belirlediği siyasal, felsefi, dinsel, sanatsal vb. düşünce biçimleridir. Kemalizm de bu anlamda bir ideolojidir. Kemalizm’in nasıl bir ideoloji olduğu konusuna gelince, bu ideoloji, “*modernleşme, gelişme, batıllaşma, çağdaşlaşma, devrimci*” gibi sözcüklerle nitelendirilmektedir.⁴⁴⁷ Söz konusu tanımlama çerçevesinde Kemalizm’e olumlu yaklaşmıştır.

İdeolojileri sistematik-işlenmiş ve eklektik-işlenmemiş olarak ikiye ayıran görüşe göre Kemalizm eklektik nitelikte, eleştirilmesi kolay ve çağdaşlarına göre yumuşak bir ideolojidir.⁴⁴⁸ Kemalizm Atatürk hayattayken 1930’larda formüle edilmişse de Marksizm gibi sıkı biçimde işlenmiş değildir. Kemalizm’de son derece ham, tutarsız görüşler bir aradadır ve Atatürk bir siyasetçi olduğu için zaman ve mekana göre değişen, belirli politik amaçlarla farklı şeyler söylemiştir. Bunlardan hangileri işe yarayacaksa onlar esas alınarak istenilen şekilde bir Atatürkçülük yaratılması

⁴⁴⁵ Parla (Türkiye’de Siyasal-3), s. 301.

⁴⁴⁶ Parla (Türkiye’de Siyasal-3), s. 13.

⁴⁴⁷ Turan, Ş (Türk Devrim Tarihi-3/İkinci Bölüm), s. 30.

⁴⁴⁸ Koçak, C.: Resmi Tarihe Meydan Okuyorum, 2. Baskı, İstanbul 2014, s. 201.

mümkündür.⁴⁴⁹ Kemalizm CHP programında da ayrıntılı olarak yer almamıştır. Zaten ayrıntıya girmek mümkün değildir çünkü ideoloji ortaya koymak zordur. Böyle bir faaliyet için o dönemdeki elitlerin formasyonu da yeterli değildir. Esasen Kemalizm yapılmış, yapılmakta olan ve yapılacakların bir toplamından ibarettir.⁴⁵⁰ Bu görüş, ideoloji kavramını betimleyici olarak ele almakta ve Kemalizm hakkında herhangi bir değer yargısı ortaya koymamakta, sadece onun niteliklerini ortaya koymaktadır.

Kemalizm’i ideoloji olarak kabul etmeyen yazarlar bu akımı “*fikirler bütünü*”, “*esnek dünya görüşü*”, “*yön*”, “*sistem*”, “*zihniyet*” olarak nitelendirmektedirler. Bu anlayışa göre Atatürkçü düşünce sistemi dogmatik ve totaliter ideolojiler gibi donmuş ve kalıplaşmış olmayıp şartların ve ihtiyaçların değişmesiyle akla, bilme ve ihtiyaçlara göre yenileşmeye ve olgunlaşmaya açıktır. Bu sayede tek partili rejimden çok partili rejime sarsıntı olmadan geçilebilmiştir.⁴⁵¹ Komünizm, Nazizm, faşizm gibi adeta bir “din” haline gelmiş, kendilerine göre “peygamberleri” ve “kutsal kitapları”, ortaçağ kilisesi gibi disiplinli partileri bulunan totaliter ideolojiler ise son ve kesin gerçeği kendilerinin bulduğunu iddia etmektedirler ve kendi inançların paylaşmayan herkesi dışlamaya hazırdırlar.⁴⁵² Anılan görüş bağlamında “ideoloji” olumsuz bir kavramdır ve Kemalizm de ideoloji niteliği taşımadığı için olumlu niteliklere sahiptir.

Kemalizm’i “siyasal düşünce-siyasal hareket” kavramları çerçevesinde değerlendiren bir görüş mevcuttur. Bu görüş de bir değer yargısı içermemekte ve betimleyici nitelik

⁴⁴⁹ Koçak (Resmî), s. 176-177.

⁴⁵⁰ Koçak (Resmî), s. 183.

⁴⁵¹ Feyzioğlu (Türk Milli Mücadelesinin), s. 785.

⁴⁵² Feyzioğlu (Türk Milli Mücadelesinin), s. 784; Kemalizm’in yeterince işlenmemesine ve diğer “izm”lere benzememesine olumlu yaklaşılsa da onun istenilen yöne çekilmesinden de rahatsızlık duyulmaktadır. Yakup Kadri’ye göre “*Son zamanlarda Atatürk siyasi partiler arasında çekştirile çekştirile lime lime olmuş bir bayrak haline getirildi. Bu bayrağın artık bütünü göremeyeceği korkusu ile yüreğim titriyor. Lakin Onu kimin eline teslim etmeli?*”; Karaosmanoğlu, Y. K.: Atatürk Biyografik Tahlil Denemesi, 7. Baskı, İstanbul 2004, s. 141 (Milliyet, 13 kasım 1970).

taşımaktadır. Önemli ulusal bağımsızlık hareketlerinin önderleri olan Charles De Gaulle, Nasır ve Gandhi gibi isimlerin başlı başına inceleme konusu olabilecek siyasal düşünce akımlarına rehberlik yapmamışlardır. Onlar bakımından söz konusu olan siyasal hareketler veya siyasal simgelerdir. Öte yandan Çin’de Maoizm, Kuzey Kore’de Kim-İl Sung ve 1989 öncesi Arnavutluk’ta Enver Hoca düşüncesi gibi Marksizm-Leninizm kapsamında olan ancak belirli liderlerin önderlik ettiği akımlar, hegemonyalarını düşünsel bakımdan güçlü ve etkili olmalarından çok dayandıkları totaliter siyasal tahakküme borçludurlar. Bu akımların karşısında da liberalizm, muhafazakârlık, korporatizm, Batıcılık/modernleşmecilik, sosyalizm gibi daha evrensel siyasi düşünce akımları vardır. Bu akımların etkili olduğu toplum modellerinde yerel ve kişisel boyutlar ya hiç var olmaz ya da çok geri planda kalır. Kişiyi bağlı düşünce akımları ise tek bir siyasi düşüncenin mutlak egemen olduğu totaliter bir düşünce modeline işaret eder.⁴⁵³

20. Yüzyılda Türkiye’de siyasi düşünce, bu iki zıt kutup arasındaki gerginlik ortamında, sık ancak görece istikrarlı şekilde gelişmiş olup bu süreçteki en etkili faktör Kemalizm’dir. Türkiye’deki hegemonik düşünce akımı olan Kemalizm’de pragmatizm ön plandadır. Bunun için “evrensel” siyasi düşüncelere göreli olarak uyum sağlayabilir ve bu, onun hegemonyacı konumunu yumuşatmaktadır. Kemalizm’in düşünsel derinliğinin olmaması, onun yeni şart ve zamanlara ayak uydurabilmesini, diğer siyasal düşünceler tarafından içselleştirilmesini mümkün kılmıştır. Kemalizm’de içerikten ziyade bir siyasal duruş öne çıkar. Yani Kemalizm, bir kuramsal mutlak doğrudan ziyade bir tavır, bir siyasal duruş ve konumlanıştır. Kemalizm’in uzun süre

⁴⁵³ İnsel, A.: *Giriş*, Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce, Cilt 2, Kemalizm, Ed. T. Bora/M. Gültekingil/A. İnsel, İstanbul 2009, s. 13-14

egemen konumunu sağlayan, bulunduğu konuma göre mutlak doğruları dönemsel olarak üretebilme özelliğidir.⁴⁵⁴

Çalışmamız bakımından uygun olan, “ideoloji” kavramını değerlerden bağımsız şekilde, sadece betimleyici şekilde kullanmaktır. Bu bakımdan Kemalizm’in, modernleşmeyi ve Batılılaşmayı hedef almış bir hareketin dayanması gereken laiklik, cumhuriyetçilik, inkılâpçılık gibi destekleri işaret eden ve onlarla sınırlanan, zamanın koşullarına ve uygulayıcıların tutumuna göre yorumlanabilen, bu çerçeveyi terk etmemek kaydıyla yeni bakış açıları getirilebilen bir ideoloji olarak tanımlanması mümkündür. Bütün bu hususlar Kemalizm’in ortaya çıktığı dönemde çeşitli vesileler ile dile getirilmiştir. Örneğin Atatürk 1 Kasım 1937’de TBMM’nin Beşinci Dönem Üçüncü Toplantı yılının açılışında yaptığı konuşmada, devlet idaresindeki ana program olan CHP programının kapsadığı prensipleri, kendilerini idarede ve siyasette aydınlatan ana hatlar olarak nitelendirmiş, doğrudan doğruya hayattan ilham alındığını ifade etmiştir.⁴⁵⁵ İsmet İnönü aynı hususu 26 Aralık 1938’de şu sözlerle dile getirmiştir: “*Partimiz; millet menfaatinde küçük hislerin üstüne çıkabilen, bütün vatandaşları tatmin edecek en sağlam prensipleri, en az teferruatla tesbit edebilmiştir. Türkiye’nin yenileşmesi ve yükselmesi gibi hiç olmazsa, iki yüz seneden beri devam eden mücadele, bizim rejimimizde ve prensiplerimizde, en sade ve amelî ifadesini bulmuştur.*”⁴⁵⁶ Bu konuda Yakup Kadri’nin Atatürk’ten naklettiği şu ünlü anekdot da fikir vericidir: “*Bir gün Cumhuriyet Halk Partisinin ilkelerini [Atatürk] gözden geçiriyordu. O sırada ukalalık edip demiştim ki: ‘Paşam, bu her bakımdan bir İnkılâp*

⁴⁵⁴ İnşel (Giriş), s. 14-15.

⁴⁵⁵ Atatürk (SD-I), s. 423.

⁴⁵⁶ İnönü, İ.: İnönü’nün Söylev ve Demeçleri I T.B.M. Meclisinde ve C.H.P. Kurultaylarında (1919-1946), Ankara 1946, s. 333. (Cumhuriyet Halk Partisi Kurultayında yaptığı konuşma [26 Aralık 1938]).

Partisidir. İnkılâp Partisi ise bir ideolojiye, bir doktrine dayanmadan yürüyemez. Yüzüme bir masumun yüzüne bakar gibi bakmış ve gülümseyerek ‘O zaman donar kalırsınız’ demişti. [...] Atatürk demek istemişti ki ‘Ben hür düşüncemi ve hür ifademi, paslanmış demir kafesler içine hapsedemem. Bu hatayı işlersem milletime ve kendime daima ileriye gitme gücümü kaybettirmiş olurum.’⁴⁵⁷” Bununla birlikte Kemalizm’in ayrıntılı biçimde işlenmemiş olmasından ve düşünsel derinliğinin bulunmamasından rahatsızlık duyulmuş ve onun sistemleştirilmesi, işlenmesi yönünde girişimler de olmuştur ki bu hususa ileride değinilecektir.

B. Demokratik Meşruluk Çerçevesinde Anayasalar, İdeolojiler ve Kemalizm

Kemalizm, bazı yazarlar tarafından “devletin resmi ideolojisi” olarak nitelendirilmekte ve bu ideolojinin anayasaların başlangıç bölümleri ile çeşitli maddelerine yer aldığı ifade edilmektedir. Bu görüşü savunanlara göre anayasanın belli bir ideolojisinin olması demokrasi ile çelişmekte olup anayasada herhangi bir ideoloji yer almamalı ve anayasa tarafsız nitelikte olmalıdır.⁴⁵⁸ Anayasada bir ideoloji ifade edilmesi durumunda, bu ideolojinin esasları insan hakları, hukukun üstünlüğü ve demokrasi olması gerekmektedir.⁴⁵⁹ Bu noktadan hareketle anayasada bir ideolojinin ifade edilip edilmemesi, demokratik meşruluk yönünden ele alınmalıdır.

Toplumların, devletin yapılanması, devlet-birey ilişkileri, kimlik, hak ve özgürlükler gibi toplumsal yaşama ilişkin gereksinimlerini saptamak, bunları karşılamak ve

⁴⁵⁷ Karaosmanoğlu, Atatürk, s. 144.

⁴⁵⁸ Bilir, F.: *Anayasalarda Başlangıç Bölümü ve İdeoloji*, Yeni Türkiye yeni anayasa özel sayısı, 50, s. 573-574; Erdoğan, M: *Anayasa ve Özgürlük*, Ankara 2002, s. 44; Karatepe, Ş.: *Anayasa ve Devletin İdeolojisi*, Milli Anayasa Şurası “Bürokratik Anayasadan Demokratik ve Adil Anayasaya” Tebliğler ve Teklifler 21-22 Ekim 2011, Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Merkezi (ESAM), Ankara 2012, s. 406-409; Özbudun (Türk Anayasa Hukuku), s. 416.

⁴⁵⁹ Bilir, s. 573.

çıkabilecek sorunları çözmek için entelektüel bir zihin faaliyeti sonucunda yöntemler geliştirilir ve değişik seçenekler arasından bazıları seçilir. Bu yöntem ve seçimler de hukuk kuralları haline getirilip somut olarak toplum hayatına yansıtılır. Anayasalar da belli bir siyasi tercihin ürünüdürler. Daha açık olmak gerekirse anayasalar iyi bir hayatın nasıl olabileceği ile ilgili sorulara hitap ederler. “İyi hayat”ın toplumdaki göstergeleri “ortak refah/mutluluk”, “ortak iyi”, “kamu çıkarı” gibi kavramlardır. Bu kavramlar da değerlerde krisatlize olur. Söz konusu değerlerin kaynağı da sosyal etik ve sosyal bir arada yaşama olgusunun esası olan görevlerdir. Anayasaların onay verdiği ve öne çıkan ortak değerler ise sosyal barış, insan onuru, güvenlik, milletlerarası dostluk, çevrenin korunması ve birliktir.⁴⁶⁰ 1945’ten sonra anayasaların yapım süreçlerindeki uyuşmazlıklardan bir tanesi hakların doğası ve içeriğiyle ilgilidir. Sol gruplar pozitif statü haklarıyla sosyal haklardan yana olup mülkiyet hakkının sınırlandırılmasını, pozitif statü haklarına muhalif olan sağ gruplar ise güçlü mülkiyet hakkı talep etmişlerdir. Sonuçta iki taraf anlaşmış ve iki tarafın istediği hakların büyük çoğunluğu anayasalara girmiştir. Bu durum hiçbir hakkın mutlak ve birbirinden önemli olmadığını göstermiştir. Hakların uygulanması ve haklarla ilgili uyuşmazlıkların çözülmesi için de anayasa mahkemeleri görevlendirilmiştir.⁴⁶¹

Toplumu “iyi hayat”a ulaştıracak yolları dinler, faşizm, Kemalizm, liberalizm ve dolayısıyla bütün siyasi tercihler kendilerine göre göstermektedirler. Liberal değerleri somutlaştıran, temel hak ve özgürlükleri tanıyarak özgürlükçü demokrasi esasına dayanan bir anayasa da toplumu “iyi hayat”a ulaştıracak yollardan birisini

⁴⁶⁰ Frankenberg, G., *Comparing constitutions: Ideas, ideals, and ideology—toward a layered narrative*, Int’l J Con Law, Vol 4, No 3 (Jul 2006), s. 456.

⁴⁶¹ Sweet, A.S.: *Constitutional Courts*, The Oxford Hnadbook of Comparative Constitutional Law, Ed. M. Rosenfeld, A. Sajó, Oxford 2012, s. 821.

benimsemiştir.⁴⁶² Dolayısıyla anayasalar, siyasi değerleri, idealleri ve amaçları içerir. Anayasayı yapan güç, kurduğu rejimin birleştirici değerlerini, ideolojik amaçlarını ve önceliklerini anayasada ifade eder. Bunun yanında anayasada, anayasayı yapan gücün siyasetini yürütmek için kullanabileceği bazı kavramlara da yer verilir. Demokrasi, özgürlük, refah devleti, sosyalizm, federalizm, İslam gibi ideallerin anayasalarda ifade edilmesi mümkündür.⁴⁶³ Anayasalarda cumhuriyet veya monarşi⁴⁶⁴, devletin milli veya seküler kimliği, sosyal adalet gibi kavramlar, temel değerler olarak ifade edilebilir.⁴⁶⁵ Dolayısıyla anayasaların tarafsız olması olanaklı değildir.⁴⁶⁶ Hukuki olduğu kadar siyasi yönü de bulunan anayasalar, sıkça ifade edildiği gibi “bütün ideolojilere eşit mesafede” bulunamazlar. Bir ideolojinin anayasada yer almasının, başlıbaşına demokratik meşruiyet ile ilgisi olmayıp bu konu, anayasada ifade edilmiş olan ideolojilerin içeriği ve formüle ediliş biçiminden hareketle tartışılmalıdır.

Bir toplumdaki değerlerin tamamını hukuk ifade eder ve bu değerler toplumun kültürüyle beraber zamanla dönüşür. Yazılı normların somutlaştırdığı bu değerleri pekiştiren, yazılı olmayan ya da anayasa dışındaki metinlerde yer verilmiş ilkelerdir. Bununla birlikte anayasal değerler olabildiğince ucu açık, geniş ve birden fazla anlama

⁴⁶² Karşı görüşte olan liberal siyaset bilimci Atilla Yayla'ya göre ideolojiler “*hakikati arayıcı-bulucu-empoze edici*” ve “*farklı-hakikat-gruplarını-barış-içinde-bir-arada-tutmayı hedefleyen*” ideolojiler olmak üzere ikiye ayrılır. İlk gruptan olan faşizm, sosyalizm, Kemalizm, “*diniz*”, gibi ideolojiler anayasa ideoloji olamazken liberalizm olabilir. Çünkü liberalizm ebedi hakikati (iyi hayatı), yanılmaz gerçeği bulma peşinde olmayıp bu ideoloji, çeşitli bakımlardan birbirinden farklı olan bireyleri bir arada yaşatmaya yöneliktir. Bireyin hayattaki seçeneklerini teke indirmediğinden dolayı liberalizm barış ideolojisidir. Dolayısıyla aynı ölçüde olmamakla beraber sosyal demokrat ve muhafazakâr görüşlerin iktidara gelmesi ve programlarını uygulaması anayasacılık açısından ağır sonuçlar doğurmamaktadır. Her ideoloji bir dayatma anlamına geldiği takdirde liberalizmin diğerlerinden daha az dayatma yaratacağı kesindir ve bundan dolayı anayasa ideolojisi olması uygundur; Yayla, A.: *Anayasacılık, Anayasal Demokrasiler ve İdeolojiler*, Liberal Düşünce, Sayı: 66, Bahar 2012, s. 18-19.

⁴⁶³ Heywood (Politics), s. 298.

⁴⁶⁴ Bir anayasada monarşiye yer verilmesi, anayasaların devlet iktidarını sınırlandıran belgeler olma niteliği ile bağdaşmamaktadır.

⁴⁶⁵ Gavison, R.: *What Belongs in a Constitution?*, Constitutional Political Economy, 13, 2002, s. 97.

⁴⁶⁶ Heywood (Politics), s. 298.

gelebilecek biçimde formüle edilmelidirler. Bu şekilde formüle edilen değerler, uzun süre lafzı değiştirilmeksizin uygulanabilirler.⁴⁶⁷ Daha açık olmak gerekirse, asli kurucu iktidar, siyasi tercihini toplumdaki sosyal ve kültürel değişimleri göz önüne alarak, çerçeve ilkeler şeklinde belirlemelidir. Çerçevesi bu ilkelerle çizilmiş bir alanda faaliyet gösterecek siyasi iktidarlar da hareket serbestisine kavuşur ve kendi siyasi tercihini, asli kurucu iktidarın siyasi tercihinine bir şekilde uyumlaştırarak ifade eder. Bununla birlikte belirtmek gerekir ki Anayasa'nın başlangıç bölümünde hiçbir faaliyetin Atatürk milliyetçiliği, ilke ve inkılapları ile medeniyetçiliğinin karşısında koruma göremeyeceği hususuna yer verilmesi, demokrasi ile çelişen bir yaklaşımdır.

Anayasaların başlangıç bölümlerinin yoruma açık ve belirsiz olduğu düşüncesinden hareketle bunlardan uygulanabilir hukuk normları çıkarmanın zor olduğunu belirtilmektedir.⁴⁶⁸ Bu anlayışa göre Atatürk İlke ve Inkılapları ifadesinin 174. maddede sayılan Inkılap Kanunları'ndan daha geniş olarak, Atatürk dönemindeki bütün devrim hareketlerini kapsayacak şekilde düşünülebilir. Bununla birlikte Atatürk döneminin şartları içinde benimsenen bazı politikaların, örneğin 1961 ve 1982 Anayasaları'nın yer vermediği devletçilik ve Atatürk dönemindeki anlaşılma şekliyle inkılapçılık ilkesinin bugünün demokratik şartlarında sürdürülmesi mümkün değildir. Atatürk ilke ve inkılaplarının geniş anlamının benimsenerek anayasaya uygunluk denetiminde ölçü norm olarak alınması Türkiye Cumhuriyeti'nin liberal-demokratik niteliğiyle çelişir biçimde ona resmi ideoloji verilmesi anlamına gelir.⁴⁶⁹

⁴⁶⁷ Thüerer'den aktaran Göztepe, E., *Muhakeme Etmek ya da Karar Vermek: Anayasa Mahkemesi'nin 367 Kararı İçin Kavramsal Bir Çerçeve Denemesi*, Prof. Dr. Ergun Özbudun'a Armağan, Editörler: Serap Yazıcı, Kemal Gözler, Ece Göztepe, Cilt II, Ankara 2008, s. 344.

⁴⁶⁸ Özbudun (Türk Anayasa Hukuku), s. 75.

⁴⁶⁹ Özbudun (Türk Anayasa Hukuku), s. 415.

Söz konusu anlayışta dikkat çeken husus, Anayasa’da Atatürk ilke ve inkılaplarının yer almasının değil, bunların belirli bir biçimde yorumlanmasının resmi ideoloji anlamına geleceğidir. Eğer bu kavramlar Anayasada ayrıntılı olarak tanımlansa idi “resmi ideoloji” söylemindeki belirsizlikler ortadan kalkacak ve Kemalizm’i değişik bakış açılarıyla yorumlamak isteyenlerin –ki bunlara yargı organları da dahildir- bu imkanları ortadan kalkacaktı. Mesela Anayasadan çıkarılması gerektiği savunulan bu ideolojik unsurlardan olan “*Atatürk ilke ve inkılaplarına bağlılık*” deyiminin değişiklik yapılarına kadar Özbudun’un ifadesiyle “*Atatürk döneminin tüm somut politikalarının aynen sürdürülmesi anlamında değil, bütün Atatürk ilke ve inkılaplarının özünü oluşturan ‘çağdaşlama’ idealine bağlı olarak yorumlanması*”⁴⁷⁰ gerektiğini ileri sürmek haliyle mümkün olmazdı. Kaldı ki ilkelerin içerikleri de zaman içinde değişmiştir. Görüldüğü gibi bütün bunlardan, resmî ideolojinin pozitif düzenleme meselesi değil bir yorum sorunu olduğu gibi bir sonuca varılmaktadır. Öte yandan Cumhuriyet’in niteliklerinde yer alan toplumun huzuru, milli dayanışma gibi ilkeler kadar hukuk devleti, hakkın özü gibi kavramların da içeriğine yer verilmemiştir. Bütün bu kavramlar Anayasa Mahkemesi’nin yorumuyla belirginleştirilecektir. Anayasa normları arasında bir hiyerarşi olmadığına göre bazı ilkeleri belirgin değil veya ideolojik diye eleştirmek, hukuk devletini ise -bu kavramın olumlu çağrışımlar yapması bakımından- söz konusu eleştirinin dışında tutmak pek doğru bir yaklaşım olmasa gerekir.

Esasen Kemalizm’in esnek ve işlenmemiş yapısı onun Anayasalara yansıma biçimini etkilemiştir. 1924, 1961 ve 1982 Anayasalarında Kemalizm’e ayrıntılı biçimde yer verilmemiştir. Buradan hareketle denilebilir ki anayasalardaki kavramlardan ötesi artık

⁴⁷⁰ Özbudun (Türk Anayasa Hukuku), s. 416.

uygulamacılara bırakılmıştır. Öte yandan Kemalizm'in tarihsel süreç içerisindeki dönüşümü ve 1924'teki tali kurucu iktidar ile 1961 ve 1982'deki asli kurucu iktidarların Kemalizm'e yaklaşımı, onun her üç anayasadaki formüle edilmiş şeklini farklılaştırmıştır. 1961 ve 1982 Anayasalarında, asli kurucu iktidarın kendisini meşrulaştırmaya yönelik ifadeler varsa da bunları doğrudan Kemalizm'in yansıması saymak mümkün görünmemektedir. Bütün bu hususlar, ilerleyen bölümlerde Türkiye'deki siyasal gelişmeler bağlamında açıklanacaktır.

V- Tarihsel Süreç İçerisinde Kemalizm'in Anayasalara Yansıması

A. Kemalizm'in 1924 Anayasası'na Yansıması: 1937 Değişikliği

Kemalizm'in tarihçesi ile ilgili bölümde değinildiği üzere Kemalizm'in ilkeleri "Altı Ok" şeklinde ilk defa 1931 CHP Programında yer almış, takip eden programlarda da bu şekilde ifade edilmiştir. 5 Şubat 1937'de 3115 sayılı Kanun ile Altı Ok, 1924 Anayasası'na alınarak Kemalizm artık anayasal bir kavram haline gelmiştir.⁴⁷¹

Yapılan değişiklikten sonra Anayasa'nın 2. maddesi "*Türkiye Devleti, cumhuriyetçi, milliyetçi, halkçı, devletçi, laik ve inkılâbçıdır. Resmi dili Türkçedir. Makarri Ankara*

⁴⁷¹ Atatürk'ün Türkiye'ye davet ettiği Yahudi asıllı Alman profesörlerinden Ernst E. Hirsch'in bu konuyla ilgili olarak dile getirdiği anıları ve değerlendirmeleri ilginçtir. Hirsch, 1936 yılının başında, Ankara'da Hukuk İlmini Yayma Kurumu'nda "Devletçilik ve Ticaret Hukuku" konulu konferansında Yargıtay'ın iki Genel Kurul kararını eleştirerek bu kararlarda devletçilik ruhunun eksik olduğunu söylemiştir. Bu fikir, konferansta bulunan bazı milletvekilleri nezdinde olumlu yankı yapmıştır. Hirsch'e anlatıldığına göre bu milletvekilleri bazı Yargıtay üyeleriyle konuşmuş, üyeler de Nasyonal Sosyalist Almanya'da tek iktidar partisinin ilkelerinin devlet organları üzerinde bağlayıcı etkisi olabilirse de Türkiye'de Tek Parti sistemine rağmen Anayasa'nın 54. Maddesinde yargıcın tüm davalarda ve kararlarda sadece kanunla bağlı olduğunu, CHP'nin altı ilkesinin kanun gücünde olmadığını ve hakimleri bağlamayacağını ifade etmiştir. Bundan birkaç hafta sonra CHP Genel Sekreteri Recep Peker, Anayasa'da değişiklik yapılarak ilkelerin anayasaya alınacağını açıklamış, bu değişiklik de 5 Şubat 1937'de 3115 sayılı Kanun ile yapılmış, Altı İlke de herkes için bağlayıcı hale gelmiştir. Oysa o güne kadar "Kemalist" terimi bir çeşit slogan gibi kullanılmıştır. 1950'de seçimi kazanan DP, bu ilkeleri rahatlıkla Anayasa'dan çıkarabilecekken bunu yapmamış, bu Parti'nin önde gelenleri Atatürk'ün eserine bağlı olduklarını özellikle vurgulamıştır; Hirsch, s. 301-302. Hirsch'e göre bu Altı İlke'ye 1961 Anayasası'ndan bugüne (kitabın Almanya'da yayımlandığı 1982'ye kadar; Hirsch, numarasız künye sayfası) kadar siyasi partiler şu veya bu ölçüde ve derecede uymamalarına rağmen Kemalist Türkiye'ye bağlılıklarını ifade etmişlerdir; Hirsch, s. 304.

*şehridir.” halini almıştır.*⁴⁷² Malatya Milletvekili İsmet İnönü ve 153 arkadaşının Anayasa’nın 2. maddesi ile diğer bazı maddelerinde değişiklik yapılmasına ilişkin teklifin gerekçesinin 2. madde ile ilgili olan kısmında “[...] *Türkiye Devletinin bir Cumhuriyet olduğu yazılı olup bununla yalnız devletin şekli beyan edilmiş olur. Halbuki, Devletin şekliyle beraber siyaset ve idare tarzında takib edeceği ana vasıfların da esas hüküm olarak gösterilmiş olması lüzumludur.*” ifadesi yer almaktadır.⁴⁷³ Teklifle ilgili Anayasa Komisyonu’nun raporunda Altı Ok’un Anayasa’ya konulmasının “*pek lüzumlu*” görülmesinin nedenleri arasında “*milli vahdeti sarsacak beynelmilelci ceryanların memleket dahilinde yer bulamaması*” hususu dikkat çekicidir.⁴⁷⁴ Çünkü söz konusu ilkelere Anayasa’ya konulduğuna göre artık bunlara aykırı fikirler savunulamayacak, Kemalizm’in hegemonik düşünce akımı olma niteliği anayasal garanti altına alınacaktır. Anayasa Encümeni Reisi Sivas Mebusu Şemsettin Günaltay bu hususu dile getirmiş, Anayasa’ya muhalif bir hareket nasıl suç sayılıyorsa, bu esaslara muhalefetin de aynı şekilde suç sayılacağını ifade etmiştir.⁴⁷⁵ 1924 Anayasası’nda yapılan bu değişikliklerin görüşüldüğü oturumda İstanbul mebusu Refet Bele bazı ilkelere yönelik ilginç eleştirilerde bulunmuştur. Bele’ye göre halkçılık demokrasi demekse zaten bu Cumhuriyet’in kapsamında mevcuttur ve halkçı olmayan bir cumhuriyet aslında cumhuriyet değildir.⁴⁷⁶ İnkılapçılık ilkesini de gereksiz bulan Bele, dünyada bulunduğu yerden bir adım öteye gitmeyeceğini ifade eden bir devlet olmadığını, inkılapçılık evrimcilik demek ise her

⁴⁷² Güneş, İ.: Türk Parlamento Tarihi TBMM V. Dönem (1935-1939) I. Cilt, Ankara 2004, s. 368.

⁴⁷³ Güneş, İ. (Türk Parlamento), s. 344.

⁴⁷⁴ Güneş, İ. (Türk Parlamento), s. 346.

⁴⁷⁵ Güneş, İ. (Türk Parlamento), s. 355; İlkelerin Anayasa’ya alınmasının onların değişmez olduğunu gösterdiği ileri sürülmüştür. Tekinalp’e göre Altı Ok Anayasa’ya eklenmiştir ve rejim bir ihtilal ile devrilmedikçe, hiçbir meclis ve hükümet Kemalizm’in özünü oluşturan bu ilkelere aykırı hareket edemeyecektir; Tekinalp, s. 196.

⁴⁷⁶ Güneş, İ. (Türk), s. 362.

inkılapçı olduğunu, eğer “*revolüsyon*” anlamına geliyorsa hiçbir hükümetin “*revolüsyonist*” olamayacağını, insanların kendilerinin oluşturdukları çoğunlukla Meclis’te arzularını gerçekleştirebileceğini ifade etmiştir.⁴⁷⁷

1961 Anayasası’nın görüşmelerinde, cumhuriyetin nitelikleri arasına milliyetçiliğin Anayasa’ya alınmaması ile ilgili tartışmalar sırasında ilkelerin 1924 Anayasası’na alınmasıyla ilgili olarak konuşan Anayasa Komisyonu Sözcüsü Muammer Aksoy’un şu ifadeleri dikkat çekicidir: “[...] *Esasen <<milliyetçilik>> umdesinin bir Devlet vasfı olmadığı, bir siyasi davranış tarzını ifade ettiği gözönünde tutularak, devletçilik ve sair umdeler ve siyasi prensipler gibi onun da Anayasa’ya girmesine, 1937 yılına kadar lüzum hissedilmemişti.*⁴⁷⁸” Aksoy, Atatürk’ün ilkelerin Anayasa’ya aktarılmasını takip eden yasama yılını açış konuşmasında devlet idaresindeki ana programın Cumhuriyet Halk Partisi programı olduğunu, onun kapsadığı prensipleri her alanda aydınlattığını, kelimelere körü körüne bağlanmayıp zamanın ihtiyaçlarının göz önüne alındığını söylediğini ifade etmiştir.⁴⁷⁹

Parti-devlet bütünleşmesine yönelik başka bazı icraatların yanında⁴⁸⁰ CHP’nin Altı Oku’nun Anayasa’ya alınmasıyla bu bütünleşmenin tamamen gerçekleştirildiği belirtilmektedir.⁴⁸¹ Gerçekten de görüşmelerde Kütahya Mebusu Recep Peker devlete vasıf olacak yeni hükümleri açıklamak için hep Parti programından yardım aldığını

⁴⁷⁷ Güneş, İ. (Türk Parlamento), s. 362.

⁴⁷⁸ Öztürk K.: İzahlı, Gerekçeli, Anabelgeli ve Maddelere Göre Tasnifli Bütün Tutanakları İle Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, Temel Metinler Cilt I, Ankara 1966, s. 1100

⁴⁷⁹ Öztürk (İzahlı-I), s. 1100-1101.

⁴⁸⁰ Gene bu dönemde CHP-devlet bütünleşmesine yönelik bir faaliyet, Siyasi Müsteşarlıkların kurulmasıdır. 08.02.1937 gün ve 3117 sayılı “Devlet Dairelerinin Vekâletlere Tefriki ve Siyasi Müsteşarlıklar’ın Vazifeleri Hakkında Kanun” yürürlüğe konmuş ve bakanlıklara kendi müsteşarları yanında milletvekili olan siyasi müsteşarlar atanmıştır. Bununla birlikte bu uygulamadan kısa süre sonra vazgeçilmiştir. Söz konusu uygulama bugünkü bakan yardımcılığına benzemektedir.

⁴⁸¹ Kahraman, s. 101.

çünkü CHP'nin yeni devletin fikir ve politika kaynağı olduğunu⁴⁸², Refet Bele de bundan sonra hükümetin programının devlete mal edildiğini söylemiştir.⁴⁸³

1924 Anayasası'nda yapılan 1937 değişikliğiyle Kemalizm'in temel ilkeleri ve devlet hayatına yön veren politika prensipleri olan bütünleyici ilkelerinin arasında bir ayrım yapılmıştır. Şöyle ki, söz konusu değişiklik ile Anayasa'ya giren altı ilke (Altı Ok) temel ilkelerdir.⁴⁸⁴ Bütünleyici ve tamamlayıcı ilkeler ise temel ilkelerin kapsamında olup bu ilkelerin yorumu ve açıklanmasıyla ilgilidir.⁴⁸⁵ Gerçekten de Kemalizm kapsamındaki bazı ilkeler altı ana ilkenin alt ilkeleri olarak değerlendirilmeye elverişlidir ki çalışmamızda da bunlar ana ilkeler çerçevesinde ele alınmıştır. Bazı alt ilkeler de birden fazla ana ilkenin farklı yönlerden alt ilkesidir. Örneğin milli egemenlik cumhuriyetçilikle halkçılığın, modernleşme milliyetçiliğın, laikliğin ve inkılâpçılığın, bağımsızlık cumhuriyetçiliğın, milliyetçiliğın ve “iktisadi bağımsızlık” yönünden de devletçiliğın alt ilkesi olarak kabul edilebilir.

CHP'nin 1947 Programında ilkelerden ilk defa devletin niteliği olarak bahsedilmiştir. Program'ın “Ana Prensipler” bölümünün “Devlet İdaresi” başlıklı alt bölümünde şu ifade yer almaktadır: “*Partimizce Türk Devletinin milliyetçi, halkçı, devletçi, lâik ve devrimci bir Cumhuriyet olması esastır.*”⁴⁸⁶ 1937 değişikliğindeki formülasyon böylece CHP Programı'na da alınmıştır.

⁴⁸² Güneş, İ. (Türk Parlamento), s. 359.

⁴⁸³ Güneş, İ. (Türk), s. 368.

⁴⁸⁴ Eroğlu, s. 199-200.

⁴⁸⁵ Eroğlu, s. 200; Ulusal birlik, ulusal egemenlik ve tam bağımsızlık ilkelerinin, “*Kurtuluş Savaşı'na damgasını vuran birleştirici, bütүнleştirici ilkeler*” olarak da adlandırıldığı görölmektedir; Bilâ, F.: *Atatürk'ün yolu*, Hürriyet, 10 Kasım 2016.

⁴⁸⁶ C.H.P. (1947), s. 4.

Görüldüğü gibi Kemalizm Cumhuriyet'in ilanından sonra bir parti programı hüviyetinde 1930'lara kadar gelişimini sürdürürmüş ancak bu yıllarda onu açıklama ve sistemleştirme çabaları artmış, parti-devlet bütünleşmesine yönelik faaliyetler de yapılmıştır. İlkelerin Anayasa'ya alınmasının parti ve devletin iç içe çalışmasına yönelik deneme ile ilgili olduğu, bu denemden sonradan vaz geçilse de ilkelerin Anayasa'da kaldığı ifade edilmiştir.⁴⁸⁷ Öte yandan ilkelerin Anayasa'ya alınması sürecinde toplumun bu ilkelerden saparak başka akımları benimseyebileceği yönünde bir kaygı hissedilmiş ancak ilkelerin isimlerinden daha fazlası Anayasa'ya alınmamıştır. CHP Programlarının Kemalizm'in ilkeleri ile ilgili maddelerinde yapılacak her değişiklik, anayasa değişikliğine gerek olmaksızın anayasal bir kavram haline gelecektir. Böylece Kemalizm, geniş, çerçevesi ana hatları ile çizilmiş bir ideoloji olarak ilk defa Anayasa'da yerini almıştır.

B. Kemalizm'in 1961 Anayasasına Yansıması

i. Tarihsel Arka Plan: DP Döneminde Kemalizm (1950-1960)

CHP'nin 1950 seçimlerini kaybetmesiyle Kemalizm ortadan kalkmamış ancak dönüşmüş ve bu dönüşümün etkileri günümüze kadar gelmiştir. 1930'larda kapsamlı bir yapılandırma ve ıslah projesi niteliğinde olan Kemalizm, 1950'den sonra ise Batılı, ulusal, seküler bir devlet fikrini işaret ederek Türk siyasetinin asgari genel çerçevesini belirleyen ilkeler bütünü haline gelmiştir.⁴⁸⁸ Kemalizm artık toplumu dönüştürme iddiasına mesafeli, irtica ve bölücülükle mücadeleye yönelik savunmacı bir siyasal

⁴⁸⁷ Öymen, A.: Umutlar ve İdamlar 1960-1961, 1. Baskı, İstanbul s. 386.

⁴⁸⁸ Yeğen, M.: *Kemalizm ve Hegemonya?*, Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce, Cilt 2, Kemalizm, Ed. Tanıl Bora, Murat Gültekinil, Ahmet İnsel, İstanbul 2009, s. 62.

pozisyon hüviyetindedir.⁴⁸⁹ CHP'nin siyasi-ideolojik yapısıyla DP'nin CHP'den ayrılan ancak ondan etkilenen siyasi-ideolojik yapısı birleşince Kemalizm geniş kitleler üzerinde etkili olabilecek kapasiteye ulaşmıştır.⁴⁹⁰ Böylece siyasi programlar da hep bir yönleriyle Kemalist/Atatürkçü olmuşlardır.⁴⁹¹ Atatürkçülük hep olumlu bir anlam taşımış, bir yandan liberal bir yandan devletçi uygulamalar ve çok partili demokrasi Atatürkçülük olarak sunulmuştur. Hatta Atatürkçülüğün dindar şekilde resmedildiği de olmuştur.⁴⁹² Kemalizm, nasyonal-sosyalizm, Marksizm-Leninizm gibi etkisini yitirebilecek kesin bir ideolojiyle ilişkilendirilemediğinden değişik siyasi ortamlarda var olabilmıştır.⁴⁹³ Kemalizm'deki bağımsızlık kavramı da bazen Türkiye'nin dünyaya kapanması, DP-AP çizgisinde de sanayileşme tutkusunu işaret edecek şekilde kullanılmıştır.⁴⁹⁴ Etnik kimlik ve İslam-devlet ile ilgili cepheleşmeler de Atatürkçülük/Kemalizm'in etrafında gelişmiş ve zaman zaman politik krizleri tetiklemiştir.⁴⁹⁵

Kemalizm'in ileriki dönemlerdeki dönüşümünde 1950'lerde çıkan Forum dergisinin rolü önemlidir. Bu derginin yazarları arasında Osman Okyar, Aydın Yalçın gibi liberal, Bülent Ecevit, Mümtaz Soysal, Bahri Savcı, Turan Güneş gibi sonradan "Ortanın Solu" hareketinde yer alacak aydınlarla ileriki yılların muhafazakâr Cumhuriyetçi-Kemalistler'i Turhan Feyzioğlu ile Coşkun Kırca vardır. Forumculara göre geçici ve zımni çoğulculuğun bulunduğu tek parti dönemi sınırlı demokrasidir. Forumcular çok partili demokrasiyi onaylamış, DP'nin yozlaşmasından rahatsız olmuş ve 27 Mayıs'ı

⁴⁸⁹ İnsel (Giriş), s. 25.

⁴⁹⁰ Koçak (Türkiye'de-2), s. 508-509.

⁴⁹¹ Yeğen, s. 65-66.

⁴⁹² Doğan, Kemalizm, s. 81.

⁴⁹³ Zürcher, s. 270.

⁴⁹⁴ Kahraman, s. 413, dipnot 755.

⁴⁹⁵ Heper (Kemalizm), s. 186.

desteklemişlerdir. Atatürkçülük veya Kemalizm adını üstlenmeseler de Kemalizm'in demokratikleşerek sosyal demokrasi ve liberalizmle bağdaştırılmasına uygun düşünsel ortamı hazırlamışlardır.⁴⁹⁶ Öte yandan Atatürk'ün ölümünden sonra başlayan süreci karşı-devrim olarak yorumlayan, “ortaçağa geri dönüş”, irticain hortlaması gibi söylemleri olan, DP ile bu sürecin doruğa çıktığını savunan anlayış da 1950'lerde ortaya çıkmıştır. Bu anlayışın önemli savunucuları gazeteci Nadir Nadi ile 1947'de CHP'nin inkılâplardan saptığını ifade ederek Ulus Gazetesi başyazarlığını bırakan Falih Rıfkı Atay'dır.⁴⁹⁷ Çetin Yetkin bu çizginin günümüzdeki temsilcilerindendir.⁴⁹⁸

DP'liler Atatürk'ün gerçek mirasçısının kim olduğu ile ilgili tartışma başlatmışlar ancak bu tartışmadan herkesin mutabık olduğu bir sonuç çıkmamıştır. Herkes kendi düşüncesini “gerçek Atatürkçülük” olarak kabul etmiştir.⁴⁹⁹ Kaldı ki İslamcılar dışında Atatürk'ün bizatihi kendisini tartışan kesimler olmayıp CHP ile DP arasındaki tartışma, kimin daha fazla Atatürkçü olduğuyla ilgilidir.⁵⁰⁰ Celal Bayar ve arkadaşları tek parti dönemini, Atatürk ve İnönü dönemi olarak ikiye ayırmışlar, Celal Bayar Atatürk'ün son başbakanı olduğundan Atatürk dönemini eleştirmemişlerdir. Muhalefetleri İnönü dönemine yöneliktir. Bu anlayış bütün merkez sağda ve hatta AKP'de vardır.⁵⁰¹ DP, Atatürk'ü sahiplenme amacına yönelik olarak 25 Temmuz

⁴⁹⁶ Bora, T./Ünüvar, K.: *Ellili Yıllarda Türkiye'de Siyasal Düşünce Hayatı*, Türkiye'nin 1950'li Yılları, Hazırlayan: Mete Kaan Kaynar, İstanbul 2015, s. 175.

⁴⁹⁷ Bora/Ünüvar, s. 175.

⁴⁹⁸ Bkz. Yetkin, Ç.: *Karşı Devrim 1945-1950*, İstanbul 2019. Bu anlayışa paralel şekilde yakın tarihi devrim-karşı devrim çerçevesinden ele alan bir başka eser i.in bkz. Can, C.: *Cumhuriyet Devrimi ve Öngörülme Bugünü*, İstanbul 2011.

⁴⁹⁹ Koçak (Resmi), s. 206.

⁵⁰⁰ Koçak (Resmi), s. 200.

⁵⁰¹ Koçak (Resmi), 214; Bununla birlikte Başbakan Adnan Menderes'in ilk kurduğu hükümetin programında tek parti dönemini Atatürk-İnönü devri ayrımı yapmadan şu sözlerle eleştirmesi dikkat çekicidir: “Eski iktidarın tek parti hâkimiyetinde ifadesini bulan siyasi görüş ve kanaatleri onun iktisadi ve malî politikasına da aksetmiştir. Vatandaş yalnız Devletin siyasi ve idari hükmü altında bulundurulmakla iktifa olunmak istenmemiş onu iktisadi saha da nüfuz altında tutmak temayülüne göre hareket edilmiştir.”; Kılçık, H. (Yay. Haz.): Adnan Menderes'in Konuşmaları Demeçleri Makaleleri Cilt II Mayıs 1933-Aralık 1951, Ankara 1991, s. 17.

1951’de Atatürk’ü Koruma Kanunu’nun çıkarmış, Atatürk’ün naaşını 10 Kasım 1953’te Etnografya Müzesi’nden Anıtkabir’e nakletmiştir. Belirtmek gerekir ki 1950’lerin ortalarına kadar DP, Atatürk’ü partiler üstü bir figür haline getirerek onu CHP’ye bırakmamış, İnönü CHP’sinin Atatürk’ü unutturmaya çalıştığı tezini ustalıkla kullanmıştır. Devlet dairelerine ve paralara da tekrar Atatürk’ün resimleri konulmuştur.⁵⁰²

Zamanla Atatürk’ün mirasını sahiplenmede ve onu siyasi bir sembol olarak göstermekte CHP öne geçmiş, DP ise sahip olduğundan daha ikna edici bir Kemalizm yorumu ortaya koyamamış, muhaliflerin onu kendilerine mal etmeye çalışmasını eleştirmekle yetinmiştir.⁵⁰³ Gerçekten de Adnan Menderes, 14 Aralık 1953’te CHP’nin mallarına el konulması ile ilgili olarak TBMM’de yaptığı konuşmasında Atatürk ile CHP’yi ayırarak bu partiyi şu sözlerle eleştirmiştir: “*Atatürk memleketi bir harabi içinde eline aldı. Halk Partisi ile değil. Onun Halk Partisine ihtiyacı yoktu; Halk Partisini Atatürk külâhının ibiğinden tutarak ayakta tuttu. [...]*”⁵⁰⁴ İsmet İnönü ise Cumhurbaşkanlığı döneminde izlediği politikanın aksine Atatürk imgesini öne çıkarmıştır. Örneğin 6 Ağustos 1951’de Halkevleri’nin alınması ile ilgili Kanun’un görüşmelerinde şunları söylemiştir: “*Cebir ile mal gasbı suretiyle Atatürk’e tevcih olunan iftirayı reddediyoruz. [...] Böyle bir suç işlenmiş ise suçun mes’ulü Atatürk olamaz. Mesuliyet zamanın başvekili olarak bana teveccüh eder. Ben, bu mesuliyetin hesabını vermeğe hazır ve muktedirim.*”⁵⁰⁵ Öte yandan 22 Haziran 1953’te toplanan

⁵⁰² Demirel, T.: Türkiye’nin Uzun On Yılı Demokrat Parti İktidarı ve 27 Mayıs Darbesi, İstanbul 2016, s. 191.

⁵⁰³ Demirel T., (Türkiye’nin), s. 191.

⁵⁰⁴ Kılçık, H. (Yay. Haz.): Adnan Menderes’in Konuşmaları Demeçleri Makaleleri Cilt IV, Temmuz 1953-Nisan 1954, Ankara 1991, s. 255.

⁵⁰⁵ Erdemir, S. (Der.): Muhalfetde İsmet İnönü, Knuşmaları, Demeçleri, Mesajları, Sohbetleri ve Yazılılarıyla, İstanbul 1956, s. 54.

10. Kurultayda CHP “Kemalizm yolu” ifadesini programdan çıkararak yerine “Atatürk yolu” ifadesini koymuştur.⁵⁰⁶ Marksizm, Faşizm gibi ideolojileri hatırlatan “Kemalizm” yerine daha yumuşak bir ifade olan “Atatürk yolu” kavramının benimsenmesi dikkat çekmektedir. CHP’nin muhalefette olduğu dönemde böyle bir girişimde bulunmasını, tek parti dönemindeki anlayışlardan uzaklaşmak olarak yorumlamak mümkündür.

DP, korporatist, kutsal devlet anlayışını sorgulamamış, seküler/milliyetçi otoriter devlet anlayışının yerine ise dindar/muhafazakâr, yerlici/Anadolucu bir milliyetçilik anlayışı koymuş, devlet anlayışındaki otoriterlik devam etmiştir.⁵⁰⁷ DP, milliyetçilik anlayışına dini ve geleneksel kültüre Kemalizm’den çok daha fazla yer vermiştir. Böylece, İslam’ı dışladığı için kitlelere yayılmakta zorlanan Kemalizm’in aksine dini/geleneksel unsurları olan bir milliyetçilik anlayışını popülerleştirmiştir.⁵⁰⁸ Bununla birlikte DP, devletin dini kontrol etmesine karşı çıkmamış, nüfusun çoğunluğunu ve DP seçmeninin büyük kesimini oluşturan Sünni kitlenin din ve vicdan hürriyeti üzerindeki bazı sınırlamalarını kaldırmayı amaçlamıştır.⁵⁰⁹ Esasen Kemalizm’in kentlerde etkili olan modernizmi, 1950’lerde köylerden kentlere yoğun göçlerin başlamasıyla bir aşınma sürecine girmiştir. Kemalizm’in bakış açısı ile henüz ehlileşmediği düşünülen halkın askıya alınmış oy hakları, oy almak isteyen partiler için son derece önemli hale gelmiş, bu şekilde ortaya çıkan popülizm ile pozitivist modernleşme süreci yavaşlayarak tabanın arzuları ön plana çıkmıştır. Kırsal kesimde korunmuş olan geleneksel, dindar ve anti-modernist bakış açısı göçler ile kentlere aktararak modernleşme süreci karşısında önemli bir faktör olarak ortaya çıkmıştır.⁵¹⁰

⁵⁰⁶ CHP (Fotoğraflarla), s. 81.

⁵⁰⁷ Demirel T., (Türkiye’nin), s.153.

⁵⁰⁸ Demirel T., (Türkiye’nin), s.169.

⁵⁰⁹ Demirel, T. (Türkiye’nin), s.115.

⁵¹⁰ Alpay, Y.: *Türk “Kulturkampf”ında Post-Kemalizm Parantezi*, Varlık, Şubat 2009, Sayı: 1337, s. 13.

Bu noktadan hareketle DP, Arapça ezan yasağını kaldırmış, radyoda dini yayınları başlatmış, İmam-Hatip Okulları ile Yüksek İslam Enstitülerini kurmuş, Said-i Nursi'ye ve Nurculuk akımına CHP iktidarına nazaran daha ılımlı yaklaşmış ve dindar-muhafazakâr halk kitlelerinin desteğini almıştır. DP'nin dini alandaki icraatları zaman içinde onun irticaı desteklemekle suçlanmasına neden olmuştur.

Aslında DP, 1951'den itibaren Atatürk'ün heykel ve büstlerine yapılan saldırılar, bazı siyasilerin Atatürk inkılaplarına karşı basında yer alan söylemleri sebebiyle 25 Temmuz 1951'de Atatürk'ü Koruma Kanunu'nu çıkarmış, bazı aşırı kesimleri bünyesinde toplayan Millet Partisini de kapatılmıştır. Kaldı ki CHP de ezanın Arapça okunma yasağının kaldırılmasına açık biçimde muhalefet etmemiş olup yukarıda belirtildiği gibi Kemalizm'in katı laiklik anlayışının yumuşatılması süreci CHP iktidarının ilk döneminde başlamıştır. Bütün bunlara rağmen DP'nin irticaa taviz verdiği iddiaları muhalefet çevrelerinde dile getirilmeye devam etmiş, bu yöndeki fikirler orduya da yansımıştır. Ayrıca DP'nin zamanla otoriterleşmesi, Muhalefet Lideri İnönü'ye çeşitli yerlerde yapılan saldırı girişimleri, Vatan Cephesi uygulaması, Tahkikat Encümeni'nin kurulması, 28-29 Nisan 1960'ta İstanbul ve Ankara'da yapılan öğrenci gösterilerinin şiddetle bastırılması gibi olaylar DP'nin Türkiye'de bir parti diktatörlüğü kurmayı amaçladığı yönünde bir algı oluşturmuştur. Böylece DP'nin Atatürk ilke ve inkılaplarından uzaklaştığı fikri ortaya çıkarak 27 Mayıs 1960 darbesinin gerekçelerinden birisi haline gelmiştir.

ii. 27 Mayıs Darbesi ve Kemalizm'in 1961 Anayasasına Yansıması

Konuya girmeden önce belirtmek gerekir ki DP'nin Atatürk ilke ve inkılaplarından uzaklaştığına yönelik bir ifade, 27 Mayıs 1960'ta Kurmay Albay Alparslan Türkeş

tarafından Ankara Radyosunda okunan bildiride, Devlet Başkanı, Başbakan ve Milli Birlik Komitesi Başkanı Orgeneral Cemal Gürsel'in aynı gün saat 16'da radyoda yaptığı konuşmada, gene Gürsel'in 3 Haziran 1960'ta "*Büyük İnkılap hareketini candan tebrik eden vatandaşlara beyanatı*"nda yer almamaktadır.⁵¹¹ Keza Gürsel'in Kara Kuvvetleri Komutanı iken Milli Müdafaa Vekili Ethem Menderes'e yazdığı ve darbeden sonra kamuoyuna açıklanan 3 Mayıs 1960 tarihli "*ikaz*" mektubunda da Atatürk ilke ve inkılaplarına herhangi bir atıf yoktur.⁵¹² MBK'nin Ankara Radyosunda okunan ilk 31 bildirisinde de Atatürk'ün adı geçmemektedir. MBK'nin İstanbul Radyosunda okunan bildirilerinde de DP'nin Atatürk ilke ve inkılaplarından uzaklaştığı yönünde bir ifade mevcut değildir. Bununla birlikte İstanbul radyosunda 27 Mayıs 1960 saat 10.05'de okunan 6 numaralı bildiride şu ifade yer almaktadır: "*Türk silahlı kuvvetlerinin yine Türk Milleti ile elele vererek başardıkları bu hayırlı teşebbüs eşsiz kahraman Atatürk'ümüzün ruhundan aldığımız ateşle hürriyet meşalesinden doğmuştur. [...] Gene şunu söyleyelim ki, Türk Silahlı Kuvvetlerinin bu vatanperverâne hareketi ölmez Mustafa Kemal'in ruhlarımızda yaktığı sönmez meş'alenin ışığıdır. Bu ışık geleceklere uzanan bir mutluluğun ta kendisidir. Milletçe büyük ve eşsiz Atatürk'ün şu sözünü şimdi göğsümüz kabara kabara bir daha tekrarlayalım. NE MUTLU HÜRRİYETLERİ KORUYABİLENE VE NE MUTLU TÜRKÜM DİYENE!*"⁵¹³

⁵¹¹ Ak Devrim, Ankara 1960, s. 50-51.

⁵¹² Ak Devrim, s. 45-46.

⁵¹³ Ak Devrim, s. 69-70; Bu çerçevede 27 Mayıs darbesini tanıtmak amacıyla Basın Yayın ve Turizm Bakanlığı tarafından yayımlanan bir propaganda kitapçığında 27 Mayıs inkılabının "*Atatürk inkılaplarını esas gayesine götürmek ve millî kültürümüzü muasır medeniyet seviyesine çıkartmak için*" yapıldığı ifade edilmiştir; Basın Yayın ve Turizm Bakanlığı: The Turkish Revolution of 27th 1960 27 Mayıs 1960 Türk İnkılabı, Ankara 1960, s. s. y.

27 Mayıs 1960 darbesini gerçekleştiren subaylar DP'nin Atatürk devrimlerine özellikle laikliğe karşı olduğunu düşünüyorlar⁵¹⁴, Atatürk ile kendilerini özdeşleştiriyorlardı.⁵¹⁵ DP'nin Atatürk inkılaplarından uzaklaştığının ifade edildiği ilk resmi belge, yeni bir anayasanın ön projesini hazırlamak için MBK tarafından Ankara'ya davet edilen, İstanbul Üniversitesi Rektörü Ord. Prof. Dr. Sıddık Sami Onar başkanlığındaki Anayasa Komisyonunun hazırladığı rapordur. Darbeyi hukuki yönden meşrulaştırmak amacıyla hazırlanan bu raporda şu ifadeler yer almaktadır: “*Herşeyden evvel hukuka bağlı sosyal bir kuvvet olması lâzım gelen Devlet kudreti, bu ihtiras ve nüfuzun tahakkuku vasıtası haline getirilmiştir. Bunun içindir ki siyasi kudret, asıl devlet kuvveti olan ordusuyla, adliyesi ve barolarıyla, vazifesine bağlılık göstermek isteyen memurlarıyla üniversiteleriyle, umumi efkârın mümessili olan basını ve öteki sosyal müessese kuvvetleriyle her türlü bağıni kaybederek Devletin öz ve ana müessese ve kuvvetleriyle her türlü manevi bağlantısını kaybederek Devlet olarak lâayık olduğı yeri muhafaza etmesi bakımından olağanüstü değer ve ehemmiyette olan Atatürk inkılâplarına karşı düşman durumuna düşmüştür.*”⁵¹⁶ Böylece DP'nin Atatürk ilkelerinden uzaklaştığı, hukuki ve teorik bir temele oturtulmuş ve Kemalizm'in 1961 Anayasası'na yansımalarına zemin oluşturmuştur.

27 Mayıs'ın Kemalizm'in inkılapçılık ilkesiyle özdeşleştirilerek “27 Mayıs İnkılabı” şeklinde nitelendirilmiştir. Şöyle tanımlanmıştır: Yıkılması gereken eski, geri ve kötü bir şey bulunmalı, onun yıkılması gerek, yerine daha iyi ve doğru birşeyin konulması gerekmektedir. 27 Mayıs'tan önce ülke idaresi kötü, eskimiş, geriye dönmüş, bunu

⁵¹⁴ Akyaz, D.: *Ordu ve Resmi Atatürkçülük*, Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce, Cilt 2, Kemalizm, Ed. Tanıl Bora, Murat Gültekinil, Ahmet İnsel, İstanbul 2009, s. 180.

⁵¹⁵ Aydemir, Ş.S.: *İhtilalin Mantığı*, 7. Baskı, İstanbul 2000, s. 369.

⁵¹⁶ Ak Devrim, s. 64

değiştirmek gelecek için kaçınılmaz olmuş, daha iyi, güzelini koymak gerek. Türk milleti ordusunun eliyle bunu yapmıştır.⁵¹⁷ Ak Devrim isimli kitabın önsözünde şu husus yer almaktadır: “Atatürk’ün aydın başı ve yalçın iradesiyle açılan <<Koşan Tarih>> devrini, değil duraklatma, yavaşlatma bile becamızın aleyhine işlenmiş bir cinayet sayılmalıydı.⁵¹⁸

DP’nin Atatürk ilke ve inkılaplarından uzaklaştığı görüşü, askeri yönetimin ilerleyen döneminde sıkça gündeme getirilmiştir. Örneğin MBK İstanbul İrtibat Bürosu tarafından Ekim 1960’ta yayımlanan Yassıada Broşüründe şu ifadeler bulunmaktadır: *“Yassıada, Atatürk’ten sonra nüksetmiş şarklılık zihniyetinin, gene Atatürk ülkücüleri tarafından kabzedilildiği yerdir. Yassıada, 1950 den başlayıp, 19 Mayıs 1919’a kadar geri gitmek isteyenlerin azgın başlarına geçirilmiş bir kanun kemdendir.”*⁵¹⁹ Devlet Başkanı ve Başbakan Orgeneral Cemal Gürsel’in Temsilciler Meclisi’nin açılışı için hazırladığı ancak rahatsızlığı sebebiyle yardımcısı Orgeneral Fahri Özdilek tarafından okunan nutkunda şu ifadeler vardır: *“Millet bir kere daha geriye döndürülmüş, varlığımızın teminatı olan Atatürk inkılâpları birer birer hiçe sayılarak gerici zümrelerin çoğalmasına, doymak bilmeyen ahlâksız maddecilerin, millet zararına süratle milyonlar kazanmasına adeta yardım edilmiştir.”*⁵²⁰ Gürsel, konuşmasında İhtilal Hükümeti’nin tek amacının teminatlı bir demokratik düzen içinde hakka, adalete, hürriyete, eşitliğe ve fazilete dayanan İkinci Cumhuriyeti kurmak olduğunu ifade etmiştir.⁵²¹ 27 Mayıs ile başlayan dönemin “İkinci Cumhuriyet” olarak nitelendirilmesi söz konusu olup bu nitelendirme 27 Mayıs’ın Kemalizm’i yeniden

⁵¹⁷ 27 Mayıs İnkılâbının Hikâyesi, s. 7.

⁵¹⁸ Ak Devrim, s. 3.

⁵¹⁹ Yassıada Broşürü, İstanbul 1960, s. 21.

⁵²⁰ Öztürk (İzahlı-I), s. LXXXIX

⁵²¹ Öztürk (İzahlı-I), s. XC.

ihya ettiğine işaret etmektedir. Bu anlayışın önde gelen temsilcisi ise CHP’li siyasetçi Hıfzı Oğuz Bekata’dır. Bekata’ya göre Atatürk’ün kurduğu ve İnönü’nün yeni şerefler kazandırdığı Birinci Cumhuriyet DP döneminde tahrip edilirken Milli Birlik Komitesi bu gidişe dur demiştir.⁵²² Açılan yeni dönemin adı “İkinci Cumhuriyet”tir.⁵²³

Buraya kadar anlatılanların ışığı altında Kemalizm’in 1961 Anayasası’na yansımaları üzerinde durmak gerekmektedir. MBK tarafından oluşturulan ve başkanlığını Ord. Prof. Dr. Sıddık Sami Onar’ın üstlendiği “Yüksek Öğretim Üyelerinden Kurulu Anayasa Komisyonu” tarafından Komite’ye sunulan anayasa ön tasarısının oldukça uzun olan başlangıç bölümünde “[...] Cumhuriyete, Atatürk inkılâplarına bağlı; yurdu, özlediği gerçek demokrasiye ulaştırmak amacını güden 27 Mayıs İhtilâlinin iman ve azmi ile dolu bir millet olarak [...]” ifadesine yer verilmiştir. Milliyetçilik ile ilgili olarak da “[...] millî sınırlar içinde tarih, kültür ve kader birliği ile bölünmez bir bütün halindeki Türk toplumu” ifadesi vardır. Ayrıca “Yurtta sulh, cihanda sulh” ülküsüne bağlılık vurgulanmıştır.⁵²⁴ Ankara Üniversitesi SBF İdari İlimler Enstitüsü’nün hazırladığı ve yardımcı metin olarak kabul edilen anayasa tasarısında ise laiklik, kültür ve kader birliğine dayalı millet anlayışı gibi hususlar yer alsa da Atatürk’e doğrudan bir atıf olmadığı gibi 27 Mayıs’ı meşrulaştıran ifadeler de yoktur.⁵²⁵ Tasarının genel gerekçesinde 27 Mayıs hareketinin Atatürk’ün önderliğindeki Milli Mücadele ile kurulan Cumhuriyet rejiminin devamını sağlamayı hedeflediğinden anayasa rejimini “İkinci Cumhuriyet” olarak adlandırmanın doğru olmayacağı belirtilmiştir.⁵²⁶

⁵²² Bekata, H.O.: Birinci Cumhuriyet Biterken, Ankara 1960, s. X.

⁵²³ Bekata, s. VI.

⁵²⁴ Öztürk (İzahlı-I), s. 25.

⁵²⁵ Öztürk (İzahlı-I), 359-360.

⁵²⁶ Öztürk (İzahlı-I), s. 384.

İstanbul Komisyonu'nun hazırladığı ön tasarı tartışmalara ve tepkilere neden olunca MBK, anayasanın kamuoyunu daha iyi temsil eden bir organ tarafından hazırlanması görüşüne varmış ve 157 ve 158 Sayılı kanunlar ile bir Kurucu Meclis oluşturulmasına karar vermiştir. Bu Meclis MBK üyeleri ve Temsilciler Meclisi olmak üzere iki kanatlıdır.⁵²⁷ Temsilciler Meclisi tarafından kurulan Anayasa Komisyonu'na bağlı ve Muammer Aksoy, Münci Kapani ve Tarık Zafer Tunaya'dan oluşan 1 numaralı Tâli Komisyon'un (Başlangıç, Genel Hükümler ve Temel Haklar Alt Komisyonu) Anayasa Komisyonu'na sunduğu raporda prensip olarak anayasaya bir başlangıç konulmasının lüzumlu olduğu, yeni anayasalarda böyle bir bölümün bulunduğu, girişte Anayasanın ruhunu oluşturan prensiplerin ve gayelerin belirtilmesinin halkın Anayasayı benimsemesi bakımından faydalı olacağı ifade edilmiştir. Bununla birlikte ön tasarının başlangıcındaki prensiplerin yerinde olmasına rağmen bu bölümün daha duru, kısa ve veciz bir biçimde kaleme alınması tavsiye edilmiştir.⁵²⁸ Öte yandan Temsilciler Meclisi Anayasa Komisyonu Başkanlığından Genel Kurul'a sunulan 29.01.1961 tarihli ve Komisyon Başkanı Enver Ziya Karal imzalı raporun 15. maddesinde “*Türk milletinin bugünkü ve yarınki medenî varlığının vazgeçilmez unsuru olarak Atatürk devrimlerinin bir bütün olarak muhafazası Anayasa teminatına bağlanacaktır.*” ifadesi yer almaktadır.⁵²⁹

Anayasa Komisyonu'nun 9 Mart 1961 tarihli genel gerekçesine göre de DP iktidarı Türk Devrimi'nin dayandığı ilkelere ve bu ilkelere dayanan milli politika izlemekten uzaklaşmıştır. Devrimlerin inkâr edilmesinin sebebi, bu devrimlere karşı

⁵²⁷ Özbudun (Türk Anayasa Hukuku), s. 36.

⁵²⁸ Öztürk (İzahlı-I), s. 451.

⁵²⁹ Öztürk (İzahlı-I), s. 443.

olan kesimlerin oylarını kazanmaktır.⁵³⁰ Laiklik ilkesinin de Türk Devrimi'nin temel ilkelerinden birisi olduğu, tasarının, din istismarını önleyen tedbirlerin alınmasını sağlayan hükmü ile laiklik esasını devam ettirdiği, İnkılap Kanunlarını da koruduğu ve değerlendirdiği belirtilmiştir.⁵³¹

Anayasa'nın tümü üzerindeki görüşmelerin başladığı 30 Mart 1961'de Anayasa Komisyonu Başkanı Enver Ziya Karal, Anayasa'nın birinci özelliğinin inkılapçı olduğunu çünkü 27 Mayıs İnkılabı'nın yeni bir devir ve zihniyetin mahsulü bulunduğunu ve Atatürk inkılaplarını ele alarak ona gerçek değerini verdiğini ifade etmiştir.⁵³² Bu oturumda, Kurucu Meclis'e sunulan tasarıda bir başlangıç bölümünün yer almaması eleştirilmiş ve bazı üyeler tarafından başlangıç önermeleri verilmiştir.⁵³³ Üyelerden İsmet Giritli, "27 Mayıs Devrimine" ait hiçbir ifadenin Anayasa'da olmamasının büyük eksiklik olduğunu söylemiştir.⁵³⁴ Komisyon Başkanvekili Emin Paksüt, komisyon üyelerinin Anayasaya başlangıç yazılmasını düşündüğünü ancak bunun Meclis'ten alınacak feyzle hazırlanmasını tercih ettiğini belirtmiştir.⁵³⁵ Öte yandan ön tasarıda milliyetçilik ilkesine yer verilmemesi eleştirilmiş, Komisyon Sözcüsü Muammer Aksoy bu ilkenin Anayasa'ya alınmasına gerek duyulmadığını, bunun çeşitli maddelerde ifadesini bulduğunu, 1937'de Halk Partisi programı ile milliyetçiliğin Anayasaya alınmasının tek parti dönemindeki fiili durumun sonucu olduğunu, onun millete mal olduğunu, milliyetçiliğin ancak parti programlarında ve tüzüklerinde yer alabileceğini ifade etmiştir.⁵³⁶ Milliyetçilik ilkesinin milli teminatı

⁵³⁰ Öztürk (İzahlı-I), s. 600.

⁵³¹ Öztürk (İzahlı-I), s. 604.

⁵³² Öztürk (İzahlı-I), 626

⁵³³ Öztürk (İzahlı-I), s. 627-630.

⁵³⁴ Öztürk (İzahlı-I), s. 649.

⁵³⁵ Öztürk (İzahlı-I), s. 628-629.

⁵³⁶ Öztürk (İzahlı-I), s. 886-888.

bulunduğunu belirten Aksoy, “laikliği almışsınız” sesleri üzerine bu ilkenin anayasa teminatına ihtiyacı bulunduğunu, zaman zaman kıpırdanmalar olduğunu söylemiştir.⁵³⁷ Anayasa’ya alınmayan devletçilik ilkesi ile ilgili olarak şu açıklamayı yapmıştır: “*Bilâkis Devletçilik maddesi Anayasaya alındığı zaman zabıtlarda Recep Pekerin şu ifadelerine rastlamak mümkündür: Artık liberalizme memleketimizde asla müsaade edilemez. Kim liberal siyaseti müdafaa ederse, aynen lâiklik prensibine aykırı hareket edenler gibi suç işlemiş olur. Biz devletçiliği Anayasaya koymuş değiliz. Özel teşebbüs hakkında da ayrıca bir kayıt koymak için sebep görmüyoruz. Özel teşebbüs tamamen serbesttir. [...] Bir parti devletçiyim derse müsaade etmeyecek miyiz?*”⁵³⁸

29 Nisan 1961’de Anayasa Komisyonu, Başlangıç Bölümünü Temsilciler Meclisi’ne sunmuştur. Gerekçe yazılmayan bu bölüm şöyledir: “*Türk Milletinin eseri olan bu Anayasa, Türkiye’de hak ve hürriyet uğrunda ve Vatanın esenliği, halkın refahı yolunda yüzyıllar boyunca ardı ardına yapılan hamlelerin ve devrimlerin sonucudur. Huzurunu «Yurtta Sulh, Cihanda Sulh» ilkesine, demokrasiye ve Atatürk devrimlerine bağlılıkta bulan sevinçte ve tasada birlik olan Türk Milleti, bu Anayasadaki hak ve hürriyetlerin, millî ve insanî ülkelerin koruyucusu olduğunu ilân eder.*”⁵³⁹ Görüşmeler sırasında bazı üyeler kendi başlangıç önermelerini vermiş, üyelerden Alp Kuran Anayasa Komisyonu’nun sunduğu başlangıç bölümünü eleştirerek dibacelerin hiçbir hukuki değeri olmadığını, bunların “*sadece manevi, terbiyevi ve psikolojik*” olduğunu, sunulan metnin bu vasıfları taşımadığını, Anayasa’nın yüzyıllar boyunca yapılan

⁵³⁷ Öztürk (İzahlı-I), s. 889.

⁵³⁸ Öztürk (İzahlı-I), s. 896.

⁵³⁹ Öztürk, K.: İzahlı, Gerekçeli, Anabelgeli ve Maddelere Göre Tasnifli Bütün Tutanakları İle Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, Cilt II (Madde 1-75), Ankara 1966, s. 916.

devrimlerin sonucu olduğunun belirtilmesinin doğru olmadığını ifade etmiştir. Kuran’a göre Anayasa’yı “*eski hamlelere, yüzyıllara*” bağlamak yanlıştır çünkü bu Anayasa “*10 yıllık bir diktatorya rejimine karşı Türk milletinin isyanı*” sonucunda ortaya çıkmıştır.⁵⁴⁰” Başlangıç ile ilgili öneriler Komisyon’a havale edilmiş, Komisyon hazırladığı yeni başlangıç bölümünü 5 Mayıs 1961’de Meclis’e sunmuş, bu ikinci görüşmede de çeşitli başlangıç teklifleri yapılmışsa da sonuçta Komisyon’un metni kabul edilmiştir. Bu metin, 1961 Anayasası’ndaki başlangıç bölümünün nihai haline, sonradan eklenecek milliyetçilik tarifi dışında oldukça yakındır.⁵⁴¹

TM’nin birinci görüşmesinde kabul edilen metnin MBK’de görüşülmesi sırasında üyelerden Ahmet Yıldız, “*Yurtta sulh cihanda sulh*” ifadesinin “*yurtta sükun ve güvenlik*” olarak değiştirilmesini teklif ederek Atatürk döneminde yurtta sulh, cihanda sulhün esas olduğunu ancak bugün yurtta barıştan ziyade güvenliğin bahis konusu bulunduğunu ifade etmiştir. Ayrıca Yıldız, 27 Mayıs Devrimi’ndeki rolü nedeniyle başlangıç bölümünde Silahlı Kuvvetler’in isminin yer almasını önermiştir.⁵⁴² Yıldız’ın teklifleri kabul edilmemiş, başlangıç bölümünün başına “*Tarihi boyunca bağımsız yaşamış, hak ve hürriyetleri için savaşmış olan;*”, ikinci fıkradaki “*Atatürk devrimlerine bağlılığın*” ifadesinden sonra da “*Türklüğün*” sözcüğü konulmuştur.⁵⁴³

TM’de MBK’nin değişiklikleri kabul edilmiş, Karma Komisyon bu metne Türk Milliyetçiliğinin ayrıntılı bir tanımını eklemiş ve metindeki bazı ifadeleri değiştirmiştir. Son metin, KM’nin 26 Mayıs 1960’taki oturumunda görüşülmüş,

⁵⁴⁰ Öztürk (İzahlı-II), s. 917.

⁵⁴¹ Öztürk (İzahlı-II), s. 918-924.

⁵⁴² Öztürk (İzahlı-II), s. 928.

⁵⁴³ Öztürk (İzahlı-II), s. 931.

üyelerin verdikleri bazı önergelerden faydalanılarak metinde düzeltmeler yapılmış ve metin şu şekilde kabul edilmiştir⁵⁴⁴:

“Tarihi boyunca bağımsız yaşamış, hak ve hürriyetleri için savaşmış olan; Anayasa ve Hukuk dışı tutum ve davranışlarıyla meşruluğunu kaybetmiş bir iktidara karşı direnme hakkını kullanarak 27 Mayıs 1960 Devrimini yapan Türk Milleti; Bütün fertlerini, kaderde, kıvançta ve tasada ortak, bölünmez bir bütün halinde, millî şuur ve ülküler etrafında toplayan ve milletimizi, dünya milletleri ailesinin eşit haklara sahip şerefli bir üyesi olarak millî birlik ruhu içinde daima yüceltmeyi amaç bilen Türk Milliyetçiliğinden hız ve ilham alarak ve; “Yurtta Sulh, Cihanda Sulh” ilkesinin, Milli Mücadele ruhunun, millet egemenliğinin, Atatürk Devrimlerine bağlılığın tam şuuruna sahibolarak; İnsan hak ve hürriyetlerini, millî dayanışmayı, sosyal adâleti, ferdin ve toplumun huzur ve refahını gerçekleştirmeyi ve teminat altına almayı mümkün kılacak demokratik hukuk devletini bütün hukukî ve sosyal temelleriyle kurmak için; Türkiye Cumhuriyeti Kurucu Meclisi tarafından hazırlanan bu Anayasayı kabûl ve ilân ve Onu, asıl teminatın vatandaşların gönüllerinde ve iradelerinde yer aldığı inancı ile, hürriyete, adâlete ve fâzilete aşık evlâtlarının uyanık bekçiliğine emanet eder.”

Kemalizm’in bazı ilkelerinin Anayasa’ya aktarılması ile ilgili tartışmalar olmuştur. Bu tartışmalar, özellikle milliyetçilik ilkesinde yoğunlaşmıştır.⁵⁴⁵ Temsilciler Meclisi’ndeki tartışmalarda bazı üyeler milliyetçilik kavramının açık olmadığını belirterek, Nasyonal Sosyalist ve faşist rejimlerin kendilerini milliyetçi olarak

⁵⁴⁴ Öztürk (İzahlı-II), s. 939-946.

⁵⁴⁵ Bu konuda milliyetçilik ilkesinin konulmasını destekleyen bir KM üyesinin görüşleri için bkz. Toplu, A.: Anayasada Milliyetçilik Mücadelesi 27 Mayıs ve Kurucu Meclis’in Perde Arkası, İstanbul 1976.

nitelendirdiğini, milliyetçiliğin bir siyasi tercih mahiyetinde olduğunu ve devlet vasfı olamayacağını, ırkçı-Turancı uygulamalara zemin hazırlayabileceğini ifade etmişlerdir. Bu tartışmalar sonucunda cumhuriyetin nitelikleri arasında “milli” vasfına yer verilmiştir.⁵⁴⁶ Bu ifade, MBK’deki görüşmelerde “milliyetçi” olarak değiştirilmiş⁵⁴⁷, cumhuriyetin nitelikleri arasına “devrimcilik” ilkesinin konulması bazı MBK üyeleri tarafından teklif edilmişse de bu teklif reddedilmiştir.⁵⁴⁸ MBK’nin yaptığı değişiklik TM’deki ikinci görüşmede reddedilerek tekrar “milli” ifadesi benimsenmiş ve KM’de de bu şekilde kabul edilmiştir.⁵⁴⁹

“Cumhuriyetin nitelikleri” başlıklı 2. maddede de Türkiye Cumhuriyeti’nin Başlangıç’taki temel ilkelere dayandığı belirtilmiş ve Kemalizm’in ilkelerinden laiklik Cumhuriyet’in nitelikleri arasında yer almıştır. Laiklik ilkesi ile ilgili olarak madde gerekçesinde şu husus yer almaktadır: *“Türkiye Cumhuriyeti Lâiktir; Dinin devlet işlerine karışmasını ve hukukun aklî olmayan (naklî) kaynakların tesiri altında bulunmasını reddeder. Bunun dini inkâr mânasına gelmediği, ancak dinin fertlerin vicdanına terk edildiğini ifade ettiği şüphesizdir.”*⁵⁵⁰ Muammer Aksoy, din ve vicdan hürriyeti ile ilgili 19. maddenin TM’deki ikinci görüşmesinde din propagandalarının kontrolsüz bırakılmasının sonuçlarının ağır olduğunu, laikliğe Türkiye’de Batı’dakinden farklı bir anlam ve içerik verilmesi gerektiğini söylemiştir.⁵⁵¹ Öte yandan “Devrim Kanunlarının korunması” başlıklı 153. maddede Anayasa’nın hiçbir hükmünün Türk toplumunun çağdaş uygarlık seviyesine erişmesini ve Türkiye Cumhuriyeti’nin lâiklik niteliğini korumayı amaçlayan Devrim kanunlarının,

⁵⁴⁶ Öztürk (İzahlı-II), s. 955-1064

⁵⁴⁷ Öztürk (İzahlı-II), 1064-1090.

⁵⁴⁸ Öztürk (İzahlı-II), s. 1072.

⁵⁴⁹ Öztürk (İzahlı-II), s. 1090-116.

⁵⁵⁰ Öztürk (İzahlı-II), s. 953.

⁵⁵¹ Öztürk (İzahlı-II), s. 1390.

Anayasanın halkoyu ile kabul edildiği tarihte yürürlükte bulunan hükümlerinin Anayasaya aykırı olduğu şeklinde anlaşılamayacağı ve yorumlanamayacağı hükme bağlanmıştır. Bu maddenin gerekçesi şu şekildedir: “*Milletin olgunluğu ve medenî kabiliyeti hakkında isabetli teşhisin en doğru ifadesi olan devrimler, bir bütün halinde, millete malolmuş bulunmakla beraber, zaman zaman çeşitli maksatlarla geriletici telkin, propaganda ve hatta hareketlere girişildiği görülmüş, hususiyle son yıllarda bu gibi zararlı hareketlere rastlanmıştır.*”⁵⁵²

Kemalizm’in 1961 Anayasası’na yansımaları ile ilgili şu tespitleri yapmak mümkündür: DP’nin Atatürk İlke ve İnkılaplarından uzaklaşmakla suçlanması, Kemalizm’e 1961 Anayasası’nda 1924 Anayasasındakine nazaran daha geniş şekilde yer verilmesine ve “Devrim Kanunları”nın anayasal güvenceye kavuşturulmasına neden olmuştur. 1924 Anayasasında yapılan 1937 değişikliğinde Kemalizm’in ilkeleri, başka akımların benimsenmesine karşı bir önlem olarak Anayasa’ya alınmıştır. Oysa 1961 Anayasası’nın kabul edildiği dönemde Kemalizm’in demokratik bir rejimin teminatı olduğu ve otoriterliğin Kemalizm ile bağdaşmayacağı görüşü hakimdir.⁵⁵³ Bununla

⁵⁵² Öztürk, K.: İzahlı, Gerekçeli, Anabelgeli ve Maddelere Göre Tasnifli Bütün Tutanakları İle Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, Cilt-III (Madde 76-157), Ankara 1966, s. 3809.

⁵⁵³ Örn. “M.B.K. 27 Mayıs İnkılabını Yayma ve Tanıtma Komisyonu” tarafından yayımlanan “Yeni Anayasamızın Hukukî Esasları” isimli kitapçığın kapağında Atatürk’ün şu sözü yer almaktadır: “Özgürlük ve bağımsızlık benim karakterimdir. Ben milletimin ve büyük ecdadımın en kıymetli mirası olan bağımsızlık aşkıyla dolu bir adadım.”; M.B.K. 27 Mayıs İnkılabını Yayma ve Tanıtma Komisyonu: Yeni Anayasamızın Hukukî Esasları t.y., ön kapak. “27 Mayıs İnkılabının Hikayesi” isimli bir tanıtma kitapçığında da 27 Mayıs öncesindeki olayların anlatıldığı bölümde şu ifadeler yer verilmektedir: “Hürriyet ‘Atatürk’ adının yanında anılıyordu, Atatürk esiyordu akıllara. [...] Hürriyet ve Atatürk içiçe idi.”; 27 Mayıs, s. 24. 27 Mayıs’ın özgürlük ve Kemalizm anlayışını yansıtan bir diğer eser için bkz. Devrimleri Duyurma Derneği: 27 Mayıs Tarih Albümü ve İkinci Türk Anayasası, [y.y.] 1961. 27 Mayıs darbesinin gerçekleştirilmesinde önemli rol oynayan Kara Harp Okulu’nun 115. Devre Albümünde 27 Mayıs öncesi öğrenci hareketleri şöyle anlatılmıştır: “Atatürk gençliğe hitabesinde, iktidara sahip olanların gaflet ve dalâlet ve hattâ hıyanet içinde bulunabileceklerini söylüyor, bu ahval ve şerait içinde Türk Gençliğini vazîfeye çağırıyordu. Anayasayı çiğniyen, insan hak ve hürriyetlerini hiçe sayan iktidar, 28 nisan 1960 günü İstanbul Üniversitesine tecavüz edince, üniversite gençliği bu gaflet ve dalâleti protesto etti [...]”; Harb Okulu: Harb Okulu İnkılâp ve 115. Dönem Albümü 1958-1960, Ankara 1960, s. 4. 1961 Anayasası ve Kemalizm ile ilgi olarak ayrıca bkz. Giritli, İ.: 1961 Anayasası ve Kemalist Niteliği, İdare Hukuku ve İlimleri Dergisi, Cilt 1, Sayı 2, Ocak 1980, s. 21-36.

birlikte Kemalizm'e başlangıç bölümüne “*Atatürk Devrimlerine ve Milli Mücadele Ruhuna Bağlılığın Tam Şuuruna*” sahip olmak şeklinde genel bir ifadeyle yer verilmiş, Kemalizm'in “*Yurtta Sulh, Cihanda Sulh*”, “*Dünya Milletler Ailesinin Şerefli Bir Üyesi Olmak*”, “milli egemenlik”, “laik devlet” gibi unsurları da konulmuş ancak bununla yetinilmiş, Anayasa'da ayrıntılı tanımlara yer verilmemiştir. Bir başka deyişle Kemalizm'in bir siyasi duruş olarak genel çerçevesi çizilmiş ve siyasi iktidarlara da hareket alanı bırakılmıştır. Anayasa Komisyonu Başkanı Enver Ziya Karal, bu konuda şunları söylemiştir: “*Anayasamızın ikinci özelliği doktrinci bir anayasa olmayışıdır. Anayasamız bu gibi müfrit temayüllere kapılarını sınıksız kapamıştır. Bu suretle milletimizin geleneksel temayüllerini bir defa daha burada tesbit etmiş olmaktadır.*”⁵⁵⁴ Öte yandan Anayasa Komisyonu Sözcüsü Muammer Aksoy'un 3 Nisan 1961'de Kurucu Meclis'te yaptığı konuşmadaki şu sözleri dikkat çekicidir: “*Arkadaşlar, bu Anayasada asla doktrin yoktur. Bu Anayasada hiçbir partinin, programı yoktur. Ne devletçilik vardır, ne liberalizm, ne sosyalizm ve ne de her hangi bir «izm» vardır. Bu Anayasa, renksiz, -fakat renksiz dediysek karakersiz değil - karakter sahibi bir Anayasadır. 20 nci asrın ulaştığı medeniyet seviyesine uygun, her parti programının tatbik edilmesine imkân veren bir Anayasadır. Orada devletçilik de tatbik edilebilir, liberalizm de tatbik edilebilir; fakat komünistlik asla tatbik edilemez. Sosyalizmi tatbik edebilirsiniz, çünkü o da insan haklarına hürmetkârdır, demokrasiyi tanır, insan haklarını tanır, hukuk devletini tanır. Onun yanında sosyal 'zihniyete de sahiptir. Keza 20 nci asrın liberalizmini tatbik edebilirsiniz. Çünkü o da sosyal hakları tanır, insan haysiyetine gerçek manada hürmet eder. Yoksa, sekiz yaşındaki çocukları, yüksek bacaları temizletmek işinde kullanan «üç defa inip çıktıktan sonra, ölürse ölsün beni*

⁵⁵⁴ Öztürk (İzahlı-II), s. 626

ilgilendirmez», diyen 19 ncü asrın liberalizmini değil. (Alkışlar)⁵⁵⁵” Belirtmek gerekir ki Muammer Aksoy’un bu ifadeleri, 1961 Anayasası’nın yürürlükte olduğu dönemde Anayasa’nın belirli düşüncelere, özellikle sol akımlara açık veya kapalı olup olmadığı yönündeki tartışmaların bir habercisi gibidir.⁵⁵⁶ Bununla birlikte söz konusu tartışmalar konumuz dışında kalmaktadır.

Kemalizm’in ilkeleri 1924 Anayasası’ndan farklı olarak 1961 Anayasası’na CHP’nin “Altı Ok”u şeklinde yani orijinal biçimiyle formüle edilerek alınmamış, bu yönde bir ifade tarzı hakkında da herhangi bir görüşme olmamıştır. Sadece Muammer Aksoy, yukarıda aktardığımız konuşmasında Anayasa’nın hiçbir bir partinin programını içermediğini ifade etmiştir. Elimizde kesin kanıtlar olmasa da bunun sebebinin, 1946-1960 döneminde DP ve CHP arasındaki kutuplaşmanın da etkisiyle Kemalizm’in ilkelerinin bir siyasi partinin -CHP’nin- programıyla özdeşleştirilmek istenmemesi, ilkelerin farklı şekilde ifade edilerek tüm halka mal edilmesinin amaçlanması olduğu öne sürülebilir. Bu çerçevede Temsilciler Meclisi üyeliği yapmış olan Altan Öymen, demokratik anayasanın yapılma sürecinde partilerden bir tanesinin ilkelerinin anayasada kalmasının yanlış olduğu, bazılarının kalması için de bu konunun tartışılması gerektiği, milliyetçilik ile ilgili olarak bu durumun söz konusu olduğu ifade edilmiştir.⁵⁵⁷ Gerçekten de 1961 Anayasası’nın Meclis’teki görüşmelerine bakıldığında Kemalizm ile ilgili olarak üyeler arasında bir kısmını buraya da aktardığımız görüş ayrılıkları dikkati çekmektedir. Dolayısıyla 1961 Anayasası’nın

⁵⁵⁵ T.C. Temsilciler Meclisi Tutanak Dergisi, Otuz altıncı Birleşim, 1. Oturum, 03. 04. 1961 Pazartesi, Cilt 2, s. 494; Öztürk (İzahlı-I), s. 852-853.

⁵⁵⁶ Bkz. Soysal, M.: *Anayasa Hukuku Açısından <<Kapalılık>> ve <<Açıklık>> Kavramları*, AÜSBFD 1968, C. 23, S.1, s. 261-274.

⁵⁵⁷ Öymen, s. 387.

yapım sürecine hakim olan tek bir Kemalizm anlayışının olduğunu iddia etmek mümkün değildir.

1961 Anayasası'nın hazırlanma sürecinde yaşanan bazı gelişmeler, bu dönemi izleyen dönemleri de etkilemiştir. İlk olarak Kurucu Meclis açılmadan önce DP kapatılmış olduğundan ve onun tabanına hitap eden partiler de henüz kurulmadığından CKMP'li bir azınlık dışında Meclis çoğunlukla CHP mensubu üyelere oluşmuştur. Meclis'te yer alan çeşitli kesimlerin temsilcileri de CHP'ye yakın kimselerdir. Dolayısıyla DP tabanının taleplerinin 1961 Anayasası'na yansması mümkün olmamıştır. Öte yandan 1961 Anayasası'nın Temsilciler Meclisi'nde görüşmeleri sırasında milliyetçilik ilkesinin Anayasa'ya alınıp alınmaması yanında mülkiyet, toprak reformu gibi konularda CHP'li üyeler arasında anlaşmazlıklar olmuş, özellikle milliyetçilik konusunda bazı CKMP'li üyelerin de katılımıyla bir milliyetçilik-muhafazakarlık cephesi oluşmuş ve bu anlaşmazlıklar yeni bir sağcılık-solculuk anlaşmazlığı gibi tezahür etmiş, 1961-1965 döneminde CHP'de ortaya çıkan "Ortanın Solu" hareketinin yandaşları ile karşıtları arasındaki görüş farklılıkları da söz konusu dönemde belirginleşmeye başlamıştır.⁵⁵⁸ Son olarak belirtmek gerekir ki 27 Mayıs darbesi, DP gelenek ve kadrolarının ortadan kalkmasına yetmemiş, aksine DP geleneğinin daha da güçlenmesine sebep olacak bir mağduriyet yaratarak yıllarca devam edecek rövanşist tutumların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu bakımdan 27 Mayıs darbesi uzun vadede ilerici, sol, sosyalist ve CHP geleneği bakımından son derece olumsuz bir sonuca yol açmıştır.⁵⁵⁹ 27 Mayıs'ın "ilerici bir müdahale" olarak gösterilmesi, toplumsal muhalefetin bir kesimini hedefler ve stratejiler bakımından yanıltarak

⁵⁵⁸ Öymen, s. 387-388.

⁵⁵⁹ Saç, S.: *İlimli Mücadeleden Radikal Önlemlere*, Türkiye'nin 1960'lı Yılları, Haz. Mete Kaan Kaynar, İstanbul 2017, s. 96-97.

orduyu müttefik olarak kabul eden bir siyasi duruşun ortaya çıkmasına zemin hazırlayacak ve bu yanılığının etkileri 12 Mart döneminde ağır şekilde tecrübe edilecektir.⁵⁶⁰

C. Kemalizm'in 1982 Anayasasına Yansıması

i. Tarihsel Arka Plan-I: CHP'de "Ortanın Solu" Hareketi, Sol ve Sağ Kemalizm Akımları (1961-1980)

1961 Anayasası'nın getirdiği görece özgür ortam ve gene bu Anayasa'nın tanıdığı sosyal haklar ile Türkiye'de sol akımlar güçlenmeye başlamış ve Kemalizm ile iki ayrı kanaldan temas etmiştir. Kanalların bir tanesi CHP'deki "Ortanın Solu" hareketi diğeri ise sol Kemalizm akımıdır. Ortanın Solu hareketini ele almadan önce, kronolojik akıştan şimdilik ayrılmak pahasına belirtmek gerekir ki Kurtuluş Savaşı'nı sol bir hareket olarak yorumlamak doğru değildir. Bu mücadeleyi yürüten askeri-sivil bürokratlar ve Batı kapitalizmiyle ilişkileri olan eşratfır. Bunların iktisadi bağımsızlık savaşına girmelerine bir sebep yoktur.⁵⁶¹ CHP ile sol da ayrıdır ve aralarında geçişkenlik bulunmamaktadır. Türkiye'de sol büyük ölçüde Milli Mücadele sırasında kurulan Türkiye Komünist Partisi (TKP) ile belirlenmiştir. Bu süreçte Türkiye solu Anadolu hareketini desteklemiştir. Bunun sebepleri Mustafa Kemal'in önder olarak cazibesi ve solun iktisadi büyüme, hak arama imkanlarının artması gibi beklentileridir.⁵⁶² Bununla birlikte Ankara yönetimi komünist fikirlerin Anadolu'ya yayılmasını engellemeye yönelik girişimlerde bulunmuş,⁵⁶³ Ankara'da resmi bir

⁵⁶⁰ Öztan, G.G.: *Demokrasi Kaybı: Karşılaştırmalı Perspektiften Türkiye'de Askeri Müdahaleler*, Osmanlı'dan Günümüze Darbeler, Haz.: Mehmet Ö. Alkan, İstanbul 2017, s. 112.

⁵⁶¹ Güneş, T.: *Kurtuluş Savaşı'nın Niteliği Üzerine Tartışmalar*, Türk Demokrasisinin Analizi, Yay. Haz. Hurşit Güneş, 2. Baskı, İstanbul 2009, s. 25. (Demokratik Sol Düşünce Forumu'ndaki Konuşma: "Türkiye'nin Yapısal Analizi", 1971.)

⁵⁶² İnsel (Sosyalist), s. 265.

⁵⁶³ Konak, s. 386.

Türkiye Komünist Partisi kurdurarak Anadolu'daki komünist faaliyetleri kontrol etmeyi amaçlamıştır.⁵⁶⁴ 1924'ten sonra Mustafa Kemal'in sol hareketleri bastırmaya başlaması sol cemahta tepkiyle karşılanmış ancak bu kesim, inkılaplarla ilgili kanunların çoğunu eleştirmemiştir. Öte yandan TKP'den ayrılan bazı aydınlar da Kemalizm'i benimseyerek Kadro Dergisi'ni çıkarmışlardır.⁵⁶⁵ Kuruluş dönemi CHP'sinin toplumdaki sınıfları ve sınıf menfaatlerini yadsıyarak sonradan bunu halkçılık olarak nitelemesi, milliyetçilik ilkesini benimsemesi CHP'yi sol akımlardan ayıran önemli bir noktadır. İşte bu yüzden Atatürk döneminde her ne kadar Sovyet Rusya ile dostane ilişkiler devam ettirilmişse de sosyalizm ve komünizme olumsuz yaklaşmıştır. Öte yandan TKP de tek parti döneminde iyi kötü varlığını sürdürmüş ancak hiçbir zaman kitleselleşerek Türkiye siyasetinde ağırlığı olan bir aktör haline gelememiştir. Bununla birlikte TKP'li kadrolar varlığını devam ettirerek 27 Mayıs'tan sonraki sol hareketlerde önemli rol oynamışlardır.⁵⁶⁶

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Türkiye Batı bloğu içinde yer alınca sol hareketler hepten bastırılmış, solun, Türkiye siyasetinde etkisini hissettirmesi için 27 Mayıs ile birlikte açılan dönemi beklemesi gerekmiştir. Kaldı ki CHP de 1950-1960 döneminde bazı konularda sosyal demokrat/sosyalist ifadeler kullanmışsa da komünizm parti yönetimince "tehlikeli ideoloji" olarak tanımlanmıştır.⁵⁶⁷

1960'larda Atatürkçülüğün dogmatik bir sistem ve taassup konusu olmadığı düşünce alanında CHP'li Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, siyasette ise Bülent Ecevit tarafından dile

⁵⁶⁴ Konak, s. 335.

⁵⁶⁵ Koçak (Resmî Tarihi), s. 325.

⁵⁶⁶ Şener, M.: *Yön ve Millî Demokratik Devrim Hareketleri*, Türkiye'nin 1960'lı Yılları, Haz. Mete Kaan Kaynar, İstanbul 2017, s. 359.

⁵⁶⁷ Turan, M.: *CHP Yönetiminin Dünya Partileriyle İlişkileri -Yaklaşım, Yöntem ve Tercihler- (1923-1950)*, İstanbul 2017, s. 397.

getirilmiştir.⁵⁶⁸ Gene bu yıllarda siyasette DP geleneğinin ön plana geçmesi ve sol hareketlerin güçlenmesi CHP’de yeni arayışları başlatmıştır. Bu çerçevede devrimcilik ilkesi, sosyal sorunları çözecek dinamik bir siyasi zemin olarak yorumlanmış, halkçılıktan da köylü ve çiftçi anlaşılmıştır. Halkçılık ve devrimcilik ilkelerine yeni bir içerik ve dinamizm kazandırılmak istenmiştir.⁵⁶⁹ Söz konusu dönemde Bülent Ecevit, laiklik, giyim kuşamda batılılaşma gibi faaliyetlerin üst yapı değişimleri olduğunu, devrimlerin Türk halkını sömürülmekten, ezilmekten kurtaramadığını savunmuş, Atatürk devrimlerinin tamamlanmadığını, devrimleri korumak için sürekli devrimler yapılması gerektiğini, tek parti döneminin de yeni devrimler yapabilme gücünü yitirdiğini belirtmiştir. ⁵⁷⁰ CHP Genel Başkanı İsmet İnönü de Ortanın Solu söylemini benimsemiş ancak CHP 1965 ve 1969 seçimlerinde beklediği başarıyı sağlayamamıştır. 12 Mart Muhtırası’ndan sonra Bülent Ecevit İnönü ile anlaşmazlığa düşerek CHP Genel Sekreterliği’nden istifa etmişse de 1972’de İnönü’nün yerine CHP Genel Başkanı olmayı başarmış, takip eden dönemde geniş halk kitlelerinin desteğini sağlayarak 1973 ve 1977 seçimlerinde önemli oranda oy almıştır. CHP’nin 14 Aralık 1974’te toplanan 22. Kurultayında Ortanın Solu kavramının yerine, Ecevit’in nitelendirmesiyle Marksizm’den kaynaklanmayan yerli bir kavram olan “Demokratik Sol” benimsenmiştir.⁵⁷¹ Böylece CHP ve onun ardılı olan partiler sosyal demokrat bir hüviyete bürünmüş ve her ne kadar değişik zamanlarda gel-gitler yaşansa ve zamanla

⁵⁶⁸ Velidedeoğlu’ndan aktaran İncalcık, s. 45.

⁵⁶⁹ İncalcık, s. 48; Halkçılık ve devletçilik ilkelerine sosyal bir içerik kazandırılmaya çalışılmıştır. Örneğin CHP tarafından 1965’te yayımlanan bir kitapçıkta devletçilik ilkesinde şu ifade yer almaktadır: “Türkiye, tok esirlerin veya aç hürlerin diyarı değil, hür ve tok insanların diyarı olmalıdır.”; C.H.P. Genel Sekreterliği Yayın Bürosu: C.H.P.’nin Temel İlkelerinden -Devletçilik -Halkçılık, Ankara 1965, s. 6. Halkçılık ilkesinde de Parti’nin vatandaşlara öğrenmek ve yetişmek, halinden ve geleceğinden emin olmak, sağlık, sosyal adalet ve emniyet içinde çalışmak ve refahlı bir hayat seviyesine ulaşmak hususlarını hak olarak tanıdığı ve bunların gerçekleşmesi yönünde faaliyet göstereceği belirtilmiştir; C.H.P. (1965), s. 19.

⁵⁷⁰ Bülent Ecevit’ten aktaran İncalcık, s. 49-50.

⁵⁷¹ CHP (Fotoğraflarla), s. 169.

CHP’de milliyetçi bir yaklaşım ile laiklik söylemi öne çıksa da sosyal demokrat çizgi günümüze kadar gelmiştir.

Sol Kemalizm akımına gelince, bu akımın hareket noktası Kemalizm’in ilkelerinin Marksist bakış açısı ile yorumlanarak sosyalizme geçişte rehberlik edebilecek hale getirilmesidir. Bu fikir Yön-Devrim Hareketi tarafından dile getirilmiştir.⁵⁷² Sol Kemalizm’in ortaya çıkmasında DP’nin otoriterleşmesine karşı asker ve sivil bürokratların, aydınların, öğrencilerin, işçilerin ve sanayi burjuvazisinin oluşturduğu muhalefet cephesinin rolü büyük olup Yön Dergisi’ni çıkaracak ekip de bu kesimde yerini almıştır.⁵⁷³ Kurucuları Doğan Avcıoğlu, Mümtaz Soysal, İlhami Soysal, İlhan Selçuk, Cemal Reşit Eyüboğlu ve Hamdi Avcıoğlu olan⁵⁷⁴, yazarları arasında Kemalizm’in 1990’lardaki krizini, Kürt meselesine ve laiklik anlayışına yaklaşımını sorunsallaştıracak olan Cahit Tanyol’un da bulunduğu Yön Dergisi⁵⁷⁵, 1961’den 1967’ye kadar –Sıkıyönetim Komutanlığı tarafından kapatıldığı 14 ay hariç- aralıksız yayımlanmıştır.⁵⁷⁶ Bu akıma Kemalizm’i geliştirip genişleterek ondan bütün kültürel alanları kapsayan “pankemalist” bir felsefe, dünya görüşü çıkarmayı amaçlayan Niyazi Berkes de katılmıştır.⁵⁷⁷ Eski TKP’li kadrolardan oluşan Milli Demokratik Devrim Hareketi de 1960’ların ilk yarısında görüşlerini Yön Dergisinde ifade etmiştir.⁵⁷⁸ Önde gelen isimlerinin arasında Mihri Belli, Rasih Nuri İleri olan MDD Hareketi, Kemalizm’e demokratik devrim mücadelesinde taktik ve stratejik olarak

⁵⁷² Atılğan, G.: *Tarımsal Kapitalizmin Sancağı Altında*, Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Siyasal Hayat, Yay. Haz. Gökhan Atılğan, Cenk Saraçoğlu, Ateş Uslu, İstanbul 2015, s. 574

⁵⁷³ Şener (Yön), s. 363.

⁵⁷⁴ Atılğan, s. 572.

⁵⁷⁵ Turan Ö., *Cahit Tanyol*, Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce, Cilt 2, Kemalizm, Ed. Tanıl Bora, Murat Gültekinil, Ahmet İnsel, İstanbul 2009, s. 383, 387.

⁵⁷⁶ Atılğan, s. 572.

⁵⁷⁷ Eliçin, E.T.: *Kemalist Devrim İdeolojisi*, Güncel Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 244.

⁵⁷⁸ Şener (Yön), s. 360.

önem vermiş, Kemalizm'in emperyalizme karşı küçük burjuvaziyi örgütleme ve onu harekete geçirme konusunda Milli Mücadele'de başarılı olduğunu vurgulamıştır.⁵⁷⁹ MDD Hareketi, 1960'ların ikinci yarısından itibaren YDH'den koparak kendi yayın organlarını oluşturmuş ve ayrı bir siyasi hareket haline gelmiştir.⁵⁸⁰ Yön Dergisi'nin Mümtaz Soysal haricindeki kurucuları 1969'da Devrim dergisini çıkarmışlarsa da bu dergi, 12 Mart 1971'den sonra kapatılmıştır.⁵⁸¹

Yöncülere göre Türkiye İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Batı bloğu içerisinde yer alarak kapitalist düzeni benimsemiş, Sovyetler'e cephe almış ve emperyalist devletleri desteklemiştir. Türk burjuvazisi bu sürece destek olmuştur. Bu durum Kemalizm'in temel unsurlarından olan ulusal bağımsızlığa ve ulusal egemenliğe aykırıdır.⁵⁸² Anılan görüşler doğrultusunda ilkeler yeniden yorumlanmıştır. "İnkılapçılık" yerine "devrimcilik" kavramı benimsenerek bu kavrama radikal bir ekonomik ve sosyal düzen değişikliği anlamı yüklenmiştir. Halkçılık sermayedarlara ve büyük toprak sahiplerine karşı, işçi ve köylüden yana politikalar izlenmesi anlamına gelmektedir. Devletçilik, ülkeyi uluslararası kapitalizmin uydusu olmaktan çıkarıp halkçı politikalar izlenmesine yöneliktir. Milliyetçilik ise emperyalizmle mücadelenin ve tam bağımsızlığın dayanağıdır. 1965 seçimlerinde AP'nin büyük çoğunlukla iktidara gelmesiyle Yöncüler emekçi kitlelerin faaliyetleriyle veya onlara dayanarak iktidara gelinemeyeceği, bunun ancak asker-sivil aydınların ihtilali yoluyla mümkün olacağı fikrini benimsemişlerdir.⁵⁸³ Bu akım, halka rağmen halk için fikrinin Recep Peker'den daha sistematize edilmiş ve 1960'ların koşullarına uyarlanmış hali olarak

⁵⁷⁹ Şener (Yön), s. 380-382.

⁵⁸⁰ Şener, s. 360.

⁵⁸¹ Atılğan, s. 574.

⁵⁸² Eliçin, s. 243.

⁵⁸³ Atılğan, s. 574.

eleştirilmiştir.⁵⁸⁴ Kemalizm'i soldan yorumlayan ve düşünsel etkileri günümüze kadar uzanan Uğur Mumcu ile Atilla İlhan'ı da sol Kemalist fikir camiası içinde saymak gerekir.

Sol Kemalistler ile Ortanın Solu hareketi dışındaki devrimci solun Kemalistler ile aynı safta görünmeleri emperyalizm karşıtlığı ortak paydasına dayanan pragmatik bir yaklaşımdan kaynaklanmaktadır ki Mahir Çayan bunu açıkça dile getirmiştir. Çayan'a göre Kemalizm, işgal altındaki bir ülkenin devrimci milliyetçilerinin kurtuluş bayrağı olup onun özü emperyalizme karşı alınan tavidir. Kemalizm'i bir burjuva ideolojisi veya küçük-burjuvazinin ya da asker-sivil zümrenin ideolojisi olarak kabul etmek doğru değildir. Kemalizm, küçük burjuvazinin en sol ve radikal kesiminin milliyetçilik zemininde anti-emperyalist bir tavır almasıdır. Dolayısıyla Kemalizm sol ve milli kurtuluşçuluk olup devrimci milliyetçilerin emperyalizme karşı benimsedikleri radikal politik tavidir.⁵⁸⁵ Bununla birlikte 1970'lerde sol ile Kemalizm ciddi biçimde ayrılmaya başlamıştır. Sol kesim, Mustafa Kemal'in inkılaplarının koruyuculuğu misyonuyla yetinmeyerek Kemalizm'le bağdaşmayacak bir siyasi hareketlilik ve örgütlenme biçimini benimseyip Ortanın Solu Kemalizm'inden uzaklaşmaya başlamış ve bu süreci 15-16 Haziran olaylarıyla 12 Mart darbesi hızlandırmıştır.⁵⁸⁶ 12 Mart döneminde ordunun sol kesim üzerindeki baskıcı uygulamaları, orduya dayanarak iktidara gelinebileceğini savunan Yön-Devrim hareketinin de sonunu getirmiştir. 1970'lerin ikinci yarısında ise Kemalizm, sosyalist-devrimci solun belirli kesimleri tarafından eleştirilmiş olup Kemal Tahir, İdris Küçükömer gibi isimler de bu dönemde Kemalizm'e eleştirel yaklaşmışlardır.

⁵⁸⁴ İnsel (Sosyalist), s. 266.

⁵⁸⁵ Çayan, M.: Kesintisiz Devrim I-II, Toplu Yazılar, İstanbul 2016, s. 302.

⁵⁸⁶ İnsel, (Sosyalist), s. 267.

Sol akımlara ve Kemalizm'in soldan yorumlanmasına tepki olarak gene bu dönemde Kemalizm'in sağ versiyonu ortaya çıkmıştır ki bu gelişme 1982 Anayasası'na zemin hazırlayacaktır. Esasen Kemalizm'in merkez-sağ politikaya uyarlanması DP'nin CHP'den kopması ve daha sonra iktidara gelmesiyle Bayar'ın İnönü'ye Kemalizm üzerinden izlediği politikayla başlamıştır ki⁵⁸⁷ bu sürece yukarıda değinilmiştir. Sonraki dönemde Kemalizm'i milliyetçi-muhafazakar ideolojiyle bütünleştirmeye çalışanlardan önemli bir isim Mümtaz Turhan'dır. Mümtaz Turhan'a göre sol Kemalizm'e karşı Atatürk esas itibariyle milliyetçidir. Türkler, milletleşme ve kültürlerini oluşturma sürecini henüz tamamlamamışlardır.⁵⁸⁸ Sol Kemalizm, Kemalist kalkınma doktrini gibi söylemler, ordu ve CHP'nin içindeki bir kesim tarafından eleştirilmiştir. Bu kesim Kemalizm'in muhafazakâr bir yorumu geliştirilmiştir. Bu yoruma göre “altın çağ” olan Mustafa Kemal'in sağlığında oluşturulan kurumlar korunmalıydı.⁵⁸⁹ 1960'larda yoğunlaşmaya başlayan sol-sağ çatışması ve birleştirici bir unsur olan komünizm karşıtlığı, rejimin bekasından endişe eden kesimleri sağ-Kemalizm'e yönlendirmiştir. Böylece “Ortanın Solu” çizgisinden beri parti içi muhalefette olan Turhan Feyzioğlu ile bir grup CHP'den ayrılmış ve Feyzioğlu önderliğinde CGP kurulmuştur.⁵⁹⁰ Kendilerini milliyetçi-muhafazakar-İslamcı-ölkücü kesimin anti-komünizm anlayışından ayırmak için komünizmle mücadelenin sosyal tedbirlerle ve fakirlikle mücadeleyle olacağını, Atatürk'ün karma ekonomi görüşünün bu politikaları mümkün kıldığını savunmuşlardır.⁵⁹¹ Aydın Yalçın ve

⁵⁸⁷ Bora, T./Taşkın Y.: *Sağ Kemalizm*, Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce, Cilt 2, Kemalizm, Ed. Tanıl Bora, Murat Gültekingil, Ahmet İnsel, İstanbul 2009, s. 531-532.

⁵⁸⁸ Bora/Taşkın, s. 543-544.

⁵⁸⁹ İnsel (Sosyalist), s. 267

⁵⁹⁰ Bora/Taşkın, s. 533, 535.

⁵⁹¹ Bora/Taşkın, s. 536-537.

Coşkun Kırca gibi aydınların da dahil olduğu⁵⁹² sağ Kemalist/Cumhuriyetçi muhafazakar akım, 12 Eylül darbesinden sonra milliyetçi-muhafazakarlığa katılmıştır.⁵⁹³ 1982 Anayasası'nın hazırlanmasında bu kesimin etkisi büyük olacaktır.

ii. Tarihsel Arka Plan-II: 27 Mayıs'tan 12 Eylül'e Kemalizm ve Ordu

TSK'de hakim olan düşünce “Atatürk ilkelerine bağlılık” olmasına karşın 1940-1950 döneminde İsmet İnönü'nün cumhurbaşkanı olması ve Atatürkçülüğe karşı bir düşünce akımının da bulunmaması sebebiyle Harp Okullarının programında “Atatürkçülük” diye bir derse veya doktrine yer verilmemiştir. Böylece “Atatürk ilkelerine bağlılık” militan bir anlayışla değil, özellikle üzerinde durulmadan olağan bir yaklaşım şeklinde benimsenmiştir. 1950'lerde dinci akımların ortaya çıkması, orduyu etkileyerek “Atatürk ilkelerine sahip çıkmak” bu akımlara karşı bir tepki olarak belirmiş ancak bu yönde bir program veya ideolojik çerçeve oluşturulmamıştır.⁵⁹⁴

27 Mayıs 1960 darbesini gerçekleştiren subaylar DP'nin Atatürk devrimlerine özellikle laikliğe karşı olduğunu düşünüyorlar⁵⁹⁵, Atatürk ile kendilerini özdeşleştiriyorlardı.⁵⁹⁶ Bununla birlikte “Atatürkçü reformların” demokratik yöntemlerle gerçekleştirilemeyeceğini, bunun belirli bir süre için otoriter yönetim ile mümkün olacağını düşünen Türkeş ve grubu 13 Kasım 1960'da MBK'den tasfiye edilmişlerdir. Tasfiyeden sonra MBK içinde düşünce ve hareket birliğinin sağlanması mümkün olamamış, Komite'nin içinde çeşitli gruplar ortaya çıktığı gibi orduda da

⁵⁹² Bora/Taşkın, s. 539-540.

⁵⁹³ Bora/Taşkın, s. 540-541.

⁵⁹⁴ Taşkın, Y.: *12 Eylül Atatürkçülüğü ya da Bir Kemalist Restorasyon Teşebbüsü Olarak 12 Eylül*, Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce, Cilt 2, Kemalizm, Ed. T. Bora/M. Gültekinil/A. İnsel, İstanbul 2009, s. 565.

⁵⁹⁵ Akyaz, D.: *Ordu ve Resmi Atatürkçülük*, Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce, Cilt 2, Kemalizm, Ed. T. Bora/M. Gültekinil/A. İnsel, İstanbul 2009, s. 180.

⁵⁹⁶ Aydemir, Ş.S.: *İhtilalin Mantığı*, 7. Baskı, İstanbul 2000, s. 369.

Talat Aydemir liderliğinde Harp Okulu Komitesi, Silahlı Kuvvetler birliği gibi oluşumlarla bir cuntalaşma dalgası başlamıştır. Bu süreçte düşünsel farklılıklar değil CHP karşıtlığı ve yandaşlığı ile şahsi hırs ve öfkeler rol oynamıştır.⁵⁹⁷ Bu çerçevede Talat Aydemir'in darbe girişimlerinin de meşrulaştırılma aracı Atatürkçülüktür⁵⁹⁸ ve Aydemir, giriştiği hareketlerde İnönü'ye karşı Atatürkçülük söylemini kullanmıştır.⁵⁹⁹ Aydemir'in iki darbe girişiminin bastırılması, ordunun hiyerarşi dışı darbeleri önlemeye yönelik tedbirlerinin başarılı olduğunu göstermiştir. Buna rağmen izleyen dönemde yeni bir askeri müdahale ihtimali subaylar tarafından bir koz olarak kullanılmış ve ordu artık kendisini “rejimin bekçisi” olarak kabul etmiştir.⁶⁰⁰

TSK'yı her dönem etkilemiş yekpare bir Kemalizm anlayışı olmadığı gibi üst komuta kademesinin Kemalizm'e yaklaşımı da her dönem aynı değildir.⁶⁰¹ Gerçek Atatürkçülüğün ne olduğu yüksek rütbeli subaylar arasında tartışılmış, Atatürkçülüğün saptırılmasından kaygılanılarak resmi bir Atatürkçülük anlayışı oluşturmak için girişimlerde bulunulmuş, yayınlar yapılmıştır. Ordu tarafından yürütülen Atatürkçülüğü açıklama çabalarında Atatürkçülüğün ideoloji olarak nitelendirilmesinden kaçınılmış olup bunda “ideoloji” kavramının komünizm ve faşizm gibi totaliter/otoriter ideolojileri çağrıştırmasının etkisinin büyüktür.⁶⁰² Zaman içinde sağ ve sol Kemalizm akımları, ordu içinde taraftar bularak çeşitli darbeci yapılanmalar etrafında bir araya gelmişlerdir. Cemal Tural'ın genelkurmay başkanlığı döneminde anti-komünist bir yaklaşım orduda öne çıkmaya başlamış ve sağ Kemalist

⁵⁹⁷ Bora/Taşkın, s. 566-567

⁵⁹⁸ Akyaz, s. 180.

⁵⁹⁹ Öztan, s. 101-102.

⁶⁰⁰ Öztan, s. 113.

⁶⁰¹ Öztan, s. 101-102.

⁶⁰² Akyaz, s. 183-184.

çizgi taraftar toplamıştır.⁶⁰³ 12 Mart 1971 muhtırasına doğru TSK’de üç akım ortaya çıkmıştır. Bu akımlardan ilki Doğan Avcıoğlu’nun deyişiyle “milliyetçi-devrimci” darbe hattıdır. Çeşitli alanlarda radikal reformları öngören bu grup 9 Mart 1971’de darbe yapmayı planlamıştır. Hava Kuvvetleri Komutanı Batur ve Kara Kuvvetleri Komutanı Gürler de bu kesimle ilişki içinde olmakla beraber çeşitli sebeplerle geri çekilmişlerdir.⁶⁰⁴ “9 Martçılar” olarak da adlandırılan bu sol-Kemalist cuntanın darbe girişiminin oryaya çıkması, örgütlenme ve planlarının olmadığı üst komuta tarafından anlaşılması, 12 Mart’ın sebepleri arasındadır.⁶⁰⁵ İkinci kesim Muhsin Batur ve Gürler’in dahil olduğu 27 Mayısçı reformist-kapitalist kesimdir. Üçüncü kesim ise Genelkurmay Başkanı Tağmaç’ın, Cumhurbaşkanı Sunay’ın ve esasen AP’nin de benimsediği otoriter-kapitalist çizgi olup bu kesim reformlardan değil baskı yoluyla asayiş ve düzenin sağlanmasından yanadır. Tağmaç’ın “*İhtilal sol olur, bu sefer 27 Mayıs değil 1917 olur.*” söylemi bu kesimin görüşünü açık şekilde yansıtmaktadır.⁶⁰⁶ Ordudaki bu bölünmüşlüğü, müdahalenin darbe değil muhtıra şeklinde gerçekleşmesinde etkili olduğunu söylemek mümkündür. 12 Mart muhtırasındaki reformların ve anarşinin ortadan kaldırılmasının “Atatürkçü bir görüşle” ele alınması istenmiştir. Bununla birlikte 12 Mart muhtırası ile Kemalizm, komünizme karşı bir panzehir olarak düşünülmüş ve sağcılaşmaya başlamıştır.⁶⁰⁷

12 Mart döneminde yapılan anayasa değişiklikleri parlamentonun özgür irade ve inisiyatifi ile değil TSK’nin mutlak isteği ve baskısı ile gerçekleştirilmiştir. Ayrıca bu

⁶⁰³ Öztan, s. 115.

⁶⁰⁴ Akça, İ.: *12 Mart Askeri Müdahalesi: İthal İkameci Kapitalizm, Sınıf Dinamikleri ve Bürokratik-Otoriterizm*, Osmanlı’dan Günümüze Darbeler, Haz.: Mehmet Ö. Alkan, İstanbul 2017, s. 260-261.

⁶⁰⁵ Öztan, s. 116.

⁶⁰⁶ Akça, s. 260-261.

⁶⁰⁷ Gürpınar, D.: *12 Eylül Rejimi, Kültür Politikaları ve İslam: Bitmeyen Bir Tartışma*, Osmanlı’dan Günümüze Darbeler, Haz.: Mehmet Ö. Alkan, İstanbul 2017, s. 298.

müdahale, 1961 Anayasası'na muhalif olanların aralarındaki çelişkileri bir yana bırakarak anayasa değişikliğinde anlaşmalarına, parlamento içinde ve dışındaki anayasayı destekleyen kesimleri etkisizleştirmelerine neden olmuştur.⁶⁰⁸ Öte yandan 1970'lerin ikinci yarısında yoğunlaşan toplumsal hareketler, kutuplaşma ve sağ-sol çatışmaları 12 Eylül 1980 darbesi ile sonuçlanmıştır. TSK içinde sol Kemalizm'in etkisi de gittikçe azalırken 12 Eylül darbesi Kemalizm'i Türk-İslam sentezi ile yorumlayıp "Atatürkçülük" adıyla yeniden üretmiş ve düşünsel planda önceki müdahalelerden farklı bir çizgiye ulaşmıştır.

iii. Tarihsel Arka Plan-III: "12 Eylül Atatürkçülüğü" ve 1982 Anayasası'na Giden Yol

Kemalizm'in "Atatürkçülük" adı altında 12 Eylül 1980 darbesi ile uğradığı dönüşümü, bu darbenin lideri olan Devlet Başkanı-Genelkurmay ve Milli Güvenlik Konseyi Başkanı Orgeneral Kenan Evren'in görüşlerinden hareketle açıklamak yerinde olacaktır. Evren, 12 Eylül 1980'de televizyondan yayınlanan konuşmasında, bu konuyu şu şekilde ifade etmiştir: *"Aynı dini ve milli değerleri paylaşan Türk vatandaşları siyasal çıkarlar uğruna, çeşitli kamplara bölünmüş ve birbirlerinin kanlarını çekinmeden akıtacak kadar gözleri döndürülerek âdeta birbirlerine düşman edilmişlerdir."*⁶⁰⁹ Buradaki "aynı dini ve milli değerleri paylaşan" ifadesi önemli olup göreceğimiz üzere bu değerler Kemalizm ile özdeşleştirilecektir. Konuşmanın devamında Evren, bu bölünmüşlüğü Atatürk ilke devrimlerine olan bağlılıkla giderilebileceğini vurgulamaktadır: *"Vatandaşlarımızı kaderde, kıvançta ve tasada ortak bir bütün halinde milli şuur ve ülküler etrafında birleştirmenin iç barış ve*

⁶⁰⁸ Tanör, B.: İki Anayasa 1961-1982, 3. Baskı, İstanbul 1994, s. 53.

⁶⁰⁹ Milli Güvenlik Konseyi Genel Sekreterliği, s. 197.

*huzurun sağlanmasında vazgeçilmez faktör olduğu düşüncesiyle, Atatürk milliyetçiliğinden hız ve ilham almanın, politikada ‘Yurtta Sulh, Cihanda Sulh’ ilkesine bağlı kalmanın, milli mücadele ruhunun, millet egemenliğine, Atatürk ilke ve devrimlerine olan bağlılığın tam şuurunu yerleştirmek ve geliştirmekle ülkemize yönelik tehditlerin ulusça göğüsleneneğine inanıyoruz.*⁶¹⁰ Söz konusu cümledeki etrafında birleşilecek olan, Atatürk ilke ve devrimlerinin yanında yer alan “milli şuur ve ülküler”e aykırı akımları Evren nasıl nitelemektedir? 12 Eylül 1981’de radyo ve televizyonda yaptığı konuşmada şunları söylemiştir: “[...] *Türk toplumu birbirine düşman gruplara ve sınıflara bölünerek hassas bir hale getirilmiştir. Bu hassasiyet, 1950’li yıllardan itibaren girmiş olduğumuz demokratik-parlamenter yaşamda, hatalı olarak Atatürk ilkelerinden giderek uzaklaşılması sonucu doğan boşluğun, diğer sapık ideolojilerle doldurulmaya çalışılması ile daha da artmıştır.*⁶¹¹” Gene aynı konuşmada Evren, Atatürk’ün inkılapçılık ilkesini benimseyerek felsefesini katı ve dar kalıplar içinde kalmaktan kurtardığını, faşizm, Nazizm ve komünizm gibi rejimlerin aksine her yeniliğe açık bıraktığını ancak onu aşırı sağa ve sola çekmenin ilkeler arasındaki hassas denge dolayısıyla mümkün olmadığını belirtmiştir. Evren’e göre bu yöndeki girişimler Atatürkçülüğü hiç anlamamak, saptırmak veya sömürmektir.⁶¹²

Evren’in laiklik ve milliyetçilik ile ilgili görüşlerine gelince, 5 Ocak 1981’de 1981 Atatürk Yılı’nın açılışı münasebetiyle TBMM’de yaptığı konuşmada laikliğin dinsizlik olmayıp vicdan özgürlüğü olduğunu, Atatürk’ün İslam’ın akla, bilime ve fenneye uygun olduğunu ifade ettiğini söylemiştir.⁶¹³ Gene aynı konuşmada Atatürk’ün milliyetçilik

⁶¹⁰ Milli Güvenlik Konseyi Genel Sekreterliği, s. 200.

⁶¹¹ Milli Güvenlik Konseyi Genel Sekreterliği, s. 294.

⁶¹² Milli Güvenlik Konseyi Genel Sekreterliği, s. 273.

⁶¹³ Milli Güvenlik Konseyi Genel Sekreterliği, s. 273.

anlayışının bencil, ırkçı, dağıtıcı olmadığını, bütünleştirici olduğunu, kaderde, kıvançta, tasada bir olmanın mutluluğundan doğan yepyeni ve gerçek milliyetçilik olduğunu belirtmiştir.⁶¹⁴ 19 Mayıs 1981’de Gençlik ve Spor Bayramı dolayısıyla Samsun’da yaptığı ve milliyetçilik anlayışına geleneksel unsurları kattığı konuşmada şunları söylemiştir: *“Yüzyıllarca üç kıt’a egemen olmuş ve yönettiği ülkelerde de adaletin en mükemmel örneklerini vermiş olan Türk ulusunun destanlarla dolu tarihini yaratan en önemli etken, yurt, ulus, bayrak sevgisi ile dolu ve gerektiğinde onlar için, bir an bile tereddüt etmeden canını fedaya hazır, geçmişine saygılı, geleneklerine bağlı, geleceğe açık, asalet ve kahramanlık timsali nice nesiller yetiştirmiş olmasıdır.”*⁶¹⁵ 17 Ocak 1981’de Kahramanmaraş’ta halka seslenen Evren, dinimizde mezhepçilik olmadığını, herkesin aynı Allah’a inandığını, tek Peygamberi olduğunu, aynı Kuran’ı kullandığını, mezhepçiliğin sonradan ortaya çıkarıldığını, Atatürk’ün bu ayrılığı önlemek için laiklik ilkesini getirdiğini söylemiştir.⁶¹⁶ 24 Temmuz 1981’de Erzurum’da yaptığı konuşmada da ilk, ortaokullara ve liselere mecburi din dersi konulacağını, bunun laikliğe aykırı olmadığını, bilakis Atatürk’ün dini cehlin elinden alıp ehlin eline vereceğiz diyerek Tevhid-i Tedrisat Kanunu’nu çıkardığını, çocukların cahillerin eline kalmaması için bu derslerin konulacağını, Kur’an kursları ile de amansız mücadele edileceğini ifade etmiştir.⁶¹⁷

Görüleceği üzere Evren’in söylemlerindeki üç unsur Atatürkçülük, milliyetçilik ve İslam’dır.⁶¹⁸ Bu bakımdan darbenin sola ve sosyalizme karşı olduğu açıktır ve bu

⁶¹⁴ Milli Güvenlik Konseyi Genel Sekreterliği, s. 272.

⁶¹⁵ Milli Güvenlik Konseyi Genel Sekreterliği, s. 290.

⁶¹⁶ Milli Güvenlik Konseyi Genel Sekreterliği, s. 279.

⁶¹⁷ Milli Güvenlik Konseyi Genel Sekreterliği, s. 292; Evren’in aktardığımız bütün bu görüşleri 1982 Anayasası’nda somutlaşacaktır. 1982 Anayasasını tanıtmaya konuşmalarında anayasa hükümlerinde somutlaştırarak dile getirecektir.

⁶¹⁸ Evren’in Atatürkçülük konusundaki görüşlerinin 1982 Anayasası’nı tanıtmaya konuşmalarındaki bazı yansımaları için bkz. TBMM Basımevi: Türkiye Cumhuriyeti Devlet Başkanı Orgeneral Kenan

kesim 12 Eylül döneminde ağır şekilde bastırılmıştır. Darbenin sağa yönelik tutumu bakımından çeşitli fikirler öne sürülmektedir. Sol kesim, darbeyi sağcı bir restorasyon hareketi olarak kabul ederken bazı gözlemciler onun katı ideolojisizliği üzerinde durmuşlardır. Darbenin düşünsel zemini üzerinde bir uzlaşma olmayıp farklı kesimler, bu konudaki görüşlerini siyasi tartışmalarda dile getirilmekte hatta günlük konjonktür değiştiğinde buna farklı anlamlar yüklenebilmektedir.⁶¹⁹ 12 Eylül dönemine hakim olan bu düşünsel çerçeve sol ve Kemalist kesimler tarafından “Türk-İslam Sentezi” olarak tanımlanmıştır.⁶²⁰ Esasen Türk-İslam sentezi, ilk olarak 12 Eylül döneminde değil, kurucu başkanı İbrahim Kafesoğlu’nun olduğu dönemde 1970’lerde dile getirilmiştir.⁶²¹ Bu akım esasen 1960’lardan itibaren ideolojik mücadelede MHP tarafından temsil edilen aşırı milliyetçilik ile MSP’nin temsil ettiği İslamcılığı bir araya getirip aralarındaki ayrımı ortadan kaldırmayı amaçlamıştı.⁶²² Devletin kutsallığı, milli birliğin önemi, devlet ile millet arasındaki bağın Müslüman kültürün önemli ögesi olduğu, laiklikle Atatürkçülüğün çelişmediği, “dinci” olmayan ancak dindar bir devlet ve toplumun mümkün olduğu fikirleri Aydınlar Ocağı’nda dile getirilmiştir.⁶²³

Bununla birlikte 12 Eylül’ün düşünsel zeminini, 1970’lerdeki sağcı entelektüellerin siyaset ve toplum anlayışından ayırmak, baskın ulus-devlet anlayışını ifade etmek için “Türk-İslam-Atatürk” sentezi olarak nitelendirmenin daha doğru olduğu belirtilmektedir.⁶²⁴ Bu noktada belirtmek gerekir ki sağ kesim 12 Eylül ile bir düşünsel

Evren’in Yeni Anayasayı Devlet Adına Resmen Tanıtma Programı Gereğince Yaptıkları Konuşmalar, Ankara 1982, s. 30-31; 38-39; 112-113.

⁶¹⁹ Gürpınar, s. 285.

⁶²⁰ Gürpınar, s. 298.

⁶²¹ Gürpınar, s. 286.

⁶²² Dağdelen, s. 119.

⁶²³ Saraçoğlu, s. 787

⁶²⁴ Gürpınar, s. 298.

ilişki kurmayı reddetmektedir. İslamcılar ve dini cemaatler de bu dönemde kovuşturulmuş ve mağdur olmuşlardır.⁶²⁵ MHP ve ülkücüler için de aynı durum geçerlidir.

12 Eylül dönemindeki icraatlara gelince, öncelikle ülkenin tekrar sağ-sol kutuplaşmasına gitmeyecek yönde faaliyetlerde bulunulmuştur.⁶²⁶ Bu dönemde Atatürk imgesi öne çıkarılmış, Evren hemen her konuşmasında Atatürk'ten bahsetmiş, 1981, Atatürk yılı olarak kabul edilmiş ve bu yılın konferanslar, sempozyumlar, yarışma ve törenlerle yurtiçinde ve yurtdışında kutlanmasına karar verilmiştir.⁶²⁷ Kemalizm solu çağrıştırdığından dolayı Atatürkçülük, devrimcilik yerine inkılapçılık ve inkılap tarihi kavramları benimsenmiştir. Ayrıca Atatürk'ün İslam'ı yücelten ve dinin toplumdaki önemini vurgulayan sözleri öne çıkarılmış, dinin toplumsal hayattaki rolünü arttıran faaliyetler Atatürk ile meşrulaştırılmıştır.⁶²⁸ Diyanet İşleri Başkanlığı da sürece dahil edilerek Atatürk'ün dindar bir kimse olarak sunan yayınlar hazırlamıştır.⁶²⁹ 1970'lerde kısmen sola kaymış olan TDK ve TTK'nın özerklikleri kaldırılmış, bu kurumlar sağ-Atatürkçü zeminde yeniden yapılandırılmıştır.⁶³⁰ Bu kurumlar 18 Ağustos 1982'de kabul edilen kanunla Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu'na dönüştürülmüş,⁶³¹ AKDITYK'ye de muhafazakar aydınlar atanmıştır.⁶³² Din dersleri zorunlu hale getirilirken, tarih ders kitapları sağ-muhafazakar isimler tarafından güncellenmiş, müfredat genel olarak ahlaki bir karaktere büründürülmüştür. Darbenin ardından özellikle MEB gibi kuruluşlardan ve

⁶²⁵ Gürpınar, s. 290.

⁶²⁶ Gürpınar, s. 287.

⁶²⁷ Dağdelen, s. 135.

⁶²⁸ Saraçoğlu, s. 787.

⁶²⁹ Gürpınar, s. 297.

⁶³⁰ Gürpınar, s. 286.

⁶³¹ Dağdelen, s. 132.

⁶³² Dağdelen, s. 134.

üniversitelerden sol eğilimli kadrolar uzaklaştırılarak yeni kadrolar oluşturulmuştur.⁶³³ Bu politikaların ve söylemlerin, İslam'ı Cumhuriyet ve Atatürkçülükle bütünleştirerek komünizme ve İran Devrimi'nin ardından yükselmeye başlayan İslamcılığa karşı bir çare olarak düşünüldüğü belirtilmektedir.⁶³⁴ Öte yandan Türk-İslam sentezcisi TKAE (Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü) gibi çevreler “Kürtlerin Türklüğüne” yoğunlaşarak bu yönde eserler hazırlamışlar ve bu tezler AKDITYK tarafından Atatürk milliyetçiliği ile harmanlanmıştır.⁶³⁵

iv. **Kemalizm'in 1982 Anayasasına Yansıma Süreci**

1982 Anayasası'nın başlangıç bölümünde ve çeşitli maddelerinde Kemalizm'in bazı unsurlarına yer verilmiştir. Prof. Dr. Orhan Aldıkaçtı'nın başkanlığındaki Anayasa Komisyonu, Anayasa Tasarısını 4 Ağustos 1982'de Danışma Meclisi'ne sunmuştur. Tasarının genel gerekçesi bulunmamakla birlikte gerekçe olarak kabul edilebilecek Anayasa Komisyonu Raporunda yeni bir anayasaya neden gerek duyulduğu belirtilmiş, 12 Eylül öncesi dönem ve 1961 Anayasası'nın bu dönemdeki rolü üzerinde durulmuş, Kemalizm ile ilgili herhangi bir hususa yer verilmemiştir. Tasarıda başlangıç bölümü de yoktur. Başlangıç bölümünün bulunmaması Danışma Meclisi'nde yoğun tartışmalara sebep olmuş, Anayasa Komisyonu üyelerinden Prof. Dr. Feyzi Feyzioğlu da bu hususla ilgili bir muhalefet şerhi yazmıştır. Üyelerden Prof. Dr. Feyyaz Gölcüklü de basın hürriyeti ile ilgili maddedeki “Atatürk İnkılapları”

⁶³³ Gürpınar, s. 288-289.

⁶³⁴ Gürpınar Doğan, “12 Eylül Rejimi, Kültür Politikaları ve İslam: Bitmeyen Bir Tartışma”, Osmanlı'dan Günümüze Darbeler, Haz. Mehmet Ö. Alkan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2017, s. 295.

⁶³⁵ Bora/Taşkın, s. 580.

ifadesinin belirsiz olduğunu ve maddeden çıkarılması gerektiği yönünde muhalefet şerhi yazmıştır.⁶³⁶

Tasarının, Cumhuriyetin niteliklerini düzenleyen 2. maddesinin gerekçesi şu şekildedir: *“Türkiye Cumhuriyetinin her şeyden önce Atatürk milliyetçiliğine bağlı; yani bütün fertlerinin kaderde, kıvançta ve tasada ortak, bölünmez bir bütün halinde, diğer bir deyişle, millî dayanışma ve adalet anlayışı içerisinde yaşayan bir toplum olduğu açıklanmıştır. Bu toplum, insan haklarına saygılı, başlangıçta belirtilen Atatürk İlkelerine dayanan siyasî rejimler içinde insan haysiyetini en iyi koruyan, gerçekleştiren ve teminat altına alan demokratik rejim benimsenmiştir. Demokratik rejimin de, laiklik ve sosyal hukuk devleti ilkelerine dayandığı belirtilmiştir. Demokrasi, egemenliğin millete ait olduğu bir siyasî rejimdir. Hiçbir zaman dinsizlik anlamına gelmeyen laiklik ise, her ferdin istediği inanca, mezhebe sahip olabilmesi, ibadetini yapabilmesi ve dinî inançlarından dolayı diğer vatandaşlardan farklı bir muameleye tabi kılınmaması anlamına gelir.”*⁶³⁷

5 Ağustos 1982’deki görüşmelerde Aldıkaçtı, başlangıç bölümünü tasarı ile sunmayı düşündüklerini ancak geç kaldıklarını, üyelerin teklif edecekleri ve başlangıç bölümüne dahil olmasını istedikleri önerileri de metne dahil edebileceklerini ifade etmiştir.⁶³⁸ Takip eden günlerdeki görüşmelerde bazı üyeler Atatürk ilkelerinin ayrıntılı şekilde açıklanmasını, sınırlarının çizilmesini, teklif etmişlerdir.⁶³⁹ Milliyetçilikle ilgili tartışmalara gelince, bazı üyeler Atatürk Milliyetçiliği yerine Türk Milliyetçiliği ifadesinin Anayasa’da yer almasını, Türk milliyetçiliğinin bir bütün

⁶³⁶ Danışma Meclisi Tutanak Dergisi, 04.08.1982, C.7, s. 11-69.

⁶³⁷ DMTD, 04.08.1982, C.7, Ek s. 5.

⁶³⁸ DMTD, 05.08.1982, C.7, s. 95-96.

⁶³⁹ DMTD 06.08.1982, C.7, s. 178-179, 10.08.1982, C. 7, s. 307, 12.08.1982, C. 7, s. 479.

olduğunu, Atatürk Milliyetçiliğinin de bu kavram içinde yer aldığını, Atatürk ilke ve inkılaplarına bağlı veya milli devlet denilmesini, buna karşı çıkan üyeler de Türk Milliyetçiliği ile Atatürk milliyetçiliği arasında farkın olmadığını ileri sürmüşlerdir.⁶⁴⁰ Aldıkaçtı, bu eleştirilere cevap olarak kavramların tarif edilmesi ve yorumlanması durumunda Anayasa'nın aşırı şekilde genişleyeceğini, temel ilkelerin mümkün olduğunca kısa ve veciz biçimde ifade edildiğini söylemiştir.⁶⁴¹ Aldıkaçtı'ya göre Atatürk Milliyetçiliği kavramı Türk Milliyetçiliğinin içindedir. Bununla birlikte Birinci Dünya Savaşı'ndan önce parçalanmak üzere olan Osmanlı İmparatorluğu'nu kurtarmak için ortaya çıkan fikir akımları arasında Turancılığın olup "Türk Milliyetçiliği" kavramının aşırı sağda bir milliyetçilik anlayışına yeniden yol açabileceği endişesiyle Anayasa'da Atatürk milliyetçiliği kavramı benimsenmiştir.⁶⁴²

Başlangıç Bölümü 18 Eylül 1982'deki oturumda Danışma Meclisi'ne sunulmuştur. Başlangıç şu şekildedir: *"Tarihi boyunca bağımsız ve hür yaşamış, Atatürk'ün önderliğinde hak ve hürriyetleri için savaşıarak Türkiye Cumhuriyetini kurmuş olan Türk Milleti, Egemenliğin kayıtsız ve şartsız millette olduğuna inanan, adaleti devletin temeli sayan anlayışı; Tüm fertlerini kaderde, kıvançta ve tasada ortak bölünmez bir bütün, imtiyazsız ve sınıfsız kaynaşmış bir kitle halinde toplayan milliyetçiliği; Kutsal din duygularının devlet işlerine ve politikaya karıştırılmasını ve devletin din kurallarına dayandırılmasını reddeden laiklik anlayışı; Yurtta sulh, cihanda sulh ülküsü ve inkılaplarıyla, Çağdaş uygarlık âleminde saygın yerini almıştır. Düşünce hürriyeti ve insanlar arasında karşılıklı saygı ve sevgi ilkelerine dayalı demokrasi rejimi gerçekleştirilirken, Türk Milletinin bağımsızlık ve bölünmezliğini, ülkenin*

⁶⁴⁰ DMTD, 17.08.1982, C. 7, s. 635-674.

⁶⁴¹ DMTD, 17.08.1982, C. 7, s. 674.

⁶⁴² DMTD, 17.08.1982, C. 7, s. 674

*bütünlüğünü, Cumhuriyeti, demokrasiyi korumak ve toplumun huzur ve refahını sağlamak amacı ile Türkiye Cumhuriyeti Kurucu Meclisi tarafından hazırlanan ve Atatürk ilkeleriyle inkılaplarının ve Türk Milliyetçiliğini temel alan, demokratik, laik, sosyal bir hukuk devleti olan Türkiye Cumhuriyetinin temel yönetimini belirleyen bu Anayasa, Türk Milleti tarafından onaylanmış ve demokrasiye âşık vatansever evlatlarının koruyuculuğuna emanet edilmiştir.*⁶⁴³ Orhan Aldıkaçtı, başlangıç bölümünde 12 Eylül’e kasten yer vermediklerini, 12 Eylül’ün Türk Milletinin varlığını, bağımsızlığını, bölünmezliğini kurtaran bir tarih olmakla beraber acı bir tarih olduğunu, 12 Eylül’ü başlangıca koymaktansa bu olayın hedeflerini Anayasada belirtmeyi ve bu hedeflere dayanan Anayasayı ortaya koymayı ve bu ilkeleri duyurmayı uygun bulduklarını ifade etmiştir.⁶⁴⁴ Tartışmalarda “*imtiyazsız ve sınıfsız kaynaşmış bir kitle*” ifadesinin milliyetçilik değil halkçılık ilkesine dahil olduğu dile getirilirken⁶⁴⁵ 12 Eylül’ü meşrulaştıran ifadelerin yer aldığı önerge ise kabul edilmemiştir.⁶⁴⁶ Söz konusu bölüm, diğer bazı önergeler çerçevesinde yeniden düzenlenmiş, 1961 Anayasası’nda yer alan “*milli şuur*” ve “*milli ülküler*” kavramlarını içeren ifadeler bu önergelerle Başlangıç bölümüne konulmuştur.⁶⁴⁷

Anayasa’nın 21 Eylül’de başlayan ikinci görüşmelerde başlangıç koşusunda çeşitli önergeler verilmiş, Atatürk Milliyetçiliği kavramı ile ilgili tartışmalar devam etmiş, önergelerden bazıları dikkate alınmamış ve Anayasa Komisyonu’nun sunduğu metin bazı küçük değişikliklerle kabul edilmiştir.⁶⁴⁸

⁶⁴³ DMTD, 18.09 1982, C. 10, s. 515-516.

⁶⁴⁴ DMTD, 18.09.1982, C. 10, s. 522-523.

⁶⁴⁵ DMTD 18.09.1982, C. 10, s. 524; Bu husus tarihçi Utkan Kocatürk tarafından dile getirilmiştir.

⁶⁴⁶ Bu önergenin sahipleri Mehmet Hazer ile Turgut Kunter’dir; DMTD, 18.09.1982, C. 10, s. 519.

⁶⁴⁷ Anılan ifadelerin yer aldığı önergelerin sahipleri Kazım Öztürk, Mehmet Pamak ve Feyzi Feyzioğlu’dur; DMTD, 18.09.1982, C. 10, s. 516, 517, 520.

⁶⁴⁸ DMTD 21.09.1982, C. 10, s. 536-542, Ek 4.

Milli Güvenlik Konseyi, Danışma Meclisi tarafından sunulan başlangıç bölümünü değil, Başkanlığını Hakim Tümgeneral Muzaffer Başkaynak'ın yaptığı hakim subaylardan oluşan altı üyeli Milli Güvenlik Konseyi Anayasa Komisyonu⁶⁴⁹ tarafından hazırlanan metni bir kelime değişikliği 18 Ekim 1982'de kabul etmiştir.⁶⁵⁰ Kabul edilen metin şu şekildedir:

“Cumhuriyet devrinde benzeri görülmemiş bölücü ve yıkıcı kanlı bir iç savaşın gerçekleşme noktasına yaklaştığı sırada; Türk milletinin ayrılmaz parçası olan Türk Silahlı Kuvvetlerinin, milletin çağrısıyla gerçekleştirdiği 12 Eylül 1980 harekatı sonucunda, Türk Milletinin meşru temsilcileri olan Danışma Meclisince hazırlanıp, Milli Güvenlik Konseyince son şekli verilerek Türk milleti tarafından kabul ve tasvip ve doğrudan doğruya O'nun eliyle vazolunan bu ANAYASA : — Türkiye Cumhuriyetinin kurucusu, ölümsüz önder ve eşsiz kahraman Atatürk'ün belirlediği milliyetçilik anlayışı ve O'nun inkılâp ve ilkeleri doğrultusunda; — Dünya milletler ailesinin eşit haklara sahip şerefli bir üyesi olarak; Türkiye Cumhuriyetinin ilelebet varlığı, refahı, maddi ve manevî mutluluğu ile çağdaş medeniyet düzeyine ulaşma azmi yönünde; — Millet iradesinin mutlak üstünlüğü, egemenliğin kayıtsız şartsız Türk Milletine ait olduğu ve bunu mület adına kullanmağa yetkili kılınan hiçbir kişi ve kuruluşun, bu Anayasada gösterilen hürriyetçi demokrasi ve bunun icaplarıyla belirlenmiş hukuk düzeni dışına çıkamayacağı; Kuvvetler ayrımının, Devlet organları arasında üstünlük sıralaması anlamına gelmeyip, belli Devlet yetkilerinin kullanılmasından ibaret ve bununla sınırlı medenî bir işbölümü ve işbirliği olduğu ve

⁶⁴⁹ Komisyon'un diğer üyeleri Hv. Hak. Kd. Albay Zeki Güngör, Hak. Kd. Albay İsmet Onur, Hak. Kd. Albay İlhan Köseoğlu, Hak. Kd. Albay Feridun Balatlıoğlu ve Hak. Albay Ersin Eserol'dur; MGKTD, 18.10.1982, C. 10, s. 93.

⁶⁵⁰ Milli Güvenlik Konseyi Tutanak Dergisi, 18.10.1982, Cilt 7, s. 405, Ek Bölüm, s. 95.

üstünlüğün ancak Anayasa ve kanunlarda bulunduğu; — Hiçbir düşünce ve mülahazanın Türk millî menfaatlerinin, Türk varlığının Devleti ve ülkesiyle bölünmezliği esasının, Türklüğün tarihî ve manevî değerlerinin, Atatürk milliyetçiliği, ilke ve inkılâpları ve medeniyetçiliğinin karşısında korunma göremeyeceği ve lâiklik ilkesinin gereği kutsal din duygularının, Devlet işlerine ve politikaya kesinlikle karıştırılmayacağı; — Her Türk vatandaşının bu Anayasadaki temel hak ,ve hürriyetlerden eşitlik ve sosyal adalet gereklerince yararlanarak milli kültür, medeniyet ve hukuk düzeni içinde onurlu bir hayat sürdürme ve maddi ve manevî varlığını bu yönde geliştirme hak ve yetkisine doğuştan sahip olduğu; — Topluca Türk vatandaşlarının millî gurur ve iftiharlarda, millî sevinç ve kederlerde, millî varlığa karşı hak ve ödevlerde, nimet ve külfetlerde ve millet hayatının her türlü tecellisinde ortak olduğu, birbirinin hak ve hürriyetine kesin saygı, karşılıklı içten sevgi ve kardeşlik duygularıyla ve «Yurtta sulh, cihanda sulh» arzu ve inancı içinde, huzurlu bir hayat talebine hakları bulunduğu; FİKİR, İNANÇ VE KARARIYLA anlaşılacak, sözüne ve ruhuna bu yönde saygı ve mutlak sadakatle yorumlanıp uygulanmak üzere, TÜRK MİLLETİ TARAFINDAN , demokrasiye âşık Türk evlatlarının vatan ve millet sevgisine emanet ve tevdi olunur.”

Başlangıç bölümünde 23.07.1995 tarih ve 4121 sayılı Kanun’un 1. maddesiyle yapılan değişiklikle 12 Eylül’ü meşrulaştıran ifadeler metinden çıkarılacak ve metin sadeleştirilecektir. 03.10.2001 tarih ve 4709 sayılı Kanun ile de metindeki bazı ifadeler çıkartılacak bazıları ise değiştirilecektir.

Başlangıç Bölümü dışında 1982 Anayasası'nın çeşitli maddelerinde de “*Atatürk ilke ve inkılapları*” ifadesi geçmektedir.⁶⁵¹ Bu maddelere Kemalizm'in ilkelerinin anayasalara yansımaları ile ilgili alt bölümde değinilecektir.

Kemalizm'in 1982 Anayasası'na yansımalarının 1961 Anayasası'ndaki durumdan çeşitli farkları bulunmaktadır. Bu farklar, her iki anayasayı hazırlayan asli kurucu iktidarın kendisini Kemalizm ile ne yönden meşrulaştırdığı ile ilgilidir. 1961 Anayasası'nı hazırlayan asli kurucu iktidara göre DP'nin demokrasiden uzaklaşması, hak ve hürriyetleri ortadan kaldırarak otoriter bir rejime yönelmesi, onun Kemalizm'den de uzaklaşması anlamına gelmektedir. DP'nin izlediği çeşitli politikalar da laiklik ilkesine aykırı görülmüştür. Söz konusu bakış açısı Kemalizm'i özgürlükçü ve demokratik bir akım olarak öne çıkarmıştır. Milliyetçilik ilkesi ile ilgili bazı tartışmalar dışında Kemalizm'in içeriği ile ilgili konular gündemde fazla yer işgal etmemiştir. Kemalizm'e aykırılık konusu, daha çok otoriterleşme, çoğulcu-çoğunlukçu demokrasi, iktidarın sınırlandırılması, egemenliğin kullanılması konuları ile ilgili bir sorun şeklinde belirmiştir.

1982 Anayasası'nı hazırlayan asli kurucu iktidara hakim olan düşünceye göre ise Türk Milleti, çeşitli siyasi çıkarları uğruna Türkiye Cumhuriyeti'ni yıkmayı hedefleyen politikalar izleyen kesimler tarafından Atatürk ilkelerinden uzaklaştırılmış, çeşitli “zararlı ideolojileri” benimseyerek kutuplaşmış ve ülke bölünme noktasına gelmiştir. Bu süreçte siyasi iktidarlar bir varlık gösterememişlerdir. Böyle bir durumun bir daha yaşanmasını önlemek için toplumu Atatürk ilkeleri etrafında toplayacak önlemler alınmalı, Kemalizm de zararlı ideolojiler tarafından saptırılamayacak şekilde yeniden

⁶⁵¹ Bkz. 1982 Anayasası md. 42, 58, 81, 103, 134, geçici madde 2.

tanımlanmalıdır. Bunda 1961'den 1980'e kadar tek bir Kemalizm anlayışının olmamasının da rolü vardır. Böylece Kemalizm, 1982 Anayasası'nı hazırlayan asli kurucu iktidar tarafından "Atatürkçülük" olarak ortaya konularak 1982 Anayasası'na yansıtılmıştır. Bu yansımayı iki şekilde ele almak mümkündür: İlk olarak 12 Eylül yönetiminin benimsediği Türk-İslam-Atatürk sentezi fikrine uygun olarak "*milli şuur, milli ülkü, kutsal devlet*" gibi kavramlara Kemalizm'e refakat edecek şekilde yer verilmiştir. Bunların çeşitli bakış açıları ile Kemalizm'in içinde ya da dışında değerlendirilmesi mümkündür. İkinci olarak toplumun zararlı ideolojiler karşısında Atatürkçülük etrafında birleşmesi istendiğinden 12 Eylül'ün oluşturduğu Atatürkçülüğü kitlelere yayması beklenen ADYTK'yı düzenleyen madde gibi bazı maddeler de yer almıştır. Öte yandan 12 Eylül darbesinden önceki dönemde yaşanan siyasi şiddet olayları ve toplumdaki kutuplaşma, devletin ve milletin bölünmez bütünlüğü ilkesinin Anayasa'da daha fazla vurgulanmasına, "Yüce Devlet" gibi demokrasiyle bağdaşmayan, katı ifadelerle yer verilmesine sebep olmuştur. Bütün bunlardan dolayı Kemalizm'e 1961 Anayasası'ndan daha çok yer verilmişse de Kemalizm'in gene ayrıntılı bir tanımı yapılmamış, Kemalizm çerçeve ilkeler bütünü karakterini muhafaza etmiştir. Üyelerin de Kemalizm'in bazı ilkeleri üzerinde hemfikir olmadığı görülmektedir. Kemalizm ile ilgili düzenlemelerin, demokrasi açığı yönünden eleştirilmesi mümkündür.

VI- Kemalizm'in İlkelerinin 1961-1982 Anayasalarına ve Anayasa Mahkemesi Kararlarına Yansıması

A. Cumhuriyetçilik

Belirtildiği üzere CHP'nin 1947'ye kadarki programlarında cumhuriyetin milli egemenliği en emin ve iyi şekilde temsil eden ve uygulayan devlet şekli olduğu ve

cumhuriyetin Parti tarafından her tehlikeye karşı her vasıta ile korunacağıının öngörülmesiyle yetinilmiş ve onun niteliklerine yer verilmemiş⁶⁵², 1947 Programı’nda cumhuriyet rejiminin “demokrasi esasına” dayandığı hususu eklenmiştir.⁶⁵³

Cumhuriyet, 1961 ve 1982 anayasalarının başlangıç bölümünde ve 1. maddesinde devlet şekli olarak yer almış, her iki anayasanın 2. maddesinde cumhuriyetin nitelikleri düzenlenmiştir. Devlet şeklinin cumhuriyet olduğu hakkındaki maddenin değiştirilemeyeceği hükme bağlanmış (1961 AY md. 9; 1982 AY md. 4), 1982 Anayasası’nda cumhuriyetin niteliklerini düzenleyen 2. maddesi de değiştirilemez hükümler kapsamına alınmıştır. Cumhuriyetin korunması, iki anayasada da çeşitli hak ve hürriyetlerin sınırlandırılması sebebi olarak öngörülmüş, “*cumhuriyet ilkeleri*”ne de bazı maddelerde atıf yapılmıştır. Yasama, yürütme ve yargı organlarına da 1961 Anayasası’nda “*Cumhuriyetin temel kuruluşu*”, 1982 Anayasası’nda “*Cumhuriyetin Temel Organları*” başlıklı bölümlerde yer verilmiştir.

Her iki anayasanın 2. maddesinde yer alan cumhuriyetin nitelikleri ve maddenin gönderme yaptığı başlangıç bölümlerindeki milliyetçilik, laiklik, devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü, “*Yurtta Sulh Cihanda Sulh*” gibi prensipler başka ilkeleri ilgilendirmektedir. Eşitlik ise halkçılık ilkesinde yer almaktaysa da bu kavramın cumhuriyetçiliğin kapsamında değerlendirilmesi mümkündür (1961 AY md. 12, 1982 AY md. 10; “*Kanun önünde eşitlik*” şeklinde düzenlenmiştir). Bundan başka söz konusu ilke ile doğrudan ilişkili diğer iki kavram egemenlik ve demokrasidir. Millet egemenliği (1961 AY başlangıç bölümü, md. 4, 1982 AY başlangıç bölümü md.

⁶⁵² C.H.F. (1931), s. 31; C.H.P. (1935), s. 6-7; C.H.F. (1939), s. 5-6; Cumhuriyet Halk Partisi (1943), s. 4.

⁶⁵³ C.H.P. (1947), s. 6.

6 ve her iki anayasada egemenliğin kullanılması ilgili maddeler), demokratik devlet ilkesi (1961 ve 1982 AY başlangıç bölümü, md. 2; ayrıca bu ilkeyi tamamlayan, temel hak ve hürriyetler ile siyasi patilerle ilgili hükümler vardır).

Bununla birlikte AYM'nin her iki konuyla ilgili kararlarını cumhuriyetçilik kapsamında ele alıp Mahkeme'nin Kemalist bir cumhuriyetçilik anlayışı olup olmadığını değerlendirmek mümkün değildir. Çünkü her üç kavramdan hareketle cumhuriyetçilik ilkesinin salt Kemalizm'e özgü bazı unsurlarının olduğunu söylemek olanaksızdır.⁶⁵⁴ Bir başka deyişle cumhuriyetçilik ilkesi, "Anayasa Mahkemesi eşitlik anlayışı bakımından Kemalist cumhuriyetçi, egemenlik yönünden ise değildir" gibi değerlendirmelere imkân verecek ölçütler sunmamaktadır.⁶⁵⁵ Adı cumhuriyet olan bütün rejimlerin, Kemalist cumhuriyetçiliğin niteliklerinden olan milli egemenlik, demokrasi gibi niteliklere sahip olmadığı, AYM kararlarının da bu bakımdan değerlendirilmesi gerektiği savunulabilir. Bununla birlikte böyle bir değerlendirme, çok geniş bir alanı ilgilendirdiğinden konuyu Kemalizm'den uzaklaştırır ve belirsizleştirir.⁶⁵⁶ Cumhuriyetin korunması ile ilgili sınırlandırma sebebiyle bağlantılı kararlar bakımından da aynı durum söz konusudur.

⁶⁵⁴ Kemalizm'in ortaya konulduğu dönemdeki uygulamalardan birisi olan kuvvetler birliği esası ile egemenliğin halkta olması şeklinde tanımlanan ve halkçılık ile aynı anlamda kullanılan ancak bu ilkenin içinde düzenlenmemiş olan demokrasi anlayışı, burada kast edilmemektedir. Söz konusu demokrasi anlayışı, demokrasiyi seçimlere indirgemektedir; Âfetinan (Medeni Bilgiler), s. 38. Kuvvetler birliği esası 1961 Anayasası ile terk edilmiş, halkçılıkla özdeşleştirilmiş demokrasi anlayışı da çok partili yaşama geçişten sonra dile getirilmemiştir.

⁶⁵⁵ Bu tespitin bir istisnası, AYM'nin sınıf tahakkümünün milli egemenlikle bağdaşmayacağını belirttiği karardır. AYM'ye göre sınıf tahakkümü durumunda egemenlik millette değil, hükmeden sosyal sınıfta olacaktır; E. 1963/173 K. 1965/40 (AMKD 4, s. 300).

⁶⁵⁶ Bununla birlikte, ilgili alt bölümde belirttiğimiz gibi Mustafa Kemal, cumhuriyetten esasen monarşi karşıtlığını anlamaktadır. Bu husus ile ilgili bazı ifadeler, başka bazı ilkeler çerçevesinde AYM kararlarında yer almaktadır. Örneğin AYM'ye göre "*Millet, egemenliğini kullanırken (anayasada öngörülen) kayıt ve şartlara uygun davranmak durumundadır. Buradaki kayıtsız şartsız oluş, egemenliğin millete ait oluşu bakımındandır. Millet, egemenliğini monarşik, aristokratik, dinsel ve benzeri herhangi bir otorite ile paylaşmayacaktır. Başka hiçbir otorite ile paylaşılmayan egemenlik bölünmezdir ve tümüyle millete aittir.*"; E. 1997/2 K. 1999/1 (SPK, AMKD 37/2, s. 806).

B. Milliyetçilik

AYM kararlarına en çok yansımış olan ve AYM'yi Kemalist olarak nitelendirmeye imkân veren ilke milliyetçiliktir. Bu ilkenin 1961 ve 1982 anayasalarının alınmasında tartışmalar olmuş, her iki anayasayı hazırlayan asli kurucu iktidarların Kemalist milliyetçilik anlayışlarındaki farklılık, anayasalara yansımıştır ancak bu konuya ileride değinilecektir. Milliyetçiliğin unsurları ve anayasalara yansımaları şu şekildedir:

- a. Adlandırma: “*Türk Milliyetçiliği*” (1961 Anayasası, başlangıç bölümü), “*Atatürk'ün belirlediği milliyetçilik anlayışı*”, “*Hiçbir faaliyetin [...] Atatürk milliyetçiliği [...] karşısında koruma göremeyeceği [...]*” (1982 AY başlangıç bölümü), “*Atatürk milliyetçiliğine bağlı*” devlet (1982 AY md. 2). Ayrıca 1961 Anayasası'nda milliyetçilik, cumhuriyetin nitelikleri arasında “*milli devlet*” şeklinde formüle edilmiştir (1961 AY md. 2).
- b. İdeal ortaklığına dayalı millet anlayışı: “*Bütün fertlerini, kaderde, kıvançta ve tasada ortak, bölünmez bir bütün halinde, millî şuur ve ülküler etrafında toplayan ve milletimizi [...]*” (1961 AY başlangıç bölümü), “*Topluca Türk vatandaşlarının millî gurur ve iftiharlarda, millî sevinç ve kederlerde, millî varlığa karşı hak ve ödevlerde, nimet ve külfetlerde ve millet hayatının her türlü tecellisinde ortak olduğu [...]*” (1982 AY başlangıç bölümü).⁶⁵⁷

⁶⁵⁷ AYM'nin bu yönde yaptığı bir milliyetçilik tanımı şöyledir: “*Atatürk Milliyetçiliği, ayrımcı ve ırkçı bir kavram değil, Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran Türk halkının, kökeni ne olursa olsun, devlet yönünden tartışmasız eşitliği, içtenliktir birliği ve birlikte yaşama istencini içeren çağdaş bir olgudur.*”; E. 1992/1 K. 1993/1 (SPK, AMKD 29/2, s. 1159). AYM, bazı kararlarında da ırkçılık, Turancılık veya bir din ve mezhep doğrultusunda bütünleşmeyi amaçlayan inanışların Türk milliyetçiliğinin dışında olduğunu ifade etmiştir; E. 1973/38 K. 1975/23 (AMKD 13, s. 247), E. 1979/31 K. 1980/59 (AMKD 18, s. 372). Böyle bir anlayışın sebebini de şöyle açıklamıştır: “*Yine geçmişte «panislamist» ve «panturannist» görüşlerin neden olduğu acı deneyimleri yaşamış olan Türk Ulusunun, din, dil, ırk ve mezhep gibi*

- c- Vatandaşlığa dayalı millet anlayışı: “*Türk Devletine vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkes Türktür.*” (1961 AY, md. 54; 1982 AY md. 66).
- d- Devletin ve milletin bölünmez bütünlüğü: “*Bütün fertlerini [...] bölünmez bir bütün halinde [...] milli birlik ruhu içinde* (1961 AY başlangıç bölümü), “*Yüce Türk Devletinin*⁶⁵⁸ *bölünmez bütünlüğünü belirleyen bu Anayasa*”, “[...] *Türk varlığının, Devleti ve ülkesiyle bölünmezliği esasının [...]* (1982 AY başlangıç bölümü), “*Türkiye Devleti, ülkesi ve milletiyle bölünmez bir bütündür.*” (1961, 1982 AY md. 3). Devletin ve milletin bölünmez bütünlüğü unsurunu işaret eden diğer kavramlar şunlardır: “*Millî Mücadele ruhu*” (1961 AY başlangıç bölümü)⁶⁵⁹, “*millî dayanışma*⁶⁶⁰” (1961, 1982 AY başlangıç bölümü; 1982 AY md. 2, 81, 103), “*milletçe dayanışma ve bütünleşme*”

esaslara dayalı ayrılık çabalarına ödün vermeyen birleştirici ve toplayıcı bir «Milliyetçilik» anlayışına Anayasa'nın Başlangıç hükümleri arasında yer vermesi, İmparatorluktan ulusal devlete dönüşmüş bir toplumun bilinçli bir davranışdır.”; E. 1979/1 K. 1980/1 (SPK, AMKD 18, s. 27).

⁶⁵⁸ Bu ifade, değişiklikten önce “*kutsal devlet*” şeklindeydi.

⁶⁵⁹ Mustafa Erdoğan’a göre bu kavramın, ulusal bağımsızlığı vurgulayacak şekilde ve dış baskılara direnilmesine işaret edecek şekilde yorumlanabilmesi mümkünse de bu dönemdeki “*direnışçi vatanseverlik ruhu*”nun olağan dönemler bakımından bir geçerliliği yoktur. Bu kavram, “*Millî Mücadele Ruhu*”na sahip kişilere, “*Atatürk Devrimi karşıtları*”na yönelik bir misyon yüklemekte ve anayasa koyucunun toplumu “*potansiyel bir savaş alanı*” olarak gördüğünü kanıtlamaktadır; Erdoğan (Anayasa), s. 90. Kanımızca bu kavram, Millî Mücadele’nin bütün millet tarafından topyekün şekilde gerçekleştirildiğini hatırlatarak milli birlik ve beraberliği ifade etmekten öte bir anlam taşımamaktadır. Nitekim AYM’ye göre “*Millî mücadele ruhu, bütün milletin vatanı kurtarma çabasında el birliği yapması ve her türlü fedakârlığa seve seve katlanması anlamını taşır. Belli bir sınıfın tahakkümünü tesis etme çabalarının yaratacağı kin yüzünden millî mücadele ruhu da sarsılacaktır.*”; E. 1963/173 K. 1965/40 (AMKD 4, s. 300), E. 1979/31 K. 1980/59 (AMKD 18, s. 364).

⁶⁶⁰ “*Millî dayanışma*” kavramının dayanışmacı milliyetçilik ve korporatizm anlayışını yansıttığı (Erdoğan [Anayasa], s. 94), halkçılık ilkesinin bir yansıması olduğu (Parla [Anayasalar], s. 38-39) belirtilmiştir. Kanımızca bu ifade halkçılık ilkesini işaret etmekteyse de bir yönüyle milli birlik anlayışını yansıtmakta ve milliyetçilikle ilgili bir kavram haline gelmektedir. AYM de söz konusu kavramı bir kararında bu şekilde kullanmıştır: “*Anadolu’da yaşayanlar tarihin geçmiş günlerinde olduğu gibi, o karanlık günlerinde bölücü propaganda ve desteklere kapılmadan, kendi özgür istençleriyle ve ortak istekleriyle, çağların yarattığı ortak kültürde birleşmeyi ve Türk Ulusu’nu oluşturmayı sağlamışlardır. Bu olgu, bugün de Ulusça bağlı olunan bir tür ulusal ant ve toplumsal bir uzlaşmadır. Yasama, yürütme ve yargı organlarıyla yönetim görevlerinde, yerleşimde, çalışma yaşamında, temel hak ve özgürlüklerde, her konuda ve her yerde eşitliği kabul eden bu tarihsel dayanışma, kaynaşma ve oluşum, Kurtuluş Savaşı’nda zafere ulaşmayı, ülkesi ve ulusuyla bölünmez bir bütün olan Türkiye Cumhuriyeti Devleti’ni kurmayı başarmıştır.*”; E. 1992/1 K. 1993/1 (SPK, AMKD 29/2, s. 1160). Aynı kararda AYM, halkçılığın unsurlarından olan eşitliği ve dayanışmayı şu şekilde vurgulamıştır: “*Eşitlikçi ve birleştirici içeriğiyle çağdaş anlayışı yansıtan Atatürk Milliyetçiliği toplumsal dayanışmanın güvencesidir.*”; E. 1992/1 K. 1993/1 (SPK, AMKD 29/2, s. 1162). Bu hususa, halkçılık ilkesi ile ilgili alt bölümde de değinilecektir.

(1982 AY md. 136). Ayrıca devletin ve milletin bütünlüğü, her iki Anayasa’da çeşitli hak ve özgürlüklerin sınırlandırılması sebebi ve siyasi partilerin tüzük, program ve faaliyetlerine yönelik bir kısıtlama olarak öngörülmüştür.

- e- Çağdaşlaşmaya yönelik milliyetçilik anlayışı:⁶⁶¹ “*çağdaş medeniyet düzeyine ulaşma azmi yönünde [...]*” (1982 AY başlangıç bölümü).
- f- Saldırgan ve radikal olmayan milliyetçilik anlayışı: “*Dünya milletleri ailesinin eşit haklara sahip şerefli bir üyesi olarak*” (1961, 1982 AY başlangıç bölümü).
- g- Barışçılık: “*Yurtta Sulh, Cihanda Sulh [...]*” (1961, 1982 AY başlangıç bölümü).
- h- Milliyetçilik ilkesi ile dolaylı şekilde ilişkilendirilebilecek kavram: “*Türk milli menfaatleri*” (1982 AY başlangıç bölümü).
- i- Kısıtlamalar: Siyasi partilerin tüzük, program ve faaliyetlerine yönelik kısıtlama (1961 AY md. 57/1; 1982 AY md. 68/4), sendika ve üst kuruluşlarının tüzükleri, yönetim ve faaliyetlerine yönelik kısıtlama (1982 AY md. 51/6; Cumhuriyetin temel nitelikleri kapsamında).

AYM, devletin ülkesi ve milleti ile bölünmez bütünlüğü prensibini katı şekilde uygulayarak birçok siyasi partiyi kapatmıştır. Bunların çoğunluğu Kürt siyasi hareketinin temsilcisi olan,⁶⁶² bir kısmı da Kürt kökenli vatandaşlara bazı haklar

⁶⁶¹ Çağdaşlaşma unsuru laiklik ve inkılapçılık ilkeleri kapsamında da yer almakta olup bu unsur, anılan iki ilke çerçevesinde de ele alınacaktır. AYM’nin çağdaşlaşmayı ve laikliği milliyetçilikle bütünleştiren bir milliyetçilik tanımı şöyledir: “*Ulusal bütünlüğün temeli, ortak kültüre, laiklik ilkesiyle akla, bilime ve özgür sağduyuya, adalete dayanan "Atatürk Milliyetçiliği'dir.*”; E. 1992/1 K. 1993/1 (SPK, AMKD 29/2, s. 1161).

⁶⁶² E. 1992/1 K. 1993/1 (SPK [Halkın Emek Partisi], AMKD 29/2, s. 924); E. 1993/1 K. 1993/2 (SPK [Özgürlük ve Demokrasi Partisi], AMKD 30/2, s. 841); E. 1993/3 K. 1994/2 (SPK [Demokrasi Partisi], AMKD 30/2, s. 1061); E. 1997/2 K. 1999/1 (SPK [Demokratik Kitle Partisi], AMKD 37/2, s. 719), E. 1999/1 K. 2003/1 (SPK [Halkın Demokrasi Partisi], AMKD 39/2, s. 814); E. 2002/1 K. 2008/1 (SPK [Hak ve Özgürlükler Partisi], AMKD 45/4, s. 2077), E. 2007/1 K. 2009/4 (SPK [Demokratik Toplum Partisi], AMKD 46/4, s. 1801). Kürt siyasi hareketi ile ilgili kapsamlı bir derleme için bkz. Ersanlı, B./Özdoğan, G.G./Uçarlar, N. (Der.): Türkiye Siyasetinde Kürtler Direniş, Hak Arayışı, Katılım, İstanbul 2016.

tanınmasını savunan sosyalist partilerdir.⁶⁶³ Kapatılan partilerden bir tanesi de sosyal demokrat çizgidedir.⁶⁶⁴ AYM, söz konusu partilerin kapatılmasında ana dil, federal yapı, azınlık yaratılması yasağı, bölücülük propagandası gibi Siyasi Partiler Kanunu'nda da yer alan ve burada ayrıntısına girmenin gereksiz olduğu çok çeşitli argümanlar kullanmış, bunlar arasında 1990'larda formüle ettiği "*Devlet 'TEK'tir, ülke 'TÜM'dür, ulus 'BİR'dir.*" şeklindeki şablona birçok kararında yer vermiştir.⁶⁶⁵ AYM'ye göre "*Siyasî partilerin, çalışmalarında devletin ülkesi ve ulusu ile bölünmezliği temel kuralına uymaları, ülkenin ya da ulusun bir bölümünün bugünkü bütünlüğünü bozarak ayrılması sonucunu doğrudan doğruya veya dolayısıyla doğurabilecek her türlü eylemden ve propagandadan kaçınıp çalışmalarını bu bütünlüğü daha da pekiştirecek biçimde yürütmeleri demektir. Bunun sonucu da ülke ve ulus bütünlüğünü zedeleyebilecek olan her türlü yazı, söz ve davranışın siyasal partiler için yasak olmasıdır. Anayasa ve Siyasî Partiler Yasası'na göre, ırk ayrımcılığı ve bu yolla ülkeyi parçalama bir siyasal partinin dayanağı, amacı ve ereği olamaz. Devletin bütünlüğünü koruması en doğal hakkı ve ödevidir.*"⁶⁶⁶

AYM, siyasi partilerin federal devlet yapısını savunmalarını da kapatma sebebi olarak kabul etmiştir. AYM, bu konudaki çeşitli kararlarında şablon şeklindeki şu gerekçeyi ifade etmiştir: "*Tekil devlet esasına göre düzenlenen Anayasa'da federatif devlet sistemi benimsenmemiştir. Bu nedenle Siyasal partiler, Türkiye'de federal sistem*

⁶⁶³ E. 1971/3 K. 1971/3 (SPK [Türkiye İşçi Partisi], AMKD 9, s. 80); E. 1979/1 K. 1980/1 (SPK [Türkiye Emekçi Partisi], AMKD 18, s. 3); E. 1990/1 K. 1991/1 (SPK [Türkiye Birleşik Komünist Partisi], AMKD 27/2, S. 885); E. 1991/2 K. 1992/1 (SPK [Sosyalist Parti], AMKD 28/2, s. 696); E. 1993/2 K. 1993/3 (SPK [Sosyalist Türkiye Partisi], AMKD 30/2, s. 936); E. 1993/4 K. 1995/1 (SPK [Sosyalist Birlik Partisi], AMKD 33/2, s. 548); E. 1996/1 K. 1997/1 (SPK [Emek Partisi], AMKD 34/2, s. 679).

⁶⁶⁴ E. 1995/1 K. 1996/1 (SPK [Demokrasi ve Değişim Partisi], AMKD 33/2, s. 638).

⁶⁶⁵ E. 1991/2 K. 1992/1 (SPK, AMKD 28/2, s. 803); E. 1992/1 K. 1993/1 (SPK, AMKD 29/2, s. 1099, 1166); E. 1993/1 K. 1993/2 (SPK, AMKD 30/2, s. 886, 912); E. 1993/2 K. 1993/3 (SPK, AMKD 30/2, s. 1022); E. 1993/3 K. 1994/2 (SPK, AMKD 30/2, s. 1199).

⁶⁶⁶ E. 1993/2 K. 1993/3 (SPK, AMKD 30/2, s. 1026).

*kurulmasını savunamazlar. Devlet yapısında "bölünmez bütünlük" ilkesi; egemenliğin, ulus ve ülke bütünlüğünden oluşan tek bir devlet yapısıyla bütünleşmesini gerektirir. Ulusal devlet ilkesi, çok uluslu devlet anlayışına olanak vermediği gibi böyle düzende federatif yapıya da olanak yoktur. Federatif sistemde federe devletler tarafından kullanılan egemenlikler söz konusudur. Tekil devlet sisteminde ise, birden çok egemenlik yoktur.*⁶⁶⁷

AYM, bazı kararlarında da çeşitli düşünceleri milli birliğe aykırı olarak görmüştür. “27 Devrimi’nin” ve Yüksek Adalet Divanı’nın kararlarının eleştirilmesi⁶⁶⁸, sınıf tahakkümünü sağlamaya veya komünizme yönelik propaganda yapılması buna örnektir.⁶⁶⁹ AYM’ye göre “Gerçekten sosyal bir sınıfın, diğer sosyal sınıflar üzerinde tahakkümü durumunda ulusun bütün bireylerinin kader, kıvanç ve tasa ortaklığının yerini sınıflara özgü ayrı kıvanç ve tasalar alacağından, Anayasanın bu konularda öngördüğü birlik yıkılacaktır. Sınıflar arasındaki bu tür mücadele, milli birliği zedeleyecek ve yurt içindeki barış ve sükûnu bozacaktır. Sınıf tahakkümünü kurmak yolundaki bu çatışmalar millî mücadele ruhunu ve Atatürk devrimlerine bağlılık bilincini de kökünden sarsacaktır.”⁶⁷⁰

⁶⁶⁷ E. 1991/2 K. 1992/1 (SPK, AMKD 28/2, s. 804-805); E. 1992/1 K. 1993/1 (SPK, AMKD 29/2, s. 1167); E. 1993/1 K. 1993/2 (SPK, AMKD 30/2, s. 914); E. 1993/2 K. 1993/3 (SPK, AMKD 30/2, s. 1024); E. 1993/3 K. 1994/2 (SPK, AMKD 30/2, s. 1201).

⁶⁶⁸ E. 1963/16 K. 1963/83 (AMKD 1, s. 194); E. 1963/17 K. 1963/84 (AMKD 1, s. 210); E. 1963/25 K. 1963/87 (AMKD 1, s. 221). Anayasa Nizamını Milli Güvenlik ve Huzuru Bozan Bazı Fiiller Hakkındaki 05.03.1962 tarih ve 38 sayılı Kanun’un 27 Mayıs’ın eleştirilmesine ceza öngören 4. maddesinin iptali, “Kemalist” merkeze dahil sayılan yargı organları (ilk derece mahkemeleri) tarafından istenmiştir.

⁶⁶⁹ E. 1963/193 K. 1964/9 (AMKD 2, s. 56); E. 1963/173 K. 1965/40 (AMKD 4, s. 290); E. 1979/31 K. 1980/59 (AMKD 18, s. 339); Bu son davada TCK’nin 142. maddesinin 1. ve 3. fıkralarının iptali, sıkıyönetim askeri mahkemesi tarafından istenmiştir. Söz konusu karara tezimizin üçüncü bölümünde de değinilecektir.

⁶⁷⁰ E. 1979/31 K. 1980/59 (AMKD 18, s. 364).

Bazı kararlarında AYM, Atatürk'ün “*Yurtta sulh*” ilkesi ile milli huzur ve dayanışmayı amaçladığını, sınıf çatmasının bu ilkeye ters düştüğünü ifade etmiştir.⁶⁷¹ Öte yandan AYM, uluslararası dernekçilik faaliyetlerinin milli birlik ve beraberliğe zarar verebileceğini şu sözlerle ifade etmiştir: “*Anayasa düzenine aykırı, Devletin ülkesi ve milletiyle bütünlüğünü, milli güvenliği, kamu düzenini veya genel ahlâkı yıkmağa yönelmiş kimi akımların ve faaliyetlerin uluslararası çalışmak ereğiyle kurulan veya yurt dışındaki derneklere katılan Türk dernekleri, yahut yabancı derneklerin Türkiyedeki şubeleri yoluyla ve gizlice ülkeye sızıp yayılması ve milli bünyede telâfisi güç zararlara, hatta ağır tahriplere yol açması olasılığı ve olanağı her zaman için vardır.*”⁶⁷² AYM'nin, Kemalist milliyetçiliğe yönelimi, devletin ve milletin bölünmezliği unsuru bakımından oldukça belirgindir.⁶⁷³

AYM, yabancılara mülk satışı ile ilgili kararlarında, “*Dünya milletleri ailesinin eşit haklara sahip şerefli bir üyesi olarak*” ifadesini, uluslararası kamu hukukunun kavramlarından birisi olan mütekabiliyet ilkesi ile ilişkilendirmiş ve bağlamından soyutlayarak kullanmıştır.⁶⁷⁴ Anayasa'daki ifade, Kemalizm'in saldırgan ve radikal olmayan niteliğine yöneliktir ve bu çerçeveye sınırlıdır.⁶⁷⁵ Dolayısıyla bu ifadenin kullanılması bakımından AYM'yi Kemalist milliyetçi olarak nitelendirmek mümkün görünmemektedir.

⁶⁷¹ E. 1963/173 K. 1965/40 (AMKD 4, s. 354).

⁶⁷² E. 1973/3 K. 1973/37 (AMKD 11, s. 321-322); Aynı yöndeki bir diğer karar için bkz. E. 1963/199 K. 1965/16 (AMKD 3, s. 116).

⁶⁷³ AYM'nin bu konu ile ilgili daha özgürlükçü yaklaşım sergilediği bir kararı için bkz. E. 2002/146 K. 2002/201 (AMKD 39/1, s. 295).

⁶⁷⁴ E. 1984/14 K. 1985/7 (AMKD 21, s. 173-174); Aynı yöndeki diğer karar: E. 1986/18 K. 1986/24 (AMKD 22, s. 233).

⁶⁷⁵ C.H.F. (1931), s. 31; C.H.P. (1935), s. 7; C.H.P. (1939), s. 6; Cumhuriyet Halk Partisi (1943), s. 4; C.H.P. (1947), s. 6.

C. Halkçılık

1961 ve 1982 Anayasalarında ismen yer verilmemiş olan halkçılık ilkesi şu unsurları kapsamaktadır: Milli egemenlik, sınıfsız toplum ve işbölümü anlayışı (bu anlayışa göre toplum, menfaatleri birbirine zıt sınıflardan değil, aralarında işbirliği bulunan ve dolayısıyla sosyal hayatta birbirleriyle uyumlu olan çalışma zümrelerinden oluşmaktadır), hakların ödevle dengelenmesi, eşitlik ve halkın yaşam koşullarının düzeltilmesi.

Söz konusu unsurlardan milli egemenlik, eşitlik ve sosyal devlet ilkesi ile bütünleşmiş gibi görünen halkın yaşam koşullarının düzeltilmesi, Cumhuriyetçilikte olduğu gibi AYM'nin Kemalist halkçı olup olmadığı ile ilgili belirgin ölçütler sunmamaktadır. Bununla birlikte gene cumhuriyetçilik ilkesinde belirtildiği gibi AYM, sınıf tahakkümü fikrinin milli egemenlikle bağdaşmayacağını çünkü bu durumda egemenliğin millette değil hükmeden sınıfta olduğunu ifade etmiştir. AYM'nin bu kararında Kemalist halkçılığın bir yönünü yansıttığını söylemek mümkündür.⁶⁷⁶

1961 ve 1982 anayasalarında halkçılık ilkesindeki sınıfsız toplum yapısı ve toplumdaki çalışma zümreleri arasındaki işbirliği ve uyumu doğrudan yansıtan ifadeler yoktur. Söz konusu husus, 1931, 1935, 1939 ve 1943 CHP Programlarında bu sınır içinde tanımlanmış ve hatta çalışma zümreleri de sayılmıştır.⁶⁷⁷ Bu anlayış, 1947 Programında yumuşatılmış ve halkçılığa, Parti'nin toplumla beraber bireyi de gözeticeği hususu eklenmiştir.⁶⁷⁸ Sınıfsız toplum anlayışının kapsamı, programlardaki

⁶⁷⁶ E. 1963/173 K. 1965/40 (AMKD 4, s. 300).

⁶⁷⁷ C.H.P. (1931), s. 2; C.H.P. (1935), s. 7-9; C.H.P. (1939), s. 6-7; Cumhuriyet Halk Partisi (1943).

⁶⁷⁸ C.H.P. (1947), s. 7.

hususlarla sınırlıdır. Dolayısıyla söz konusu anlayıştan yola çıkarak anayasalarda halkçı bir felsefenin olduğunu iddia etmek mümkün değildir.

Halkçılıktaki sınıfsız toplum anlayışı çerçevesinde 1961 ve 1982 anayasalarının çeşitli maddelerinde yer alan “*milli dayanışma*” ifadesinin halkçılıkla ilgisi olup olmadığı üzerinde durmak gerekmektedir (1961 AY başlangıç bölümü, 1982 AY md. 2 [cumhuriyetin nitelikleri]; md. 81 [milletvekili andı]; md. 103 [cumhurbaşkanı andı]). Bu konuyu ele alan Taha Parla’ya göre 1961 Anayasası’ndaki devletin ve milletin bölünmezliği ile ilgili ifadeler, “*milli dayanışma*” kavramı, “*millet hayatının hertürlü tecellisine*” ortak olunmasına yönelik ifade, halkçılık ilkesinin tamamlayıcı unsurlarıdır. Ayrıca Parla, 1982 Anayasası’nın halkçılığının, korporatizmin faşist alt türüne yakın olduğunu iddia etmiştir. Parla’ya göre “*toplucu Türk vatandaşları*” ifadesi, “*Hiçbir mülahazanın*⁶⁷⁹” diye başlayan ifade⁶⁸⁰, sıkı ve totaliter organizmacılıktır ve böylece halkçılık ilkesine bağlanmaktadır. Mustafa Erdoğan da “*Topluca Türk vatandaşlarının millî gurur ve iftiharlarda, millî sevinç ve kederlerde, millî varlığa karşı hak ve ödevlerde, nimet ve külfetlerde ve millet hayatının her türlü tecellisinde ortak olduğu*” cümlesini, halkçılık ilkesine doğrudan değinmeksizin, dayanışmacı milliyetçi ve korporatist bir siyasal toplum anlayışını yansıttığını belirtmiştir.⁶⁸¹ Erdoğan, 1961 Anayasası’nın meslek kuruluşlarını düzenleyen 123.

⁶⁷⁹ “Mülahazanın” ifadesi, 3.10.2011 tarih ve 4709 sayılı Kanun’un 1. Maddesi ile “faaliyetin” olarak değiştirilmiştir.

⁶⁸⁰ Bu ifadenin devamı şu şekildedir: “*Türk millî menfaatlerinin, Türk varlığının, Devleti ve ülkesiyle bölünmezliği esasının, Türklüğün tarihî ve manevî değerlerinin, Atatürk milliyetçiliği, ilke ve inkılâpları ve medeniyetçiliğinin karşısında korunma göremeyeceği [...]*”.

⁶⁸¹ Erdoğan (Anayasa), s. 94; Kanımızca bu maddenin işlevi, meslek kuruluşlarına anayasal güvence sağlamak olup korporatizmle bir ilgisi bulunmamaktadır. Bu kuruluşların kamu kurumu niteliğinde olduğunun belirtilmesi, korporatizmin bir kanıtı olamaz. Maddede ulusal çıkarlarla ilgili bir ifade bulunmadığı gibi bu kavramlarla ilişkilendirilebilecek bir unsur da yoktur. Kaldı ki maddenin 3.fıkrasında meslek kuruluşlarının tüzükleri, yönetim ve işleyişlerinin demokrasi demokratik esaslara aykırı olamayacağı hükme bağlanmıştır. 1982 Anayasası’nın 135. maddesi ise bu kuruluşlar üzerindeki devlet denetimini güçlendirecek düzenlemeler içermektedir.

maddesinin de, bu kuruluşları “ulusal çıkar” anlayışı çerçevesinde faaliyet göstermek üzere devlete eklemlendiğini, bunun da korporatizm anlayışını yansıttığını iddia etmiştir.⁶⁸²

İlgili bölümde belirttiğimiz gibi halkçılığın düşünsel kaynaklarından bir tanesi dayanışmacılık anlayışıdır. Bu anlayış CHP’nin 1935 Programı’nda “*Partimizin bu prensiple [halkçılıkla] amaçladığı gaye, klas kavgaları yerine sosyal düzenlik ve dayanışma elde etmek [...]*”⁶⁸³ şeklinde ifade edilmiş, 1939 ve 1943 Programlarında da aynı husus yer almıştır.⁶⁸⁴ 1947 Programı’nda dayanışma kavramı ilkeden çıkartılmış, halkı meydana getiren çeşitli sosyal grupların millet bütünlüğünü yarattığı belirtilmiştir.⁶⁸⁵ Kanımızca “milli dayanışma” ifadesi bir yönüyle halkçılığın dayanışmacılık anlayışını yansıtmaktaysa da bu ifade milli birlik ve beraberlik anlayışı çerçevesinde milliyetçilik ilkesi kapsamında değerlendirilmelidir. Öte yandan “*hiçbir mülahazanın*” ifadesi ile başlayan cümlelerin de halkçılıkla ilişkilendirilmesi mümkün görünmemektedir. 1982 Anayasası’nı yapan asli kurucu iktidarın otoriter zihniyetini yansıtan bu cümle, ancak demokrasi açığı bakımından eleştirilebilir. İdeal ortaklığına dayanan millet anlayışının, devletin ve milletin bütünlüğü ilkesi ile ilgili kavramların halkçılıkla doğrudan ilgisi yoktur; bunlar milliyetçilik ilkesinin kapsamındadır.

AYM, halkçılık ilkesinde olduğu gibi sınıfların varlığını reddetmemektedir. Mahkeme’nin toplumun çalışma zümrelerinden oluştuğu gibi bir anlayışı yoktur; bu bakımdan Mahkeme, Kemalist halkçı olarak nitelendirilemez. Kaldı ki AYM’nin faaliyete geçtiği dönemde sınıf esasına dayanan parti ve kuruluşlar kurmak serbesttir.

⁶⁸² Erdoğan (Anayasa), s. 89.

⁶⁸³ C.H.P. (1935), s. 9.

⁶⁸⁴ C.H.P. (1939), s. 7; Cumhuriyet Halk Partisi (1943), s. 5.

⁶⁸⁵ C.H.P. (1947), s. 7.

Buna karşılık AYM, çeşitli kararlarında sınıf tahakkümüne yönelik propagandayı milliyetçilik ilkesiyle ilişkilendirerek Anayasa'ya aykırı görmüştür. AYM'ye göre *“Atatürkçülük, bir yönü ile batı uygarlığı, diğer yönü ile de Türk Milliyetçiliğidir. Bunun için millî dayanışma ve birlik yerine bir sınıfın hak ve menfaat üstünlüğünü iddia eden halkçılık Atatürkçülüğe aykırıdır.”*⁶⁸⁶ AYM, şu ifadeleriyle de halkçılığı milliyetçilikle bütünleştirmiştir: *“Bütün hayatı, millet için ve milletin yükselme ve refaha ulaştırması uğruna harcanmış bulunan Atatürk'ün milletin yalnız emekçi sınıfından ibaret ve yalnız onun faydasına çalışan, toplum düzenini onun yararına kuran bir halkçılık duygusunu benimsemesi, çok sevdiği milletini bölmeye düşünülemez.”*⁶⁸⁷ AYM'nin milliyetçilik-halkçılık bütünleşmesini yansıtan Atatürk Milliyetçiliği tanımı şöyledir: *“Eşitlikçi ve birleştirici içeriğiyle çağdaş anlayışı yansıtan Atatürk Milliyetçiliği toplumsal dayanışmanın güvencesidir. [...] Kardeşliği, sevgiyi, dayanışmayı ve çağdaş evrensel değerleri kucaklar.”*⁶⁸⁸ Burada AYM'nin halkçılık anlayışı, milli birlik kavramı aracılığıyla milliyetçilik ilkesiyle birleşmektedir.

AYM, aynı kararda milliyetçiliğin barışçılık unsurunu yansıtan “Yurtta Sulh” ilkesini sosyal dayanışma kavramı ile beraber kullanmış ve yurtta sulh istemenin sınıflar arasında husumet doğmasını istememek ve sosyal tesianütü esas tanımak anlamına geldiğini, emekçi veya sermayeci sınıf yararına toplum düzenlemesi yapıldığı takdirde bu durum, karşı sınıfı zarara uğratar ve sosyal tesianütün yerini sınıf kavgası alır.⁶⁸⁹ AYM, sınıfların varlığını yadsımaksızın aralarındaki uyumun önemini şöyle ifade

⁶⁸⁶ E. 1963/173 K. 1965/40 (AMKD 4, s.353).

⁶⁸⁷ E. 1963/173 K. 1965/40 (AMKD 4, s.354).

⁶⁸⁸ E. 1992/1 K. 1993/1 (SPK, AMKD 29/2, s. 1161).

⁶⁸⁹ E. 1963/173 K. 1965/40 (AMKD 4, s. 354).

etmiştir: “[...] gerek Atatürk ve gerekse yeni Anayasamız, ferdin hak ve hürriyetleri ile sınırlı bulunan sosyal adaleti gerçekleştirmek suretiyle sınıflar arasındaki fark ve çelişmeleri göze batmaz hale getirmek ve herkesi mülksüz yapmak yerine herkesi mülk sahibi kılmak amacını taşırlar. Bu sonuca ulaşmakla, sosyal sınıfların birbirine hasım değil birbirini tamamlar varlıklar olarak toplumda yer alacaklarında da şüphe edilemez.”⁶⁹⁰

1982 Anayasası döneminde AYM, Sosyalist Parti’nin kapatılması ile ilgili davada diğer sınıflar üzerinde tahakküm kurmanın amaçlanmadığı, hukuk devleti ilkesine, çok partili çoğulcu sisteme ve iktidarların seçim yoluyla değişebilmesi kuralına karşı olunmadığı sürece sınıf iktidarını istemenin ya da bunun için çalışmanın kanunlara aykırı olmadığını belirtmiş ve Partiyi kapatmamıştır.⁶⁹¹

Ödevle dengelenmiş hak anlayışına gelince, 1982 Anayasası’nın başlangıç bölümündeki “millî varlığa karşı hak ve ödevlerde, nimet ve külfetlerde” ifadesi, bu anlayışı yansıtmaktadır. 1961 ve 1982 anayasalarında bazı hükümlerde hakların yanında ödevlerden de bahsedilmektedir. Bununla birlikte haklar ve ödevler konusu bakımından AYM kararlarını değerlendirmek ve böylece halkçılık ilkesi üzerinden Kemalizm’e bağlamak kanımızca her iki konuyu dolaylı şekilde bağdaştırmak anlamına gelir ve belirsizliklere yol açar.⁶⁹²

⁶⁹⁰ E. 1963/173 K. 1965/40 (AMKD 4, s. 355).

⁶⁹¹ E. 1988/2 K. 1988/1 (SPK, AMKD 24, s. 589).

⁶⁹² Mustafa Erdoğan’a göre bir kişinin aynı konu ile ilgili olarak hem hak hem de ödev sahibi olması mümkün olmayıp hak, sahibine değil başkalarına bazı ödevler yükler. 1982 Anayasası’nda hakların yanında ödevlerde de yer verilmesi bu Anayasa’nın siyasi değerlerinden kaynaklanmaktadır. Bu siyasi değerler ise “devletin kutsallığı”, “resmî ideolojinin egemenliği” ve “türdeş-dayanışmacı” toplumdur; Erdoğan (Anayasa), s. 95-96.

D. Laiklik

Laiklik, milliyetçilikten sonra AYM kararlarına en çok yansımış ilkedir. Bu ilke anayasalarda şu şekilde yer almıştır:

- a. Genel olarak laiklik ilkesi: “*laik*” cumhuriyet niteliği (1961, 1982 AY md. 2), temel hak ve hürriyetlerin sınırlandırma sebebi olarak cumhuriyetin laik niteliğinin korunması (1961 AY md. 22/6, 26; 1982 AY md. 13), temel hak ve hürriyetlerin kötüye kullanılması yasağı (1982 AY md. 14/1), cumhuriyetin temel nitelikleri kapsamında sınırlandırma sebebi (1982 AY md. 26/2), siyasi partilerin tüzük, program ve faaliyetlerine yönelik kısıtlama (1961 AY md. 57/1; 1982 AY md. 68/4), sendika ve üst kuruluşlarının tüzükleri, yönetim ve faaliyetlerine yönelik kısıtlama (1982 AY md. 51/6; Cumhuriyetin temel nitelikleri kapsamında).
- b. Din ve devlet işlerinin ayrılması: “*lâiklik ilkesinin gereği olarak kutsal din duygularının, Devlet işlerine ve politikaya kesinlikle karıştırılamayacağı* [...]” (1982 AY başlangıç bölümü).
- c. Çağdaşlaşma: Dipnotta belirtildiği gibi çağdaşlaşma inkılapçılık ve milliyetçilik ilkesiyle de ilişkili olup münhasıran laiklik ilkesine veya diğer bir ilkeye özgülenmemiştir. Bununla birlikte tezimizde anayasalardaki çağdaşlaşma hususuna yönelik ifadelere inkılapçılık alt bölümünde yer verilmiştir.
- d. Diyanet İşleri Başkanlığı: 1961 AY md. 154; 1982 AY md. 136 (1961 AY’nin aksine bu maddede laiklik ilkesine atıf yapılmıştır).
- e. Laiklik ilkesine yer verilen bazı faaliyetler: TBMM Üyelerinin içeceği ant (1961 AY md. 77, 1982 AY md. 81); Cumhurbaşkanı’nın içeceği ant (1982 AY md. 103);

Cumhurbaşkanlığı Konseyi'nin görevleri (1982 AY geçici md. 2/3a); Radyo ve Televizyonun İdaresi ve Haber Ajansları (1961 AY md. 121/3).

f. İnkılap Kanunlarının korunması: 1961 AY md. 153 (“*Devrim Kanunları*”), 1982 AY md. 174). Bu kanunlar, dinsel alana yöneliktir ve laiklik ilkesinin uygulamadaki görünümüdür.

c. Din ve vicdan hürriyeti.⁶⁹³ 1961 AY md. 19; 1982 AY md. 24.

d. 1982 Anayasası'nın Başlangıç bölümündeki “*Türklüğün tarihi ve manevi değerleri*” ifadesi ile “*kutsal din duyguları*” kavramları, Kemalist laiklik ilkesiyle çelişmektedir. Çünkü manevi değerlerin önemli bir bölümü dinsel değerler ve uygulamalar oluşturmaktadır. Kemalist laiklik anlayışı çerçevesinde devlete kişinin manevi değerleri bakımından bir görev yüklenebileceğini iddia etmek mümkün değildir. Bu kavramların, 1982 Anayasası'nı yapan asli kurucu iktidarın Kemalizm'i Türk-İslam sentezi düşüncesiyle bağdaştırmayı amaçlayan çabalarının bir yansıması olduğu ifade edilebilir.⁶⁹⁴

AYM, laiklik ilkesini oldukça katı şekilde yorumlamış, bu ilkeye aykırı faaliyetlerden veya tüzük ve programlarında laiklik ilkesine aykırı hususlar bulunduğundan bazı siyasi partileri kapatmıştır.⁶⁹⁵ AYM, siyasi partilerin programlarının Atatürk devrimlerinin “temel taşı” olan laiklik ilkesine, ve bilim özgürlüğüne aykırı hususlar içermeyeceğini belirtmiştir. AYM'ye göre “[...] *lâiklik ilkesi açısından verilecek en küçük bir ödün Atatürk Devrimlerini yörüngesinden saptırarak, yok olması sonucunu*

⁶⁹³ Din ve vicdan hürriyeti, laiklik ilkesine CHP'nin 1943 Programında eklenmiş, 1947 Programında da biraz daha güçlendirilmiştir; Cumhuriyet Halk Partisi (1943), s. 5; C.H.P. (1947), s. 11.

⁶⁹⁴ Mustafa Erdoğan, bu kavramların Atatürkçülükle bağdaştığı ölçüde resmi ideolojinin bir parçası sayıldığını, İslam'ın anayasal sınırlar içinde kalmak şartıyla “kutsal” hatta “duygusal” bir tutum olarak kabul edildiğini öne sürmektedir; Erdoğan (Anayasa), s. 94

⁶⁹⁵ Şu partiler İslamcı partilerdir: E. 1971/1 K. 1971/1 (SPK [Milli Nizam Partisi], AMKD 9, s. 3); E. 1983/2 K. 1983/2 (SPK [Huzur Partisi], AMKD 20, s. 345); 1997/1 K. 1998/1 (SPK [Refah Partisi], AMKD 34/2, s. 762); E. 1999/2 K. 2001/2 (SPK [Fazilet Partisi], AMKD 37/2, s. 922). Kapatılan Demokratik Barış Hareketi Partisi ise liberaldir; E. 1996/3 K. 1997/3 (SPK, AMKD 36/2, s. 978).

doğurabilir.⁶⁹⁶ Öte yandan AYM'ye göre laikliği koruyup sürdürmek için düşünce özgürlüğünün sınırlandırılması anayasaya aykırı değildir.⁶⁹⁷ AYM, laikliği milliyetçilik, çağdaşlaşma ve egemenlikle bütünleştirerek bu ilke verdiği önemi şöyle vurgulamıştır: *“Lâiklik, siyasal yapının temelidir. Anayasa'nın kuşkusuz, tartışmasız, açık-seçik, kesin koruduğu bu ilke, Devlete, Cumhuriyetin niteliği olarak adını vermiştir. Daha açık bir anlatım, yalın bir deyişle, Devletimizin "karakteri"dir. Bu özelliği gereği, ceza kurallarıyla korunmuştur. Lâiklik, Anayasal bir nitelik olmakla hukuk kurumu sayılmaktan ilerde ulusal bilinçle kökleşmiş ulusal bir değerdir. “Milli mücadele ruhu”nun Cumhuriyete yansıyan uygar yanı, Türk devriminin en etkin, en belirgin aşamasıdır.*⁶⁹⁸” AYM, laikliğin din ve devlet işleri şeklinde daraltılamayacağını, bu ilkenin alanı daha geniş bir çağdaşlık ve özgürlük ortamı olduğunu ifade etmiş, laikliği Türkiye'nin *“modernleşme felsefesi, insanca yaşama yöntemi ve insanlık ideali”* olarak nitelendirmiştir.⁶⁹⁹ AYM'ye göre *“Lâik düzende ise din, siyasallaşmadan kurtarılır; yönetim aracı olmaktan çıkarılır; gerçek, saygın yerinde tutularak kişilerin vicdanlarına bırakılır.*⁷⁰⁰”

Diyanet İşleri Başkanlığı konusuna gelince, bilindiği üzere Diyanet İşleri Başkanlığı, dinin devlet denetimine alınmasına yönelik bir kuruluş olup bununla ilgili herhangi bir husus Kemalizm'in ilkeleri içinde yer almamaktadır. DİB, laikliğin uygulamaya yönelik bir unsurunu oluşturmaktadır. 1961 Anayasası döneminde, Alevi vatandaşlarımızın temsilcisi olan Birlik Partisi'nin 657 sayılı Devlet Memurları Kanununun bazı maddelerinin değiştirilmesi ve bu Kanuna bazı maddeler eklenmesine

⁶⁹⁶ E. 1983/2 K. 1983/2 (SPK, AMKD 20, s. 362-363).

⁶⁹⁷ E. 1980/19 K. 1980/48 (AMKD 18, s. 273).

⁶⁹⁸ E. 1980/19 K. 1980/48 (AMKD 18, s. 277).

⁶⁹⁹ E. 1989/1 K. 1989/12 (AMKD 25, s. 147).

⁷⁰⁰ E. 1997/1 K. 1998/1 (SPK, AMKD, 34/2, s. 1026).

ve bu Kanunun kapsamı dışında kalan kamu personelinin aylık ve ücretlerine dair 31/7/1970 günlü, 1327 sayılı Kanunun 9. maddesinin din hizmetlerine ilişkin VI sayılı bendinin Anayasa'nın 2., 4., 19., 117. ve 154. maddelerine ve yine 1327 sayılı Kanunun 93. maddesinin (C) bendinin Anayasa'nın 82. maddesine aykırı olduğunu öne sürerek iptalini istemiştir. İptal istemini reddeden AYM, İslamiyet'in dinin inanç kısmı dışında sosyal yaşamın birçok yönünü düzenlediğini, Batı devletlerinde dinin kötüye kullanılması ve sömürülmesinin Türkiye'deki gibi bir sonuç doğurmadığını, denetimsiz ve sınırsız bir din hürriyetinin çok sakıncalı olduğunu tarihi tecrübelerle anlaşıldığını, bundan dolayı devlet denetimi dışında bir din hürriyeti anlayışının, Anayasa'daki laiklik ilkesine ve laik düzene aykırı olacağını ifade etmiştir.⁷⁰¹ Öte yandan AYM, DİB'in devlet teşkilatından çıkarılmasını savunan bir siyasi partiyi kapatmıştır.⁷⁰²

12/3/1986 günlü, 19045 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanmış olan 6.3.1986 günlü ve 3266 sayılı 1117 sayılı Küçükleri Muzır Neşriyattan Koruma Kanunun Bazı Maddeleri ile Türk Ceza Kanununun 426, 427 ve 428 inci Maddelerinin Değiştirilmesine ve 1117 sayılı Kanuna Ek Maddeler İlavesine Dair Kanun'un çeşitli hükümlerinin iptalinin istendiği davada AYM, Kanun'da yer alan “*maneviyat*” ve “*muzır*” kavramlarının belirsiz olduğu iddiasına karşı bu kavramların Kanun'un gönderme yaptığı Milli Eğitim Temel Kanununda tanımlandığını ifade etmiştir.⁷⁰³ AYM, neşriyatın muzır olup olmadığını belirleyecek kurulun üyelerinin memur statüsünde bulunmalarının siyasal iktidarın yaklaşımına göre karar vermeleri sonucunu doğuracağı iddiasını yerinde bulmamış, bu durumun kurulun her zaman siyasal iktidarın isteğine göre karar

⁷⁰¹ E. 1970/53 K. 1971/76 (AMKD 10, s. 65).

⁷⁰² E. 1996/3 K. 1997/3 (SPK [Demokratik Barış Hareketi Partisi], s. 978).

⁷⁰³ E. 1986/12 K. 1987/4, (AMKD 23, s. 71).

vereceğini göstermeyeceği gibi kurulun kararlarına karşı idari yargı yolunun açık olduğunu belirtmiştir.⁷⁰⁴

Kanun'un öngördüğü kurula Diyanet İşleri Din Kurulundan bir üye seçileceğini öngören hükmün, bu temsilcinin "*muzır tesir*" konusunda din esaslarına göre görüş bildireceği, onun dini esasların dışına çıkarak görüş bildirmesi mümkün olmayacağı, görüşünü kurula kabul ettirmesi durumunda din kurallarının toplum hayatımızda ve kültürümüzde geçerli ve belirleyici olacağı, bunun laiklik ilkesine aykırı olduğu gerekçesiyle iptali istenmiştir.⁷⁰⁵ AYM, Din İşleri Yüksek Kurulu'ndan seçilen üyenin bilirkişi olarak görev yaparken, olaya din kuralları açısından değil, toplumda geçerli olan ve genel nitelik kazanan ortak ahlaki değerler açısından yaklaşmak ve görüşünü buna göre oluşturmak zorunda olduğunu, düzenlemenin amacının ve biçiminin konulara İslam dini açısından bakmaya olanak tanımadığını ifade ederek iptal istemini reddetmiştir.⁷⁰⁶ AYM, kurulun, istediği eseri muzır olarak nitelendirip sansürden de öte bir denetim kuracağı ve bundan dolayı basın özgürlüğünün kalkacağı yolundaki iddiaların varsayım olduğunu, Kanun'da bilim ve sanat hürriyetini korumaya yönelik istisna maddelerinin bulunduğunu, kurula yayınların dağıtımının önlenmesi ve toplatılması yetkisinin tanınmadığını, bu bakımdan da basın hürriyetine aykırılığın söz konusu olmadığını ifade etmiştir.⁷⁰⁷

AYM, bu kararında DİB'in bu faaliyetteki rolünü olumlu bulmuş, bir taraftan da Din İşleri Yüksek Kurulu üyesinin konuyu İslam dininin kuralları bakımından değerlendirmeyeceğini ifade ederek laikliği elden bırakmamıştır. Bununla birlikte söz

⁷⁰⁴ E. 1986/12 K. 1987/4, (AMKD 23, s. 74).

⁷⁰⁵ E. 1986/12 K. 1987/4 (AMKD 23, s. 52).

⁷⁰⁶ E. 1986/12 K. 1987/4 (AMKD 23, s. 80).

⁷⁰⁷ E. 1986/12 K. 1987/4 (AMKD 23, s. 74-76).

konusu üyenin yapacağı değerlendirmenin toplumdaki ahlak anlayışı çerçevesinde olacağını belirterek çevre partisi ANAP'ın muhafazakâr anlayışına yakınlaşmıştır. Oysa AYM, bu karara yakın bir zamanda verdiği diğer bir kararında, “genel ahlak” kavramının bir devlet kuruluşunun mensubu olan polis tarafından öznel biçimde değil, ancak kamu vicdanı tarafından belirleneceğini ifade etmiştir.⁷⁰⁸ Din İşleri Yüksek Kurulu üyesinin de genel ahlakı polis gibi öznel şekilde değerlendireceği bir gerçektir. Dolayısıyla bu bakımdan AYM'nin tutumu çelişkilidir.

AYM'nin, aile kütüklerinin din hanesi ile ilgili kararları da devlet denetimindeki din hürriyeti anlayışını destekleyen niteliktedir. AYM, bu hanelerin anayasanın kastettiği anlamda zorlamaya değil sadece kişiyi dininin ne olduğunu açıklamasına yol açabilecek bir durumu ortaya çıkardığını ifade etmiştir.⁷⁰⁹ AYM, kişinin dini ile ilgili bilgilerin nüfus kayıtlarında yer almasında kamu yararı görmüştür: “*Yukarıda belirlenen sonuç karşısında, yurttaşın kişisel halinin ve onun bir ögesi olan dininin nüfus kayıtlarına doğru ve düzenli olarak yazılmasında ve yanlışlıkların hâkim kararı ile düzeltilmesinde kamu yararı olduğundan sözü edilen hükmün Anayasa'ya aykırı bir yönü yoktur. Bu nedenlerle başvurunun reddine karar verilmelidir.*⁷¹⁰” AYM, bu konuyla ilgili daha sonraki bir kararında da bu yaklaşımını değiştirmemiştir. Söz konusu kararda Anayasadaki kişinin dini inanç ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamayacağı yönündeki kuralından kişinin hangi dine bağlı olduğunun resmi kayıtlara geçirilemeyeceği anlamını çıkarılamayacağını ifade etmiştir.⁷¹¹ AYM'ye göre “*Nüfusa kaydolunurken kişinin, Anayasa'nın öngördüğü anlamda dinî inanç ve*

⁷⁰⁸ E. 1985/8 K. 1986/27 (AMKD 22, s. 366).

⁷⁰⁹ E. 1979/9 K. 1979/44 (AMKD 17, s. 340).

⁷¹⁰ E. 1979/9 K. 1979/44 (AMKD 17, s. 342).

⁷¹¹ E. 1995/17 K. 1995/16 (AMKD 31/2, s. 548).

*kanaatlerinin değil, sadece kişinin özgün durumu yönünden kamu yararı, kamu düzeni ve sosyal gereksinimlerle ilgili olarak gözönünde bulundurulmak üzere dinin ne olduğunun açıklanması söz konusu olmaktadır ki, bu kuralın da zorlayıcı bir niteliği ve zorlama ile bir ilişkisi bulunmamaktadır.*⁷¹²

Devletin vatandaşlarına ilişkin çeşitli bilgileri edinmesinde kamu yararı vardır. Örneğin kişinin ekonomik durumunun öğrenilmesi, vergi ve sosyal yardımlar, sosyal güvenlik gibi hizmetler bakımından önem arz etmektedir. Kaldı ki istatistik faaliyetleri de kamu hizmetine yöneliktir. Bununla birlikte din, tamamen kişinin kendi iç dünyasını ilgilendiren bir konu olup bunun devlet tarafından öğrenilmesinde nasıl bir kamu yararı olduğunu belirlemek mümkün görünmemektedir.

Görüleceği üzere AYM laiklik ilkesine son derece önem vermiş, din ve dünya işleri arasında kesin bir sınır belirlemiş, dini sadece vicdanlara bırakarak dinin toplum yaşamındaki bütün görünümünün laiklik ilkesiyle bağdaşmayacağını ifade etmiştir. Dinin devlet denetiminde kalması, sivil bir ortam oluşturmaması için de çaba sarf etmiştir. Böylece AYM, laiklik ilkesi bakımından oldukça katı bir Kemalist anlayışını yansıtmış ve demokratik özgürlükçü bir yaklaşım benimsememiştir. Laiklik ilkesi bakımından daha fazla ayrıntıya girmeyi gereksiz görüyor ve bu ilkenin temel hak ve hürriyetler bakımından oldukça dar yorumlandığını belirtmekle yetiniyoruz.⁷¹³

⁷¹² E. 1995/17 K. 1995/16 (AMKD 31/2, s. 548-549).

⁷¹³ Bununla birlikte AYM'nin laiklik bakımından özgürlükçü kararları da yok değildir. Örn. bkz. E. 1986/11 K. 1986/26 (AMKD 22, s. 298).

E. Devletçilik

Devletçilik, ilgili bölümde belirttiğimiz gibi CHP Programlarında içeriği en çok değiştirilmiş ve ona çok çeşitli unsurlar eklenmiş bir ilkedir. Devletçiliğe, 1961 ve 1982 Anayasalarında ismen yer verilmemiştir. Bununla birlikte bu ilkenin değişmeyen esaslarını ve Anayasalara yansımalarını şu şekilde sıralayabiliriz:

- a. Devletin amacı ülkeyi ekonomik bakımdan geliştirmek ve toplumun refahını sağlamak olup bu amaç anayasalarda şu şekilde ifade edilmiştir: “*toplumun huzur ve refahını gerçekleştirmeyi ve teminat altına almayı mümkün kılacak demokratik hukuk devletini bütün hukukî ve sosyal temelleriyle kurmak için [...]*” (1961 AY başlangıç bölümü), “*İktisadî, sosyal ve kültürel kalkınmayı demokratik yollarla gerçekleştirmek; [...]* devletin ödevidir.” (1961 AY md. 41/2); “*Devletin temel amaç ve görevleri, [...]* kişilerin ve toplumun refah, huzur ve mutluluğunu sağlamak; kişinin temel hak ve hürriyetlerini, sosyal hukuk devleti ve adalet ilkeleriyle bağdaşmayacak surette sınırlayan siyasal, ekonomik ve sosyal engelleri kaldırmaya, insanın maddî ve manevî varlığının gelişmesi için gerekli şartları hazırlamaya çalışmaktır.” (1982 AY md. 5). Ayrıca devletin bu amacı, 1961 ve 1982 anayasalarının 2. maddesindeki “*sosyal devlet*” niteliği kapsamındadır.

- b. Toplumun menfaatlerinin gerektiği hallerde devlete ekonomik hayatta rol vermek: “*[...] bu maksatla, milli tasarrufu arttırmak, yatırımları toplum yararının gerektirdiği öncelikleri yöneltmek ve kalkınma plânlarını yapmak*”⁷¹⁴ Devletin ödevidir.” (1961 AY md. 41/2); “*Ekonomik, sosyal ve kültürel kalkınmayı, özellikle sanayi ve tarımın yurt*

⁷¹⁴ 1961 Anayasası, kalkınma planlarını yapma görevini 129. madde ile Devlet Planlama Teşkilatı’na (DPT) vermiş olup 1982 Anayasası’nda bu yönde bir hüküm yer almamaktadır. Bu Anayasa’nın 166/1. maddesinde, planlama için gerekli teşkilatı kurmanın devletin görevi olduğu belirtilmiştir.

düzeyinde dengeli ve uyumlu biçimde hızla gelişmesini, ülke kaynaklarının döküm ve değerlendirilmesini yaparak verimli şekilde kullanılmasını planlamak, bu amaçla gerekli teşkilatı kurmak Devletin görevidir.” (1982 AY md. 166). Anayasaların mülkiyet hakkının kullanılmasının toplum yararına aykırı olamayacağına ilişkin hükümleri (1961 AY md. 36/3; 1982 AY md. 35/3) ile 1982 Anayasası’nın devlete ekonominin çeşitli alanlarında rol veren hükümleri (md. 166-173) de bu konu ile ilgilidir.

- c. Özel girişimi desteklemek, ülke ekonomisinin gereklerine göre düzenlemek ve kontrol etmek: *“Devlet, özel teşebbüslerin millî ekonominin gereklerine ve sosyal amaçlara uygun yürümesini, güvenlik ve kararlılık içinde çalışmasını sağlayacak tedbirleri alır.”* (1982 AY md. 48/2), *“Devlet, para, kredi, sermaye, mal ve hizmet piyasalarının sağlıklı ve düzenli işlemelerini sağlayıcı ve geliştirici tedbirleri alır; piyasalarda fiili veya anlaşma sonucu doğacak tekelleşme ve kartelleşmeyi önler.”* (1982 AY md. 167/1).
- d. Özel girişimin gerçekleştiremeyeceği ekonomik faaliyetlerin devletçe üstlenilmesini sağlamak: Anayasalarda bu hususu doğrudan düzenleyen bir hüküm bulunmamaktadır.

Anayasalarda ekonomi ile ilgili hükümler oldukça genel biçimde formüle edilmiş olup doktrinler ve ayrıntılı şekilde işlenmiş bir ekonomik sisteme veya siyasete yönelik değildir. Anayasalar sadece devletin belli amaçlarla devletin ekonomiye müdahalesini öngörmüş ve devlete bazı ödevler yüklemiştir. Devletçilik ilkesinin içeriği ile ilgili bölümde belirtildiği üzere, Atatürk dönemine ülkenin ve dünyanın ekonomik ve siyasi koşullarına göre farklı devletçilik anlayışları uygulanmış, 1947 CHP Programında da

devletçilik oldukça yumuşatılmıştır.⁷¹⁵ CHP'den sonra iktidara gelen sağ partiler de bazı devletçi politikalar izlemişlerdir. DP'nin kurduğu KİT'ler, MSP'nin koalisyon ortağı olduğu dönemlerde, “milli sanayi hamlesi” söylemiyle kurduğu ve kurmayı tasarladığı fabrikalar buna örnektir. Dolayısıyla devletçilik ilkesinden ve anayasalardaki ekonomik hükümlerden yola çıkarak Kemalist devletçilik anlayışının ölçütlerini ayrıntılı şekilde tespit etmek mümkün değildir. Sadece devlete ekonomik hayatta hiç yer vermeyen veya çok sınırlı rol veren saf bir liberal ekonomi anlayışının Kemalist devletçilik anlayışıyla bağdaşmadığını söylemek mümkündür. Aynı şekilde mülkiyet hakkını, özel teşebbüsü tamamen ya da büyük ölçüde reddeden sosyalist bir ekonomi anlayışı da Kemalist devletçikle çelişmektedir.

Belirttiğimiz üzere belirgin ölçütler bulunmadığından AYM'nin devletçilik ilkesi bakımından, ileride değineceğimiz bir istisna dışında Kemalist bir yaklaşımı olup olmadığını tespit etmek olanaklı görünmemektedir. Kaldı ki AYM de çeşitli kararlarında Atatürk'ün ekonomik görüşlerinin katı ve doktriner olmadığını, ülke koşullarına göre uygun politikalar izlenmesine, ülkenin geri kalmışlıktan kurtarılması için şartlara göre kamuya veya özel teşebbüse ağırlık verilebileceğini ifade etmiştir.⁷¹⁶ AYM, Sosyalist Parti'nin kapatılması ile ilgili davada da şu hususları belirtmiştir: “*bir siyasi partinin Anayasadaki ilke ve koşullara aykırı düşmeyecek biçimde ekonomik tercihlerini belirlemesi mümkündür. Anayasa'da, ekonominin karakterinin değiştirilemeyeceği yönünde bir kural bulunmamaktadır.*”⁷¹⁷

⁷¹⁵ C.H.P. (1947), s. 7-10.

⁷¹⁶ E. 1984/9 K. 1985/4 (AMKD 21, s. 59, 69); E. 1985/2 K. 1985/16 (AMKD 21, s. 222).

⁷¹⁷ E. 1988/2 K. 1988/1 (SPK, AMKD 24, s. 603).

Devletçilik ilkesi çerçevesinde tartışılması gereken bir husus, AYM'nin özelleştirme ile ilgili kararlarıdır. AYM, bu kararlarda Anayasa'nın başlangıç bölümündeki "hiçbir düşünce ve mülahazanın Türk milli menfaatleri karşısında koruma göremeyeceği" ifadesine dayanmış, 5. maddedeki "Türk milletinin bağımsızlığı" ilkesinin siyasal bağımsızlık yanında ekonomik bağımsızlığı da içerdiğini, devletin geleceği bakımından yaşamsal önemdeki konularda yabancıların ağırlığının önlenmesi gerektiğini, özelleştirme yoluyla ülkede giderek yabancıların nüfuzuna yol açılmasının bağımsızlıkla bağdaşmayacağını belirtmiştir. AYM'ye göre telekomünikasyon, elektrik üretim, iletim ve dağıtımı gibi stratejik önemdeki alanlara yabancıların egemen olması, güvenlik, egemenlik, bağımsızlık yönünden son derece olumsuz sonuçlar doğurabilir. Bundan dolayı özelleştirmeye sınırlar getirilmesi ülkenin bağımsızlığını ve ulusun güvenliğini doğrudan ilgilendirmektedir. Ayrıca AYM'ye göre iptal konusu Kanun'un hiçbir sınırlama getirmeden KİT'leri yabancılara satılmasına olanak sağlaması, başlangıç bölümündeki "*Türk milli menfaatleri*"nin korunmasına, 5. Maddedeki "Türk Milletinin Bağımsızlığı"na ve devletin, kişilerin ve toplumun refah, huzurunu sağlama ilkesine aykırıdır.⁷¹⁸ AYM'nin özelleştirme konusunu "Türk milli menfaatleri" ve bağımsızlık kavramlarıyla ele alması, bir yönüyle devletçilik, bir yönüyle de milliyetçilikle ilgilidir. Burada AYM, ekonomik bağımsızlık konusuna önem vererek Kemalist milliyetçi bir anlayışı benimsemiştir. Öte yandan AYM, böyle bir faaliyeti "*Türk milli menfaatlerine*" aykırı görerek Kemalist bir devletçilik anlayışını yansıtmıştır. Nitekim CHP Programlarında devletin hangi işleri yapacağını belirlenmesinin milletin menfaatlerinin icabına bağlı olduğu

⁷¹⁸ E. 1994/49 K. 1994/45-1 (AMKD 30, s. 263-266, 269-272); E. 1994/43 K. 1994/42-2 (AMKD 31/1, s. 289-295).

ifade edilmiştir.⁷¹⁹ 1947 Programı'nda bu hususun kapsamı daraltılmış, kamu menfaatlerini ve milli savunmayı sağlamak üzere devletin büyük madenleri işleteceğini, enerji santrallerini ve ağır endüstriyi, savunma endüstrisini kuracağı, büyük bayındırlık faaliyetleri ile ulaştırma ve PTT ile ilgili teşebbüsleri de işleteceği, diğer faaliyetlerin özel teşebbüs tarafından üstlenilebileceği belirtilmiştir.⁷²⁰ Görüleceği üzere bu kararda AYM'nin devletçilik anlayışı Kemalist'tir.

Devletçilik konusunda değinilmesi gereken son husus, özellikle Tek Parti döneminde ağırlıkta olan, siyasal ve sosyal hayatta kapsayıcı olan bir devletçilik anlayışıdır. Mustafa Erdoğan, bunu “siyasi devletçilik” olarak nitelemekte, Anayasa'nın başlangıç bölümünde devletin üstün ve kutsal olarak kabul edildiğini, devletin topluma karşı korunması gereken bir varlık şeklinde ifade edildiğini, “*Yüce Türk devletinin bölünmez bütünlüğü*”nın her şeyin üzerinde tutulduğunu belirtmiştir.⁷²¹ Taha Parla'ya göre de devletçilik ilkesi, “*1930'lardaki siyasi-ideolojik çağrışımıyla*” ve “*idari devletçilik*” olarak başlangıç bölümü dahil “tüm anayasanın ruhuna sinmiştir.”⁷²²

Parla ve Erdoğan'ın belirttiği devletçilik anlayışı esas alınırsa, AYM'nin devleti koruyan bütün kararları bakımından Kemalist olduğu gibi bir sonuca varılır. Böyle bir anlayış, devleti önceleyen her düşüncüyü sadece Kemalizm'e özgüymüş gibi göstermektedir. Bir başka deyişle devletin korunması her durumda Kemalizm'in korunması anlamına gelmektedir. Anayasa Mahkemesi'nin bireyin karşısında devleti koruduğu kararları da elbette vardır. Devletin de birey gibi anayasa tarafından korunduğu yani korunması gereken bir varlık olarak kabul edildiği bir gerçektir.

⁷¹⁹ C.H.P. (1935), s. 10; C.H.P. (1939), s. 7; C.H.P. (1943), s. 5.

⁷²⁰ C.H.P. (1947), s. 8.

⁷²¹ Erdoğan (Anayasa), s. 93.

⁷²² Parla (Türkiye'de Anayasalar), s. 36.

Devlet, toplumun ihtiyaçlarını karşılamak için oluşturulmuş bir yapı olduğuna göre devletin korunmasından son tahlilde toplumun korunması anlaşılmalıdır. Bunun için gerekli hukuki mekanizmalar da benimsenmiştir. Aksi takdirde Anayasa’da milli güvenlik, devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü gibi temel hak ve hürriyetleri sınırlama sebeplerinin varlığı zaten açıklanamazdı. Burada vurgulanması konulması gereken, Anayasa’nın bütünlüğü bakımından otorite-hürriyet dengesini otorite yönünde bozan, Anayasa normlarının ötesinde bir rejim/devlet koruyuculuğu olup olmadığıdır. Dolayısıyla AYM kararlarında, devletin korunmasını her durumda Kemalizm ile irtibatlandırmak doğru değildir. Bu husus ileride, “Kemalist otoriterlik olgusu” çerçevesinde ayrıntılı şekilde tartışılacaktır.

F. İnkılapçılık

1961 Anayasası’nda “Devrimcilik” olarak geen⁷²³, 1982 Anayasası’nın çeşitli hükümlerinde “*Atatürk ilkeleri*” kavramıyla beraber İnkılapçılık ilkesi Anayasalara şu şekilde yansımıştır:

- a. Genel olarak: “*Atatürk Devrimlerine bağlılığın tam şuuruna sahibolarak*” (1961 AY, Başlangıç Bölümü), “[Atatürk’ün] *inkılâp ve ilkeleri doğrultusunda* [...]”, “*Hiçbir faaliyetin [...] Atatürk [...] ilke ve inkılapları [...] karşısında koruma göremeyeceği* [...]” (1982 AY Başlangıç Bölümü).
- b. İnkılapılığın niteliği: İnkılapılığın niteliğine ilişkin herhangi bir hüküm 1961 ve 1982 Anayasalarında yer almamaktadır. Oysa CHP Programlarında inkılapçılığın “*tedrici ve tekmli*⁷²⁴”, yeni sözcüklerle “*derecel ve evrimsel*⁷²⁵” olmadığı, Parti’nin

⁷²³ İnkılapçılık ilkesi 1961 Anayasası’nda “Devrimcilik” olarak yer almıştır. Bu adlandırma farklılığının nedenleri Kemalizm’in Anayasalara Yansımaları bölümünde açıklanacaktır.

⁷²⁴ C.H.P. (1939), s. 8; Cümhuriyet Halk Partisi (1943), s. 6.

⁷²⁵ C.H.P. (1935), s. 12.

en ileri medeniyet seviyesine ulaşmak için “*gerekli hamlelerle durmadan ilerleme azminde ve kararında*” olduğu belirtilmiştir.⁷²⁶ Yani inkılapçılık dinamiktir.

- c. İnkılapların amacı Türk milletini çağdaş uygarlık seviyesine yükseltmek olup bu amaç, anayasalarda şu şekilde yer almıştır: “*Türk toplumunun çağdaş uygarlık seviyesine erişmesi ve Türkiye Cumhuriyetinin lâiklik niteliğini koruma amacını güden aşağıda gösterilen Devrim kanunlarının [...]*” (1961 AY md. 153), “[...] *çağdaş medeniyet düzeyine ulaşma azmi yönünde*”, “*Atatürk [...] medeniyetçiliği*” (1982 AY Başlangıç Bölümü).
- d. Bazı faaliyetlerin Atatürk ilke ve inkılaplarına uygun şekilde yürütülmesinin öngörüldüğü maddeler: 1982 AY md. 42/3 (Eğitim hakkı ve ödevi), md. 58/1 (Gençliğin korunması), md. 81 (TBMM üyelerinin içeceği ant), md. 103 (Cumhurbaşkanının içeceği ant), geçici md. 2/3-a (Cumhurbaşkanlığı Konseyi’nin görevleri). Öte yandan 134. maddede Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu düzenlenmiştir.
- e. Çağdaşlaşma: “*Çağdaş bilim ve eğitim esaslarına [...]*” (1961 AY md. 21/4; bilim ve sanat hürriyetinin sınırlandırma sebebi), “[...] *çağdaş bilim ve teknoloji gereklerine [...]*” (1961 AY md. 120/6; üniversitelerin faaliyetleri), “[...] *Türk toplumun çağdaş uygarlık seviyesine erişmesi [...]*” (1961 AY md. 153; Devrim Kanunlarının korunması). “[...] *çağdaş medeniyet düzeyine ulaşma azmi yönünde*”, “*Atatürk [...] medeniyetçiliği [...]*” (1982 AY, Başlangıç Bölümü), “*çağdaş bilim ve eğitim esaslarına [...]*” (1982 AY, md. 42/2; Eğitim ve öğrenim hakkının sınırlandırılması sebebi), “*Çağdaş eğitim-öğretim esaslarına dayanan [...]*” (1982 AY md. 130/1; Yükseköğretim kurumlarının faaliyetleri), “*çağdaş bilim ve teknoloji gerekleri*” (1982

⁷²⁶ C.H.P. (1947), s. 11.

AY md. 130/9; Yükseköğretim kurumlarının faaliyetleri), “[...] *çağdaş uygarlık seviyesinin üstüne çıkarma* [...]” (1982 AY md. 174/1; İnkılap kanunlarının korunması).

f. İnkılap Kanunlarının Korunması: 1961 AY md. 153 (“*Devrim Kanunları*”), 1982 AY md. 174).

g. 1982 Anayasası’nın başlangıç bölümündeki “*örf ve adetlerine bağlılık*” ifadesi Kemalist inkılapçılık anlayışıyla bağdaşmamaktadır. Çünkü inkılapçılık ilkesi çağdaşlaşma çerçevesinde geleceğe dönük bir yaklaşımı işaret ederken söz konusu ifade geçmişten gelen bazı değerleri ön plana çıkarmaktadır. Bu ifadenin, 1982 Anayasası’nı yapan asli kurucu iktidarın Kemalizm’i Türk-İslam sentezi düşüncesiyle bağdaştırmayı amaçlayan çabalarının bir yansıması olduğunu söylemek mümkündür.⁷²⁷

AYM kararlarında inkılapçılık ilkesi genellikle çağdaşlaşma amacı çerçevesinde yer almaktadır.⁷²⁸ Örneğin AYM bir kararında çağdaşlaşma amacını şu şekilde ifade etmiştir: “*Atatürk devrimlerinde temel amaç, geri kalmışlıktan kurtulmak, çağdaş uygarlık düzeyine ulaşmaktır.*”⁷²⁹ AYM, bir başka kararında çağdaşlaşma amacını eğitim-öğretim faaliyetleri bağlamında şöyle vurgulamıştır: “*Atatürk ilke ve inkılâpları doğrultusunda, aklın egemenliğine dayanan çağdaş eğitim ve öğretim*

⁷²⁷ AYM, 1961 Anayasası döneminde Üniversiteler Kanunu’nda üniversitelerin görevleri arasına eklenen öğrencilerini “*örf ve adetlerine bağlı*” vatandaşlar olarak yetiştireceğini düzenleyen hükmü iptal etmiştir. AYM, bu ifadeyi “*Atatürk devrimlerine bağlılık*” ilkesine aykırı bulmuştur. AYM’ye göre “*Örf ve âdetlere bağlılık ile Atatürk devriminin ilkelerine bağlılığı bağdaştırmak mümkün değildir. Çünkü Atatürk devrimi herşeyden önce akılcıdır ve çağdaş uygarlık düzeyine ancak akılcılık yolu ile varılacağına inanır.*”; E. 1973/37 K. 1975/22 (AMKD 13, s. 88). Bu karara ileride tekrar değinilecektir.

⁷²⁸ AYM’nin Kemalizm’in ülkeyi ve toplumu çağdaşlaştırma amacını gerçekleştirmeye çalışan bir organ olduğu hakkındaki görüş için bkz. Shambayati, H/Kirdiş, E.: *In Pursuit of “Contemporary Civilization”: Judicial Empowerment in Turkey*, Political Research Quarterly, Vol. 62, No. 4, December 2009, s. 767-780. Mustafa Erdoğan, bir makalesinde bu çalışmaya atıf yaparak Türkiye’de anayasa yargısının kurulma sürecini Hirschl’in tezi ile birlikte AYM’nin toplumu çağdaşlaştırma ve dönüştürme misyonu ile açıklanabileceğini ifade etmektedir; Erdoğan (Hukuk ve Siyaset), s. 68.

⁷²⁹ E. 1973/37 K. 1975/22 (AMKD 13, s. 116).

*kurumlarının oluşturulması, varılanların geliştirilmesi ve böylece, uygar düşünce ve ruh yapısına sahip nitelikli insanların yetiştirilmesidir. Başka bir anlatımla Anayasa, ulusumuzu çağdaş uygarlık düzeyine eriştirecek teknik, ekonomik, kültürel ve sosyal gelişme alanlarında iyi eleman yetiştirilmesini Devletin görevleri arasında saymıştır.*⁷³⁰” Diğer bir kararında AYM, müspet bilimin çağdaşlaşma amacı bakımından önemini şu ifadelerle ortaya koymuştur: “[...] çağdaş batı uygarlığının ve Atatürk ilkelerinin gereği her işte ve işlemle yalnızca aklın ve müspet bilimin kılavuz olmasıdır [...]”⁷³¹ Görüleceği üzere AYM, çağdaşlaşma amacı bakımından Kemalist inkılapçı bir yaklaşım benimsemiştir.

Bir başka kararında inkılapların dinamik ve sürekli niteliği hakkında AYM’nin değerlendirmesi şu yöndedir: “Atatürk devrimleri deyimi üzerinde durmak gerekir. Devrimin kavramı, sözcüğün açık anlamından da belirleneceği üzere, durgunluğun, alışkanlığın, hareketsizliğin tersidir. [...] Belirli bir süre geçtikten sonra Atatürk devrimlerinin amaçlarına ulaştığını ve artık yeni bir atılıma gereksinme duyulmayacağını kabul etmeye olanak yoktur. Çünkü, Atatürk devrimleri, çağdaş uygarlık düzeyi doğrultusunda sürekli hareket halindedirler ve birbirini ara vermeden izlerler.”⁷³² Böylece AYM, Kemalist inkılapçılığın anayasalarda yer almayan niteliğini vurgulamıştır.

AYM, bazı kararlarında çağdaşlaşma amacını milliyetçilik ilkesiyle beraber ele almıştır. Örneğin AYM’ye göre “Devrimcilikte hiçbir zaman duraklama yoktur. Bilim

⁷³⁰ E. 1990/4 K. 1990/6 (AMKD 26, s. 133-134). Bu konuda eleştirel bir yaklaşım için bkz. Heper, Y.: *Fabrika Ayarlarına Geri Dönüş Anayasa Mahkemesi Kararlarında Eğitim İdeolojisi*, Türkiye Adalet Akademisi Dergisi, Yıl: 6, Sayı: 20, Ocak 2015, s. 373-446.

⁷³¹ E. 1969/52 K. 1972/21 (AMKD 10, s.353).

⁷³² E. 1973/37 K. 1975/22 (AMKD 13, s.116).

ve tekniğin gelişmesiyle modern toplum yaşamının koşulları da sürekli olarak değişikliğe uğrar. Kendisini bu değişmeye uyduramayan, yani devrim yapamayan sosyal topluluklar çağın gerisinde kalmaya ve ileri toplumların sömürgesi olmaya mahkûmdurlar.⁷³³” AYM, milliyetçilik ilkesindeki milli birlik kavramını da inkılapçılık ilkesiyle şu şekilde özdeşleştirmiştir: “Sosyal bir sınıfın diğer sosyal sınıflara tahakkümü Atatürk devrimlerine bağlılık şuuru ile de bağdaşamaz. Çünkü, Atatürk devrimleri “Türk milletini her alanda çağdaş uygarlık düzeyine çıkartmayı ve huzura kavuşturmayı gaye edinmiştir. Bütün devrimler, topyekûn milletin yükselmesi amacı ile yapılmıştır.⁷³⁴”

G. Genel Değerlendirme

Cumhuriyetçilik ilkesi, anayasalarda devlet şekli olarak yer almış ve nitelikleri yönünden çok geniş bir alanı kapsamıştır. Bu nitelikler bakımından Kemalizm belirgin ölçütler sunmadığından AYM’nin Kemalist cumhuriyetçi olup olmadığını değerlendirmek mümkün değildir.

Kemalizm’in ilkelerinden AYM’nin kararlarına en çok yansıyanlar milliyetçilik ve laikliktir. Milliyetçilikte de en çok devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü unsuru öne çıkmaktadır. Bununla birlikte devletin ülkesi ve milleti ile bölünmez bütünlüğü konusuyla ilişkilendirilebilecek birçok başka karar olsa da bunlar son bölümde tartışılacaktır.

⁷³³ E. 1973/37 K. 1975/22 (AMKD 13, s. 116).

⁷³⁴ E. 1963/173 K. 1965/40 (AMKD, s. 300).

Laiklik ilkesi bakımından AYM, oldukça katı bir tutum benimsemiş, ifade özgürlüğünü güçlendirecek yönde bir içtihat oluşturmamıştır. Ayrıca dinin DİB aracılığıyla devlet kontrolünde kalmasını desteklemiştir.

Halkçılık ilkesine gelince, bu ilkedeki egemenliğin halka ait olmasına yönelik unsur, cumhuriyetçilik ilkesiyle bütünleşerek ortadan kalkmıştır. Sınıfsız toplum anlayışı AYM kararlarında zaten yoktur. Kaldı ki sınıf esasına siyasi partilerin kurulabilmesinin önünde bir engel bulunmamaktadır. AYM, bazı kararlarında sınıf mücadelesinin milli birlik ve beraberliğe, dayanışmaya zarar vereceğini ifade etmiş olup bu yönden Kemalist halkçı sayılabilir. Bununla birlikte söz konusu kararlar az sayıdadır. Ödevle dengelenmiş hak anlayışına yönelik bazı ifadeler 1982 Anayasası'nda varsa da bu yönden bir değerlendirme konuyu belirsiz hale getirir.

Kemalizm'in katı ve doktriner bir ekonomi politikası olmadığından devletçilik ilkesi bakımından AYM'nin Kemalist olup olmadığını değerlendirmek mümkün değildir. Sadece bazı özelleştirme kararlarında Mahkeme, "Türk milli menfaatleri"ni gözetmiş, bu yönden de Kemalist devletçi ve aynı zamanda milliyetçi bir anlayış benimsemiştir.

İnkılapçılık ilkesinde ise çağdaşlaşma unsurunu ön plana çıkaran AYM, bu unsuru bazı kararlarında laiklik ilkesiyle birlikte değerlendirmiştir. İnkılapçılık ilkesinin yöntemi hakkında herhangi bir husus anayasalarda yer almasa da bu konu bazı AYM kararlarına yansımıştır. Sonuç olarak Kemalizm'in bütün ilkeleri bakımından AYM'yi Kemalist olarak nitelendirmek mümkün görünmemektedir.

İKİNCİ BÖLÜM: TÜRKİYE’DE ANAYASA YARGISININ KURULMA SÜRECİ ve KEMALİZM

I- Kuramsal Çerçeve: Anayasa Yargısının Demokratik Meşruluğu

A. Demokrasi Kavramı ve Anayasalar

M.Ö. 4. ve 5. Yüzyıllardaki Antik Yunan şehir devletlerinin siyasi söylemlerinden kaynaklanan “demokrasi” kavramı, bu dönemde bir rejim türüne veya siyasi oluşuma işaret etmektedir.⁷³⁵ Halkın veya çoğunluğun yönetimi anlamına gelen, “*demos*” (halk), “*kratos*” (iktidar) veya “*kratein*” (yönetmek) sözcüklerinden oluşan “*demokratia*”, siyaset felsefesinde Plato ve Aristotale tarafından türetilmiştir.⁷³⁶ Vatandaşlığın, devlet kurumlarına erişebilme imkanının ve kamusal müzakerelere katılımın mevcut olduğu, kararların Meclis’te alındığı Antik Yunan şehir devletlerinde bu uygulamalar “çokluk” (*hai polloi*) tarafından benimsenmiştir. Münhasıran azınlığın (oligarşi), soyluluğun (aristokrasi), tek kişinin (monarşi), keyfi yöneticinin (tiranlık) korunması söz konusu değildir. Yüz yüze ilişkilerin yoğun olduğu, çoğunlukla kabilelere dayanan, küçük ölçekli Antik Yunan toplumundaki demokrasi, doğrudan demokrasidir. Esas olarak, halk tarafından yönetilme, halk iradesi anlamında kullanılan demokrasi kavramı, ABD Başkanı Abraham Lincoln tarafından “halkın halk tarafından halk için yönetimi” olarak tanımlamıştır.⁷³⁷

⁷³⁵ Jay, R.: *Democracy*, Political Ideologies an introduction, London 1994, s. 120

⁷³⁶ Frankenberg, G.: *Democracy*, The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law, Ed. M. Rosenfeld/ A. Sajó, UK 2012, s. 250.

⁷³⁷ Jay, s. 120.

Demokrasinin siyasal sistem veya rejim anlamında kullanılmasına gelince, “rejim”, devlet yönetimi ile onun hükümlerlik alanı içindeki bireyler arasında, yönetimin tabi olduğu ve bireyleri tabi tuttuğu, karşılıklı hak ve ödevlere dayanan ilişkiler bütünüdür. Tiranlık veya oligarşi gibi bir rejim türü olan demokratik rejimin özellikleri şunlardır: Yönetenler ile yönetilenler arasında, yönetilenlerin tümünü veya önemli bir bölümünü kapsayan, bireyselleşmiş ve kesintili olmaktan çok düzenli ve kategorik ilişkilerin varlığı, bu ilişkilerin her bir yönetilen bakımdan eşit nitelikte olması, devlet personelinin, kaynakların, faaliyetlerin, yönetilenlerin kolektif istişareleri sonucunda değışmesi, yönetilenlerin ve özellikle azınlıkların, devlet kurumlarının keyfi hareketlerine karşı korunması. Bu bakımdan demokratik rejim, geniş, eşit, kategorik, bağlayıcı istişare ve korumaya dayanır.⁷³⁸ Demokrasinin süreç veya prosedür odaklı tanımlanması halinde onun asgari unsurlarının genel oy hakkı, yaygın hile olmaksızın yapılan seçimler, ifade, toplantı ve dernek kurma özgürlükleri dahil temel özgürlüklere etkili teminat sağlanması olduğunu ifade etmek mümkündür. Bazı yazarlar bu şartlara seçim ile göreve gelmiş yöneticilerin devleti yönetme iktidarına sahip olmasını da eklemektedir.⁷³⁹

Demokrasi, siyasal sistem olmanın yanında siyasi bir arzu, niyet olup halkın kendini yönetme idealini genişletmek ve derinleştirmek anlamına gelmektedir. Demokrasi kavramına yüklenen siyasal sistem ve niyet anlamları, bazen gerilim içinde olur. Örneğin temsili demokrasi bazen bürokratik ve bireylere uzak diye eleştirilmekte, daha doğrudan ve katılımcı yaklaşımlar arzu edilmektedir. Bu tartışmalar demokrasinin

⁷³⁸ Tilly, C.: *Democracy*, Encyclopedia of European Social History From 1350 to 2000, Vol. 2, Editor in Chief P. N. Stearns, New York 2001, s. 463.

⁷³⁹ Saward, M.: *Democracy*, The Social Science Encyclopedia, Vol. I A-K, Ed. A. Kuper/J. Kuper, Great Britain 2004, s. 209.

esnekliğinin bir parçasıdır.⁷⁴⁰ Öte yandan demokrasinin bir ideoloji olup olmadığı hakkında tartışmalar vardır. Birçok otorite demokrasiyi ideoloji olarak kabul etmemektedir. Çünkü bu kavram aslen bir fikirler sistemini değil, belli bir siyasi sistem veya kararların kolektif şekilde alınma yöntemini işaret edecek şekilde kullanılmaktadır. Bununla birlikte günümüz dünyasında demokrasi iyi bir olgu olarak kabul edilmekte, çeşitli ideolojileri benimsemiş kişiler, kendilerini demokrat olarak nitelendirmektedirler.⁷⁴¹

Demokrasi kavramı çeşitli sıfatlar ile kullanılmaktadır. Bunlar arasında “sivil rejim, yarışmaya dayanan, yarışmalı rejim, seçimlerle ilgili rejim” gibi nitelendirmeler bulunmaktadır ancak bunlar, olguyu kavramsallaştırmaya yönelik değildir. Diğer bazı nitelendirmelerde ise farklılıklar öne çıkarılmaktadır. “*Parlamenter demokrasi, iki-partili demokrasi, federal demokrasi*” buna örnektir. Prosedürü esas alan asgari tanımdaki bazı unsurların eksikliğini ifade eden kimi nitelendirmeler de mevcuttur. “*Sınırlı demokrasi, erkek demokrasi, oligarşik demokrasi*”, genel oyun yokluğuna işaret etmektedir. Öte yandan “*kontrollü demokrasi, fiili tek partili demokrasi, sınırlandırıcı demokrasi*” kavramları ile yarışmacı bir sistemin olmadığı vurgulanırken, “*seçimsel demokrasi, liberal olmayan demokrasi, sert demokrasi*” gibi kavramlar ile temel hak ve özgürlüklerin yokluğu ifade edilmektedir. Seçilmiş iktidarın devleti yönetmek için etkili bir güce sahip olmadığı durumlar için de “*vesayetçi demokrasi, korunan demokrasi*” gibi terimler kullanılmaktadır.⁷⁴²

⁷⁴⁰ Saward, s. 209; Doğrudan demokrasi araçlarının demokratikleşme sürecine katkıları için bkz. Çelebi, A.: *Doğrudan Demokrasi ya da Temsili Hükümet Modelinin Demokratikleştirilmesi Üzerine*, Demokratik Anayasa Görüşler ve Öneriler, Hazırlayanlar: E. Göztepe/A. Çelebi, İstanbul 2012, s. 467-497.

⁷⁴¹ Jay, s. 120.

⁷⁴² Collier, D./Levitsky, S.: *Democracy With Adjectives Conceptual Innovation in Comparative Research*, World Politics, Vol. 49, April 1997, s. 440.

Demokrasi ile ilgili olan ve üzerinde durulması gereken bir kavram “poliarşi”dir. Siyaset bilimci Robert A. Dahl tarafından türetilen bu kavram ile dünyadaki demokrasileri analiz etmek ve karşılaştırmak amaçlanmaktadır. Burada önemli olan, bir ideal olarak demokrasi fikrinin değil, demokrasinin fiili uygulamasını açıklamaktır. Poliarşi kavramı esas alınarak yapılan değerlendirmeler bakımından, demokrasiyle bağlantılı ve değişken ideallerin başarılabildiği ve başarılabilmesinin önemi yoktur. Bu bakımdan poliarşi, demokrasiden daha dar bir kavram olup tarihi dönemlerden ve kültürlerden bağımsızdır. Esas olarak kurumlara ve prosedürlere dayanan poliarşi, adalet, büyüme, sosyo-ekonomik eşitlik, verimlilik-yeterlilik gibi hiçbir maddi sonuçla ilgili değildir. Başkanlık sisteminin veya parlamenter sistemin benimsendiği poliarşiler olduğu gibi üniter veya federal poliarşiler de vardır. Anayasa yargısının kurulmuş olup olmaması da poliarşilerin ayırt edici özelliklerinden değildir. Poliarşi, Dahl’ın öngördüğü koşullardan başka koşulları içermemektedir.⁷⁴³ Söz konusu koşullar, bireylerin siyasanın belirlenmesi ile ilgili görüşlerini herkese ifade edebilmeleri, alternatif siyasalarla ilgili bilgi edinebilmeleri için eşit olanaklara sahip olmaları, herkesin eşit ve etkili oy verme imkanına sahip kılınması, siyasaların sonuçlarının kontrole ve değiştirilmeye açık olması ve vatandaşlık temelinde bütün yetişkinlerin bu haklara sahip bulunmasıdır.⁷⁴⁴ Bu ölçütlerden hareketle karşımıza düşünce ve kanaat, düşünceyi açıklama ve yayma hürriyetleri, toplantı, seçme, seçilme ve siyasi faaliyette bulunma hak ve hürriyetleri çıkmaktadır.

Demokrasinin sınırlarının olup olmadığı sorusuna gelince, Klasik düşünürlerden Montesquieu’ya göre demokrasilerde halk görünüşte her istediğini yapar. Bununla

⁷⁴³ Coopedege, M. J.: *Polyarchy*, The Encyclopedia Of Democracy, Vol. III, Ed. S. M. Lipset, Washington 1995, s. 976.

⁷⁴⁴ Dahl, R.A., *On Democracy*, London 2000, s. 37-38.

birlikte herkesin dilediğini yapması siyasi özgürlük değildir. Kanunların olduğu bir siyasi sistemde insanlar, izin verilenleri yapabilir ve izin verilmeyen davranışları yapmaya zorlanamaz. Özgürlük, kanunların izin verdiği davranışları yapabilmektir. Bir vatandaşın kanunların yasakladığı davranışları yapması halinde özgürlükten bahsedilemez. Çünkü diğer bireyler de aynı davranışları yapabilme iktidarına sahiptirler. Bu bakımdan demokrasi, aristokrasi gibi özünde özgür değildir. Siyasi özgürlük sadece ölçülü yönetim biçimlerinde olsa da onlarda da her zaman söz konusu olmaz. Siyasi özgürlük, iktidarın kötüye kullanılmadığı zaman ortaya çıkar. İktidarın kötüye kullanılmasını önlemek için onu sınırlandırmak gerekir. Anayasa, bireylerin kanunun yasakladıklarını yapmaya zorlanmasını önleyecek, kanunun izin verdiklerini de yapmaktan alıkonulmamasını sağlayacak bir çerçeve çizmek zorundadır.⁷⁴⁵

Siyasi otoriteleri yetkilendiren, devlet iktidarının kullanılmasını sınırlandıran, siyasi düzenin meşruiyetini ve istikrarını artıran anayasalar, “günlük siyaset” ile “oyunun kuralları”nın⁷⁴⁶ farkını kurumsallaştırırlar ve günlük siyasete insan hakları gibi sınırlar getirirler. “Oyunun kuralları” ise topluma tutarlılık ve kimlik kazandırır. Böylece bu ortak çerçeve, “iyi hayat” ile ilgili çeşitli yaklaşımlar ve farklı menfaat grupları arasında sağlam bir demokratik tartışmanın ortaya çıkmasını olanaklı kılar.⁷⁴⁷ Belirtmek gerekir ki “anayasal demokrasi” kavramı bir yönüyle demokrasi ile bağdaşırken bir yönüyle de çelişmektedir. Anayasa kavramı, sınırlandırılmış ve bölünmüş iktidara işaret ederken demokrasi ise iktidarın birleşmiş ve sınırlanmamış

⁷⁴⁵ Montesquieu, *Spirit of the Laws*, The Spirit of the Laws, Tr. and Ed. A. M. Cohler, B. C. Miller, H. S. Stone, Great Britain, s. 155-156 (*Spirit of the Laws*, Book 11, Chapter 3-4).

⁷⁴⁶ Yazar, bu terim ile demokratik siyasi sistemi kastetmektedir.

⁷⁴⁷ Gavison, R.: *What Belongs in a Constitution?*, Constitutional Political Economy, Vol. 13, 2002, s. 90.

kullanımı ile ilgilidir.⁷⁴⁸ Anayasayı, “demokratik oyunun kurallarını gösteren” belge şeklinde tanımlamak olanaklıdır. Bu yönden anayasalar, kimin, nasıl, ne zaman ve neden oy kullanabileceğini gösterir. Demokratik idealler, çoğunluk yönetimi gibi araçlardan başka unsurları da içermektedir. Hakları sağlamlaştırmak ve onların demokratik seçilmiş siyasetçiler tarafından olsun ortadan kaldırılmasını önlemek, demokratik sürecin doğasında vardır.⁷⁴⁹ Demokrasinin prosedürel yönden veya içerik bakımından değerlendirilmesi, anayasa yargısının demokratik meşruluğunun tartışılması bakımından önemli olup bu hususa ileride değinilecektir.

Genel olarak iktidarı sınırlandırmayı amaçlayan anayasacılık hareketlerine gelince, İngiltere dahil bütün Avrupa devletleri erken dönemlerde hukuki ve anayasal düzenlemelerinin gelişmesi bakımından benzer faktörlerden etkilenmişlerdir. Bunların arasında Corpus Juris Civilis aracılığı ile Roma Hukuku ve Hristiyan Kilisesi’nin doktrin ve metotları da vardır. Avrupa devletlerinin hepsi mutlak monarşiyi tecrübe etmişlerse de Ortaçağ’da keyfi iktidarı kısıtlamaya yönelik tek girişim, İngiltere’de Magna Carta’nın kabul edilmesidir (1215). İngiltere’de 17. Yüzyıl’da yaşanan devrimler, parlamentoların üstünlüğü ile sonuçlanmış, monarşinin gücü önemli ölçüde kısıtlanmıştır. Fransa’da ise bir yüzyıl sonra meydana gelen Fransız İhtilali ve Napolyon dönemi, halihazırdaki sosyal, hukuki ve siyasi yapıyı, monarşi ve feodalite de dahil olmak üzere ortadan kaldırmış, eşitlik ve sosyal adalet anlayışını geliştirmiştir. Yasama organı, özgür ve eşit yurttaşların iradesini temsil eden ve yasa koyan tek

⁷⁴⁸ Yazar, bu saptamayı, egemenliğin mutlak ve bölünmez şekilde halka ait olması düşüncesinden hareketle yapmıştır.

⁷⁴⁹ Bellamy, R/Castiglione, D.: *Introduction*, Constitutionalism and Democracy, Ed. R. Bellamy, Great Britain 2006, s. xi.

organ olarak ortaya çıkmış, yeni devletler de anayasalar temelinde oluşturulmuş ve iktidarlara sınırlandırılmıştır.⁷⁵⁰

Erken dönemlerde özgürlüğün monarşik iktidar tarafından tehdit edildiği görüşü mevcut olup monarşik iktidarın halk tarafından kontrol edilmesi düşüncesi yaygınlaşmıştır. Parlamentonun egemenliği anlayışı da uzun süre demokratik uygulamanın esası olarak kabul edilmiştir. Fransız İhtilali'ne egemen olan düşünceler halkın üstünlüğü ve genel iradedir. Cumhuriyetçi temsilciler tarafından ifade edilen bu iradenin kısıtlanamayacağı anlayışı benimsenmiştir. Bu dönemde, yargı yetkisine sahip olan parlamentoların da etkisiyle, hakimlere karşı bir güvensizlik ortaya çıkmış ve genel iradenin hakimler tarafından tehdit edildiği düşünülmüştür. Eski rejimde ise özgürlüğe yönelik tehditlerin geleneksel olarak monarşiden ve kiliseden geldiği düşüncesi vardır. Demokratik uygulamalar zaman içinde yaygınlaşmışsa da demokrasiye yönelik çeşitli tehditler de ortaya çıkmıştır. İkinci Dünya Savaşı'ndaki Faşist rejimler buna örnektir. Savaşın sonra, demokratik meşruluğu olanlar da dahil hiçbir siyasi kurumun, kişi özerkliğini sınırlamaya yönelik biçimde hak ve özgürlükleri ihlal edemeyeceği anlayışı ortaya çıkmış, hak ve özgürlükleri korumak için de mahkemeler kurulmuştur. Bu anlayış, demokrasiyi kendi uygulamalarından da korumaya yöneliktir ve karşı-çoğunlukçu niteliktedir.⁷⁵¹

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra insan haklarının korunması düşüncesinin somut yansımaları İtalya Anayasası (1947), Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Evrensel Sözleşmesi (1948), Batı Almanya Temel Kanunu (1949) ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesidir (1950). Bu süreçte Alman Anayasa Mahkemesi 1951'de, İtalya

⁷⁵⁰ Fleiner, T./Saunders, C.: *Constitutions embedded in different legal systems*, Routledge Handbook of Constitutional Law, Ed. M. Tushnet/T. Fleiner/C. Saunders, UK 2013, s. 22-23.

⁷⁵¹ Ginsburg, T.: *Judicial Review in New Democracies*, USA 2003, s. 1-2.

Anayasa Mahkemesi de 1956'da kurulmuştur. İlerleyen dönemlerde demokrasiye geçen ülkelerden İspanya'da 1978'de ve Portekiz'de 1982'de anayasa mahkemeleri faaliyete başlamıştır. Fransa'da ise Beşinci Cumhuriyet Anayasası Anayasa Konseyi'ni kurmuş, komünizmin çöküşünden sonra da anayasa yargısı Avrupa'da yaygınlaşmıştır.⁷⁵² Bununla birlikte belirtmek gerekir ki Fransa'da Anayasa Konseyi, yasama ve yürütme organları arasındaki sınırları korumak için, kanunları yürürlüğe girmeden önce denetlemektedir. Bu önleyici denetimdir ve geleneksel olarak sınırlıdır. Çünkü Fransız İhtilali'nden gelen, yasama organının genel iradeyi temsil ettiği, parlamentonun üstünlüğü ve dolayısıyla mahkemelerin parlamento tarafından kabul edilen kanunu iptal edemeyeceği yönündeki düşünceler mevcuttur.⁷⁵³

Türkiye'de demokratik devlet ilkesi, 1961 ve 1982 anayasalarının 2. maddelerinde “cumhuriyetin nitelikleri” arasında sayılmış, 1982 Anayasası'nın 4. maddesi ile değiştirilemez hükümler kapsamına alınmıştır. Her iki anayasada yer alan siyasi partiler, seçimler ile ilgili hükümlerin yanında düşünce, ifade, örgütlenme ve başka bazı hak ve hürriyetler de söz konusu ilkenin tamamlayıcısı niteliğindedir. Gene 1961 Anayasası'ndaki “insan haklarına dayalı”, 1982 Anayasası'ndaki “insan haklarına saygılı” devlet ilkeleri de demokratik devlet ilkesinin kapsamındadır. Anayasa Mahkemesi de 1961 Anayasası ile kurulmuştur.

B. Anayasanın Korunması Problemi ve Anayasa Yargısı Düşüncesi

Anayasalar bir hukuk düzeninde en üstteki hukuk normlarıdır ve anayasaların bu konumu, “normlar hiyerarşisi” düşüncesinden kaynaklanan “anayasanın üstünlüğü”

⁷⁵² Chen, A.H.Y./Maduro, M.P.: *The judiciary and constitutional review*, Routledge Handbook of Constitutional Law, Ed. M. Tushnet/T. Fleiner/C. Saunders, UK 2013, s. 100.

⁷⁵³ Chen/Maduro, s. 102.

ilkesi olarak somutlaşır. Söz konusu ilkenin teorik ve normatif çerçevesi bulunmaktadır. Fransız İhtilali'nden önceki dönemde mutlak monarşik iktidarın doğal hukuk kuralları ile sınırlandırılması düşünülmüştür.⁷⁵⁴ Modern anayasacılığın gelişmesinden sonra ise normlar hiyerarşisi ve anayasanın üstünlüğü ilkelerinin teorik temeli Avusturyalı hukukçu Hans Kelsen tarafından ortaya konulmuştur. Kelsen'e göre yasama ve yürütme, devletin iki koordine fonksiyonu olmayıp hukuk yaratma sürecinin iki farklı düzeyidir. Normların üst veya alt seviyede olma durumlarına dayanan hukuk yaratma süreci, kanun seviyesinde bitmemekte ve başlamamaktadır. Anılan süreç, idari kararname, yargı kararı, idarenin bireysel işlemlerinden başlayıp bunların yürürlüğe konulmasını sağlayan kanunlara ve en üstte bulunan anayasaya kadar uzanır, yerel hukuk alanını aşar ve bütün bunların üzerinde olan uluslararası hukuk düzenine ulaşır. Anayasa, kanun, kararname, idari işlem, yargı kararları ve bunların uygulanması, toplumun iradesinin oluşumunun aşamalarıdır ve bu aşamalar pozitif hukuk temelindeki modern devleti oluşturur.⁷⁵⁵ Bütün hukuki ve siyasi sistemi belirleyen en üst kural, bu düzen çerçevesinde kurulmuş toplum yönünden kesin, nihai kuraldır. Anayasalar, devlet düzenini oluşturan normları içeren, devlet organlarını ve yasama faaliyetini belirleyen kurallar bütünüdür. Bundan dolayı anayasal yasama, sıradan kanunlardan farklı kurallara bağlanmıştır.⁷⁵⁶

⁷⁵⁴ Sweet, A. S.: *Why Europe Rejected American Judicial Law Review And Why It May Not Matter*, Michigan Law Review, Vol. 101, August 2003, s. 2751.

⁷⁵⁵ Kelsen, H.: *Kelsen on the nature and development of constitutional adjudication [Wesen und Entwicklung der Staatsgerichtsbarkeit]* (1929, in Hans R. Klecatsky, René Marcic and Herbert Schambeck (eds.), *Die Wiener rechtstheoretische Schule. Schriften von Hans Kelsen, Adolf Mehl, Alfred Verdross*, 2 vols, Vienna: Verlag: Österreich, 2010, II, s. 1485-1531), Translated by Lars Vinx, *The Guardian Of The Constitution: Hans Kelsen and Carl Schmitt On The Limits Of Constitutional Law*, Cambridge University Press, Cambridge 2015, s. 23.

⁷⁵⁶ Kelsen (On the nature), s. 28.

Anayasanın üstünlüğü ilkesinin normatif kaynaklarına gelince, yumuşak bir anayasa olan 1921 Anayasası'nda anayasanın üstünlüğüne ilişkin herhangi bir kural yer almamaktadır. 1924 Anayasası'nın 103. maddesine göre “*Anayasanın hiçbir maddesi hiçbir sebep ve bahane ile savsanamaz ve işlerlikten alıkonamaz.*” 104. maddede de anayasanın değiştirilmesi, normal kanunlara göre daha katı kurallara bağlanmıştır. 1961 ve 1982 anayasalarında ise anayasanın üstünlüğü ilkesinin normatif kaynakları şunlardır: Anayasanın devletin bütün organlarını ve kişileri bağlaması⁷⁵⁷, kanunların anayasaya aykırı olamayacağı hususu (1961 AY md. 8; 1982 AY md. 11), anayasanın bazı hükümlerinin değiştirilemeyeceğinin öngörülmesi (1961 AY md. 9, 1982 AY md. 4), anayasa değişikliklerinin katı kurallara bağlanması (1961 AY md. 155-156, 1982 AY md. 175).

Anayasanın üstünlüğü ilkesinden hareketle, normatif olarak öngörülen kuralların nasıl korunacağı sorunu ortaya çıkmaktadır. Kelsen'e göre Anayasanın siyasi işlevi iktidarın kullanılmasına hukuki sınırlamalar getirmektir. Bu sınırların aşılmaması için anayasaya bir güvence sağlanmalıdır. Anayasaya en iyi şekilde güvence sağlanması için anayasaların özelliklerine, siyasi gücü nasıl dağıttığına bağlı olarak değişik seçenekler vardır. Anayasaya aykırı düzenlemenin ortadan kaldırılması, anayasayı ihlal eden organın sorumlu tutulması bunlar arasındadır. Eğer devletin, özellikle yasama ve yürütme organlarının belli düzenlemeleri anayasaya uygunluk denetimine tabi tutulacaksa, bu denetim yetkisi, düzenlemeleri yapan organlara verilmemelidir.⁷⁵⁸

⁷⁵⁷ Burada devlet organları yönünden dikey, kişiler yönünden ise yatay bağlayıcılık vurgulanmaktadır; Göztepe (Anayasa Yargısının), s. 390.

⁷⁵⁸ Kelsen, H.: *Who ought to be the guardian of the constitution? Kelsen's reply to Schmitt, Translation from Hans Kelsen (1931) "Wenn soll der Hüter der Verfassung sein?" in Hans R. Klecatsky, René Marcic, and Herbert Schambeck (eds.), Die Wiener rechtstheoretische Schule. Schriften von Hans Kelsen, Adolf Merkl, Alfred Verdross, 2 vols., (Vienna: Verlag Österreich, 2010), II, s. 1533-1573 by*

Kelsen, kanunların anayasaya uygunluğunun denetlenmesi için “anayasa mahkemesi” adıyla bir organ kurulabileceği gibi halihazırdaki mahkemelerin, özellikle de yüksek mahkemelerin anayasaya uygunluk denetimi ile yetkilendirilebileceğini ifade etmiştir. Kelsen’e göre yetkili organ, anayasaya aykırı gördüğü normu iptal eder. Bununla birlikte anayasaya uygunluk denetimi ilk derece mahkemeleri tarafından yapılıyorsa bu mahkemeler anayasaya aykırı gördüğü normu somut davada uygulamaz. Anayasaya aykırı olan norm iptal edilmediğinden geçerli olmaya devam eder ve sadece iptal edilebilir hale gelir. Böyle bir durumda yasama organı onu ya değiştirir ya da ona anayasaya uygun bir içerik kazandırır. İkinci tercihin sonucu budur.⁷⁵⁹

Kanunların anayasaya uygunluğunu denetlemek için, etkililikleri bakımından çok çeşitli yollar vardır. Demokratik ve hür bir rejimde halkın serbest seçimlere katılması ve anayasaya bağlılığı, hür bir basın yapacağı kontrol, anayasaya aykırı kanunlar çıkarılmasını önleyebilir. Çeşitli devletlerin anayasaları anayasanın korunmasını halka emanet etmişse de bunlar hukuki değil manevi güvencelerdir.⁷⁶⁰ 1961 Anayasası’nda her ne kadar anayasa yargısı kurulmuşsa da bu Anayasa’nın başlangıç bölümü, Anayasa’yı “*hürriyete, adâlete ve fazilete âşık evlâtlarının uyanık bekçiliğine*” emanet etmektedir. Aynı şekilde 1982 Anayasası’nın başlangıç bölümüne göre Anayasa “*TÜRK MİLLETİ TARAFINDAN, demokrasiye âşık Türk evlatlarının vatan ve millet sevgisine emanet ve tevdi*” olunmuştur.

Anayasaya bağlılık yemini, devlet başkanının veto yetkisi, kanun tasarılarının hazırlanmasında uzmanlık ve danışma organlarından yararlanılması da anayasaya

Lars Vinx, Winx, L.: The Guardian of The Constitution Hans Kelsen and Carl Schmitt on the Limits of Constitutional Law, Cambridge University Press, Cmbridge 2015, s. 175.

⁷⁵⁹ Kelsen, H: General Theory of Law and State, Tr. A. Wedberg, USA 2011, s. 157.

⁷⁶⁰ Feyzioğlu, T: Kanunların Anayasaya Uygunluğunun Kazai Murakabesi, Ankara 1951, s. 13

uygunluk denetiminin başka bazı yöntemleridir.⁷⁶¹ 1961 Anayasası'nda cumhurbaşkanının, 1982 Anayasası'nda cumhurbaşkanı ile milletvekillerinin yemin metinlerinde anayasaya bağlılık öngörülmüştür (1961 AY md. 96; 1982 AY md. 81, 103). 1924, 1961 ve 1982 anayasaları da cumhurbaşkanına kanunları veto yetkisini tanımıştır (1924 AYM md. 35/2; 1961 AY md. 93; 1982 AY md. 104/2a/4).

Turhan Feyzioğlu'na göre Anayasaya uygunluk denetiminde mahkemelerin tercih edilmesinin sebebi, bu denetimin hukuki bir sorun olması ve sorunun hukuki yönden ele alınması gerekliliğidir. Siyasi organlar ise sorunu hukuki bakımdan değil durumun hali ve icaplar bakımından değerlendirirler ve siyasi akımların etkileri altında kalırlar.⁷⁶² Öte yandan mahkemeler, siyasi kurumlara kıyasla daha fazla teminat sağlarlar. Statüleri iyi düzenlenirse hakimler bağımsızdırlar. Onlarda halkın oyunu almak, iktidara yaranmak düşüncesi olmaz. Yargılama usulleri de siyasi kurumlara göre daha güvencelidir. Alenilik, tarafların iddia ve savunmalarını serbestçe ileri sürebilmeleri, mahkemelerin meseleleri bir an önce karara bağlamak zorunda olmaları, kararların gerekçeli olması, kesin hüküm ilkesi bu güvencelerdendir.⁷⁶³

Devlet ile bireyler arasında hakların içeriği ile ilgili anlaşmazlıkları devlet çözecek olursa, uyuşmazlığın hem tarafı hem de hakimi durumuna gelir. Anlaşmazlığın vatandaşlar tarafından çözülmesi durumunda, oybirliği ilkesinde olduğu gibi her vatandaş çoğunluğun kararını veto etme hakkına sahip bulunacağından engelleme (bloka) veya anarşiyle karşı karşıya kalınır. Dolayısıyla bu anlaşmazlığı hakimler çözmelidir. Söz konusu çözüm, parlamenter demokrasinin yıkılarak totaliter rejimleri

⁷⁶¹ Feyzioğlu (Kanunların), s. 13-26.

⁷⁶² Feyzioğlu (Kanunların), s. 24.

⁷⁶³ Feyzioğlu (Kanunların), s. 27.

deneyimleyen ülkeler bakımından İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra öne çıkmıştır.⁷⁶⁴ Hakimler, bürokratlar, memurlar gibi siyasi elitler demokratik ülkelerde güçlüdür ancak despot ve kontrol dışında değildirler. Onlar da kendi denge ve fren sistemleri çerçevesinde faaliyet gösterirler.⁷⁶⁵

Anayasalar, belli kültürel, siyasi, ekonomik ve sosyal koşulların varlığı durumunda amaçlarına hizmet ederler. Anayasaların siyasi kültüre uygun olması ve onun tarafından desteklenmesi gerekmektedir. Kişi haklarını ve siyasi yarışmayı teminat altına alan anayasal kuralların, kolektivist değerlerin ve geleneklerin kuvvetli olduğu toplumlarla ilgisi bulunmamaktadır.⁷⁶⁶ Anayasaya uygunluk denetimi de demokratikleşmenin doğal bir sonucu olmadığı gibi tartışmasız da değildir. Demokratik gelenek ve süreçlere güven azsa, siyasal aktörler güç yoğunlaşmasına ne kadar meyilli iseler, siyasal karar alma süreçlerinin sisteme uygunluğunun önemi artmaktadır. Böylece anayasaya uygunluk denetimi yetkisinin mahkeme niteliğinde bir organa verilmesi tercih edilmektedir.⁷⁶⁷ Anayasa yargısının başarısı da istikrarlı bir demokrasi ile ilgili etkenlere bağlıdır. Demokrasinin yaratılması ve sürdürülmesinin de güç olduğunu biliyoruz. Bu çerçevede seçimler, yarışmacı siyasi parti sistemi, azınlıklarınki dahil olmak üzere hakların korunması, hukukun üstünlüğü ile ilgili uygulamalar, gelişmiş bir hukuk öğretimi ve savunma mesleğinin varlığı, anayasa mahkemelerini etkiler.⁷⁶⁸

⁷⁶⁴Pasquino, P.: *The Nature and Limits of the Majority Principle*, Books & Ideas.net. (http://www.booksandideas.net/IMG/pdf/20110420_Pasquino_EN.pdf, Erişim Tarihi: 02.04.2018), s. 10.

⁷⁶⁵ Dahl, s. 113-114.

⁷⁶⁶ Heywood (Politics), s. 300.

⁷⁶⁷ Göztepe, E.: *Anayasa Yargısının Meşruluğu*, Demokratik Anayasa Görüşler ve Öneriler, Haz. E.Göztepe/ A. Çelebi, İstanbul 2012, s. 391.

⁷⁶⁸ Sweet (Constitutional), s. 826.

Kelsen'in önerdiği merkezileşmiş anayasa yargısı, bir önceki alt bölümde belirtildiği gibi Almanya ve İtalya tarafından benimsenmiş, merkezi olmayan ABD sistemini reddeden İspanya, Portekiz ve bütün post-komünist devletler de merkezi anayasa yargısını model almışlar, böylece Avusturya sistemi yayılmıştır.⁷⁶⁹ Merkezi sistemin en büyük yararı hukuki kesinliği sağlamasıdır. Merkezi olmayan sistemde aynı kanunun anayasaya uygunluğu bakımından mahkemelerin farklı sonuçlara ulaşmalarının mümkündür. Buna karşılık merkezi sistemde anayasaya uygunluk denetimi tek bir organ tarafından yapıldığı için mahkemeler arasında uyumsuzluk olmaz. Merkezi sistemin bir diğer faydalı yönü, uzmanlaşmadır. Çünkü anayasalar genellikle açık uçlu ifadeleri, siyasi topluluk bakımından kurumsal önemi olan temel etik ilkeleri içerdiği için, anayasayı yorumlamak zor bir görevdir. Öte yandan merkezi sistemin diğer bir avantajı, demokratik ilkelerle bağlantılıdır. Demokrasi, bütün vatandaşlara eşit oy hakkı veren siyasi bir süreç olduğundan anayasa yargısı demokratik bir temele dayanmalı, anayasa mahkemesinin üyelerini yasama organı seçmeli ve görev süreleri uzun olmalıdır.⁷⁷⁰

Merkezileşmiş anayasa yargısının ABD'de neden benimsenmediğine gelince, bu ülkede Amerikan Devrimi, egemen insanların otoritesini ilan eden yazılı anayasaya dayalı yeni bir düzen yaratmışsa da bu, siyasi bir devrimdir ve yeni bir sosyal düzen kurmaya yönelik değildir. Eski ve yeni hukuk düzeni arasında devamlılık vardır ve mahkemelerin işlevleri ile Ortak Hukuk sisteminin rolü devam etmiştir. Bir başka deyişle hukuki, kurumsal ve anayasal devamlılık bağımsızlık sonrası anayasal

⁷⁶⁹ Sweet (Why Europe), s. 2765-2766.

⁷⁷⁰ Comella, V.F.: *The Rise of specialized constitutional courts, Comparative Constitutional Law*, Ed. T. Ginsburg, R. Dixon, s. 268-271.

faaliyetlerde de söz konusu olmuş, yazılı bir anayasa olmasına rağmen Ortak Hukuk sistemi ve İngiliz anayasal geleneğinin etkisi sürmüştür.⁷⁷¹

Türkiye’de 1961 Anayasası ile Anayasa Mahkemesi’nin kurularak merkezi sistem kabul edilmiştir.⁷⁷² Bununla birlikte 1961 ve 1982 anayasaları, bir davaya bakan mahkemenin, uygulayacağı kanun hükümlerini anayasaya aykırı görmesi veya taraflardan birinin ileri sürdüğü aykırılık iddiasının ciddi olduğu kanısına varması durumunda AYM’nin bu konuda vereceği karara kadar davayı geri bırakacağını hükme bağlayarak anayasaya uygunluk denetiminde itiraz yolunu öngörmüştür (1961 AY md. 151; 1982 AY md. 152). Öte yandan 1961 Anayasası’nın kabul edildiği döneme kadar kanunların anayasaya uygunluğunun mahkemeler tarafından def’i yoluyla denetlenmesi yönünde girişimler ve tartışmalar olmuş hatta bu konuda kanun teklifleri verilmiştir.⁷⁷³

C. Anayasa Yargısının Demokratik Meşruluğunun Temel Sorunsalı: Demokratik İktidarların Sınırlandırılması ve Azınlıkların Korunması

Meşruluk genellikle “haklılık” olarak tanımlanır ve çıplak gücü haklı otoriteye dönüştüren bir özelliktir. Bağlayıcı nitelikteki bir buyruğa korkudan değil görev olduğu için uyulmasına işaret eder. Meşruluk ile otorite arasında yakın ilişki vardır, bazen bu kavramlar aynı anlama gelecek şekilde kullanılmaktadır. Genellikle insanların otoritesi olduğundan bahsedilir, siyasi sistemler ise meşru olarak tanımlanır.⁷⁷⁴ Bir başka yönden meşruluk, devlet iktidarının kullanılma biçimlerinin

⁷⁷¹ Fleiner/Saunders, s. 23.

⁷⁷² 1961 Anayasası’nın iptal davası ile ilgili 149. maddesinin Temsilciler Meclisi’ndeki görüşmelerinde bu konu ile ilgili tartışmalar için bkz. Öztürk (İzahlı-III), s. 3770-3780.

⁷⁷³ Bkz. Feyzioğlu (Kanunların), s. ; Gür, A.R.: Demokrasiler ve Demokrasimiz, Akşehir 1953, s. 103-139; Onar, E.: *Türkiye’de Kanunların Anayasaya Uygunluğunun Yargısal Denetimi Alanında Öncüler*, Anayasa Yargısı İncelemeleri 1, Ankara 2006, s. 1-40.

⁷⁷⁴ Heywood (Political Ideas), s. 95-96.

genel bağlayıcı kurallarla haklılaştırılmasıdır. Meşruluk ile bağlantılı bir kavram olan yasallık ise devletin eylem ve işlemlerinin pozitif hukuka uygunluğudur. Meşruluk, yasallığı aşan bir kavram olup devlet iktidarının neden bağlayıcı olarak kabul edilmesiyle ilgilidir. Zamana bağlı ve görelî olan meşruluk, etik-hukukî bir kavramdır ve değer tahayyülü, devlete yüklenen işlev ve devletin amacı ile ilişkili ve ilgilidir.⁷⁷⁵

Sosyolojik bakımdan meşruluk, siyasî otoritelere karşı yaygın tutum veya bu otoritelerin itaat talebine yaygın saygı gösterme eğilimi olarak tanımlanabilir. Bu bakımdan demokratik meşruluk, demokrasiye en iyi yönetim biçimi ve nihai bir amaç olarak, en zor durumlarda bağlılık anlamına gelir. Elitler ve kitleler, kısmî idarî düzenlemelerle değil anayasal bir çerçevede oluşturulmuş bu sistemin, en iyi yönetim şekli olduğu inancını paylaşmalıdır. Demokratik meşruluk ne kadar derinse, sistemin ayakta kalabilme şansı o kadar yüksektir.⁷⁷⁶ Siyasî meşruluk ise, siyasî bir kararın bütün vatandaşların eşit oy ve ifade özgürlüğüne sahip olduğu açık bir süreç sonucunda ortaya çıkmasına dayanır. Genellikle makul kararlara ulaşmak için oluşturulmuş ve kişî haklarını ihlâl etmeyen bir sürecin sonucunda verilen karara saygı gösterilmesi, siyasî meşruluğun diğer boyutudur. Siyasî meşruluğun çeşitli kaynakları varsa da bunlar arasında demokratik meşruluğun önemi büyüktür. Kalıtsal bir diktatörlüğün siyasî ve demokratik meşruiyeti yoktur. Diktatörlükte siyasî haklar ve oy hakkı olmamakla beraber, diktatörün kişî haklarına bazı teminatlar vermesi rejimi meşru hale getirmez.⁷⁷⁷

⁷⁷⁵ Thüerer'den aktaran Göztepe (Anayasa Yargısının), s. 387.

⁷⁷⁶ Diamond, L./Lipset, S. M.: *Legitimacy*, The Encyclopedia Of Democracy Vol. III, Ed. in chief S. M. Lipset, USA 1995, s. 747.

⁷⁷⁷ Fallon, R. H. Jr.: *The Core Of Uneasy Case For Judicial Review*, Harvard Law Review, Vol. 121, No. 7, May 2008, s. 1718.

Anayasa yargısının demokratik meşruluğu, halk tarafından seçilmiş iktidarların, her istediklerini serbestçe yapabilmelerine yönelik anlayış olan çoğunlukçuluk ile demokratik çoğunlukların hukuk kurallarıyla sınırlandırılmasını, denge ve fren sistemleri çerçevesinde hareket etmesini, azınlıkta olanların korunmasını öngören hukuk devleti ile kuvvetler ayrılığı düşünceleri arasındaki gerilimden kaynaklanmaktadır. Bu gerilimin bir tarafı olan çoğunlukçuluk anlayışı, en genel anlamıyla çoğunluğun iradesine öncelik veren bir teori veya uygulamadır ve bu kavram, azınlıklar ile bireylere karşı bir duyarsızlığa işaret eder.⁷⁷⁸ Kararların sonuçlarıyla ilgili olmayan çoğunlukçuluk, esas olarak bir karar alma prosedürü olup iyi ya da zalim her türlü kararla bağdaşır. Bu bakımdan kararlar içeriğine göre değil sadece kaynağına göre meşruiyet kazanır.⁷⁷⁹

Demokraside çoğunluk yönetimi ve azınlık hakları, kararların kolektif alınması gerekliliği ile bireysel seçimlere saygı arasında temel bir gerilim meydana getirir.⁷⁸⁰ Çoğunluk yönetimi demokrasi kavramına içkin olmakla birlikte bu kavramı eşitlik ve bireylerin özerkliğine saygı takip eder. Çoğunluk yönetiminde herkese eşit bireyler olarak davranılsa da sayısal çoğunluğun kararları en büyük ağırlığı taşır. Aksine azınlığın kararının kabul edilmesi, çoğunluğun her mensubunun oyunun değerini göreceli olarak düşürür. Söz konusu tespit, faydacı adalet teorisine dayanır. Bireyler oylarını menfaatlerine en uygun biçimde kullanmışlarsa, çoğunluk yönetiminin halkın çoğunluğu bakımından faydalı siyasalar ile sonuçlanacağı düşünülür. Çoğunluk yönetimi anlayışına göre bütün bireyler kendi çıkarlarını en iyi şekilde

⁷⁷⁸ Heywood (Politics), s. 69.

⁷⁷⁹ Holmes, S.: *Constitutionalism*, The Encyclopedia Of Democracy Vol. I, Ed. in chef S. M. Lipset, USA 1995, s. 303.

⁷⁸⁰ Grossman, J. B./Levin, D. M.: *Majority Rule, Minority Rights*, The Encyclopedia Of Democracy Vol. III, Ed. in chef S. M. Lipset, USA 1995, s. 787.

değerlendirebilirler. Bu çerçevede hiçbir grup doğruluğun ve siyasi aklın tekeline sahip değildir.⁷⁸¹ Çoğunlukçu demokraside çoğunluğun iradesi parlamentoda belirdiği için bu organın tek ve mutlak egemenliği kabul edilmektedir. Söz konusu düşünce çerçevesinde parlamento, haleflerini kısıtlayanlar dışında her kanunu çıkarabilir. Bu bakımdan anayasa hukuku ile diğer hukuk dalları arasında bir fark yoktur. Anayasa, diğer kanunlar gibi değiştirilebilir veya yeni bir anayasa yapılabilir. Yasama organının tasarrufları üzerinde mahkemelerin denetim yetkisi bulunmamaktadır.⁷⁸²

Çoğunlukçu demokrasi anlayışının temelinde Jean-Jacques Rousseau'nun genel irade düşüncesinin olduğu yönünde yaygın bir görüş vardır. Bununla birlikte anılan görüş Rousseau'nun düşüncelerinin eksik olarak ve bağlamından soyutlanarak yorumlanmasına dayanmaktadır. Rousseau'ya göre bir konu hakkında her birey oy kullanır ve oyların sayılmasıyla genel irade bulunur. Genel iradenin bir kimsenin öncelikleriyle bağdaşmaması o kimsenin az veya çok hatalı olduğunu göstermez, sadece söz konusu düşüncenin genel irade olmadığını ortaya koyar. Rousseau, başlıbaşına çoğunluğun oylarının genel iradeyi ortaya koyduğunu söylemekten sakınmış, bunun genel iradenin ne olduğu hakkındaki fikri ifade etmeye yönelik olduğunu belirtmiştir.⁷⁸³ Rousseau, ortak iyiye sadece genel irade ile ulaşılabileceğini,⁷⁸⁴ genel iradenin her zaman yanılmaz olduğunu, onun halkın yararına hizmet ettiğini vurgulamıştır. Bununla birlikte genel irade, her insanın düşüncesinin eşit biçimde doğru olduğu anlamına gelmemektedir. Kısmi iradelerin

⁷⁸¹ Grossman/Levin, s. 788.

⁷⁸² Weill, R.: *Reconciling Parliamentary Sovereignty and Judicial Review: On The Theoretical and Historical Origins of Israeli Legislative Override Power*, Hastings Constitutional Law Quarterly, Vol. 39 (2), Winter 2012, s. 457-511.

⁷⁸³ Rosseau, J. J.: *The Social Contract*, Tr. J. Bennet, 2017, <https://www.earlymoderntexts.com/assets/pdfs/rousseau1762book1.pdf> (Erişim Tarihi: 24.07.2019), s. 56 (Book 4).

⁷⁸⁴ Rosseau, s. 12 (Book 2).

toplamından başka bir şey olmayan herkesin iradesi, genel iradeden farklıdır ve özel menfaatleri dikkate alır. Genel irade ise ortak menfaate yöneliktir. Birbirini iptal eden iradeler artı-eksi olarak çıkarılır, geriye kalan kısmi iradeler genel iradeyi oluşturur.⁷⁸⁵

Rousseau, daha ciddi ve önemli konuların oybirliğine yakın bir eşikte alınması gerektiğini, hakkında hızlı bir şekilde karar alınması gereken konuların daha düşük bir çoğunlukla alınabileceğini, hatta böyle bazı kararların bir oy farkla dahi alınabileceğini belirtmiştir.⁷⁸⁶

Rousseau'nun genel irade düşüncesinin çoğunlukçu demokrasiye yönelen bir boyutu olsa da ondan önemli bir farkı vardır. İradeye genellik niteliğini kazandıran husus, onun çoğunluktan kaynaklanmasından çok ortak iyiye ve dolayısıyla ortak çıkara yönelik olmasıdır. Bu bakımdan çoğunluğun oyları başlıbaşına amaç değil toplum için en iyi olana ulaşmaya yönelik bir araçtır. Rousseau, çoğunluğun oyu ile karar alınabilecek konuları da kademelendirmiş, önemli ve ciddi konuların en yüksek mutabakatla kararlaştırılması gerektiğini belirterek bunları herhangi bir çoğunluğun tasarruf alanının dışına çıkartmıştır. Dolayısıyla Rousseau'ya göre "ortak iyi"ye her türlü çoğunluğun alacağı kararlarla ulaşamaz.

Rousseau, genel irade ile egemenlik arasında bağlantı kurarak egemenin her davranışını, genel iradenin gerçek davranışı olarak nitelendirmiş ve bu davranışın her bireye eşit şekilde nimet ve külfet yüklediğini, egemenin milleti bütün olarak ele aldığını, milleti oluşturan bireyler arasında ayrım yapmadığını belirtmiştir. Egemenin davranışının da üst ve ast arasında değil, egemen yapı ile onun üyeleri arasındaki bir mutabakat olduğunu öne sürmüştür. Bu mutabakat, toplum sözleşmesine dayandığı

⁷⁸⁵ Rosseau, s. 14.

⁷⁸⁶ Rosseau, s. 56-57.

için meşrudur. Herkes bu mutabakatta yer alabileceği için de adildir. Ayrıca faydalıdır çünkü odak noktası genel iyiliktir. Kamu gücü ve üstün iktidar tarafından teminat altına alındığından dolayı istikrarlıdır.⁷⁸⁷ Rousseau, temelinde toplum sözleşmesinin olduğu bir sistem kurgulamış ve ortak iyiliğe bu sistem içinde belirecek genel irade yoluyla ulaşılacağını ifade etmiştir. Dolayısıyla, Rousseau'nun görüşleri, kendi bağlamı çerçevesinde değerlendirilmeli, demokrasilerde çoğunlukçuluk ilkesinin tartışıldığı her durumda çoğunluk iradesini meşrulaştıran bir dayanak olarak öne sürülmemelidir.

Genel irade düşüncesi Fransız Devrimi'ne hakim olmakla beraber anayasa yargısının bu dönemde de gündeme geldiğini hatırlatmak gerekmektedir. Bu yöndeki bazı girişimlerden sonra⁷⁸⁸ 1793'te Abbé Siéyès, vatandaşları yasama ve yürütme organlarının baskısından korumak için "Büyük Jüri" kurulmasını önerdiyse de bu fikir Ulusal Meclis'te kabul görmemiştir. Bununla birlikte Siéyès, Napolyon döneminde Senato'ya böyle bir yetki verilmesinde başarılı olmuştur ancak Senato hiçbir zaman yasama veya yürütme düzenlemesini iptal etmemiştir. Bununla birlikte İmparator, söz konusu yetkiyi "anayasadaki boşlukları doldurmak" ve beğenmediği yargı kararlarını tersine çevirmek için kullanmıştır.⁷⁸⁹

Siéyès "What is the Third Estate?" adlı eserinde kurucu iktidar-kurulu iktidar-anayasa ve millet kavramlarını şu şekilde bütünleştirerek açıklamıştır: Millet, her şeyi önceler ve her şeyin kaynağıdır. Milletten önce ve milletin üzerinde sadece doğal hukuk vardır. Milletin iradesi her zaman hukukidir ve aslında hukukun kendisidir. Milletin iradesinden kaynaklanan pozitif kanunların başında anayasal kanunlar gelir. Bu temel

⁷⁸⁷ Rousseau, s. 16 (Book 2).

⁷⁸⁸ Göztepe (Anayasa), s. 397-398.

⁷⁸⁹ Sweet (Why Europe), s. 2747-2748.

kanunlar yasama ve yürütme organlarının kuruluşunu ve işlevlerini düzenler. Varlık kazandırdıkları organlar ve faaliyet araçları, onları değiştiremez. Anayasa her yönden kurulu iktidar değil kurucu iktidar tarafından oluşturulmuştur.⁷⁹⁰ Milletın varlığı doğal hukuka dayanırken devlet yönetimi pozitif hukukun yani anayasanın ürünüdür. Bununla birlikte millet anayasanın süjesi “*olamaz*” çünkü onu önceleyen bir otorite yoktur. Millet, anayasanın süjesi “*olmamalıdır*” çünkü böyle bir durum onun özgürlüğünü daima tehlikeye atar. Tiranlık, halka anayasa verme bahanesiyle despotizmini anayasa aracılığıyla uygular.⁷⁹¹ Bütün bu hususlar, Siéyès’in anayasanın korunması düşüncesinin temelidir.

Çoğunlukçuluk ve genel irade anlayışının karşısındaki sınırlı iktidar düşüncesi, çoğunluk yönetiminin baskıcı hale gelmesini önleyecek çeşitli hukuki mekanizmalar önermiştir. Bunlardan bazıları; karşılıklı fren ve denge mekanizmalarıyla iktidarın dağıtılması ve Montesquieu modeli kuvvetler ayrılığının benimsenmesi, sosyal çoğulculuğun ve parti çoğulculuğunun güçlendirilmesi, federalizm, siyasi karar alma süreçlerinin hukuk devleti kısıtlamalarına bağlanması, bağımsız mahkemelerin kurulması, temel haklara güvence sağlanması, çoğunluk-azınlık etkileşimi ile ilgili çok önemli kanunların vasıflı çoğunluklarla değiştirilmesi hatta bunlar için anayasa değişikliğinin şart koşılması ve anayasa yargısının benimsenmesidir. Bunlara siyasi kararların, tedbirlerin ve önerilerin kamusal alanlarda tartışmaya açılması, onlara erişimin sağlanması, muhalif görüşlerin de gözönüne alınması, seçimlerde azınlıkların temsili için yeterli şartları sağlanması da eklenmelidir.⁷⁹²

⁷⁹⁰ Siéyès, E. J.: What is the Third Estate, Tr. M. Blondel, Ed. with historical notes S. E. Finer, Great Britain 1963, s. 124.

⁷⁹¹ Siéyès, s. 126-127.

⁷⁹² Frankenberg, G.: *Democracy*, The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law, Ed. M. Rosenfeld, A. Sajó, UK 2012, s. 258.

Bütün bu hukuki mekanizmalar, hukuk devleti ve kuvvetler ayrılığı kavramlarına dayanmaktadır. Hukuk devleti anlayışına göre hukuk, toplumdaki bütün davranış ve faaliyetlerin uygun olması gereken bir çerçeve çizer, toplumun devlet görevlileri de dahil bütün üyelerine eşit olarak uygulanır. Hukuk devleti, ana bir liberal-demokratik ilkedir, anayasacılık ve sınırlı iktidar gibi kavramları somutlaştırır.⁷⁹³ Hukuk devletinin bir başka tanımına göre, bu kavram ideal bir hukuki sistemi temsil eder. Bu sistemde vatandaşlar, iktidarın cebri gücünü ne zaman ve nasıl uygulayacağı hakkında yeterli bilgiye sahiptirler. Yargı denetiminin olduğu bu sistemdeki kanunlar genel, açık, makul şekilde istikrarlı, geriye değil ileriye yöneliktir ve yapılması mümkün olmayan davranışları vatandaşlardan talep etmezler. Bu dar bir tanımdır ve siyasi içeriğe yönelik haklılığı adaleti içermemektedir.⁷⁹⁴ AYM'nin yerleşmiş hukuk devleti tanımına göre ise *“hukuk devleti, eylem ve işlemleri hukuka uygun, insan haklarına saygılı, bu hak ve özgürlükleri koruyup güçlendiren, her alanda adaletli bir hukuk düzeni kurup bunu geliştirerek sürdüren, Anayasa'ya aykırı durum ve tutumlardan kaçınan, Anayasa ve hukukun üstün kurallarıyla kendini bağlı sayan, yargı denetimine açık olan devlettir.”*⁷⁹⁵

Hukukun varlığı ve salt uygulanması hukuk devleti için yeterli değildir. Birçok devlette hukuk, iktidarın otoriter biçimde uygulanmasında etkili bir araç ve kamuflaj olarak kullanılmaktadır.⁷⁹⁶ Bu noktada kanun devleti ile hukuk devleti arasındaki fark üzerinde durmak gerekmektedir. Turhan Feyzioğlu'na göre serbest seçimlerle

⁷⁹³ Heywood (Politics), s. 302.

⁷⁹⁴ Hasebe, Y./Pinelli, C.: *Constitutions*, Routledge Handbook of Constitutional Law, Ed. M. Tushnet, T. Fleiner, C. Saunders, UK 2013, s. 14-15.

⁷⁹⁵ E. 2013/44 K. 2013/59 (AMKD 50/8, s. 5245).

⁷⁹⁶ Krygier, M.: *Rule of Law*, The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law, Ed. M. Rosenfeld, A. Sajó, UK 2012, s. 234.

çoğunluğun iradesini hakim kılmak, özgürlüklerin güvence altına alınmasına yönelik iyi bir araç olmasına rağmen yeterli değildir. İyi teşkilatlanmış ve mutaassıp bir çoğunluk da özgürlükleri ihlal edebilir. Kişisel takdirin ve keyfî kararların yerine kanun hakimiyeti ilkesini kabul etmek küçümsenemeyecek bir ilerleme olsa da kanun da baskıcı olabilir. Kanunların da üzerinde bazı prensipler ve hukuk kuralları vardır ki bunlara uyulmadığı takdirde özgürlükler tehlikeye düşebileceği gibi azınlığın da kendisini çoğunluğun istibdadı altında hissetmesi mümkündür.⁷⁹⁷

Tekrarlanan seçimlerin, yani hesap verilebilirlikle bağlantılı mekanizmaların, kolektif kararları çoğunluğun tercihlerine uygun hale getirdiği şüphelidir. Tekrarlanan özgür seçimlerin yanında vatandaşlar için de siyasi yükümlülükler ve iktidardaki elitler yönünden sınırlandırılmış iktidar vardır. Bu, seçimlerin, halk iradesi ifade ettiğini veya hesap verilebilirliği sağladığını söylemekle aynı şey değildir. Oy verenler, temsilcilerinin üzerinde sınırlı bir kontrole sahip olduğu gibi parlamentoda beliren irade de geçici bir çoğunluğun iradesidir. Hukuk, halk iradesiyle aynı anlamda kabul edilirse yargı denetimi için de bir neden yoktur. Oysa yatay sorumluluk yani denge ve fren mekanizmaların bulunduğu bir hesap verilebilirlik sistemi, seçim ilkesinden kaynaklanan dikey sorumluluğun bir tamamlayıcısıdır.⁷⁹⁸

İktidarın sınırlandırılmasıyla ilgili bir diğer kavram olan kuvvetler ayrılığı, kuvvetlerin bölünmesi şeklinde anlaşılırsa, devlet tarafından yürütülen farklı işlevlerin örgütsel olarak birbirinden ayrılması olarak tanımlanabilir.⁷⁹⁹ Dengeler ve frenler olarak anlaşıldığı takdirde, devlet organlarının denge ve fren mekanizmaları ile birbirini

⁷⁹⁷ Feyzioğlu (Kanunların), s. 1-2.

⁷⁹⁸ Pasquino, P.: *Constitutional Adjudication and Democracy, Comparative Perspectives: USA, France and Italy*, Ratio Juris, Vol. 11, No.1, March 1998, s. 41.

⁷⁹⁹ Möllers, C.: *The Three Branches: a comparative model of separation of powers*, Oxford University Press, New York USA, 2015, s. s. 44.

kontrol ettiği bir sisteme işaret eder.⁸⁰⁰ Montesquieu’ya göre iktidarın  tane kaynağı vardır. Bunlar, “milletlerin haklarına dayanan” yasama ve yürütme iktidarlardı ile “temel hak ve özgürlükleri ilgilendiren” yürütme iktidarındır.⁸⁰¹ Yasama iktidarı bağlamında hükümdar veya hakim⁸⁰² kanun yapar, kanunları değiştirebilir veya düzeltebilir. Yürütme iktidarında savaş ilan eder veya barış yapar, elçi gönderir veya kabul eder, güvenliği sağlar ve ülkenin işgalini önler. Temel hak ve özgürlükleri ilgilendiren yürütme iktidarı çerçevesinde de cezalandırır ya da bireyler arasındaki uyuşmazlıkları zer. Siyasi zgrlk, bir bireyin herkesin güvenceye sahip olduğunu, yönetimin ya da bir diğer vatandaşın bunu ihlal edemeyeceğini düşünmesinden kaynaklanan huzurlu huzurlu bir ruh halidir. Her üç iktidarın birleştiği durumlarda siyasi özgürlük gerçekleşmez. Yasama iktidarının yürütme iktidarı ile birleşmesi durumunda monark gibi parlamento da tiranik yasalar çıkarıp bunları tiranik şekilde uygulayabilir. Temel hak ve özgürlükler ile ilgili yürütme (yargı) iktidarının, milletlerin haklarına dayanan yürütme iktidarıyla birleşmesi durumunda vatandaşların hayatı ve özgürlüğü üzerindeki iktidar keyfi olur. Yasama iktidarı ile temel hak ve özgürlükleri ilgilendiren yürütme iktidarı birleşirse, hakim baskıcı şekilde davranmaya zorlanabilir.⁸⁰³

Hukuk devleti ve kuvvetler ayrılığı kavramları ışığında çoğunluk iktidarının anayasa yargısı ile sınırlandırılmasını konusuna gelince, Hans Kelsen’e göre çoğunluğun yönetimi, hukuki bir formda gerçekleştirildiği takdirde kabul edilebilir olur. Çünkü anayasa değişiklikleri de vasıflı çoğunluklarla yapılır çünkü belli sorunlar ancak

⁸⁰⁰ Möllers, s. 45-46.

⁸⁰¹ Montesquieu’nun yasama ve yürütme iktidarlارının dayanağı olarak nitelendirdiği “milletlerin hakları”ndan kastettiği husus, egemenliktir. Temel hak ve özgürlüklere dayanan yürütme iktidarı da yargıdır.

⁸⁰² Montesquieu burada “magistrate” kavramını kullanmıştır.

⁸⁰³ Montesquieu, s. 156-157 (Spirit of the Laws, Book 11, Chapter 6).

azınlığın katılımıyla çözülür. Basit çoğunluğun iradesini belli konularda azınlığa empoze etme hakkı bulunmamaktadır. Böyle bir durumu mümkün kılan bir kanun anayasaya aykırı olur çünkü bu yolla çoğunluk, azınlığın anayasa tarafından korunmuş menfaat alanına müdahale eder. Kanunların anayasaya uygunluğu, azınlığın en önde gelen menfaatidir. Bu çerçevede sınıfsal, etnik, dini ve her türlü azınlığın menfaatleri anayasa ile korunur.⁸⁰⁴ Bu koruma çoğunluk azınlığa dönüşünce de geçerli olur. Demokrasi, çoğunluğun dizginlenmeyen yönetimi biçiminde değil de halkın çoğunluk ve azınlık olarak parlamentoda temsil edilen kısımları arasındaki uzlaşma olarak anlaşılırsa, anayasa yargısı bu fikri gerçekleştirmeye uygun bir araç olarak ortaya çıkar. Anayasa yargısı sayesinde de sosyal barış bakımından azınlık diktatörlüğünden daha az tehlikeli olmayan çoğunluk diktatörlüğü önlenir.⁸⁰⁵

Kelsen, içerik bakımından anayasa ile çelişen bir kanunun, anayasaya uygun şekilde yapılmışsa artık onun anayasaya aykırılığı ortadan kalkacağını, bundan dolayı kanunun içeriğine ilişkin temel ilkelerin ve kısıtlamaların hukuki-teknik bakımdan önemi olmadığını ifade etmiştir. Kelsen'e göre bunlar siyasi sonuçlar bakımından yanıltıcı görünümeler olduğundan çoğu defa yasama organını özgürlüklerin kısıtlanması için yetkilendirmekten öteye geçmez.⁸⁰⁶ Söz konusu yaklaşımdan hareketle Kelsen, anayasa yargısını, popüler dava gibi bir yolla her vatandaşın değil sadece azınlıkların göreve çağırabileceğini belirtmiştir.⁸⁰⁷

Kelsen'in görüşlerinden çıkacak sonuç, temel hak ve özgürlüklerin anayasa yargısı ile korunamayacağıdır. Böyle bir koruma sadece parlamentodaki azınlıkların menfaatleri

⁸⁰⁴ Kelsen (On the nature), s. 72-73.

⁸⁰⁵ Kelsen (On the nature), s. 72.

⁸⁰⁶ Kelsen (On the nature), s. 29.

⁸⁰⁷ Kelsen, H.: *Judicial Review of Legislation A Comparative Study and the American Constitution*, The Journal of Politics, Vol: 4, No: 2, May 1942, s. 197.

için söz konusudur. Bu menfaatler, azınlıkların parlamentoda serbestçe faaliyet gösterebilmelerini sağlamak için anayasada yer alan koruma mekanizmalarıdır. Dolayısıyla Kelsen, azınlıkların haklarından değil menfaatlerinden bahsetmiştir. Bununla birlikte biz, azınlıkların korunmasını daha geniş bir biçimde, temel hak ve özgürlükler ile demokrasi çerçevesinde ele almakta ve anayasa yargısına bu yönden yaklaşmaktayız. Öte yandan belirtmek gerekir ki azınlığın korunması demek onun hakları olduğundan korunması demektir. Yoksa ırkçı, şiddet eğilimi olan, bazı kişi ya da grupları temel haklarından mahrum etmek isteyen gruplar, azınlıkların korunması ilkesinin dışındadır.⁸⁰⁸

Kararların kolektif olarak alındığı bir toplulukta, alınan karar, bu karara karşı olanlar da dahil herkesi bağlar. Grubu terk etmek genellikle bir seçim değildir ya da maliyeti çok yüksektir.⁸⁰⁹ Çoğunluğun kararı grubun bütün üyelerini bağlıyorsa bu durum çoğunluğun her şey ve hiçbir şey hakkında karar alamayacağı anlamına gelir. Vergi oranları, uluslararası ve sosyal siyasa ile buna benzer konularla ilgili karar alan çoğunluğu kişinin inançlarını, siyasi, dini, ahlaki ve cinsel tercihlerini kararlaştırması, çoğunluk yönetimi değil anlaşmanın ortadan kaldırılmasıdır. Hakkında böyle kararlar alınmasına razı olan kişi de vasıfsız, kişiliksiz ve isimsiz bir varlık olarak her şeye karar veren belli sayıdaki kişilerin keyfi isteklerine tabi olur. Böyle bir durumda demokratik egemenle mutlak egemenin gücü arasında fark kalmaz. Dolayısıyla bazı tercihler katı anayasa ile çoğunluk kararının alanı dışına çıkarılmıştır. Bazı kararların alınması ise basit değil nitelikli çoğunluğa bırakılmış, kuvvetler ayrılığının ortadan

⁸⁰⁸ Göztepe (Anayasa Yargısının), s. 402.

⁸⁰⁹ Pasquino (The Nature), s. 7.

kaldırılması önlenmiştir. Ortak bir değer olarak kabul edilen anayasa, demokratik değişim çerçevesinde ileride muhalefete düşebilecek bir partinin malı olamaz.⁸¹⁰

Anayasa yargısının, çoğunlukların sınırlanmasıyla bağlantılı olarak temsil kavramıyla da ilgisi vardır. İktidarın, halk tarafından seçilen kimseler yani temsilciler eliyle kullanılması söz konusudur. Çoğunluğun karşısındaki azınlıklar da parlamentoda temsil edilmektedir. Seçimle göreve gelmediği için hiçbir toplum kesimini temsil etmeyen bir anayasa mahkemesinin vereceği kararlar da son tahlilde bir temsil meselesidir. Her ne kadar demokrasinin varlığı bakımından temsil edilenler (bireyler) ve seçilmiş temsilciler (parlamento) esas ise de demokrasi bu iki kavrama indirgenemez.⁸¹¹ Seçim ve çoğunluk yönetimi demokrasinin karar alma süreçleriyle ilgili yönünü oluşturmaktadır. Oysa demokrasinin ve dolayısıyla kamusal karar alma süreçlerinin tartışma ve müzakereye dayalı bir yönü de vardır. Bireylerin anayasa mahkemelerinde temsil edilmesi tamamen tartışmacı niteliktedir. Bu bakımdan temsilin normatif yönü olduğu kadar ideal, değerlerle yüklü ve gerçek bir yönü de vardır. Böyle bir temsilin gerektiği gibi gerçekleşebilmesi için anayasa mahkemelerinin kararlarındaki argümanların yerinde, makul ve doğru olması, bu argümanları kabul ve talep edecek rasyonel insanların da bulunması gerekir ki bu kimselere “anayasal birey” adı verilmektedir.⁸¹²

Türkiye’de anayasa yargısının kuruluşuna hakim olan düşünceler, çoğunluk iktidarının sınırlandırılması, denetlenmesi, parlamentodaki azınlıkların korunması ve anayasanın üstünlüğü ilkesidir. Söz konusu süreci biz de bu yönlerden ele alarak açıklayacağız.

⁸¹⁰ Pasquino (The Nature), s. 9.

⁸¹¹ Alexy, R.: *Balancing, constitutional review, an representation*, I-CON, Volume 3, Number 4, 2005, s. 578-579.

⁸¹² Alexy (Balancing), s. 579-580.

Bununla birlikte bu konuda 1961 Anayasası döneminde farklı görüşler öne sürülmüştür. Örneğin Mümtaz Soysal, 1961 Anayasasının “çoğunluk korkusu”nu, anayasa değişikliği ve düzeltmeleri yoluyla rejimin temel sorunlarını çözebilme inancını yansıttığını belirterek bu durumu “*ekonomik ve sosyal gerçeklerden uzaklaşıp anayasa romantikliğine kapılmak*” şeklinde nitelendirmektedir. Böyle bir yaklaşımın temeli ise vatandaşların kendi öz yararlarına uygun tercihlerinden çok toplumdaki egemen çevrelerin etkisi altında kalarak oylarını kullandıkları düşüncesidir. Söz konusu sorunun sebebinin cahillik, çözümünün de eğitim olduğu ifade edilmekte olup bu da “*eğitim romantikliği*”dir. Bundan dolayı ekonomik ve sosyal yapı değişikliğinin ikinci plana itilmesi oldukça kolaylaşmaktadır.⁸¹³

Soysal’a göre İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra Tanzimat’tan beri iktidar yapısının en etkin parçası olan askeri ve sivil bürokrasinin yerine iktidara derebeylik kalıntıları, eşraf ve yeni burjuvaziden oluşan yapı gelmiş, bu iktidar sahipleri de “*bürokrasi çevrelerinin yüz yıllık özlemleri*” ile bağdaşmayan politikalar izlemeye başlamıştır. Bürokrasinin tepkisi olarak ortaya çıkan 27 Mayıs hareketi, toplumun yönetimini bürokratik kadrolar eline verme özlemini yansıtmaktadır. 1961 Anayasası yapılırken genel oydan çıkan organların, söz konusu üç unsurdan oluşan iktidarı getireceği, toplumun genel yapısının böyle bir duruma zemin hazırlayacağı kabul edilmiştir. Bununla birlikte bürokratik kadro tarafından iktidarın “*yüzyıldan beri oluşturulmuş özlemler*” dışına kaymasını alıkoyan engeller konulmuştur.⁸¹⁴

⁸¹³ Soysal, M.: Anayasaya Giriş, 2. Baskı, Ankara 1969, s. 287-288. Soysal’a göre yapılan araştırmalar, halk yığınlarının öz yararları ile bağdaşmayan etkiler altında kaldığı inancına çok da aykırı sonuçlar vermemiştir; Soysal (Anayasaya), s. 288.

⁸¹⁴ Soysal (Anayasaya), s. 289.

Görüleceği üzere Soysal'ın düşünceleri gibi anayasa yargısının kuruluş sürecini sosyo-ekonomik ve tarihsel teorilerle açıklayan görüşler mevcuttur. Buna benzer teoriler anılan süreci demokrasi ve hukuk devleti ilkelerinden çok belirli grupların izlediği siyaset çerçevesinde açıklamaktadırlar. Tezimizin ilerleyen bölümlerinde de Kemalizm ile bağlantılı olarak böyle bir açıklama girişimi ele alınacaktır.

D. Demokrasinin Prosedürel ve Maddi Yönleri Çerçevesinde Anayasa Yargısının Demokratik Meşruluğu

İktidarların, serbest seçimlerle ve halkın çoğunluğunun oyları ile göreve gelmesi, demokrasinin prosedürel yani sürece yönelik boyutunu oluşturmaktadır. Serbest seçimler, genel oy prensibi gibi siyasi katılımın gerçekleştirilmesine yönelik hukuki mekanizmalar demokrasinin prosedür ile ilgili boyutuna dahildir. Oysa demokrasi sadece prosedüre ilişkin olmayıp onun değerlerle ilgili maddi bir boyutu da vardır. Temel hak ve özgürlükler bunun parçasıdır ve yasama çoğunluğunun bunları ihlal etmesine yönelik her tedbir demokrasiyi de korumaya yöneliktir.⁸¹⁵ Dolayısıyla temel hak ve özgürlüklerin anayasa yargısı ile korunması, demokratik yönetimin bir parçasıdır.

Şekli bakımdan anayasal haklar, anayasanın bir parçası olan veya anayasada koruma altına alınmış haklardır. Anayasada yer alan hakların, anayasa yargısı ile korunması ve bu yönden parlamentonun iktidarının sınırlandırılması, konunun prosedürel yönüdür. Bu durumda anayasal haklar, demokratik parlamentoya güvensizliğin ifadesi olup aynı zamanda demokrasinin temelini ve sınırını oluşturur. Ayrıca anayasal hakların, basit parlamento çoğunlukları tarafından değiştirilememesi de onların

⁸¹⁵ Göztepe (Anayasa Yargısının), s. 411.

korunmasına yöneliktir. İnsan haklarının anayasallaştırılarak pozitif hukuka dönüştürülmesi ise anayasal hakların somut yönüdür. Öte yandan anayasal hakların, insan hakları olarak etik bir boyutu da vardır.⁸¹⁶ Etik yönden hareketle çoğunluğun köle tutmaya hakkı olduğuna inanması, köleliğe etik olarak izin verilmesi sonucunu doğurmaz. Her makul haklar teorisi, haklar ile halkın düşünceleri arasında bir açıklık olduğunu kabul eder. Böyle bir açıklık, anayasa yargısının demokratik olmadığına yönelik bir düşünceyi ortaya çıkarmaz. Demokrasinin, en uygun gereksinimleri sadece oyları sayarak tatmin etmesini tartışmak yanıltıcıdır.⁸¹⁷

Demokrasinin maddi boyutunu ele alan Ronald Dworkin, demokrasi ile çoğunluk yönetimi arasında ayrım yapmaktadır. Dworkin'e göre demokrasi, çoğunluğun meşru yönetimi olup buna bazı şartlar eklenmedikçe demokrasi ortaya çıkmaz. Bu şartlar tartışmalı olmakla birlikte çoğunluğun değiştiremeyeceği bazı anayasal kurumlar demokrasinin ön koşuludur. Örneğin çoğunluk gelecekte yapılacak seçimleri iptal edemeyeceği gibi azınlığı da haklarından yoksun bırakamaz.⁸¹⁸ Demokrasi, kolektif harekete dayanır. Toplumsal ve istatistiksel olmak üzere iki tür kolektif hareket vardır. Kolektif hareketin toplumsal boyutu, siyasi kararların tek tek bireyler veya birey grupları tarafından değil, bireylerin tümü yani halk tarafından, seçimler aracılığıyla, çoğulcu veya çoğunlukçu yöntemlerle alınmasıdır. Ortaya çıkması için belirli ön koşulları gerektiren istatistiksel boyut ise çoğunluk veya çoğulculukla alınan kararlara meşruiyet kazandırır. Bütün vatandaşların özgür moral özneler olarak karar alma süreçlerine katılabilmeleri için onların etik bağımsızlıkları olması, siyasi sürecin de

⁸¹⁶ Alexy, R.: *Rights and Liberties as Concepts*, The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law, Ed. M. Rosenfeld, A. Sajó, UK 2012, s. 289.

⁸¹⁷ Harel, A.: *Rights-Based Judicial Review: A Democratic Justification*, Law and Philosophy, Vol. 22, 2003, s. 259.

⁸¹⁸ Dworkin, R.: *Constitutionalism and Democracy*, European Journal of Philosophy, Vol. 3, 1995, s. 2.

bütün vatandaşlar bakımından eşit şekilde işlemesi gerekmektedir. Böylece istatistiksel boyutun ön koşulları olarak karşımıza hak ve özgürlükler çıkmaktadır. Din ve vicdan, siyasi ifade özgürlüğü gibi hak ve özgürlükler, siyasi kararların belli bir gruba karşı önyargılı olarak alınmasını önlemeli veya onun ihtiyaçlarının hafife alınmamasını, ihtiyaçlarına kayıtsız kalınmamasını garanti altına almalıdır.⁸¹⁹ Toplumsal demokratik yönetim, siyasi veya etik konularda vatandaşlara ne düşüneceklerini dikte etmez; onların kişisel görüşlerini oluşturmalarını teşvik edecek ve yansıtacak şartları sağlar.⁸²⁰

Demokrasinin maddi boyutunu “kamu aklı” kavramı ile açıklayan John Rawls’a göre bu kavram, iyi düzenlenmiş bir anayasal demokrasiyle ilgilidir. Kamusal aklın şekli ve içeriği, vatandaşlar tarafından nasıl anlaşıldığı ve bunu siyasi ilişkilerinde nasıl yorumladıkları demokrasi fikrinin bir parçasıdır. Makul çoğulculuk anlayışı da demokrasi fikrinin bir unsurudur.⁸²¹ Kamusal akıl, haklılığın, siyasal yönden en makul kavramsallaştırmasına bağlanmasıdır. Bu kavramsallaştırma, siyasi değerleri ifade eder. Böylece bireyler, özgür ve eşit vatandaşlar olarak bu şekilde düşünmeyi diğerlerinden de beklerler.⁸²²

Kamu aklı kavramı, anayasal demokratik bir yönetimin vatandaşlarla ve vatandaşların birbirleriyle ilişkisini ortaya koymayı amaçlayan temel etik ve siyasi değerleri içerir. Kamu aklı Söz konusu kavramın çeşitli yönleri şunlardır: Kamu aklının hitap edeceği temel siyasi sorular bulunmalı, onu uygulayacak kişiler olmalı (devlet görevlileri ve devlet görevli adayları), içeriği haklılık olgusu ile ilgili makul siyasi kavramlar

⁸¹⁹ Dworkin, s. 4-5.

⁸²⁰ Dworkin, s. 11.

⁸²¹ Rawls, J.: *The Idea of Public Reason Revisited*, University of Chicago Law Review, Vol. 64, No. 3, Summer 1997, s. 765.

⁸²² Rawls, s. 773.

tarafından belirlenmelidir. Temel siyasi sorular, meşru hukuk çerçevesinde, bağlayıcı normların tartışılması suretiyle ve demokratik halk için uygulanmalıdır. Vatandaşların adalet anlayışından gelen kavramsallaştırmalarının, karşılıklılık ölçütünü karşılayıp karşılamadığı kontrol edilmelidir.⁸²³ Karşılıklılık, kamu aklı ile hareket eden bir vatandaşın, karşısındakinden de böyle hareket etmesini bekleyebileceği koşulların varlığından emin olmasıdır.⁸²⁴ Müzakereye dayalı demokrasinin unsurları ise kamu aklı, müzakere kurumlarını oluşturan anayasal demokratik kurumlar, vatandaşlarda genel olarak kamu aklını izlemedeki istek ve bunu siyasi faaliyetlerle gerçekleştirme idealidir.⁸²⁵

Demokrasinin prosedürel boyutunu esas alan John Hart Ely, anayasa yargısını katılım odaklı ve temsili güçlendiren bir kurum olarak kabul etmektedir. Ely'ye göre içeriğe ilişkin değerleri seçmek ve yerleştirmek tamamen siyasi bir süreçtir.⁸²⁶ Temsili demokrasilerde, değerler seçilmiş temsilciler tarafından kararlaştırılır. Temsilcilerin faaliyetlerinin kabul görmemesi durumunda onları görevden uzaklaştırmak mümkündür. Siyasi sürecin güvenilir olmaması, demokratik sistemde aksaklıklara yol açar. İktidarın demokratik şekilde değiştirilebilmesine yönelik kanalların daraltılarak iktidardakilerin görevde kalmaya devam etmeleri, iktidarın dışında kalan kesimlerin iradesinin yönetime yansımaması, oy hakkını ve ifade özgürlüğünü açıkça reddetmese bile etkili bir çoğunluk ile onun temsilcilerinin, bir veya birden fazla azınlığın aleyhine

⁸²³ Rawls, s. 767.

⁸²⁴ Rawls, s. 770.

⁸²⁵ Rawls, s. 772.

⁸²⁶ Ely, J. H.: *Toward A Representation-Reinforcing Mode Of Judicial Review*, Maryland Law Review, Vol. 37, 1978, s. 469-470.

olarak kendilerine avantaj sağlaması veya azınlıkların temsili sistem tarafından sağlanan korumadan yoksun bırakılması buna örnektir.⁸²⁷

Demokrasinin maddi ve prosedürel boyutunun birbirini tamamladığını ifade eden Jürgen Habermas, vatandaşların bireysel özerkliği anlayışı çerçevesinde temel hakların hukuk devleti ilkesiyle garanti altına alınmasının esas ve değişmez bir ilke olduğunu belirtmektedir. Demokratik iradenin oluşturulması süreci, temel haklar şeklinde pozitif olarak düzenlenmiş insan haklarını ihlal edemeyeceği gibi insan hakları düşüncesine dayanan bireysel özerklik kanun koyucu tarafından ihlal edilemez. İnsan hakları düşüncesinin, işlevsel bir zorunluluk olarak yasama organının amaçları için araç haline getirilmesi mümkün değildir. Vatandaşların siyasi özerkliğini esas alan düşünceye göre ise vatandaşlar hukuku özgür şekilde oluşturur. Burada öne çıkan husus, vatandaşların siyasi katılım haklarıdır. Bireylerin kendi kendilerini yönetmesini esasına dayanan halk iradesi anlayışının temeli birleşmiş vatandaşların sınırlandırılmamış iradesidir. Dolayısıyla insan hakları düşüncesi egemen kanun koyucuyu sınırlandıramaz.⁸²⁸

Söz konusu iki yaklaşımı birleştiren Habermas, özerkliğin keyfi seçim özgürlüğüyle karıştırılmaması gerektiğini, hukuk devleti ilkesinin çoğunluk iradesinden üstün olmadığını ancak bu iradede de kaynaklanmadığını ifade etmiştir. Bununla birlikte hukuk devleti ilkesi, siyasi düşünce ve irade oluşturma özgürlüğüne atfedilerek her bireye eşit saygı gösterildiğinde meşru ve makul olur. Bunun adı “*etik siyasi düşünce ve irade oluşturma özgürlüğü*”dür. Etik yönden hareket eden birey, iradesini haklılık fikrine, egemen de kendisini meşru hukuk ile bağlar. Bu şekilde hukuki olarak

⁸²⁷ Ely, s. 487-488.

⁸²⁸ Habermas, J.: *Constitutional Democracy: A Paradoxical Union of Contradictory Principles?*, Political Theory, Vol. 29, No. 6, December 2001, s. 766-767.

uygulanen iktidar, modern hukukun kurucu ilkelerini esas alır. Meşru hukuk her bireyin eşit özerkliğini korur; bütün insanlar eşit özgürlüğe sahip olmadıkça hiçbir birey özgür değildir.⁸²⁹ Bireyi ortak iyiye yönelten ve siyasi özerklikle ilişkili olan talep, ancak demokratik sürecin kişileri eşit bireysel özgürlüklerinden eşit şekilde faydalanmasını garanti altına aldığı anda rasyonel bir beklenti olur. Bireylerin şahsi özerklikleri korunursa onlar güvende vatandaşlar olarak siyasi özerkliklerini doğru şekilde kullanabilirler. Böylece anayasallık ve demokrasi arasındaki ilişkiyi ortaya çıkar.⁸³⁰

Türkiye’de anayasa yargısının kurulması sürecinde demokrasinin içeriğe ve prosedüre yönelik boyutları ile ilgili düşünceler ifade edilmiştir. Her şeyden önce 1961 Anayasası’ndaki demokratik devlet ilkesinin bir yönü temel hak ve özgürlüklerdir. Bunlar güvenceye kavuşturulmuş, sınırlandırma sebepleri öngörülmuş, kanunların anayasaya uygunluğunun denetimi için de AYM kurulmuştur. Bu çerçevede demokrasinin prosedürel boyutunu oluşturan seçim kanunları ile TBMM İçtüzüğü’nün anayasaya uygunluğu AYM tarafından denetlenmektedir.

1950-1960 döneminde anayasa mahkemesini destekleyen partilerin programlarında da demokrasinin içeriğine ilişkin unsurlara yer verilmiştir. Örneğin Millet Partisi’nin 1950 Programı’nda şu husus vardır: “*Parti, hakikî demokrasinin samimî taraftarı ve müdafiidir. Biz bundan fert hak ve hürriyetlerini devamlı teminat altında tutan ve her biri bir hukuk devleti teşkil eden Batı demokrasilerini kast ediyoruz.*”⁸³¹ CHP’nin 1953 Programı’nın “Amaçlar ve Prensipler” bölümünde CHP’nin “*halk egemenliği, hukuk devleti ve sosyal adalet ve emniyet esaslarında dayanan [...] demokratik bir cemiyet*

⁸²⁹ Habermas, s. 779.

⁸³⁰ Habermas, s. 780.

⁸³¹ Millet Partisi: Millet Partisi Program ve Tüzük, İstanbul 1950, s. 3-4.

nizamının gerçekleşmesini” amaçladığı belirtilmiştir.⁸³² Cumhuriyetçi Millet Partisi’nin 1954’te yayımladığı Programı’nda CMP’nin Türkiye’de insan haklarını hakim kılacak ve bunları güvenilir teminata bağlayacak bir devlet düzeni kurma amacına, hürriyet, emniyet, müsavat ve adalet mefkûrelerine ve “garp örneği demokrasi hukukuna” samimi surette bağlanmakla varılabileceğine inandığı ifade edilmektedir.⁸³³ Hürriyet Partisi’nin 1956 Programı’nın “Demokrasi anlayışımız” başlıklı 2. Maddesine göre de “Demokrasi, hareket noktasında, ferdin bizzatı bir kıymet olduğunu kabul eder. Bu itibarla, insan hak ve hürriyetleri rejimin temelini teşkil eder.⁸³⁴”

1924 Anayasası döneminde kanunların anayasaya uygunluğunun mahkemeler tarafından def’i yoluyla denetlenebilmesi yönünde önemli girişimlerde bulunan Akşehir Hakimi Refik Gür, 1953’te yayımladığı “Demokrasiler ve Demokrasimiz” isimli eserinde demokrasinin “zeminini” şu unsurların oluşturduğunu ifade etmiştir: “medenî hürriyet, dinî hürriyet, siyasî hürriyet, ferd hürriyeti, müsavat, uhuvvet, adâlet.⁸³⁵”

E. Anayasa Yargısının Meşruluğunun Etik-Felsefi Yönden Tartışılması: “Popüler Anayasacılık” Akımı

İlgili bölümde belirttiğimiz üzere kanunların anayasaya uygunluğunun denetiminin demokratik meşruluğuna karşı geleneksel olarak ileri sürülen argümanlar, bu denetimin çoğunluğun iradesine ve dolayısıyla millet egemenliğine aykırı olduğu

⁸³² C.H.P. (1953), s. 4.

⁸³³ Cumhuriyetçi Millet Partisi: Ana Nizamname ve Program, [y.y.] 1954, s. 3.

⁸³⁴ Hürriyet Partisi: Hürriyet Partisi Ana Nizamnamesi ve Programı: Ankara 1956, s. 68. Bu parti hakkında kapsamlı bilgi için bkz. Çakmak, D.: Hürriyet Partisi (1955-1958), İstanbul 2016.

⁸³⁵ Gür, s. 10-14.

noktasında toplanmaktadır. Öte yandan anayasa yargısına olumlu bir rol yükleyen anayasal kurumsalcılık anlayışına göre anayasalar, hakları korumak, demokrasiyi geliştirmek, istikrarı ve uyumu sağlamak, anayasal siyaseti korumak gibi amaçları gerçekleştirmek için yapılır. Yargı denetimi de bu anayasal amaçları gerçekleştirdiği ölçüde arzu edilebilir niteliktedir.⁸³⁶ Mahkemeler, kanunların anayasaya uygunluğu hakkında bağlayıcı kararlar verme yetkisine sahiptir ve bu kararlara devletin diğer organları tarafından saygı gösterilmelidir. Yargı organları anayasanın yorumlanmasında imtiyazlı bir role sahip olduğu gibi hiçbir organ da işlemlerini anayasaya uygunluk denetimi kapsamı dışına çıkaracak bir yetkiye sahip değildir.⁸³⁷

Anayasal kurumsalcılık, anayasacılığın muhtemel sonuçları ve kararların olumlu yönlerini esas almaktadır. Bir başka deyişle bağlayıcı anayasa hükümlerinin ve anayasaya uygunluk denetiminin varlığı çerçevesinde verilen kararlar, bunlar olmaksızın verilen kararlardan daha üstündür. Anayasal kurumsalcılığı “*epistemik anayasacılık*” olarak nitelendiren Harel’e göre anayasa ile ilgili karar vermeye yetkilendirilmiş organın, sırf bundan dolayı büyük ihtimalle doğru hareketedeceğinin varsayılması uygun bir düşünce değildir.⁸³⁸ Ayrıca insanların normatif yargılarına karşı duyulan güvensizliğe dayanan kurumsal teoriler, kişilerin haklarla ilgili karar alma bakımından yeterli derecede ehil olmadığını, anayasal direktiflerin ve yargı denetiminin bu haklara saygı gösterilmesi yönünden demokratik prosedüre kıyasla daha iyi sonuç verdiğini ileri sürmektedir. İnsanlar yeterli etik bilgidен yoksun oldukları için etik müzakere bakımından hakimlerden daha zayıf bir konumdadırlar.⁸³⁹

⁸³⁶ Harel, A.: Why Law Matters, USA 2015, s. 199.

⁸³⁷ Harel (Why Law), s. 194.

⁸³⁸ Harel (Why Law), s. 136-137.

⁸³⁹ Harel (Why Law), s. 144.

Anayasaya uygunluk denetiminin meşruluğu, etik-felsefi temelli argümanlar çerçevesinde de tartışılmakta ve anayasa kurumsalcılık düşüncesine karşı olarak çeşitli argümanlar ileri sürülmektedir. Bu noktadan hareketle sınırlandırılmış anayasa yargısına yönelik görüşler, anayasal değerleri geliştirmek ya da gerçekleştirmek için mahkemelere üstün bir anayasaya uygunluk denetimi verme yetkisi yerine anayasanın yorumlanmasında mahkemelere ve yasama organlarına rol tanımaktadırlar. Sınırlandırılmış anayasa yargısı teorileri, yasama ve yargı üstünlüğü düşüncelerinden farklıdır. Yasamanın üstünlüğü düşüncesinden farklıdır çünkü yargı organlarına anayasanın yorumlanması bakımından imtiyazlı bir konum vermektedirler. Aynı zamanda yargısal üstünlüğe de karşıdırlar çünkü yargı organlarına verilen imtiyazlar sınırlıdır ve daha büyük anayasal sorumluluklar yasama hatta yürütme organlarına verilmektedir.⁸⁴⁰

Sınırlandırılmış anayasa yargısı yaklaşımı kapsamındaki “popüler anayasacılık” akımına göre anayasacılık hareketi bireyleri katılım haklarından ve özerkliklerinden mahrum bırakmaktadır. Diğer özel durumların yokluğunda, haklar ile ilgili kararların alınmasında çoğunluk adil veya tarafsız bir konumdur. Jeremy Waldron’un belirttiği gibi “demokratik anti-anayasacılık” düşüncesi, adalet ve tarafsızlık ilkelerine dayanmaktadır.⁸⁴¹

Waldron, anayasa mahkemelerinin faaliyet gösterdiği ortamı esas alarak bu mahkemelerin demokrasiyle bağdaşmadığını, haklarla ilgili uyuşmazlıkları bireylerin çözebileceklerini, çözümün sonuç odaklı olmasından ziyade süreç odaklı olması gerektiğini, hak ve özgürlüklerin anayasa mahkemesi tarafından her zaman en iyi

⁸⁴⁰ Harel (Why Law), s. 217-218.

⁸⁴¹ Harel (Why Law), s. 139-140.

biçimde koruyabileceğinin kesin olmadığını ifade etmiştir.⁸⁴² Bununla birlikte Waldron, tezinin geçerli olacağı bir ortam farz etmiş, bu ortamı ayrıntılı biçimde tanımlamıştır. Waldron'a göre toplumda temsili yasama organının bulunduğu, seçimlerin adil ve düzenli yapıldığı, ergenlerin oy hakkının bulunduğu bir demokratik sistem olmalıdır. Bu sistemin mutlaka mükemmel olması gerekmez. Sistem devam eden tartışmalarla iyileştirilebilir. Bu tartışmalara demokrasi kültürü, sorumlu müzakereye değer verilmesi ve siyasi eşitlik katkıda bulunur.⁸⁴³ Waldron'un farz ettiği toplumda yargı organı bağımsız olmalı ve iyi çalışmalıdır. Bu çerçevede mahkemeler kendi kendine veya soyut referanslarla değil belirli davacıların belirli iddiaları üzerine harekete geçmeli ve derdest davayla ilgili görünen geçmişteki kararlarına atıf yapmalı, onları detaylandırmalıdır.⁸⁴⁴ Mahkemeler de hiyerarşik biçimde teşkilatlanmış olmalıdır.⁸⁴⁵ Ayrıca toplumda insan haklarına genel bir bağlılık bulunmalı ve bu bağlılık insan hakları konusundaki dünya çapındaki uzlaşmadan haberdar olmayı ve haklar hakkında düşünme faaliyetinin geçmişini içermelidir. Her toplumda haklara çeşitli sebeplerle şüpheyile yaklaşan bireyler bulunsun da Waldron'un farz ettiği toplumda kişi ve azınlık haklarına genel bir saygı ve bu haklar üzerinde geniş bir uzlaşma bulunmalı, bu da siyasi düşüncenin ve resmî ideolojinin⁸⁴⁶ etkili bir parçası olmalıdır.⁸⁴⁷ Son olarak Waldron'a göre toplumda haklarla ilgili bir anlaşmazlık olmalı

⁸⁴² Waldron, J.: *The Core Case Against Judicial Review*, The Yale Law Journal, Vol: 115, 2006, s. 1346-1406.

⁸⁴³ Waldron, s. 1361.

⁸⁴⁴ Waldron'un bu görüşlerinde ABD Yüksek Mahkemesi'nin anayasaya uygunluk denetimi yetkisinin olduğunu varsaymasına ve bizim kabul etmediğimiz bir kavram olan yargısal aktivizmin bir çeşidi olarak kabul edilen emsal kararlara uymamaya yönelik örtülü bir eleştiri vardır.

⁸⁴⁵ Waldron, s. 1363-1364.

⁸⁴⁶ Yazar, resmî ideoloji kavramını Türkiye'de olduğu gibi "Anayasa'daki ideoloji, ideolojik devlet" vs. gibi anlamlara gelecek şekilde değil, devletin kişi haklarına yaklaşımı veya bu haklarla ilgili genel tutumu/zihniyeti anlamında kullanmıştır.

⁸⁴⁷ Waldron, s. 1365; Waldron'un toplumda haklarla ilgili olarak varsaydığı genel uzlaşma koşulunun gözardı edildiğini, toplumdaki haklarla ilgili anlaşmazlığın niteliğinin de yanlış anlaşıldığını görüyoruz; Bkz. Erdoğan, M.: *Demokrasi, Anayasa Yargısı ve Türkiye Örneği*, İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Yıl 10, Sayı 20, Güz 2011, s. 36.

ancak bu anlaşmazlık genel olarak hakların varlığı veya yokluğu ile ilgili değil hakların nitelendirilmesi, içeriği, kullanılma biçimi gibi konuları ilgilendirmelidir. Örneğin iki kişi ırkçı nefret söyleminin kısıtlanması bakımından anlaşamıyorlarsa da bu kişiler ifade özgürlüğünün varlığı bakımından hemfikirdirler.⁸⁴⁸ Waldron'a göre haklarla ilgili böyle anlaşmazlıkların makul ve iyi niyetli olmalıdır.⁸⁴⁹ Waldron, makalesinde öne sürdüğü varsayımların gerçekleşmemesi halinde anayasa yargısına karşı öne sürdüğü tezin geçerli olamayacağını⁸⁵⁰, anayasa yargısının her durumda uygun olmadığını ortaya koymak gibi bir amacının bulunmadığını ifade etmiştir.⁸⁵¹

Popüler anayasacılık akımının bir başka temsilcisi Mark Tushnet'e göre popüler anayasacılık, herkesin siyasi faaliyetleri aracılığıyla anayasa hukukunun oluşturulmasına katılabileceği düşüncesine dayanmaktadır. Tushnet'e göre popüler anayasacılığın esasları oy kullanma, iktidarın eleştirilmesi ve insanların gerçek krizlerle ilgilenmeleridir. Oy kullanmasına izin verilmeyen insanlar anayasa hukukunun oluşturulmasına katkıda bulunamazlar. İktidarı eleştirmelerine izin verilmemiş bireylerin de iktidarı değiştirme şansı yoktur. Bu bireyler doğru siyasalar hakkındaki düşüncelerini sağlamlaştıramaz, daha iyi bir anayasa hukukunun oluşturulmasına yönelik görüşlerini oluşturamazlar. İnsanların iyi siyasa ve anayasa hukuku hakkındaki görüşlerini geliştirmeleri için bazı özel alanlara ihtiyaçları vardır. Aksi halde siyasal hayat rutin şekilde statükoyu yeniden üretir. Anayasa yargısının da bu koşulları gerçekleştirmekte sorunları vardır.⁸⁵² Örneğin anayasa yargısı oy verme konusunda etkili olsa da iktidarın eleştirilmesinde yetersizdir. Çünkü Yüksek

⁸⁴⁸ Waldron, s. 1367.

⁸⁴⁹ Waldron, s. 1368.

⁸⁵⁰ Waldron, s. 1404.

⁸⁵¹ Waldron, s. 1406.

⁸⁵² Tushnet, M.: Taking the Constitution Away from the Courts, USA 2000, s. 158.

Mahkeme doğrudan eleştirel ifadeleri korumakta, servet dağılımından kaynaklanan ifadenin sınırlandırılması problemlerini ele almamaktadır.⁸⁵³ Sonuç olarak anayasa yargısının ortadan kaldırılması durumunda anayasal karar verme süreci siyasi olarak hareket eden halka verilmiş olur. Popüler anayasacılığa göre de yegâne anayasa hukuku budur.⁸⁵⁴

Görüleceği üzere Tushnet'in görüşleri Waldron'un ki gibi etik-felsefî temeli olmaktan çok demokratik katılıma yöneliktir. Tushnet, anayasa yargısının yetersizliğini vurgulamakta, anayasa hukuku bakımından etkili bir demokratik katılım sağlayamayacağını ifade etmektedir. Bu bakımdan Tushnet'in görüşleri uygulama yönelik gibi görünse de Tushnet, anayasa hukukunun katılımcı şekilde nasıl oluşturulacağını somut şekilde ortaya koymamıştır.

Larry D. Kramer ise bütün organların anayasayı yorumlama yetkisinin olduğunu, halkın anayasayı yorumlama yetkisinin hiçbir organ tarafından tek başına kullanılamayacağını ifade etmiştir. Kramer'e göre popüler anayasacılık anlayışında yargının sorumluluğu anayasayı yasama organına karşı uygulamak değildir. Bu sorumluluk halka aittir ve esas olarak seçimlerle yerine getirilir. Eğer gerekiyorsa bazı hukuk dışı araçlara da başvurulabilmesi mümkündür.⁸⁵⁵ Her vatandaşın anayasaya aykırı kanunları tanımayı reddetme hakkı vardır. Bu, hukuki değil, "siyasi-hukuki" bir görev ve sorumluluktur. Hakimlerin anayasaya aykırı kanunlara direnmeleri, onlara hakim olmalarından dolayı tanınan özel bir yetkiden veya anayasaya uygunluk

⁸⁵³ Tushnet, s. 161.

⁸⁵⁴ Tushnet, s. 154.

⁸⁵⁵ Kramer, L.D.: The People Themselves Popular Constitutionalism and Judicial Review, New York 2004, s. 58.

denetiminden değil, söz konusu siyasi-hukuki görev ve sorumluluktan kaynaklanmaktadır.⁸⁵⁶

Popüler anayasacılık akımı çerçevesinde demokrasi ve halk iradesi kavramları tanımlanmıştır. Robert Post'a göre halkın kendi kaderini belirlemesi ile ilgili bir kavram olan demokrasi, geleceğe yönelik bir olgudur. Bundan dolayı demokrasinin, bireyin kolektif kimliğini sürekli şekilde yeninden üretecek bir sosyal yapıya ihtiyacı vardır. Topluluk kavramı ise geçmişe dönüktür ve sosyal normları ifade edecek ve uygulayacak bir sosyal yapıyı oluşturur. Demokrasi de halihazırdaki bu sosyal yapıya dayanır. Bireysel ve kolektif kimliğin kurucusu olan bu sosyal yapı, siyasi düşünce ve irade oluşturma özgürlüğünü devam ettirir ve besler. Söz konusu özgürlük, bir topluluk normu olup sosyalleşme ve kurumsallaşma araçları ile sürekli biçimde yeniden üretilir. Dolayısıyla siyasi düşünce ve irade oluşturma özgürlüğü, bütün topluluk normları gibi tartışmalıdır. Son tahlilde olarak demokrasi ve halk iradesi arasındaki sınır her zaman tartışmalıdır.⁸⁵⁷

Sınırlandırılmış yargısı teorileri çerçevesinde yasama organının üstünlüğü düşüncesi ile temel hakların korunmasını bağdaştıracak ve dengeleyecek girişimler vardır. Bu girişimler mahkemeler ve yasama organları arasında, haklar ile ilgili ortak sorumluluğun ve gerçek diyalogun sağlanmasına yöneliktir. Bu çerçevede haklar bildirgeleri, üstün hukuk normu olarak kabul edilmekte, sıradan yasama prosedürüyle değiştirilmeye karşı korunmakta, yargı gücüyle uygulanmaktadır.⁸⁵⁸ Söz konusu anayasaya uygunluk denetimi yöntemi, İngiliz devletler topluluğunda Birleşik Krallık,

⁸⁵⁶ Kramer, s. 38-39.

⁸⁵⁷ Post, R.: *Democracy, Popular Sovereignty, and Judicial Review*, California Law Review, Vol. 86, Issue 3, s. 439-440.

⁸⁵⁸ Gardbaum, S.: *The New Model Commonwealth Model of Constitutionalism*, The American Journal of Comparative Law, Vol. 49, 2001, s. 707-708.

Kanada ve Yeni Zelanda'da benimsenmiştir. ABD sisteminden farklı olan bu sistem⁸⁵⁹, “zayıf anayasacılık” olarak adlandırılmaktadır.⁸⁶⁰

Popüler anayasacılık akımı çerçevesindeki düşüncelerin Türkiye’de anayasa yargısının meşruluğuna karşı argümanlar olarak kullanıldığı görülmektedir. Örneğin Waldron’un tezi bir ön kabulle Anayasa Mahkemesi’ne yöneltilen eleştirilere destek olarak kullanılmıştır. Bu çerçevede Waldron’un “*kanunların anayasaya uygunluğunun hür ve demokratik toplumda doğru bir nihai karar verme yolu olmadığı*”⁸⁶¹ iddia ettiği, “*toplumsal ihtilafların kaçınılmazlığını kabul ederek, bunların çözümü konusunda mutlak bir egemen yerine eşit katılımı esas alan demokratik bir yöntemi tercih*”⁸⁶² ettiği, “*tavrını demokrasiden yana*”⁸⁶³ koyduğu belirtilmiştir. Waldron’un anayasa yargısına karşı öne sürdüğü argümanlar, etik-felsefi bir niteliktedir. Waldron, anayasa yargısını gereksiz kılacak bazı koşullar tahayyül etmiş olup bu koşullar bir toplumun hak ve özgürlüklere yönelik zihniyetine ilişkindir ve soyuttur. Bir başka deyişle, Waldron’a göre hak ve özgürlüklerle ilgili olarak toplumdaki bir genel düşünce tarzı, anayasa yargısını gereksiz hale getirmektedir. Etik yönden kabul edilebilir veya meşrulaştırılmış genel bir düşünce tarzı ve eğilim, demokratik sistemin altyapısını oluşturmaktadır. Waldron, esasen belirli seviyedeki bir demokrasi kültürüne işaret etmektedir. Waldron’un sonuç değil süreç odaklı yaklaşımından kastı da bu demokrasi kültürü ve etik nitelikteki düşüncedir. Dolayısıyla Waldron’un tezi pratik ve uygulamaya yönelik değildir ve özellikle demokrasinin tam yerleşmediği devletlerde anayasa yargısının meşruluğuna karşı bir

⁸⁵⁹ Gardbaum, s. 709.

⁸⁶⁰ Harel (Why Law), s. 219.

⁸⁶¹ Erdoğan, M.: *Demokrasi, Anayasa Yargısı ve Türkiye Örneği*, İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Yıl 10, Sayı 20, Güz 2011, s. 33.

⁸⁶² Güleler, S.: *Türkiye’de Anayasa Yargısının Demokratik Meşruluğu*, İstanbul 2012, s. 182.

⁸⁶³ Güleler, s. 184.

argüman olarak kullanılması mümkün görünmemektedir. Popüler anayasacılık bağlamındaki diğer görüşler için de aynı hususu söylemek mümkündür.

II- Anayasa Yargısı-Siyaset İlişkisi ve Yargısal Aktivizm Kavramı

A. Genel Olarak

En geniş anlamıyla siyaset, bireylerin yaşamlarını düzenleyen kuralları koyma, koruma ve değiştirme süreci olarak tanımlanabilir. Siyaset, işbirliği ve çatışma kavramlarıyla da bağlantılıdır. Toplumda, kurallar ile ilgili rakip düşünceler, farklı istekler, yarışan ihtiyaçlar, çakışan menfaatler vardır. Öte yandan insanlar, bu kuralları etkilemek veya desteklemek için diğerleri ile birlikte çalışırlar. Bundan dolayı siyasetin esası uyuşmazlık çözümü olarak kabul edilir. Rakip görüşler veya rekabet halindeki menfaatler birbirleriyle uzlaştırılır.⁸⁶⁴

Anayasa yargısında hukuki olanla siyasi olan arasındaki sınırın belirlenmesindeki zorluğun en önemli sebebi, anayasa mahkemeleri tarafından çözülmesi istenen uyuşmazlığın siyasi niteliğidir. Öncelikle belirtmek gerekir ki anayasalar gelecekteki kanunların içeriklerini belirlerler. Pozitif anayasalar bunu çoğu kere belli bir içeriği emrederek ya da dışarıda bırakarak yaparlar. Bunlardan birinci durum sadece bir kanunun yapılması sözünü içerir, bu konuda bir yükümlülük söz konusu değildir. Çünkü hukuki-teknik sebeplerden dolayı belli bir içeriğe sahip olmayan kanunların yapılmaması kolayca bir yaptırıma bağlanamaz. Bununla birlikte kanunun belli bir içeriğe sahip olmaması anayasa ile kolayca sağlanır. Temel hak ve özgürlükler kataloğu buna örnektir.⁸⁶⁵ Eğer devletin özellikle yasama ve yürütme organlarının belli

⁸⁶⁴ Heywood (Politics), s. 4.

⁸⁶⁵ Kelsen, H.: Pure Theory Of Law, Translated from the Second (Revised and Enlarged) German Edition by M. Knight, Berkeley and Los Angeles, 1967, s. 223-224.

düzenlemeleri anayasaya uygunluk denetimine tabi tutulacaksa, bu denetim yetkisi, düzenlemeleri denetime tabi tutulacak organlara verilmemelidir. Anayasanın siyasi işlevi iktidarın kullanımına hukuki sınırlamalar getirmektir. Bu sınırların aşılmasını için anayasaya bir güvence sağlanmalıdır. Anayasaya en iyi şekilde güvence sağlanması için anayasaların özelliklerine, siyasi gücü nasıl dağıttığına bağlı olarak değişik seçenekler vardır. Anayasaya aykırı düzenlemenin ortadan kaldırılması, anayasayı ihlal eden organın sorumlu tutulması bunlar arasındadır.⁸⁶⁶

Hans Kelsen'e göre her hukuki uyuşmazlık aslında bir çıkar çatışmasıdır. Çıkar çatışmalarının çözülmesine yönelik her faaliyet de siyasi niteliktedir. Yasama organı yargıca çıkar uyuşmazlıklarını belli sınırlar içerisinde, çatışan iki çıkardan birinin lehine çözme yetkisi tanıyarak ona hukuk yaratma iktidarı vermiştir. Bu bakımdan yasamayı siyasi olarak nitelendirip yargıyı bu nitelendirmenin dışında bırakmak doğru bir yaklaşım değildir. Yargı, yasama organının çıkardığı kanunları uygularken yeninden yaratır ve bu şekilde siyasi olanı devam ettirir.⁸⁶⁷ Bu çerçevede anayasa mahkemeleri, siyasi muhalefetin haklarını koruyarak sınırlarken de siyasi süreci siyasileştirirler. Yani mahkemeler bu yolla siyasi alternatiflere ve siyasi söyleme alan açarlar. ABD Yüksek Mahkemesi özelinde yargısal aktivizm ne kadar tartışma konusuysa kendi kendini sınırlama ilkesini uygulamak bakımından da Alman Anayasa Mahkemesi gibi mahkemeler de o kadar tartışma konusudur. Mahkemeler meşruluklarını korumak amacıyla kararlarını siyasi bağlama ve davanın özelliklerine az referansla verirlerse, meşrulukları bu defa siyasi sürece karşı siyasi ve kurumsal hassasiyet yokluğundan zedelenir. Bu şekilde mahkemeler iki ayrı taraf arasındaki

⁸⁶⁶ Kelsen (Who ought), s. 175.

⁸⁶⁷ Kelsen (Who ought), s. 184.

uyuşmazlığı çözen normal mahkemeler gibi hareket etmiş olurlar.⁸⁶⁸ Bir başka görüşe göre ise anayasaların temel işlevi hukuk ve siyaset arasında bir ilişki kurmak ve bir bakıma onlar arasındaki farklılıkları korumaktır. Bu bakımdan anayasa mahkemeleri hukuk ve siyasetin yalnızca bir tanesine referans verilerek kategorize edilemez.⁸⁶⁹

Bu noktada belirtmek gerekir ki Kelsen, “kuvvetler ayrılığı” kavramından çok “kuvvetlerin bölüşülmesi” kavramının kullanılması gerektiğini belirtmiştir. Çünkü kuvvetlerin çeşitli organlar arasında dağıtılması onların birbirlerini izole değil kontrol etmesi içindir. Kuvvetler ayrılığı bu şekilde anlaşılırsa kuvvetin demokrasi bakımından tehlike arz edecek biçimde tek organda toplanması önlenmiş ve birçok organın faaliyeti hukukileştirilmiş olur. Bu çerçevede egemenlik tek bir organa değil bütün devlet düzenine isnat edilmiştir. Böylece anayasa mahkemesinin de yasama organı gibi kanun koyma yetkisine sahip olduğu, iptal kararının da tersine kanun yapma işlemi olduğu sonucuna varılır.⁸⁷⁰ Anayasa mahkemesi, verdiği iptal kararlarıyla negatif kanun koyucu durumuna gelmektedir.⁸⁷¹

Kelsen’e göre anayasa, kural olarak yasama organının fonksiyonunu belirler ancak bu fonksiyonun içeriğini düzenlemeksizin belli bir organı yasama faaliyetini yerine getirmesi için yetkilendirir. Kanunların içeriği istisnai olarak anayasa tarafından belirlenir. Bununla birlikte her yasama faaliyeti ve kabul edilen yasa, anayasanın uygulanması anlamına gelmektedir. Bu bakımdan yasama organı da bir yürütme organı niteliğindedir.⁸⁷²

⁸⁶⁸ Möllers, s. 141-142; Möllers, Kelsen’in aksine anayasa mahkemeleri dışındaki “sıradan” mahkemelerin çözdüğü uyuşmazlıkları siyasi olarak nitelendirmemektedir.

⁸⁶⁹ Möllers, s. 142.

⁸⁷⁰ Kelsen (On the nature), s. 45-46.

⁸⁷¹ Kelsen (Judicial Review), s. 187.

⁸⁷² Kelsen (General Theory), s. 263.

Anayasalar, siyasi sistemi düzenleyerek siyasetin bir unsuru haline gelmişlerdir. Anayasaların arkasında bir siyasal sistem, siyasal sistemin ve organların arkasında da anayasa vardır. Dolayısıyla anayasalar hukuk ve siyaseti birleştiren metinlerdir. Hukuk düzeni, siyasal kararların sonucunda kurulmuştur. Siyaset de mevcut hukuk normları çerçevesinde yürütüldüğünden dolayı hukukileşir. Anayasa ve siyaset birbiri meşrulaştırır. Modern anayasal devletler söz konusu karşıtlığa dayanmaktadır.⁸⁷³

Unutmamak gerekir ki anayasalar belli bir siyasi tercihin ürünüdürler. Siyasi iktidarın anayasa ile çizilmiş sınırlar içinde hareket etmesi öngörülmüştür. Anayasa mahkemeleri'nin de bir görevi, siyasi tercihin somutlaştırdığı hukuki ve siyasi düzeni korumaktır. Kararların içeriklerini tartışmaksızın belirtmek gerekir ki Mahkeme'nin 1989, 1991 ve 2008'de verdiği öğrencilerin dinsel sembollerle üniversitelere girmelerine olanak tanıyan yasalar ile anayasal düzenlemeyi iptal ederek laiklik ilkesini koruması, Anayasa ile kurulmuş düzenin korunmasına yöneliktir.⁸⁷⁴ İşte bu yüzden Anayasa Mahkemesi'nin sırf hukuki ve siyasi düzeni koruduğu için gayrimeşru kabul edilmesi doğru değildir.

Parlamentodaki azınlıkların korunması ile bağlantılı olarak siyasi partilerin anayasa yargısını desteklemeleri ve anayasa mahkemelerini harekete geçirmelerinde, belli bir zamandaki siyasi pozisyonları önemli rol oynamaktadır. Bununla ilgili teoriler mevcuttur. Şöyle ki, siyasi çoğunluk ne kadar tek blok halindeyse anayasa mahkemelerinin göreve çağırılma olasılığı da o kadar yüksektir. Yasama sürecine

⁸⁷³ Göztepe (Anayasa Yargısının), s. 388.

⁸⁷⁴ Göztepe (Anayasa Yargısının), s. 402. Tunçer Karamustafaoğlu, AYM'nin uğraştığı hukuk dalının medeni, ceza, iş ve idare gibi diğer hukuk dallarından ayrıldığını, anayasa hukuku alanındaki anlaşmazlığın siyasal bir sorun veya olgudan kaynaklandığını, anayasa hukukunun bir başka adının da “siyasal hukuk” olduğunu ifade etmiştir; Karamustafaoğlu, T.: *Anayasa Yargısının Önemli Sorunları*, AÜHFD 1968, C. 25, S. 3, s. 94.

entegre olamayan azınlıklar yargıya gitmektedir.⁸⁷⁵ Siyaseten parçalı bir yapıdaki ortamda partiler, iktidardaki partiye sınırsız esneklik veren parlamenter egemenlik modeline sıcak bakmazlar. Müstakbel iktidar partileri esneklikten, sınırlı iktidardan yana olur. Bu, sigorta modeli anayasa yargısıdır.⁸⁷⁶ Kendi çıkarlarını düşünen siyasetçiler gelecekteki siyasi pozisyonlarını hesaba katarak anayasa yargısına yaklaşmaktadırlar. İktidardaki parti bu konumunu devam ettireceği kanaatinde ise anayasa yargısını desteklemez ve faaliyetlerini anayasal bir kısıtlama olmaksızın sürdürmeyi ister. Buna karşılık, belli bir seviyede güce sahip ve gelecek seçimleri kazanıp kazanamayacağından emin olamayan siyasi partiler anayasa yargısını desteklerler.⁸⁷⁷ Eğer eşit güçte ve gelecekteki seçimlerde dönüşümlü olarak iktidara gelmeyi ümit eden iki parti varsa, her ikisi de anayasa yargısını destekler çünkü onlar muhalefete düşme olasılığını göz önüne almışlardır. Bu, parti dönüşümü modeli olarak adlandırılır.⁸⁷⁸ Söz konusu teorilerden “sigorta modeli” anayasa yargısını Türkiye’de anayasa yargısının kurulma sürecinde gözlemlemek mümkündür. CHP’nin iktidardayken ve muhalefetteyken anayasa yargısına yaklaşımı değişmiş, DP iktidarı dönemindeki diğer muhalefet partileri de anayasa yargısını hararetle desteklemiş olup bu husus sonraki bölümde ele alınacaktır.

⁸⁷⁵ Sweet (Constitutional), s. 827.

⁸⁷⁶ Ginsburg, T.: *Judicial Review in New Democracies Constitutional Courts in Asian Cases*, Cambridge 2003, s. 24-25.

⁸⁷⁷ Ginsburg, s. 24-25; Ayrıca bkz. Ginsburg, T./Versteeg, M.: *Why Do Countries Adopt Judicial Review?*, University of Chicago Law School Chicago Unbound, 2014, s. 1-50. İtalya’da siyasi partilerin, siyasi gelişmelere göre anayasa yargısına yaklaşımının değişmesi için bkz. Volcanseck, M.: *Bargaining Constitutional Design in Italy: Judicial Review as Political Insurance*, West European Politics, Vol. 33, No. 2, March 2010, s. 280-296.

⁸⁷⁸ Volcanseck, M.: *Bargaining Constitutional Design in Italy: Judicial Review as Political Insurance*, West European Politics, Vol. 33, No. 2, March 2010, s. 283

B. Yargısal Aktivizm Kavramı

Temelinde hukuk ve siyaset ilişkisinin bulunduğu yargısal aktivizm, ortak hukuk sisteminde gündeme gelmiş bir kavramdır. Yargısal aktivizm fikri ise bu terimden daha önce ortaya çıkmış, 20. yüzyıldan önce yargıçların pozitif hukuk yaratması anlamında “yargısal yasama” kavramı kullanılmış ve bu kavram çerçevesinde tartışmalar yapılmıştır.⁸⁷⁹ Yargısal aktivizm kavramının ABD Yüksek Mahkemesi’nin 1803’te Marbury v. Madison davası ile anayasaya uygunluk konusunda nihai söz sahibi olduğu yönündeki kararıyla ilişkilendirildiği görülmektedir.⁸⁸⁰ Yüksek Mahkeme’nin bu kararını ABD Başkanı Thomas Jefferson, Baş Yargıç Marshall’a gönderdiği mektupta “tehlikeli doktrin” olarak nitelemiş, bunun oligarşinin⁸⁸¹ despotizmine yol açabileceğini, yargıçların diğer görevliler gibi sorumlu olmadıklarını ve seçimlerle kontrol edilmediklerini belirtmiştir. Jefferson’un bu eleştirilerinin, günümüzde kanunu ve anayasayı, orada ne görmek istiyorlarsa ona göre okuyan aktivist yargıçları nitelendirdiği ifade edilmiştir.⁸⁸² Bu noktadan hareketle anayasanın işlevi ile ilgili tartışmalar, bu metnin yargısal yorum faaliyetlerine ne ölçüde imkân verdiği noktasında toplanmaktadır. Aktivistlere göre anayasa, sürekli olarak yeniden yorumlanan “yaşayan bir metin”dir. Anayasaların çoğunlukla üstü kapalı, soyut metinler olmaları ve anayasa dışındaki çeşitli siyasi-sosyal konulara hitap edememeleri, onların yeni durumların ışığında yeniden okunmasını

⁸⁷⁹ Kmiec, K.D.: *The Origin and Current Meaning of Judicial Activism*, California Law Review, Vol. 92, 2004, s. 1444-1445.

⁸⁸⁰ Franek M.: *Judicial Activism A Tempest; Or A Tempest In A Teapot*, The Philadelphia Lawyer, Summer 2014, s. 40; Shaw C.M.: *Junking Judicial Activism*, The New American, June 19, 2017, s. 11.

⁸⁸¹ Bu kavram ile yargıçlar kastedilmektedir.

⁸⁸² Shaw, s. 11-12.

gerektirmektedir.⁸⁸³ “Aktivizm” düşüncesi, bu bakımdan ele alındığında dinamik bir yorum faaliyetini işaret etmektedir.

Yargısal aktivizm kavramının kayıtlara geçen ilk kullanımı Arthur Schlesinger’in⁸⁸⁴ 1947’de Fortune Magazine dergisinde yayımlanan makalesiyle söz konusu olmuştur.⁸⁸⁵ Schlesinger makalesinde ABD Yüksek Mahkemesi yargıçlarını “yargısal aktivistler”, “kendi kendini sınırlama taraftarları” ve “denge yanlıları” olmak üzere üç grupta değerlendirmektedir. Schlesinger’e göre aktivist yargıçlardan Hugo L. Black Mahkeme’nin savunmasızları ve imkanları az olan kimseleri, yasama hatalarının yargısal olarak düzeltilmesi durumuna yaklaşmak pahasına korunmasını savunmakta, William O. Douglas sonuca hukuki süreçten daha fazla değer verdiğinden dolayı eleştirilmekte ve hukuki oportünist olarak nitelendirilmekte, Frank Murphy ile Wiley Rutledge da Mahkeme’nin bireyleri koruması gerektiğine inanmaktadırlar.⁸⁸⁶ Kendi kendini sınırlama taraftarlarından olan Felix Frankfurter, Mahkeme’yi, yasama organının iradesine saygı gösterilmesini isteyerek siyasi alana karışmaktan korumaya çalışmakta, Robert H. Jackson ile Harold Burton, Frankfurter’in mahkemenin işlevleriyle ilgili görüşlerine katılmaktadırlar.⁸⁸⁷ Denge yanlısı yargıçlar Harlan Stone

⁸⁸³ Brisbin, A. R. Jr.: *Judicial Activism*, Encyclopedia of the Supreme Court of the United States, Vol. 3, J-O, Ed. in Chef D. S. Tanenhaus, s. 43.

⁸⁸⁴ Arthur Schlesinger, Jr. (1917-2007) Amerikalı tarihçi ve sosyal eleştirmendir. Franklin D. Roosevelt, John F. Kennedy ve Robert F. Kennedy gibi siyasi liderler özelinde Amerikan liberalizmini incelemiş, 1961-1963 arasında Başkan Kennedy’nin özel asistanlığını üstlenmiştir. Kennedy dönemini “Bin Gün” isimli eserinde anlatmış ve bu eseri Pulitzer Ödülü’nü kazanmıştır. 1946’da aynı ödül, yazarın 1946’da “Jackson Dönemi” isimli kitabına da verilmiş olup on dokuzdan fazla eseri vardır; Schlesinger, A./ Schlesinger, S. (Ed.): *The Letters Arthur Schlesinger, Jr.*, New York 2013, arka kapak içi. Schlesinger’in ABD Yüksek Mahkemesi’ndeki aktivist yargıçlar ile ilgili bir başka makalesi için bkz. Schlesinger, A. Jr.: *An Ideological Retainer The Brandeis/Frankfurter Connection*, New York Times (1923-Current file); Mar 21, 1982; ProQuest Historical Newspapers: U.S. Major Dailies pg. BR5.

⁸⁸⁵ Kmiec, s. 1445-1446.

⁸⁸⁶ Schlesinger, A. M. Jr: *The Supreme Court: 1947 Nine Young Men, Appointed By Democratic Presidents, Will Be On The Bench In A Republican Era. The Justices Are Not Divided On Political Issues But On The Understanding Of Their Function*, Fortune, January 1947, Vol. XXXV, No. 1, s. 74-76.

⁸⁸⁷ Schlesinger, s. 76-77.

(Baş Yargıç), Harold Burton ve Stanley Reed ise tartışmalara fazla dahil olmamaktadırlar.⁸⁸⁸ New Deal düzenlemelerinin anayasaya uygunluğu konusunda Black-Douglas grubu kendi sosyal fayda anlayışlarına göre yargısal gücün kullanılmasını, Mahkeme'nin sosyal refahın artırılmasında olumlu rol oynamasını isterken Frankfurter-Jackson grubu da kişisel olarak reddedecekleri sonuçlar doğursa da yasama organı için hoş görülebilir bir karara varmayı, devletin diğer organlarını insanların iyiye veya kötüye olan ihtiyaçlarını gerçekleştirmek için serbest bırakmayı amaçlamaktadır.⁸⁸⁹ Frankfurter'in taraftarları Black ve Douglas'ı, onların tercihlerini yasamanın tercihlerinin yerine geçirerek demokratik süreci tehdit eden yargısal despotizme eğilimli olduklarından dolayı eleştirmektedir.⁸⁹⁰ Görüldüğü gibi Schlesinger yargısal aktivizm kavramını tanımlamamış sadece aktivist olarak nitelendirilebilecek bazı görüş ve tutumları ortaya koymuştur.

Yargısal aktivizm kavramını bilimsel olarak ele ilk alan yazar Edward McWhinney'dir.⁸⁹¹ Konuyla ilgili ilk makalesinde McWhinney, ABD Yüksek Mahkemesi yargıcı Holmes'un kendi kendini sınırlama ve yargısal aktivizm kavramlarını nasıl tanımladığını ele alarak konuya girmiştir. Holmes'e göre yargıçlar bir kanunun makul olmadığını ve mantıksız olduğunu düşünseler bile çoğunluğun, o kanunda ifade edilmiş iradesine saygı göstermelidirler. Bu, kanunların anayasaya uygun olduğu varsayımına dayanan kendi kendini sınırlama anlayışıdır. Yargısal aktivizm ise Mahkeme'nin belli alanlarda özellikle temel ve siyasi haklar alanında, bu

⁸⁸⁸ Schlesinger, s. 78; Bununla birlikte Baş Yargıç Stone kendi kendini sınırlama taraftarlarına yaklaşacak biçimde Mahkeme'nin yetkisini tek denetleme yolunun kendi kendini sınırlama ilkesi olduğunu, mantıksız kanunların mahkeme değil demokratik yönetim sürecinde ve seçimler aracılığıyla ayıklanması gerektiğini ifade etmiştir; Schlesinger, s. 210.

⁸⁸⁹ Schlesinger, s. 78.

⁸⁹⁰ Schlesinger, s. 204.

⁸⁹¹ Göztepe, (Muhakeme), s. 348.

hakları kısıtlayan kanunlara kıskanç bir gözle bakmasıdır.⁸⁹² Holmes'un tanımları ve eleştirileri 1937'deki "Eski Mahkeme"ye yani Mahkeme'nin o dönemdeki bazı üyelerinin tutumuna yöneliktir. 1937'de ABD Başkanı Franklin Roosevelt "New Deal" diye adlandırılan, liberal bir anlayışla ekonomik ve sosyal alanı düzenleyen bir dizi kanunun çıkarılmasına önderlik etmiş ancak bu kanunlar Yüksek Mahkeme'nin o dönemdeki çoğunluğunun kararıyla Anayasa'ya aykırı ilan edilmiştir. Bu karar üzerine mahkeme eleştirilmiş ancak eleştiriler bizihi yargısal aktivizme değil, yargısal aktivizmin belli bir konu ile yani "bırakınız yapsınlar bırakınız geçsinler" anlayışının sürdürülmesiyle ilgili olarak yapılmasına yöneltilmiştir. Böylece mahkeme muhafazakâr çoğunluk ve liberal azınlık olarak ikiye ayrılmış, çoğunluğu oluşturan üyelerin izleyen dönemde emekli olmasıyla yerleri New Deal hareketini destekleyen yargıçlarca doldurulmuştur. 1937'den sonra Mahkemedeki yeni çoğunluklar Kongre'nin çıkardığı kanunların Anayasa'ya uygun olduğu varsayımını benimsemiş ve bu yıldan sonra ([makalenin yayınlandığı 1955'e kadar. [M.A.]) Mahkeme sadece iki kanunun anayasaya aykırı olduğunu ilan etmiştir. Bununla birlikte 1937'den sonra Mahkeme'deki liberaller Black ve Douglas yargısal aktivizmin Anayasa'daki Haklar Bildirgesi'ne sözü ve ruhuyla tam olarak uyulmasını sağlamak için yapılması gerektiğini savunmuşlardır.⁸⁹³ McWhinney makalesinde yargıçların siyasa belirlemelerinin ve dolayısıyla yargısal aktivizmin önündeki engellere de değinmiştir. McWhinney'e göre yargıçlar hukuk alanında uzman olmalarına rağmen çok çeşitli

⁸⁹² McWhinney, E. M.: *The Supreme Court and the Dilemma of Judicial Policy-Making*, Minnesota Law Review, Vol. 39, 1955, s. 837.

⁸⁹³ McWhinney (The Supreme), s. 838-841; Görüldüğü gibi Mahkeme'deki aktivizm taraftarları 1937'den önce muhafazakâr olarak nitelendirilirken Mahkeme'ye sonradan atanan üyelerden bazıları liberal aktivist olarak nitelendirilmektedir. Eski mahkemedeki çoğunluk liberal ekonomik regülasyonu öngören federal önlemleri Anayasa'ya aykırı bulurken yeni mahkemedeki Black-Douglas grubu liberal ekonomik regülasyonun sürdürülmesinden ve kişi özgürlüklerini etkileyen kanunların hükümsüz kılınmasından yanadır. Frankfurter-Jackson grubu ise her iki konuda da yasama organına takdir alanına bırakmak eğilimindedir; Schlesinger, s. 201-202.

alanlarda siyasa belirlemenin gerektireceği uzmanlıktan yoksundurlar.⁸⁹⁴ McWhinney, yargı denetimine yönelik en temel eleştirinin demokrasiden kaynaklandığını, yargı denetiminin “dokuz yaşlı adamın iradesinin” halkın temsilcisi yasama organının iradesinin yerine konulması anlamına geleceğini ifade etmiştir.⁸⁹⁵

Bu makalesinden sonra yazdığı, konuyla ilgili bir başka makalesinde ise McWhinney yargı organının yasamanın iradesine karışmaması gerektiği yönündeki görüşünü yumuşatmış, saf aktivist ve saf sınırlayıcı bir yaklaşımın olamayacağını, bir yargıcın bazı konularda aktivist olurken bazı konularda ise kendini sınırlayıcı kararlar verebileceğini ifade etmiştir.⁸⁹⁶ McWhinney yargısal aktivizmin zamanlaması ve tekniği üzerinde de durmuştur. McWhinney’e göre Kıta Avrupası hukuk sisteminde ilk zamanlarda kanun katı şekilde yorumlanırken ve hükümlerin genişletilmesi reddedilirken zamanla değer odaklı karar verme anlayışına yönelik bir eğilim oluşmuştur. McWhinney, yargısal aktivizmin tekniği bakımından da şu fikirleri ileri sürmüştür: Eğer bir anayasa tek ve basit formdaysa, yasama ve yargının önünde siyasa uygulama bakımından önemli engeller yoksa yargı müdahalesi düşük seviyede görünür. Bununla birlikte anayasal yapı karmaşıksa, federalizmi içeriyorsa ve anayasanın değiştirilmesi son derece zorsa, yargıçlar üzerinde büyük baskı olur ve böylece anayasa değişikliği yargıçların başlıca sorumluluğu olarak kabul edilir.⁸⁹⁷

Yargısal aktivizm kavramının gittikçe sıradan hale gelmesiyle anlamı belirsizleşmiştir.

Bu kavram farklı veya çelişkili şekillerde tanımlanmış hatta birçok hakim ve bilim

⁸⁹⁴ McWhinney (The Supreme), s. 843.

⁸⁹⁵ McWhinney (The Supreme), 845.

⁸⁹⁶ McWhinney, E. M.: *The Great Debate: Activism And Self-Restraint And Current Dilemmas in Judicial Policy-Making*, N.Y.U. Law Review, Vol. 33, 1958, s. 786.

⁸⁹⁷ McWhinney (The Great), s. 791-792.

insanı bu kavram hakkında onu tanımlamadan konuşmakta ısrar etmişlerdir.⁸⁹⁸ Bir görüşe göre “rutin aktivizm”, kanunların yorumlanması ve uygulanması faaliyetinden ibarettir. Yargısal aktivizm ise “Yüksek Mahkeme Aktivizmi” olup genellikle temyiz veya istinaf mahkemesi, özellikle de Yüksek Mahkeme yargıçlarının Kongre, ABD Başkanı veya eyaletler tarafından kabul edilmiş hukuku ve anayasayı, anayasaya aykırı şekilde değiştirmek veya düzeltmektir. Öte yandan yargısal aktivizm, hakimlerin anayasayı ve diğer kanunları bağımsız olarak yorumlamayı kendi görevlerinden saymaları anlamına da gelir.⁸⁹⁹ Mahkemenin, demokratik olarak seçilmiş Kongre veya Başkan ya da eyalet görevlilerinin yetkilerini gereksiz yere ihlal etmesi de yargısal aktivizmin anlamlarından birisidir.⁹⁰⁰ Seçici aktivizm ise, hakimlerin anayasayı, bu metnin en iyi anlaşılış şekline göre değil, hükümetin yeterliliği ile ilgili algılamalarına göre yorumlamalarıdır.⁹⁰¹ Eski Senatör Al Franken’e göre siyasetçiler, yargıcın onların istediğinden farklı yönde oy kullandığı zaman yargısal aktivizmden yakınmaktadırlar.⁹⁰² Muhafazakarlar ise mahkemelerin geleneksel evlilikle ilgili olan veya kürtajı kısıtlayan bir kanunu uygulamayarak yönetime müdahale ettiklerinde aktivizmden şikayet etmektedirler.⁹⁰³

Yargısal aktivizme yüklenen başka bazı anlamlar şu şekilde ifade edilmiştir: Mahkemelerin demokratik olarak seçilmiş organların kararlarına uymadaki isteksizliği (counter-majoritarian judicial activism), karar verilirken metne veya bu metni

⁸⁹⁸ Kmiec, s. 1443.

⁸⁹⁹ Brisbin, s. 41.

⁹⁰⁰ Grims, W.: *Judicial Activism In The First Decade Of The Roberts Court: Six Activism Measures Applied*, Southwestern Law Review, Vol. 48, 2019, s. 39.

⁹⁰¹ Van Alstyne, W. W.: *Judicial Activism and Judicial Restraint*, Encyclopedia of the American Constitution, Ed. L. W. Levy, K. L. Karst, New York 2000, s. 1448.

⁹⁰² Grims, s. 38-39.

⁹⁰³ Smith, S. S.: *Chapter 3 Judicial Activism and “Reason”*, Judicial Activism An Interdisciplinary Approach to the American and European Experiences, Ed. L. P. Coutinho, M. L. Torre, S.D. Smith, Switzerland 2015, s. 22.

hazırlayanların niyetlerine sadakat göstermeme (non-originalist activism), mahkemelerin emsal kararlara uymaması (precedential activism), mahkemelerin yetkileriyle ilgili yargısal sınırlara uymaması, (jurisdictional activism), anayasa doktrininde yeni teoriler ve haklar yaratmak (judicial creativity), yargı yetkisinin devletin diğer organlarına olumlu bir yükümlülük yükleyecek ya da devlet kurumlarını, yargı organlarının empoze ettiği yasal çözüm yolunun bir parçası olarak yargısal denetim altına almak (remedial activism) ve yargı yetkisini açıkça taraflı olarak kullanmak (partisan activism).⁹⁰⁴ Bir diğer sınıflandırmaya göre yargısal aktivizm şu anlamlara gelecek şekilde kullanılmaktadır: Diğer organların anayasaya uygun işlemlerini iptal etmek, önceki yerleşik içtihadı uymamak, yargısal yasama faaliyeti yapmak, sonuç odaklı karar vermek.⁹⁰⁵ Kavramın erken dönemdeki bir kullanım biçimi ise yetkilerini kötüye kullanan yargıçtan ziyade insan hakları aktivisti gibi bir anlama daha yakındır.⁹⁰⁶ Yargısal aktivizmi yasama organının çıkardığı kanunu geçersiz kılma olarak anlayanlara göre de⁹⁰⁷ aktivizmin tanımı, onu tanımlayan kişinin anayasanın ve hukukun belli bir alanındaki siyasa tercihlerinden neyi yasaklayıp neyi yasaklamadığı hakkındaki görüşüne göre değişmektedir. Kürtaj, pozitif ayrımcılık, silah taşıma hakkı gibi tartışmalı konularda yargısal aktivizm kolaylıkla anayasanın anlamı üzerindeki tartışmaya dönüşmektedir.⁹⁰⁸

Yargısal aktivizme zemin hazırlayan koşulların şunlar olduğu öne sürülmüştür: Halkın yargıya güvenmesi, refah devletinin gelişmesine bağlı olarak geniş bir sosyal güvenlik

⁹⁰⁴ Marshall, W.P.: *Conservatives and the Seven Sins of Judicial Activism*, University of Colorado Law Review, Vol 73, 2002, s. 1220; Benzer bir sınıflandırma için bkz. Canon, B. C.: *Defining the Dimensions of Judicial Activism*, Judicature, Vol. 66, No. 6, December-January 1983, s. 239.

⁹⁰⁵ Kmiec, s. 1444.

⁹⁰⁶ Kmiec, s. 1451.

⁹⁰⁷ Kmiec, s. 1463.

⁹⁰⁸ Kmiec, s. 1466.

sisteminin varlığı ve sosyal hakların uygulanması, birçok sosyal hakkın sosyal siyasaya dayanması ve bunların yürütme organının faaliyetini gerektirmesi, çoğunlukçu siyasi kurumların azınlık haklarını korumadaki yetersizliği, zayıf partilerin varlığı, partiler arasında bölünmüşlük ve yönetimde istikrarın sağlanamaması, anayasal normların seyrek dokulu ve insan hakları ile ilgili ilkelerde eksikliklerin bulunmasıdır. Yargısal aktivizmin sübjektif koşulları da hakimlerin zihniyeti (aktivizme eğilimli olup olmamaları), politika belirleyicilerinin de siyasi tercihlerini mahkemeye devretmeye eğilimli olmalarıdır.⁹⁰⁹ Söz konusu şartların yargısal aktivizme olumlu bir yaklaşımı yansıttığını söylemek mümkündür. Siyasi organların çeşitli konularda etkisiz kalması durumunda ortaya çıkacak ve toplumu olumsuz etkileyecek durumlar, yargısal aktivizmle giderilmektedir.

Bir başka görüşe göre yargı denetimi siyasi sistemdeki aksaklıkları düzeltmektedir. Bazen temsilciler, belli vatandaşların tercihleri ile daha az ilgilenirken organize olmuş ve etkili sosyal grupların tercihlerini ölçüsüz şekilde dikkate alırlar. Özellikle izole edilmiş azınlıklar, sosyal gruplar, yabancılar gibi oy hakkı bulunmayan kesimler, önyargılı davranışlardan zarara uğramışlardır. Genellikle önemli finansal araçları veya sosyal güçleri olan menfaat grupları da siyasi temsilcileri aşırı şekilde etkileme gücüne sahiptirler. Mahkemelerin siyasi süreçlerdeki dengesizlikleri gidermeleri aktivizm değildir. Bu durumlarda mahkeme, yasama organının yasama sürecinde bütün ilgili menfaatleri dikkate alıp almadığını yani yasamanın rasyonalizmini kontrol etmektedir.

⁹⁰⁹ Urbano, M.B.: *Chapter 11 Politics and the Judiciary: A Naïve Step Towards the End of Judicial Policy-Making*, *Judicial Activism An Interdisciplinary Approach to the American and European Experiences*, Ed. L. P. Coutinho, M. L. Torre, S.D. Smith, Switzerland 2015, s. 163-165; Siyasetçilerin risklerden kaçınmak amacıyla sorumluluklarını mahkemelere devretmesi sürecini açıklayan ve bunu “jüristokrasi”, siyasi konuların da bu şekilde hukukileşmesini “yargısal aktivizm” kavramlarıyla açıklayan Ran Hirschl’in teorilerine ileride değinilecektir.

Aksine siyasi süreçte yeterli biçimde temsil edilen grupların hak ve menfaatlerini genişleten mahkeme aktivisttir.⁹¹⁰

Çoğunlukçu anayasaya uygunluk denetiminde anayasal siyaset günlük siyasetten daha demokratik ve normatif yönden üstün olduğundan dolayı, mahkeme anayasal siyaseti uygulayarak halk iradesini düzeltir ve böylece çoğunlukçu bir yaklaşım sergiler. Demokratik yapının uygun şekilde çalışması için kişi hak ve özgürlükleri gereklidir. Bundan dolayı hak ve özgürlükler çoğunluk kararına bırakılamazlar. Mahkemenin azınlıkların haklarını çoğunluğa karşı koruması, meşru karşı-çoğunlukçu denetimdir. Mahkemenin kendi tercihlerini yasama organının tercihinin yerine koyması halinde meşru olmayan karşı-çoğunlukçu denetimden söz edilir.⁹¹¹ Anayasa bir konu bakımından yargı müdahalesini gerektirdiği takdirde mahkeme artık aktivist değildir. Aksine mahkeme kendi kendisini sınırlamaktadır çünkü anayasanın emrine saygı göstermekte ve tercihini onun yerine geçirmemektedir.⁹¹²

Yargısal aktivizm çerçevesinde anayasa mahkemeleri, değerler ve siyaset ile ilgili konularda karar aldıklarından, kuvvetler ayrılığını ve demokratik yönetim ilkelerini gözardı ettiklerinden bahisle “hiperaktif” olarak suçlanmaktadır. Mahkemeler, siyasi, kurumsal ve ideolojik olarak izole edilmiş bir ortamda çalışmazlar.⁹¹³ Ran Hirschl, yargısal aktivizm kavramını hukuk ile siyaset bütünleşmesini işaret edecek şekilde kullanmaktadır. Yargısal aktivizm kavramı ileride değinileceği üzere

⁹¹⁰ Petersen, N.: *Proportionality and Judicial Activism Fundamental Rights Adjudication in Canada, Germany and South Africa*, New York 2017, s. 185.

⁹¹¹ Farinacci-Fernós, J. M.: *Constitutionality Required Judicial Activism: Re-Examining The Role Of Courts In Modern Constitutional Adjudication*, Kansas Journal Of Law & Public Policy, Vol. XXVII, 2018, s. 51.

⁹¹² Farinacci-Fernós, s. 70.

⁹¹³ Hirschl, R.: *Constitutional Courts vs. Religious Fundamentalism*, Texas Law Review, 82 (1819), s. 38; Hirschl, R.: ‘Juristocracy’-Political, not Judicial, The Good Society, Vol. 13, No. 3, 2004, s. 6-8.

Türkiye’de yargının siyasete karışması olarak anlaşılırken Hirschl, teorisini mahkemeleri kendi çıkarları için devreye sokan siyasetçiler üzerine kurmuştur. Bu çerçevede Türkiye’de Hirschl’in tezindeki mahkemelerin siyasetçiler tarafından göreve çağrılarak siyasetin yargısallaşması olgusu göz ardı edilmektedir. Söz konusu sürecin “*yargının yasama ve yürütmenin yetki alanlarına gittikçe artan tecavüzü ve sonuç olarak siyasi gündemlerin yargısallaşmasının hızlanması*” anlamına geldiği ifade edilmektedir.⁹¹⁴

Hirschl, görüleceği üzere yargısal aktivizmi genel bir süreç veya akım olarak ele almıştır. Oysa Türkiye’de bir süreç olarak değil arızı, münferit bir yargılama faaliyeti olarak ortaya konulmuştur. Öte yandan yargısal aktivizm, Hirschl’in ortaya koyduğu ve ileride değinilecek olan “jüristokrasi” kavramı ile de bağlantılıdır. Hirschl, tezinde yargısal aktivizme siyasetçilerin sebep olduğunu belirtirken Türkiye’de bu kavram, ayırım hakim ayırımı yapılmaksızın AYM üyelerinin geneline isnat edilen bir davranış şekli olarak ve olumsuz biçimde ifade edilmiştir.

ABD’de yargısal aktivizmden yana veya bu uygulamaya karşı olan hakimler hakkında ayrıntılı araştırmalar olup yargısal aktivizm tartışmaları, bir yönden de söz konusu araştırmalar çerçevesinde anlam kazanmaktadır. Örneğin ABD Yüksek Mahkemesi Baş Yargıcı Harlan Fiske Stone, Başkan Franklin D. Roosevelt’in “New Deal” isimli ekonomik ve sosyal düzenlemelerini anayasaya aykırı ilan eden kararlara karşı muhalefet şerhi yazmıştır. 1936’da Tarımsal Düzenleme Kanunu’na yazdığı karşı oy yazısında, mahkemenin yetkilerinin kullanılması üzerindeki tek kontrolünün, “kendi kendilerini sınırlamak” olduğunu ifade etmiştir. Bununla birlikte Stone, 1937’de ifade

⁹¹⁴ Erdoğan, M.: *Hukuk ve Siyaset İlişkisi Bağlamında Türk Anayasa Mahkemesinin Laiklik Politikası*, Prof. Dr. Tunçer Karamustafaoğlu’na Armağan, Ankara, 2010, s. 63-64.

ve din hürriyetini zayıflatan bazı kanunları anayasaya aykırı bulmuş ve böylece Yüksek Mahkeme, ırki ve dini azınlıkları korumayı amaçlayan bir tutum benimseyerek ceza yargılaması sürecini de iyileştirmeye yönelik adımlar atmıştır. Stone ve grubu da anayasanın bunu gerektirdiğini belirtmiştir. Stone, demokratik sistemin hatalarını kendisinin düzeltmesinin esas olduğunu ancak yönetimin halkın tümüne hizmet etmekle yükümlü bulunduğunu, mahkemelerin siyahlara veya diğer azınlıklara karşı önyargılı düzenlemeleri geçersiz kılabileceğini belirtmiştir.⁹¹⁵ Başkan Roosevelt, Stone'un yargılamadaki başarılarının yanında, kendi program ve politikalarına destek verdiğinden dolayı 1941'de onu Baş Yargıç yapmıştır. Bir Cumhuriyetçi yargıcın Demokrat Başkan tarafından atanması, İkinci Dünya Savaşı sırasında ülkenin birliği bakımından olumlu bir jest olmuştur. Öte yandan Stone ve arkadaşları, askeri mahkemeler konusuna eğilmemiş, Yüksek Mahkeme, ABD İç Savaşı'ndaki uygulamaların aksine askeri mahkemeleri onaylayıcı bir tutum benimsemiştir.⁹¹⁶

Aktivist yargıçlardan Hugo Black ise yazdığı karşı oylarda New Deal düzenlemelerine karşı çıkmıştır. Geçmişteki Ku Klux Klan üyeliği eleştirilmesine rağmen Black, yazdığı karşı oylar ile ırk ayrımcılığının kaldırılmasında, Haklar Bildirgesi'nin eyaletlerde uygulanmasında, zorlamayla itiraf elde edilmesinin önlenmesinde, seçim sisteminin herkesin oyunun eşit sayılmasına yönelik düzenlemelerde önemli rol oynamıştır.⁹¹⁷

⁹¹⁵ Lusky, L.: *Harlan Fiske Stone*, The Supreme Court Justices Illustrated Biographies, 1789-1995, Ed. C. Cushman, Washington 1995, s. 364.

⁹¹⁶ Lusky, s. 365.

⁹¹⁷ Black, H. L. Jr.: *Hugo L. Black*, The Supreme Court Justices Illustrated Biographies, 1789-1995, Ed. C. Cushman, Washington 1995, s. 379.

C. Yargısal Aktivizm Kavramının Türkiye’deki Kullanım Biçimi

Yargısal aktivizm kavramının 1961 Anayasası döneminde bazı yazarlar tarafından kullanıldığı görülmektedir. Örneğin Tunçer Karamustafaoğlu yargısal aktivizm konusunda ABD Yüksek Mahkemesi’nde yapılan tartışmaları ele almış, yargısal aktivizmi “*yargısal atılğanlık*” veya “*etkinlik*” anlayışı olarak adlandırmış, bu kavramları Mahkeme’nin daha etkin ve müdahaleci rol oynaması anlamında kullanmıştır.⁹¹⁸ Orhan Aldıkaçtı da yargısal aktivizm kavramını kullanmadan ABD Yüksek Mahkemesi’nde bu esas olan tartışmalardan bahsetmiş ve bu tartışmaların Mahkeme’ye karşı “hakimler aristokrasisi”, “hakimler aristokrasisi” eleştirilerine sebep olduğunu belirtmiştir.⁹¹⁹

Artun Ünsal, 1980’de yayımlanan Siyaset ve Anayasa Mahkemesi (“Siyasal Sistem” Teorisi Açısından Türk Anayasa Mahkemesi) adlı eserinde ABD’deki tartışmalardan hareketle “*atılğan yargıçlar*” ve “*kendi kendini sınırlamadan yana olan yargıçlar*” şeklinde iki “*yargıç tipi*”ni ele almıştır. Ünsal’a göre atılğan yargıçlar topluma yararlı olacak politikaların desteklenmesini savunmaktadırlar. Kendi kendini sınırlayan yargıçlar ise halk tarafından seçilmiş yöneticilerin belirlediği kamu politikalarını belirlemekten kaçınmaktadırlar.⁹²⁰ Ünsal, AYM üyelerinin bazen atılğan bazen de ölçülü olduğunu ifade etmekte ve AYM Başkanı Muhittin Taylan’ı⁹²¹ “*atılğan*”

⁹¹⁸ Karamustafaoğlu, s. 95.

⁹¹⁹ Aldıkaçtı, O.: Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası, 3. Baskı, İstanbul 1978, s. 354.

⁹²⁰ Ünsal, A.: Siyaset ve Anayasa Mahkemesi (“Siyasal Sistem” Teorisi Açısından Türk Anayasa Mahkemesi), Ankara 1980, s. 211.

⁹²¹ Muhittin Taylan (1910-1983) çeşitli il ve ilçelerde savcılık, sulh ceza hakimliği ve adalet müfettişliği yapmış, 1955’te Yargıtay Üyeliğine atanmış, Yargıtay’da Üçüncü ve Dokuzuncu Daire Başkanlıklarında bulunduktan sonra 1962’de Yargıtay İkinci Başkanlığına, 1965’te de üniversitelerin hukuk, iktisat ve siyasal bilimler öğretim üyelerinin oluşturduğu kurul tarafından gösterilen adaylar arasından Millet Meclisi Genel Kurulunca Anayasa Mahkemesi Asıl Üyeliğine seçilmiştir. Taylan, 1971’den emekli olduğu 1975’e kadar Anayasa Mahkemesi Başkanlığı yapmıştır; Anayasa Mahkemesi: Kuruluşunun 50. Yılında Anayasa Mahkemesi (1962-2012), Yay. Haz. M. Çal/ B. Yalçınöz/S. Çınar,

kategorisine sokmaktadır. Taylan, Af Kanunu'nun bazı maddelerinin iptali üzerine AYM üyelerine yöneltilen eleştirilere karşı bir düzenlemenin iptalinin yasama meclislerinin yetkisine bir müdahale olduğunu, bunun da anayasaya uygunluk denetiminin kaçınılmaz sonucu olduğunu ancak yasama yetkisinin kullanılması demek olmadığını söylemiştir. Talyan'a göre AYM, anayasa değişikliklerinin şekil bakımından denetimi yetkisini anayasaya uygun yorumla genişletmiştir. Aksi durum, "Cumhuriyet" sözcüğünün anayasada korunup onun niteliklerinin ortadan kaldırılması anlamına gelmektedir.⁹²²

Ünsal'a göre "ölçülü" kesimin temsilcilerini özellikle karşıoylarda belirlemek mümkündür. Örneğin Kâni Vrana⁹²³ Anayasa'nın değişik 38. maddesinin 2. ve 3. fıkralarını iptal eden karardaki karşıoyundaki ifadesi şöyledir: "*Bir yasa kuralının Anayasa'ya uygunluğu Anayasa Mahkemesince denetlenirken başka bir yasanın veya belli bir kuralının uygulamada iyi sonuç vermemesi veya konusuna uygun bulunmaması Anayasa'ya aykırılığın ölçüsü yapılamaz.*"⁹²⁴

Ünsal, genel olarak AYM'de ilk dönemlerde kendi kendini sınırlama anlayışının ağır bastığını, AYM üyelerinin zamanla deneyimlerini artırdıklarını, bundan dolayı aşırı çekingenlikten ölçülülüğe hatta atılganlığa yükselmelerinin doğal olduğunu ifade etmiştir. Ünsal, çeşitli AYM kararlarından örnekler vererek Mahkeme'nin pozitivizmden uzaklaştığını, "*hukukun teme ilkelerine*" değindiğini hatta "*hukukun*

Ankara 2012, s. 156. 1977'de CHP'den Sivas Senatörü seçilen Taylan'ın bu görevi 12 Eylül 1980 darbesine kadar devam etmiştir; Türkiye Büyük Millet Meclisi: TBMM Albümü (1920-2010) 4. Cilt, 1960-1983, 2. Baskı, Ankara Haziran 2010, s. 1773.

⁹²² Ünsal, s. 214-215.

⁹²³ Kâni Vrana (1913-1984) değişik ile ve ilçelerde savcılık yaptıktan sonra 1959'da Yargıtay Üyesi olmuştur. Yargıtay Üyesi iken Yüksek Seçim Kurulu Üyeliği ve Başkanlığı görevlerinde bulunan Vrana, Yargıtay Büyük Genel Kurulu tarafından 1970'te Anayasa Mahkemesi üyeliğine seçilmiştir. 1974-1975 döneminde Anayasa Mahkemesi Başkanvekilliği, 1975-1978 arasında da Anayasa Mahkemesi Başkanlığı yapmıştır; Anayasa Mahkemesi, s. 161.

⁹²⁴ Ünsal, s. 215; E. 1976/38 K. 1976/46 (AMKD 14, s. 278)

*bilinen ve bütün uygar memleketlerde kabul edilen” ilkelerinden söz ettiğini vurgulamıştır.*⁹²⁵ Bir sonraki alt bölümde değineceğimiz ve eleştireceğimiz üzere bazı yazarlar AYM’nin “hak ve özgürlüklerden yana yargısal aktivizm” yapmamasından yakınmışlardır. Oysa Ünsal’ın yukarıda aktardığımız yaklaşımı, anayasallık hak ve özgürlüklerden yana bir yargısal aktivizm olarak kabul edilebilir. Belirtmek gerekir ki Ünsal’ın yaklaşımı, anayasallık bloğu konusunu yargısal aktivizm kavramıyla bütünleştirmiştir.

Tezimiz bakımından önemli olan husus, yargısal aktivizm kavramının 1982 Anayasası döneminde kullanılış şeklidir. Bu çerçevede AYM’nin devleti, devlet elitlerini, resmî ideoloji olarak nitelendirilen Kemalizm’i yargısal aktivizm yaparak koruduğu ifade edilmiş, Mahkeme bu kavram temel alınarak oluşturulmak istenen bir teoriye dayanılarak eleştirilmiştir. Bu teorinin hareket noktası yasama organının iradesi/bireyin temel hak ve özgürlükleriyle devlet/devlet elitleri/resmî ideoloji arasında olduğu varsayılan gerilimdir. Anayasa Mahkemesi bu gerilimi devletten, devlet elitlerinden ve resmi ideolojiden yana yargısal aktivizm yaparak çözmüş, temel hak ve özgürlüklerin korunmasından yana yargısal aktivizm yapmamıştır. AYM’nin bazı kararlarından yola çıkılarak kişi hak ve özgürlükleri aleyhine aktivist bir tutum sergilediği iddia edilmiş ancak hak ve özgürlüklerden yana aktivizm yaptığı hiçbir örnek ortaya konulmamıştır. Bu anlayışa göre Anayasa Mahkemesi’nin yargısal aktivizmi vesayetçi, seçici, devletçi ve otoriter bir yargısal aktivizmdir.⁹²⁶ Öte yandan

⁹²⁵ Ünsal, s. 216-217.

⁹²⁶ Arslan, Z.; *Anayasa Mahkemesinin “Yorum Tekeli”, Yargısal Üstünlük ve Demokrasi*, Prof. Dr. Ergun Özbudun’a Armağan Cilt II, Anayasa Hukuku, Ankara, 2008, s. 68, Atar, Y.: *Anayasa Mahkemesinin Yargısal Aktivizmi*, Prof. Dr. Erdal Onar’a Armağan Cilt II, Ankara, 2013, 858-859; Belge, C.: *Friends of the Court: The Republican Alliance and Selective Activism of the Constitutional Court of Turkey*, Law & Society Review, Vol. 40, No. 3, 2006, s. 654-65; Erdoğan (Demokrasi), s. 40-43; Metin, Y.: *Anayasal Demokrasi İçinde Anayasa Mahkemesinin Konumu*, Süleyman Demirel Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C. 2, S. 1, 2012, s. 107; Özbudun (Türk Anayasa Hukuku), s.

“demokratik siyasetin alanını” yoğun biçimde aktivizm yaparak daraltan Anayasa Mahkemesi, temel haklar konusunda hem kendisini (yargısal kendini sınırlama) hem de özgürlükleri genişleten kanunları iptal ederek parlamentoyu sınırlandırmaktadır.⁹²⁷

AYM’nin yargısal aktivizmine örnek olarak çeşitli konulardaki kararlar verilmiştir. Bunların başında siyasi parti kapatma davaları gelmektedir.⁹²⁸ Bu davalarda Anayasa Mahkemesi’nin, Anayasayı ve Siyasi Partiler Kanunu’nu son derece katı şekilde yorumlayıp siyaset alanını büyük ölçüde daralttığı iddia edilmiştir.⁹²⁹ Bu anlayışa göre Türkiye Cumhuriyeti Türk kimliği üzerine inşa edilmiş milli, üniter ve laik bir devlettir. Devletin ve milletin bölünmez bütünlüğü esastır. Söz konusu nitelikler resmî ideoloji/Kemalizm/Atatürkçülüğün bir unsurudur ve Anayasa’da yer almıştır. Bu çerçevede Anayasa Mahkemesi yargısal aktivizm yaparak Kürt siyasal hareketinin siyasi partileriyle İslamcı siyasi partileri kapatmıştır.⁹³⁰ Anayasa Mahkemesi’nin yargısal aktivizmine örnek olarak verilen bir diğer karar grubu laiklikle ilgilidir.⁹³¹ Eğitim-öğretim kurumlarında başörtüsünü serbest bırakan düzenlemelerle bu serbestiyi tanıyan bir anayasa değişikliği de Anayasa Mahkemesi, yargısal aktivizm yaparak iptal etmiştir.⁹³² Anayasa Mahkemesi’nin anayasa değişikliklerini

435-436; Özbudun, E.: *Türk Anayasa Mahkemesinin Yargısal Aktivizmi ve Siyasal Elitlerin Tepkisi*, AÜSBFD 2007, C. 62, S. 3, Prof. Dr. Yavuz Sabuncu’ya Armağan, s. 264-265; Turhan, M.: *Anayasanın Hak Temelli Yorumu ve Anayasa Yargısı*, AÜSBFD 2007, C. 62, S. 3, Prof. Dr. Yavuz Sabuncu’ya Armağan, s. 398-403; Öztürk, F.: Karşılaştırmalı Anayasa Yargısında Politik Sorun ve Yargısal Aktivizm Doktrini: Anayasal Yargı Denetimi Gerekli mi?, 2. Baskı, İstanbul 2014, s. 192; Uslu, F.: Anayasa Yargısının Sınırları Sorunu, Ankara 2014, s. 218-345.

⁹²⁷ Arslan (Anayasa Mahkemesinin), s. 69

⁹²⁸ Örn. bkz. Korucu (Yargısal Aktivizm), s. 75-76; Küçük, s. 140-158; Öztürk, F. (Karşılaştırmalı), s. 136-149.

⁹²⁹ Örn. bkz. Özbudun (Türk Anayasa Mahkemesinin), s. 265.

⁹³⁰ Örn. bkz. Atar, s. 872-877; Belge (Friends), s. 675, 682-683.

⁹³¹ Bu çerçevede başörtüsü ile ilgili kararlara sıkça atıf yapıldığı görülmektedir. Örn bkz. 1. Karar (E. 1989/1 K. 1989/12; Arslan (Anayasa Mahkemesinin), s. 68; Atar, s. 867-871; Belge (Friends), s. 675, Can (The Turkish), s. 273, dipnot 69, Erdem, s. 60; Özbudun (Türk Anayasa Hukuku), s. 85-66; Turhan, 391. 2. Karar (E. 1990/36 K. 1991/3; Arslan (Anayasa Mahkemesinin), s. 68, Erdoğan (Anayasa), s. 185; Özbudun (Political Origins), s. 223.

⁹³² Örn. bkz. Atar, s. 865-872; Erdoğan (Hukuk ve Siyaset), s. 68-72.

denetlemesi⁹³³, kanun hükmünde kararnamelerin denetiminde yeni koşullar öngörmesi, yürütmeyi durdurma yetkisinin olduğunu var sayması, 2007'deki cumhurbaşkanlığı seçiminde karar yetersayısının aynı zamanda toplantı yeter sayısı olduğuna ilişkin kararı Mahkeme'nin aktivizm yoluyla yetkilerini genişletmesine örnek olarak verilmiştir. Bunlara ek olarak özelleştirme ve yabancılara mülk satışı ile ilgili kararları da yargısal aktivizm yaparak verdiği, kendi devletçi ekonomi anlayışını yasama organının tercihlerinin yerine geçirdiği böylece hukukilik denetiminden yerindelik denetimine kaydığı ifade edilmiştir.⁹³⁴ Başka bazı münferit kararların da Mahkeme'nin aktivist olduğuna kanıt olarak gösterilmiştir. Bunlar arasında Mahkeme'nin devlet alacaklarını bireylerin alacaklarına üstün olduğunu ifade ettiği bir kararı⁹³⁵, emeklilik yaşının düzenlenmesi ve sosyal güvenlik reformu hakkındaki kararıyla⁹³⁶ seçim sistemi ile ilgili içtiadı vardır.⁹³⁷ 27 Mayıs 1960 darbesinin eleştirilmesini yasaklayan kanunla⁹³⁸ TCK'nın 141. ve 142. Maddelerini Anayasa'ya uygun bulması da mahkemenin kendi kendisini özgürlükler aleyhine olarak sınırlamasına örnek gösterilmiştir.⁹³⁹

Yakın dönmede yayımlanan bir çalışmada AYM kararları siyasi yönden değil, kararlarda kullanılan yorum yöntemleri, hukuki teknikler ve kanıtlar çerçevesinde ele alınarak yargısal aktivizm çerçevesinde değerlendirilmiştir. Bu çalışmada AYM'nin

⁹³³ Örn bkz. Abdulhakimoğulları E./Baykan, M.: *Anayasa Değişikliklerinin Yargısal Denetimi*, Ankara Barosu Dergisi 2013, S. 3, s. 25-28, 39; Özbudun (Türk Anayasa Mahkemesinin), s. 259-261; Uslu, s. 221-235.

⁹³⁴ Örn bkz. Hakyemez, Y.Ş.: *Hukuk ve Siyaset Ekseninde Anayasa Mahkemesinin Yargısal Aktivizmi ve İnsan Hakları Anlayışı*, Ankara 2009, s. 83-146; Özbudun (Türk Anayasa Mahkemesinin), 263-264; s. Uslu, 218-330.

⁹³⁵ Atar, s. 877-879.

⁹³⁶ Hakyemez, s. 161.

⁹³⁷ Hakyemez, s. 146.

⁹³⁸ Arslan (Anayasa Mahkemesinin), s. 69; Belge, C. (Friends), s. 672-673.

⁹³⁹ Arslan (Anayasa Mahkemesinin), s. 69.

kendi kendini sınırlandırıcı nitelikteki kararlarının fazla olduğu ifade edilmiş, Mahkeme'nin pasifist eğiliminin son yıllarda belirgin hale geldiği, hak koruyucu işlevini geri plana attığı oysa devletin ideolojik önceliklerini korumaya yönelik değil temel hak ve özgürlükleri güvenceye kavuşturma yönündeki aktivizmin AYM'nin işlevinin bir gereği olduğu belirtilmiştir.⁹⁴⁰

Türkiye'de yargısal aktivizm kavramı, yargı organlarının yargısal denetim sınırlarını aşması, yasamanın siyasi takdirlerine yargı organlarınca müdahale edilmesi, yargıçların kararlarını siyasi/ideolojik görüşlerine göre vermesi ve böylece yargının siyasallaşması, kamu yararının parlamento değil yargıçlar tarafından belirlenmesi anlamına gelecek şekilde kullanılmıştır.⁹⁴¹ Bir başka tanımlamaya göre de yargısal aktivizm, anayasa mahkemelerinin anayasaya uygunluk denetimi yaparken belli bir sonuca ulaşmak amacıyla anayasa hükümlerinin anlamını zorlayarak hatta onları tersyüz edecek şekilde yorumlayıp yasama organının hedeflemediği yeni uygulamalara yol açacak şekilde karar vermektir.⁹⁴² Yargısal aktivizm kavramı ile bağlantılı olarak kullanılan başka bazı kavramlar da vardır. Bunlar kendi kendini sınırlama, sonuç odaklı yaklaşım ve yargı darbesi kavramlarıdır. Kendi kendini sınırlama yargı organlarının seçilmiş organların siyasi takdir yetkisine müdahaleden kaçınması⁹⁴³, sonuca odaklı karar vermek, anayasanın yasama organına tanıdığı takdiri

⁹⁴⁰ Yancı Özalp, N.: Türkiye'de Aktivizm ve Kendi Kendini Sınırlandırma Çerçevesinde Anayasa Mahkemesinin Yargısal Yorumu, İstanbul 2018, s. 315.

⁹⁴¹ Arslan (Anayasa Mahkemesinin), s. 69; Atar, s. 857; Erdoğan (Demokrasi), s. 40; Fendoğlu, H.T.: Anayasa Yargısı, 2. Baskı, Ankara 2018, s. 93; Gülsoy, M.T.: Özgürlüklerin Korunmasında Anayasa Yargısının Yeri ve Meşruluğu, Ankara 2007, s. 256; Korucu, S.: Yargısal Aktivizm Anayasal Sınırların Yargısal Yollarla Belirlenmesi Sorunu, Ankara 2014, s. 116; Korucu, S.: *Yargısal Aktivizmin Kavramsal Analizi*, Liberal Düşünce, Sayı 69-70, Kış-Bahar 2013, s. 219-220; Küçük, F.: Anayasa Yargısının Siyasi Kökenleri ve Demokratik Meşruluğu Sorunu, İstanbul 2019, s. 44-45; 2012; Özbudun (Türk Anayasa Hukuku), s. 435; Özbudun (Türk Anayasa Mahkemesinin), s. 258-259.

⁹⁴² Hakyemez, s. 35.

⁹⁴³ Özbudun (Türk Anayasa Hukuku), s. 435.

durum anayasanın temel ilkelerine aykırı olmasa bile anayasa yargıcının kendi anlayışına aykırı bularak iptal etmesi⁹⁴⁴, yargısal hükümet darbesi, mahkemenin anayasal hukuk yaratarak hukuk sisteminin temellerini kökünden değiştirecek şekilde karar vermesi anlamında kullanılmıştır.⁹⁴⁵

Bu noktada anayasaya uygunluk denetiminde hukuki olanla ve siyasi olanın nasıl ayrılabilceği üzerinde durmak gerekmektedir. Yerindelik denetimi ile hukukilik denetiminin sınırı, anayasa mahkemesinin yasama organının iradesine müdahalenin ölçütü ve yargıçların karar verirken aktivizmden kaçınmak için nasıl davranmaları gerektiği ortaya konulmalıdır. Bununla ilgili ölçütler net bir şekilde ortaya konulmamıştır. Bu konuya örnek olarak şu hususlar verilebilir: Özellikle siyasal tercihler ve temel değer yargılarıyla ilgili kararlarda kendi kendini sınırlama yaklaşımı izlemek⁹⁴⁶, toplumun çoğunluğu tarafından meşru görülmeyi sağlayacak stratejiler üretmek⁹⁴⁷, toplumun ortak değer yargılarını gözetmek⁹⁴⁸, temel siyasanın belirlenmesinden mümkün olduğunca kaçınıp demokratik sürecin işleyişine yönelmek ve yoğunlaşmak, hak eksenli bir yorum anlayışını benimsemek⁹⁴⁹, “merkez”i oluşturan seçkin sınıfın değer yargılarını “çevre”ye dayatmamak⁹⁵⁰, kamu yararının belirlenmesi yasama organının takdirinde olduğu için böyle bir belirlemeden kaçınmak, kamu yararı kavramının belirsizliğinden dolayı bu kavram bağlamında

⁹⁴⁴ Hakyemez, s. 48.

⁹⁴⁵ Sweet’ten aktaran Erdoğan (Anayasa Mahkemesinin), s. 64.

⁹⁴⁶ Özbudun, E.: *Anayasa Yargısı ve Demokratik Meşruluk Sorunu*, Demokrasi ve Yargı Sempozyum Ankara 04-05-06 Ocak 2005, Ed. O. Ergül, Ankara, 2005, s. 350

⁹⁴⁷ Özbudun (Anayasa Yargısı), s. 350.

⁹⁴⁸ Uslu, s. 350; Anayasa Mahkemesi hakimleri demek ki kendi değer yargılarını kararlara yansıttıklarında aktivist olurlarken toplumun ortak değerlerini (bunun nasıl belirlenebileceği ayrı bir meseledir) yansıttıklarında yazarın deyimiyle sınırlarını aşmamış olmaktadır.

⁹⁴⁹ Uslu, s. 350.

⁹⁵⁰ Uslu, s. 354.

yapılacak denetimde fevkalade dikkatli hareket etmek⁹⁵¹, yapılan yorumla yeni bir politika belirlememek, yeni bir uygulamaya sebebiyet vermemek⁹⁵², kararlarda yasama organına pozitif direktifler verecek ifadeler kullanmamak⁹⁵³, yasama organının hareket alanını iptal kararlarına nazaran daha fazla daraltan anayasaya uygun yorum yöntemine başvurmamak.⁹⁵⁴ Esasen anayasa yargısı bakımından hukuk ve siyaset arasındaki yakın ilişkiyi ve hukukilik denetimi ile yerindelik denetimi arasındaki sınırın belirlenmesinin zorluğunu yargısal aktivizm kavramından hareketle AYM’yi eleştiren yazarlar da inkâr etmemektedirler.⁹⁵⁵ Bununla birlikte yerindelik-hukukilik denetimi konusu anayasa hukuku öğretisinde sıkça dile getirilmekte olup Anayasaya da bu yönde hükümler konulmuştur (Md. 125/4, 153/2).

D. Yargısal Aktivizm Kavramına Yönelik Eleştiriler

Yargısal aktivizm kavramı Türkiye örneğindeki gibi bir teori oluşturmaya ne kadar uygundur? Öncelikle belirtmek gerekir ki söz konusu kavramın ne anlama geldiği konusunda görüş birliğine varılamamıştır. Üzerine teori kurulacak bir kavramın öncelikle net olarak tanımlanması, sınırlarının belirlenmesi gerekir. Bu önemli eksikliği telafi etmek için yargısal aktivizmin olumlu-olumsuz anlamı gibi ayrımlar yapılmış⁹⁵⁶ hatta bazı yazarlar yargısal aktivizmin açıklamaya çalıştıklarını ancak bu

⁹⁵¹ Hakyemez, s. 29-30.

⁹⁵² Hakyemez, s. 35.

⁹⁵³ Özbudun (Anayasa Yargısı), s. 350.

⁹⁵⁴ Özbudun (Anayasa Yargısı), s. 350. ABD Anayasası’nda Yüksek Mahkeme’ye kanunların Anayasa’ya uygunluğunu denetleme yetkisi verilmediğinden bu hukuk sisteminde anayasaya uygun yorum “yargısal kendi kendini sınırlama” faaliyeti şeklinde ortaya çıkmakta ve kuvvetler ayrılığı prensibine riayet, yasama organının iradesine saygının bir göstergesi olarak kabul edilmektedir.

⁹⁵⁵ Hakyemez, s. 63. Bu konuda ayrıca bkz. Kaya, S.B.: *Hukuk Devleti, Demokrasi ve Anayasacılık Ekseninde Anayasa Yargısı ve Yargısal Aktivizm*, Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C. XIX, Yıl: 2015, S. 3, s. 385-387.

⁹⁵⁶ Gülener, s. 263-265;

kavramı tanımlamaktan bilinçli olarak kaçındıklarını ifade etmişlerdir.⁹⁵⁷ Anılan kavramın hiçbir ölçüte başvurulmaksızın sadece ismen kullanıldığında iddialı ancak genel olarak içi boş bir kavram olduğu yönündeki görüşe⁹⁵⁸ biz de katılmaktayız. Bu eleştiri, yargısal aktivizm kavramının anlamının, kişinin demokratik bir rejimde anayasa mahkemesinin rolünün ne olacağına ilişkin görüşüne bağlı olduğu şeklinde cevaplanmıştır.⁹⁵⁹ Türkiye’de yargısal aktivizmin hangi bakış açısına göre kullanıldığına gelince, yargıçlar atanmış bürokratlar olarak kabul edilmekte, verdikleri kararlarla seçilmişlerden oluşan parlamentonun (açıkça ifade edilmese de onu kontrol altında tutan siyasal iktidarın) tercihlerini etkisiz hale getirmelerinin demokrasiyle çeliştiği ifade edilmiştir. Liberal anayasacılık perspektifine göre yargısal aktivizmin hak ve özgürlükleri genişletici olduğu⁹⁶⁰ ifade edilse de bunu savunan kişi, Mahkeme’nin seçilmiş organlara tahakküm ettiği yönündeki görüşe yaklaştığında anti-demokratik mahkemeyi savunma durumuna düşmüş olur.⁹⁶¹ Özetle denilebilir ki hiçbir ölçüt olmaksızın kullanılan yargısal aktivizm kavramı yargıçların yanlış ya da kötü karar verdiklerini ifade etmekten öteye geçmez.⁹⁶²

Belli bazı konularda yargısal aktivizm yapılması olumlu karşılanırken bazı konularda ise aktivizme olumlu bakılmaması da yargısal aktivizm kavramını belirsizleştiren bir yaklaşımdır. Anayasa Mahkemesi’ni eleştiren yazarlar, hak ve özgürlüklerden yana aktivizm yapılabileceğini vurgularlarken Anayasa Mahkemesi’nin aktivizminin hak ve özgürlüklerden yana olmadığını, devleti/seçkinleri/ideolojiyi koruduğunu

⁹⁵⁷ Uslu, s. 211; Bununla beraber yazar, dipnotta “*yine de bir tanım vermek gerekirse*” diyerek Hakyemez’in kitabındaki tanımı vermektedir; Uslu, s. 211 dipnot 552.

⁹⁵⁸ Göztepe (Muhakeme Etmek), s. 350.

⁹⁵⁹ Sathe’den aktaran Hakyemez, s. 37.

⁹⁶⁰ Hakyemez, s. 37.

⁹⁶¹ Ergül, *Berraklaştırılamayan Bir Kavram: Yargısal Aktivizm*, Türkiye Barolar Birliği Dergisi, Sayı 104, 2013, s. 40.

⁹⁶² Göztepe (Muhakeme Etmek), s. 350.

belirtmektedirler. Aktivizmin hangi konularda yapılıp hangi konularda yapılmaması gerektiği gibi bir ayrım Amerikan Yüksek Mahkemesi kararları çerçevesinde de yapılmıştır. Bu anlayışa göre örneğin azınlık gruplarına ayrımcılık yapan bir kanun hakkında, siyasi katılımcıların demokratik haklarını savunmak için ve federalizmle ilgili konularda yargısal aktivizm yapılması uygundur.⁹⁶³

Burada hangi sıfatla aktivist olunacağı sorusu gündeme gelmektedir. Bireysel özgürlükçü olunmasını ifade etmek yeterli değildir. Basın-ifade özgürlüğünden yana aktivist bir tutum benimseyen mahkeme, federal sistemde yerel kendi kaderini belirleme konusu bakımından pasifist olabilir.⁹⁶⁴ Bazı yazarlar da yargıçların federalizm konusunda aktivist olduklarını belirtirken sosyal konularda pasifist olduklarını ifade etmektedirler.⁹⁶⁵ Öte yandan Türkiye’deki tartışmalarda da Anayasa Mahkemesi’nin hak ve özgürlüklerden yana aktivizm yapmasının olumlu bir durum olacağı ifade edilmektedir.⁹⁶⁶ Türkiye’deki tartışmalar bakımından ilke, Anayasa Mahkemesi’nin seçilmişlerin tasarruflarına saygı göstermesi, yasama organının iradesine mümkün olduğunca az müdahale etmesi ise Mahkeme’nin hak ve özgürlüklerden yana olarak da aktivizm yapması kabul edilemez. AYM’nin siyasi otoriteye hak ve özgürlüklerden yana veya onlara karşıt olarak müdahale etmesi bakımından işlevsel bir fark yoktur.⁹⁶⁷

Yargısal aktivizmden ve yerindelik denetiminden kaçınmak için anayasanın açık anlamına sadık kalma gerektiği belirtilmişse de anayasalardaki çok az hüküm bu

⁹⁶³ Marshall, s. 1224-1225.

⁹⁶⁴ McWhinney (The Great), s. 786.

⁹⁶⁵ Kmiec, s. 1455.

⁹⁶⁶ Atar, s. 858-859; Erdoğan (Demokrasi), s. 42; Hakyemez, s. 37-38; Metin, s. 107; Özbudun (Türk Anayasa Mahkemesinin), s. 264, Turhan, M. (Anayasanın), s. 401.

⁹⁶⁷ Göztepe (Anayasa Yargısının), s. 410.

derece açıktır. Anayasa hükmünün anlamı ve bu hükmün hangi sonuçları doğuracağının belirsizliği açık anlama sadakati zorlaştırabilir.⁹⁶⁸ Şöyle ki Anayasa koyucular, anayasaları önceden var olan ve kültürel olarak tanımlanmış kurumlar arasından bazılarını seçip bunları ihtiyaca göre çeşitli yollarla düzenleyerek, bunlarla kendileri arasındaki etkileşimi biçimlendirerek yaratırlar. Anayasalar diğer kanunlara göre daha az açık, belirli, detaylandırılmış kurallar içerirler.⁹⁶⁹ Modern toplumlardaki kürtaç, eşcinsellerin evliliğı, pozitif ayrımcılık gibi birçok konuda anayasa metni tarafından izin verilenin veya yasaklananın ne olduğı, tartışmacıların dünya görüşlerinden soyutlanarak ortaya konulamamaktadır.⁹⁷⁰ Dolayısıyla anayasa mahkemeleri, önceden var olan kurallar olmadığından önlerindeki uyuşmazlığı yeni kurallar yaratarak çözerler. Anayasaya uygunluk denetimi bir dereceye kadar hukuk ve siyasa yapma faaliyetini içermektedir. Bundan dolayı kural yaratmak yorum faaliyetinin doğasında bir dereceye kadar vardır.⁹⁷¹ Anayasa mahkemeleri lafzi, tarihsel, sistematik metot gibi çeşitli yorum yöntemlerine başvurmaktadırlar. Bununla birlikte hukukun niteliğı ve uygulama bağlamının değışmesi sebebiyle genellikle hüküm ile sosyal gerçeklik arasında boşluk ortaya çıkmaktadır. Bu boşluk mahkemelerce belirli normlara anlam verilmesi suretiyle doldurulur. Söz konusu yaklaşım Anayasa hükümlerinin anlamlandırılması yoluyla mahkemelerin yetkisini siyasi sürece doğru genişletmektedir.⁹⁷² Anayasa hukuku çerçevesindeki belli bir siyasa anlaşmazlığının çözümünde, anayasa mahkemeleri siyasa yapımına yardım edecek aynı zamanda anayasa hukukunu inşa edecek, ona ilaveler yapacak, onu

⁹⁶⁸ Ergül (Berraklaştırılmayan), s. 42.

⁹⁶⁹ Shapiro, M.: *The Success of Judicial Review and Democracy*, On Law, Politics and Judicialization, Ed. M. Shapiro, A. S. Sweet, Oxford University Press, New York, 2002, s. 163.

⁹⁷⁰ Göztepe (Muhakeme Etmek), s. 349.

⁹⁷¹ Shapiro, s. 163-164.

⁹⁷² Shapiro, s. 104.

değiştirecektir. Anayasa mahkemeleri böylece ilerideki kanun yapma ve hüküm verme faaliyetlerine normatif yönden kılavuzluk yapar. Siyasa oluşturma sürecinin hukukileştirilmesine (yasama sürecine etkisi) ve hukukun anayasallaştırılmasına (yargıya etkisi) uygun koşulları oluştururlar.⁹⁷³ Bu çerçevede AYM'nin anayasanın ve kanunun anlamını ortaya koymak için yaptığı yorumlar eleştirilmektedir. Böyle eleştiriler bakımından AYM'den anayasanın açık anlamını bulmasını beklemek haksızlık olacağı gibi yargısal aktivizmin ne anlama geldiğini ortaya koymak da güçleşmektedir.⁹⁷⁴

Yargısal aktivizmin belirsizliği dışında ortaya çıktığı hukuk sistemi açısından, Türkiye için bir ölçüt olarak alınması sağlıklı bir yaklaşım değildir. Ortak hukuk sisteminde ortaya çıkmış bir kavram olan yargısal aktivizmin ABD'de anayasaya uygunluk denetiminin benimsenmesiyle yakından ilgili olduğunu belirtmiştik. Yargısal aktivizm, “Yargının rolü Amerikan siyasetinde ne olmalıdır?” sorusunun cevaplarından birisidir.⁹⁷⁵ Bu bakımdan yargısal aktivizm, belirli mahkeme kararlarının doğru olmasından ziyade yargının kurumsal rolüne odaklanmaktadır.⁹⁷⁶ ABD Yüksek Mahkemesi'nin yaptığı anayasaya uygunluk denetimi, Anayasa'dan kaynaklanan bir yetkiye dayanmamaktadır. Mahkeme, federal devletin kanunları bakımından anayasaya uygunluk denetimi yetkisine sahip olduğunu varsaymış ve bu durum tarihsel süreç içinde tartışılmıştır.⁹⁷⁷ Ayrıca soyut norm denetimi, anayasa mahkemelerini ABD Yüksek Mahkemesi'nden ayırır. ABD Yüksek Mahkemesi,

⁹⁷³ Sweet (Constitutional), s. 827.

⁹⁷⁴ Ergül (Berraklaştırılmayan), s. 42.

⁹⁷⁵ Brisbin, s. 41.

⁹⁷⁶ Young, E. A.: *Judicial Activism and Conservative Politics*, University of Colorado Law Review, Vol. 73, No. 4, 2002, s. 1141.

⁹⁷⁷ Möllers, s. 127.

önündeki dava veya uyuşmazlıkla bağılıken soyut norm denetimi, anayasaya aykırı yasama tasarruflarını ve uygulamaları ortadan kaldırır.⁹⁷⁸

Anayasa yargısı içtihat yoluyla geliştirildiği için ABD’de çoğunlukçuluk kavramı, Yüksek Mahkeme’nin aktivizmi eleştirilirken en sık kullanılan ölçütlerden bir tanesidir. Mahkeme anayasaya uygunluk denetimi yaparken Kongre’nin, eyalet yasama organlarının veya şehir meclislerinin yasalaştırdığı kamu siyasasının yerine bir başka siyasayı geçirmekte olup bu faaliyet demokratik teori bakımından gayrimeşru kabul edilmektedir. Çoğunlukçuluğun ihlali en çok Mahkeme bir kanunu anayasaya aykırılığını ilan ettiğinde ileri sürülmektedir.⁹⁷⁹ Görüldüğü gibi Türkiye’nin aksine ABD’de anayasaya uygunluk denetimi yapma yetkisi olmayan mahkemenin böyle bir denetim sonucunda verdiği kararlar demokratik çoğunluklar bakımından eleştirilmektedir.

Amerikan hukukunda yerleşik hukuk ilkelerinden ayrılan ya da bu ilkeleri değiştiren mahkemeler hakkında yargısal aktivizm kavramı kullanılmış, bu terimin karşıtı olarak da yasama faaliyetine müdahale etmeyen, emsal kararlara uyan mahkemeyi işaret etmek için “sınırlı mahkeme” terimi tercih edilmiştir.⁹⁸⁰ “Sınırlı mahkeme” terimi ile aynı anlama gelecek şekilde “yargısal kendi kendini sınırlama (judicial self-restraint)”, “yargısal sınırlama (judicial restraint)” kavramları da kullanılmaktadır. Mahkemelerin belli sorunlara karşı hareketsizliği ile ilgili bir diğer kavram da “siyasi sorun doktrini”dir.

⁹⁷⁸ Sweet (Constitutional), s. 818.

⁹⁷⁹ Canon, s. 240.

⁹⁸⁰ Ergül (Berraklaştıramayan), s. 39.

Yargısal kendi kendini sınırlama, yargısal aktivizm kavramının aksini ifade etmekte ancak yargısal aktivizmle ilişkili şekilde ve onun eleştirilmesinde kullanılmaktadır. Yargısal kendi kendini sınırlama anlayışı, yargı organlarının takdir yetkisine güvensizliğe ve hukukun üstünlüğü ile ilgili değerlere öncelik vermeye dayanmaktadır. Mahkeme kararlarına saygı gösterilmesinin sebebi, bu kararların objektif, legal, apolitik olması ve kişisel nitelikte bulunmamasıdır. Aktivist yargıç, hukuku tamamen kişisel ve siyasi değerleri uygulamak için kullandığından anayasa hukukunu itibarsızlaştırmaktadır.⁹⁸¹ Bir başka tanıma göre yargısal kendi kendini sınırlama, ABD Yüksek Mahkemesi'nin sınırlı yetkisine uymak için kullandığı, birbiriyle ilişkisi olan bir grup anayasal ilkeleri, hukuk tekniklerini ve yargısal davranışları kapsayan genel bir kavramdır.⁹⁸² Siyasi sorun doktrini ise anayasa hukukunun bazı konularının siyasi organlar tarafından daha etkili bir şekilde çözülebilmesi ve bunların yargı organları tarafından çözülmeye uygun olmaması anlamına gelmektedir. Mahkemeler bu tür sorunları “yargılanamaz” olarak kabul ederek siyasi organların kararlarını ne onaylar ne de reddederler. Böylece “yargılanamaz” sorunların çözümü, mahkemeler tarafından siyasi alana bırakılır.⁹⁸³

Öte yandan federal bir sistemin olmadığı Türkiye’den farklı olarak yargısal aktivizm çerçevesinde Amerika’da federalizmle ilgili konular gündeme gelmektedir. Federal sistemlerde federal düzeydeki ve eyaletler düzeyindeki hukuk arasındaki ilişkileri düzenleyecek kurallara ihtiyaç vardır. Federal kurumların en önemli ödevi, federal

⁹⁸¹ Seidman, L. M.: *Judicial Activism and Judicial Restraint (Update)*, Encyclopedia of the American Constitution, Ed. L. W. Levy, K. L. Karst, New York 2000, s. 1448-1449.

⁹⁸² O’Neill, J.: *Judicial Restraint*, Encyclopedia of the Supreme Court of the United States, Vol. 3, J-O, Ed. in Chief D. S. Tanenhaus, s. 56.

⁹⁸³ Redish, M. H.: *Judicial Review And The “Political Question”*, Northwestern University Law Review, Vol. 79, No. 5-6, 1984-1985, s. 1031.

hukukun, federe devletlerde istikrarlı şekilde uygulanmasını garanti altına almaktır.⁹⁸⁴ Federalizm ile ilgili anayasal tartışmalara girmeksizin belirtelim ki mahkemelerin federal düzeyde parlamentolarla kurucu devletlerin meşruiyet iddialarına maruz kaldıkları⁹⁸⁵, yargısal aktivizm eğiliminin savaş zamanlarında dengeyi federal devletlerin anayasaların lehine, merkezi devlet aleyhine değiştirdiği⁹⁸⁶, Amerika’da federalizmin zamanla ikinci plana düştüğü ve federalizmle ilgili çıkarların yani eyalet çıkarlarının federal düzeyde ihlali bakımından koruyucusunun Yüksek Mahkeme değil Kongre olduğu öne sürülmüştür. Bunun sebebinin de federal görevlilerin eyaletler tarafından seçildiği ifade edilmiştir. Daha sonra federalizm lehine siyasi tartışmalar ve gelişmeler olmuş, Yüksek Mahkeme’nin federalizm adına yaptığı çoğunluk karşıtı aktivizmin savunulabilir olduğu ifade edilmiştir.⁹⁸⁷

Son olarak, yargısal aktivizm kavramı, yukarıda değinildiği üzere “mahkemenin yerleşmiş içtihatlardan ayrılması” anlamında da kullanılmıştır. Bilindiği üzere ABD hukuk sisteminde içtihatların önemi büyüktür. Türkiye’de ise içtihat temelli bir hukuk anlayışı olmayıp aksine içtihadı birleştirme gibi yetki Yargıtay’a tanınmıştır. Yargısal aktivizm çerçevesinde, ABD hukukundaki içtihatlar bakımından yapılan şu değerlendirme, yargısal aktivizm kavramının Türk hukuk sistemine ne kadar yabancı olduğunu kanıtlar niteliktedir: “Süper içtihat”, içtihadı ideolojik bir bakış açısıyla ve siyasa temelli olarak ele almak anlamına gelmektedir. Bu durumda içtihat, siyasi temelli olarak ele alındığı için dar bir kapsamda değerlendirilmektedir. Oysa geniş bir

⁹⁸⁴ Möllers, s. 131.

⁹⁸⁵ Möllers, s. 148.

⁹⁸⁶ McWhinney (The Great Debate), s. 792-793.

⁹⁸⁷ Marshall, s. 1225-1227.

anayasal çerçevede ele alınması durumunda içtihadın sınırlandırılmış olduğundan söz edilemez.⁹⁸⁸

Görüldüğü gibi yargısal aktivizm tartışmaları ABD'deki hukuk sistemi ve bu sistemdeki bazı kurumlar çerçevesinde yapılmaktadır. Türkiye'de ise bu kavram bağlamından soyutlanarak kullanılmaktadır. Bu belirsizlikte doğru olan kanımızca Anayasa Mahkemesi kararlarını yargısal aktivizm, yerindelik denetimi gibi kavramlar çerçevesinde değil, demokrasi kavramı ve demokrasi açığı esas alınarak eleştirmektir.

III- Türkiye'de Anayasa Yargısının Kuruluş Süreci

A. Cumhuriyetin İlanına Kadar Olan Dönemde Anayasa Yargısı Düşüncesi

Türkiye'nin siyasi tarihindeki ilk anayasa olup 1876'da kabul edilen Kanun-i Esasi'nin 64. maddesine Heyet-i Mebusan tarafından kabul edilen bir kanun tasarısının başka bazı hususların yanında Anayasa'ya uygunluğunun denetiminin de Heyet-i Ayan tarafından yapılacağı öngörülmüştür. Bu yöntem bir siyasi denetim niteliğindedir. Anayasa'nın 115. maddesinde Anayasa'nın hiçbir sebep ve bahane ile uygulanmaktan alıkonulamayacağı hükme bağlanmışsa da herhangi bir yargı organı tarafından bu kurala dayanılarak bir denetim yapılmamış, 1878'de II. Abdülhamid parlamentoyu kapatarak meşruti monarşiye son vermiş, Kanun-i Esasi de 1908'e kadar askıda kalmıştır. 1908'de ikinci defa meşrutiyetin ilan edilerek Kanun-i Esasi'nin tekrar yürürlüğe girmesini takip eden dönemde, 1915'te Halep Mebusu Artin Efendi tarafından teklif edilen, olağan bir yargı organının baktığı davada uygulayacağı kanun

⁹⁸⁸ Grims, s. 50; AYM içtihatlarındaki istikrarsızlık üzerine bir çalışma için bkz. Ergül, O.: Anayasa Yargısında *Stare Decisis* Türk Anayasa Mahkemesi Kararlarında İchtihat İstikrarsızlığı, Ankara 2016.

hükümünün anayasaya aykırılığını denetleyebilmesine yönelik anayasa değişikliği, Kanunu Esasi Encümeni'nde reddedilmiştir.⁹⁸⁹

1921 Anayasası'nın yürürlükte olduğu dönemde kanunların anayasaya uygunluğunun denetimi konusu gündeme gelmemiştir. Bunun sebepleri 1921 Anayasası'nın yumuşak bir anayasa olması, temel hak ve özgürlükler ile yargı organına Anayasa'da yer verilmemesi ve Birinci BMM'nin bir ihtilal meclisi hüviyetinde bulunmasıdır.⁹⁹⁰ 18 Birinci Kanun (Aralık) 1922'de Ziya Gökalp, Küçük Mecmua'da yazdığı bir yazıda kanunların anayasaya uygunluğunu denetleyecek bir "Yüce Mahkeme"'nin kurulması gerektiğini belirtmiştir. Ziya Gökalp'e göre "*Halk hükümetinin birinci şartı, milli kanunları mukaddes tanımaktır. [...] Kanunların en mukaddesi de Kanun-i Esasi'dir. Zira, en büyük mefkûreler bu kanunda tecelli etmiştir. O halde, en büyük hürmet ve itâat, bu kanuna gösterilmelidir. Şimdi de Türkiye'nin Kanunu Esâsisi (Teşkilâtı Esâsiye Kanunu) dur. Bu kanun Türk demokrasisinin bütün mefkûrelerine tecelligâhtır.*" Gökalp bir milletin anayasasına "*hürmetin*", bütün kanunların anayasaya uygun olmasıyla ortaya çıkacağını, her millette anayasaya "*ruhan muhalif*" bazı kanunlar olduğunu, "*biz kanunları en karışık bir millet olduğumuzdan*" Türkiye'de de Amerika'da olduğu gibi bir Yüce Mahkeme'ye ihtiyaç bulunduğunu ifade etmiştir.⁹⁹¹ Ziya Gökalp'in bu görüşünde Milli Mücadele döneminde benimsenmiş olan "halk hükümeti" anlayışının etkisi görülmektedir. Kemalizm'in tarihsel gelişimi ve ilkeleri ile ilgili bölümlerde belirttiğimiz üzere bu anlayışın temelini milli iradede kaynaklanan ve dolayısıyla halk oyuna dayanan bir meclis oluşturmakta, devlet fonksiyonun bütün kuvvetleri de milli iradenin tezahürü olan

⁹⁸⁹ Onar, s. 8-9.

⁹⁹⁰ Onar, s. 10.

⁹⁹¹ Ülker, R.: Gerekçeli, Notlu, Şerhli ve İzahlı Anayasa Mahkemesi Kanunu, İstanbul 1962, s. 5-6.

mecliste toplanmaktadır. Gökalp bundan dolayı halk hükümetinin birinci şartının kanunları “mukaddes tanımak” olduğunu vurgulamış, kuvvetler ayrılığının benimsenmesini ve bağımsız bir yargı organının kurulmasını teklif etmemiştir. Gökalp’in teklif ettiği mahkemenin, Meclis tarafından oluşturulacak ve İstiklal Mahkemeleri gibi Meclis’in bir uzantısı şeklinde çalışacak bir organ olacağını ileri sürmek yanlış olmasa gerekir.

B. CHP İktidarı Döneminde Demokrasi Anlayışı ve Anayasa Yargısı Düşüncesi (1923-1945)

Öncelikle belirtmek gerekir ki 1924 Anayasası’nın hazırlandığı sırada gündemde ulusal devletin kurulması, toplumun yeniden şekillendirilmesi, radikal reformlar ve çağdaşlaşma gibi konular vardır. Anayasa ve hukukun üstünlüğü ön planda değildir. Yapılacak işlerin anayasaya uygun ya da aykırı olmasından çok bunlar adına engellenmemesi önemlidir.⁹⁹² Bundan dolayı 1924 Anayasası’nı hazırlayan güçlerin ihtiyacı olan da “*basit ve icracı bir devlet çarkı*”dır.⁹⁹³ Bu Anayasa’nın 103. maddesinde kanunların Anayasa’ya aykırı olamayacağı ilkesi benimsenmiş ancak anayasa yargısı düzenlenmemiş, kanunların anayasaya uygunluğunun denetiminin, tasarı aşamasında TBMM’nin yetkili encümenleri tarafından yapılması yöntemi benimsenmiştir. Böyle bir siyasi denetimin kabul edilmesinin sebebi, 1924 Anayasası’na hakim olan saf milli egemenlik ve meclis üstünlüğü ilkeleridir. Kaldı ki o dönemde 1920 Avusturya modeli anayasa yargısı yaygın olmadığı gibi millet adına egemenlik hakkını kullanan TBMM’nin kabul ettiği yasaların yargı organı tarafından

⁹⁹² Tanör (İki Anayasa), s. 21.

⁹⁹³ Tanör (İki Anayasa), s. 24.

denetlenmesini beklemek de mümkün değildir.⁹⁹⁴ Öte yandan bu Anayasa’da hak ve özgürlüklerin düzenlemesine gelince, 9. maddeye göre “*Her Türk hür doğar, hür yaşar.*”⁹⁹⁵ Aynı maddede hürriyet, “*başkasına muzır olmayacak her türlü tasarrufta bulunmaktır.*” şeklinde tarif edilmiş, hürriyetin sınırı da “*hukuku tabiyeden olan hürriyetin herkes için hududu başkalarının hürriyetidir. Bu hudut ancak kanun marifetiyle tesbit ve tâyin edilir.*” biçiminde formüle edilmiştir.⁹⁹⁶ 1924 Anayasası’nın kabul ettiği, Fransız Devrimi’nden beri süregelmekte olan “tabii hak” anlayışdır. Bununla birlikte 1924 Anayasası, temel hak ve hürriyetleri tam olarak düzenlememiş, çoğu kez bunların adlarını saymış ve ancak kanunla sınırlanabileceğini öngörmekle yetinmiştir. Bu sebeple TBMM’nin, çıkaracağı kanunlarla hürriyetleri dilediği gibi, hatta ölçüsüz biçimde sınırlandırması mümkündür.⁹⁹⁷ Kaldı ki bu dönemde TBMM’nin iradesinin üzerinde bir norm veya merci düşüncesi bir yana 1945’e kadar anayasanın üstünlüğü ilkesinin teorik zemini hemen hemen yoktur.⁹⁹⁸ Anayasa’nın üstünlüğünün kabul edildiği ancak bunu gerçekleştirecek mekanizmaların bulunmadığı bir sistemde, parlamentoda çoğunluk olan partinin kendisini sınırlanamaz kadir-i mutlak olarak görmesi mümkündür ki bu ihtimal çok partili dönemde gerçekleşecektir.⁹⁹⁹

1924 Anayasası’nda kanunların anayasaya uygunluğunun denetimi düzenlenmemiş olmakla birlikte bu konu, 1927-1928 yıllarında İstanbul Darülfünunu Hukuk Fakültesi’ndeki bazı müderrisler ile bu çevrenin dışındaki birtakım hukukçular

⁹⁹⁴ Tanör (Osmanlı-Türk), s. 307.

⁹⁹⁵ Gözübüyük/Sezgin, s. 20.

⁹⁹⁶ Gözübüyük/Sezgin, s. 20.

⁹⁹⁷ Özbudun (Türk Anayasa Hukuku), s. 33.

⁹⁹⁸ Tanör (İki Anayasa), s. 20.

⁹⁹⁹ Ergül, O.: Yeni Kurumsalcı Yaklaşımla Anayasa Mahkemesi ve Demokrasi, Ankara 2007, s. 155.

tarafından tartışılmıştır.¹⁰⁰⁰ Gene 1924 Anayasası döneminde çeşitli yargı organları nezdinde bu konu gündeme gelmişse de bu yöndeki girişimler bir sonuca ulaşmamıştır.¹⁰⁰¹ Tartışmalar, bir anayasa mahkemesi kurulmasından ziyade anayasaya aykırılığın def'i yoluyla mahkemelerde ileri sürülmesi noktasında toplanmıştır. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ile Serbest Cumhuriyet Fırkası dışında 1945'e kadar çok partili siyasi hayat düşüncesi gündeme gelmediğinden kanunların anayasaya uygunluğunun denetimi çok partili siyasi hayat ve parlamenter demokrasi çerçevesinde tartışılmamıştır.

C. Çok Partili Yaşama Geçiş Döneminde Anayasa ve Demokrasi Tartışmaları (1945-1950)

1945'te çok partili siyasi hayata geçilmesi ile anayasa ve demokratikleşme ile ilgili konular yeni kurulan muhalefet partisi DP tarafından sıkça dile getirilmiştir. CHP'nin otoriter zihniyeti ve çok partili siyasi yaşama büyük ölçüde yabancı olması 1945-1950 döneminde DP'ye yönelik çeşitli baskılara ve engellemelere sebep olmuş, 1946 seçimlerinin hileli olduğu iddiaları ve bu seçimler sonucunda DP'nin TBMM'de az sayıda milletvekili ile temsil edilmesi gündemi uzun süre işgal etmiştir. DP, otoriterlik karşıtı ve hürriyetçi söylemini antidemokratik ve anayasaya aykırı kanunların kaldırılmasını gündeme getirerek desteklemiştir. Örneğin Adnan Menderes, 1946 seçimlerinden sonra toplanan TBMM'de Recep Peker Hükümeti'nin programının okunduğu oturumda vatandaşın hak ve hürriyetlerini kısıtlayan ve Anayasa'nın "ruhuna aykırı" birçok kanunun halen yürürlükte bulunduğunu, tek partili dönemde yerleşmiş bütün zihniyet, usul ve tertiplerin terk edilmesi gerektiğini söylemiştir.¹⁰⁰²

¹⁰⁰⁰ Feyzioğlu (Kanunların), s. 265-268.

¹⁰⁰¹ Onar, s. 11-28; Feyzioğlu (Kanunların), s. 255-264.

¹⁰⁰² Kılçık (Adnan Menderes'in-I), s. 98-99.

Celal Bayar, 18 Kasım 1948 tarihli Vatan Gazetesi'nde çıkan demecinde şu ifadelere yer vermiştir: *“İktidar, [...] milli iradeyi hakim kılmak için zemin hazırlayacak bir siyaset takibedeceği yerde aksine olarak 21 Temmuz seçimlerinin arkasından bir şiddet ve tedhiş yoluna düştü. Antidemokratik kanunlar bir kat daha ağırlaştırıldı.*¹⁰⁰³”

Bununla birlikte bu dönemde siyasi yaşamın önde gelen kişileri 1924 Anayasası ile demokrasinin çerçevelenebileceğini ve korunabileceğini düşünmüşlerdir.¹⁰⁰⁴

Gerçekten de Anayasa ile fiili durum ayrı tutulmuştur. Celal Bayar 7 Ocak 1946'da gazetecilere şunları söylemiştir: *“Derhal işaret etmek isterim ki, partimiz Anayasa'da bir değişiklik lüzumunu düşünmüş dahi değildir. Anayasada yer almış esaslar, milletimizin yüksek menfaatlerine uygun, onun yükselmesini ve ilerlemesini sağlamağa kafidir. [...] Anayasa ikinci bir partinin kurulmasına da mani değildir.*¹⁰⁰⁵” Bayar, 9

Nisan 1947'de Balıkesir söylevinde de halka şöyle seslenmiştir: *“Büyük dâhi Atatürk'ün rehberliği altında istilâcılar memleketin harim-i ismetinden kovulmuşlardı. Bundan sonra ikinci safha başladı. Devri 'hâkimiyet kayıtsız şartsız milletindir' düsturu rehberimiz oldu. Bu düsturdan doğan Teşkilat-Esasiye Kanunu Cumhuriyetin ilânı ve halen yürürlükte bulunan Anayasa vücut buldu. Anayasamız bütün bu cihetleri korumuş ve muhafaza etmiştir. Şimdi de yani dâva olarak Anayasanın vatandaşa tanıdığı bütün hak ve hürriyetlere sahip olmak davasını ele almış bulunuyoruz.*¹⁰⁰⁶”

1924 Anayasası'ndan doğrudan doğruya yakınılmamasının bir sebebi, bu Anayasa'nın Atatürk'ün milli iradenin gerçekleştirilmesine yönelik bir eseri olarak kabul edilmesidir. Saf milli iradeci düşünce ve kuvvetler birliği ilkesi 1946-1950 döneminde halen güçlü olduğundan anayasa yargısına yönelik belirgin bir talep ve tartışma da söz

¹⁰⁰³ Şahingiray (Celal Bayar'ın 1946-1950), s. 322.

¹⁰⁰⁴ Tanör, (Osmanlı-Türk), s. 345-346.

¹⁰⁰⁵ Şahingiray (Celal Bayar'ın 1946-1950 Demokrat), s. 41

¹⁰⁰⁶ Şahingiray (Celal Bayar'ın 1946-1950 Demokrat), s. 137

konusu değildir. Bununla birlikte 1948’de Millet Partisi’nin kuruluş çalışmaları esnasında bu Parti’nin kurucularından Mustafa Kentli İzmir’de yaptığı bir konuşmada kuvvetler ayrılığı prensibini savunmuş ve kanunların anayasaya uygunluğunu denetleyecek bir yüksek mahkeme kurulması gerektiğini dile getirmiştir.¹⁰⁰⁷ Anayasa mahkemesi kurulması talebi de 1950’de Millet Partisi Programı’na alınmıştır.¹⁰⁰⁸

CHP’deki gelişmelere gelince, 1947 Programı’nda çok partili siyasi hayata geçişin etkisiyle demokrasiye yönelik çeşitli değişiklikler yapılmıştır. Cumhuriyetçilik ilkesine “demokrasi” kavramı ve tek dereceli seçimler eklenmiş, halkçılık ilkesinden milli egemenlik kavramı çıkarılarak halktan yana çalışma kabul edilmiş, sınıfsız toplum yapısı oldukça yumuşatılmıştır. Hakların devletçe sınırlandırılması konusu Program’dan çıkarılmış, “Partimizin Vasıfları” bölümünün 6. maddesinde yer alan Halkçılıkla ilgili bölümün sonuna şu ifade konulmuştur: “*Topluluğun olduğu kadar kişinin de varlığını tanıyan Partimiz, memleketimizin kişi ve topluluk değerlerinin bir denkleşme içinde gelişmesini ister.*”¹⁰⁰⁹

Bu Program’ın “Ana Prensipler” bölümünün “Yurttaşın siyasi ve medeni hakları” “b” alt bölümüne “*Partimiz; hürriyeti insanca yaşamının ve medenî her hukuk nizamını esası ve siyasî hakların kaynağı sayar.*”¹⁰¹⁰ cümlesi eklenmiştir. Ayrıca bu Program’da ilk defa temel hak ve hürriyetlerin bazıları sayılmıştır: “*Partimiz, insan kişiliğinin ve topluluğunun serbestçe serpilip gelişmesi için zarurî ve hayatî bir şart bildiği fikir, vicdan, söz, yazı, toplanma, dernek, sendika ve siyasî parti kurma ve başka*

¹⁰⁰⁷ Onar, s. 36.

¹⁰⁰⁸ Program’ın 33. maddesine göre “[...] Kanun, ferdî hakların kötü kullanılmasını önleyecek tahditler koyabilir. Ancak bu tahditlerin anayasaya aykırı olup olmadıklarını ve zaruret haddini aşıp aşmadıklarını takdir salâhiyetini haiz bir yüce mahkemeye kat’î lüzum vardır. Bunun ihdasını parti önemli hedeflerinden biri sayar”; Millet Partisi, s. 9

¹⁰⁰⁹ C.H.P. (1947), s. 7.

¹⁰¹⁰ C.H.P. (1947), s. 4-5.

*medenî ve siyasî haklardan eşit olarak faydalanma gibi hak ve hürriyetleri sağlamayı, aileyi ve özel mülkiyeti korumayı başlıca vazife bilir.*¹⁰¹¹”

CHP’nin demokratikleşme girişimleri muhalefet tarafından eleştirilmiştir. Örneğin Adnan Menderes, 13 Ekim 1947’de Hasan Saka hükümetinin programı görüşmelerinde CHP’nin Cumhuriyet döneminde birçok önemli yenilik ve ıslahat hareketleri yaptığını ancak bunların CHP’nin “*memlekette tek başına hüküm sürmek sevdasına zarar vermeyecek sahalarda*” yapıldığını söylemiştir. Menderes’e göre Anayasa’nın vatandaşa verdiği hakları Devlet varlığının çerçevesindedir diye geri alan madde CHP Programının demokratik ilkelere dayanmadığının kanıtıdır. Nizamnamesinde de değişmez genel başkanlık ve şeflik sistemine göredir.¹⁰¹² Menderes, 25 Aralık 1949’da partisinin Kütahya İl Kongresinde yaptığı konuşmada CHP’nin demokrasi anlayışını bir başka yönden eleştirmiştir: “*Vatandaşların ve milletin talim ve terbiyesiyle Demokrasinin ancak mümkün ve müyesser olabileceği iddiası ise; bu iddiada bulunanların kendilerini Allah tarafından bu memleketi idare ve milleti terbiyeye memur olduklarını açıklamıyor mu? Bu zihniyetin memleket üzerinde, millet üzerinde bir vesayetin tesisi telâkkisine dayandığı şüphesizdir. Bütün tarih boyunca ne kadar koyu istibdatların bu temel üzerine kurulmuş olduğunu izah etmeye asla ihtiyaç yoktur.*¹⁰¹³” Bu sözlerde günümüzde de çokça dile getirilen “vesayetçi” demokrasi eleştirilmektedir.

¹⁰¹¹ C.H.P. (1947), s. 5.

¹⁰¹² Kılçık (Adnan Menderes’in-I), s.219.

¹⁰¹³ Kılçık (Adnan Menderes’in-I), s.396.

D. DP İktidarı Dönemi: Parlamentoda Azınlık Olan Partilerin Korunması Anlayışı Çerçevesinde Anayasa Yargısı Düşüncesi (1950-1960)

1950 seçimlerinde DP iktidara gelmiş CHP de muhalefet partisi olmuştur. 1946-1950 döneminde DP'nin 1924 Anayasası ile sorunu olmamasına rağmen Adnan Menderes, ilk hükümetinin programında Anayasa'yı şu ifadelerle eleştirmiştir: *“Demokratik inkılabımızın bugüne kadar elde edilmiş neticelerini mahfuz tutmakla kalmayıp Anayasada vatandaş hak ve hürriyetlerine ve millet iradesine dayanan istikrarlı bir devlet nizamını teminat altında bulunduracak müeyyidelerden mahrum olmak itibariyle millet hâkimiyeti yerine tek parti hâkimiyetinin kurulmasına mani olamamış bulunmasıdır. Bununla muvazi olarak, kanunlarımızda itiyadlarımızda ve telakilerimizde tek parti devrinden arta kalan ne varsa tam olarak tasfiye edeceğiz.”*¹⁰¹⁴ DP'nin muhalefet dönemindeki “antidemokratik kanunlar” söylemine uygun olarak 4 Nisan 1951'de Bakanlar Kurulu kararı ile kurulan antidemokratik kanunları ayıklamakla görevli bir komisyonda anayasa mahkemesinin kurulması teklif edilmiştir. Bu komisyonun 2 Şubat 1952'de İçişleri Bakanlığı'na sunduğu raporda şu hususlar yer almaktadır: *“Demokrasi rejimi kökleşmemiş memleketlerde istipdat ve diktatörlüğün hortlamasını önlemek için birtakım hukuki tedbirler almağa ihtiyaç vardır. Almanya, İspanya, İtalya ve Türkiye bu nasipsiz memleketler arasındadır... Hürriyete tekrar kavuşunca İtalya, istipdat ve diktatörlüğün pençesine yakasını bir daha kaptırmamak için hukukî tedbirler almış, Anayasasını düzeltmiş, ve Anayasa Mahkemesi kurulmuştur. Bizim de hukuki tedbirler almamız, Anayasa Mahkememizi kurmamız lâzımdır.”*¹⁰¹⁵ Gene bu dönemde DP milletvekili Prof. Dr. Necip Bilge'nin

¹⁰¹⁴ Kılçık (Adnan Menderes'in-II), s. 26. Bu dönemdeki muhalefet partilerinden Türkiye Köylü Partisi yeni bir anayasa talep etmektedir; Türkiye Köylü Partisi, s. 3. Millet Partisi de Anayasa'nın “hakiki demokrasiye uymayan hükümlerinin” kaldırılmasını istemektedir; Millet Partisi, s. 4

¹⁰¹⁵ Tikveş, Ö.: *Anayasa Mahkemesinin Teşkilât ve Fonksiyonları*, İÜHFM 1967, C. 33, s. 91.

anayasaya uygunluk denetiminin mahkemeler tarafından def'i yoluyla yapılmasına yönelik kanun teklifi kadük olmuş, iktidar da bir daha bu yönde bir girişimde bulunmamıştır. 1950'de Meclis çoğunluğu değişse de Meclis'in kendini milli iradenin tek ve mutlak temsilcisi sayarak herhangi bir üstün hukuk normu ile bağlı hissetmemesi geleneği devam etmiştir.¹⁰¹⁶

1951'de Ankara Üniversitesi SBF'de doçent olan Turhan Feyzioğlu “Kanunların Anayasaya Uygunluğunun Kazai Murakebesi” isimli kitabını yayımlamıştır. Konu ile ilgili önemi büyük olan bu kitabın girişinde Feyzioğlu, incelemesini “*devletin gaye değil, insanlara saadet ve hürriyet sağlayacak bir vasıta olduğuna inana bir görüşle*” hazırladığını ifade etmiştir.¹⁰¹⁷ Öte yandan gene bu dönemde Akşehir Hakimi Refik Gür'ün¹⁰¹⁸, kanunların def'i yoluyla anayasaya uygunluk denetiminin yapılabilmesine yönelik sonuçsuz kalan girişimi de önemlidir.

CHP, 1950 seçimleri ile birlikte son derece az sayıda milletvekili ile TBMM'de temsil edilmeye başlamıştır. 1951 ara seçimlerinde milletvekili seçilen mensuplarının mazbatalarının TBMM'de onaylanmasında DP çoğunluğunun çeşitli sorunlar çıkarmasından ve bu Parti'nin bir organı niteliğinde olan Halkevleri'nin kapatılarak mallarına el konulmasından¹⁰¹⁹ sonra CHP Dokuzuncu Kurultayını toplamıştır. Kurultayın bitiminde yayımlanan bildirinin 1. maddesinde “*Anayasa'ya aykırı kanunların tatbikini önleyecek bir yüksek mahkemenin*” kurulmasının zaruri olduğu ifade edilmiştir.¹⁰²⁰ Anayasa mahkemesi kurulması talebi CHP'nin 1953'te toplanan

¹⁰¹⁶ Tanör (İki Anayasa), s. 20.

¹⁰¹⁷ Feyzioğlu (Kanunların), s. 1.

¹⁰¹⁸ Gür, s. 108-139; Gür'ün bu konudaki görüşleriyle ilgili yazı ve konuşmalar için bkz. Gür, A.R.: Osmanlı İmparatorluğunda Kadılık Müessesesi/Ek: Refik Gür ve Kanunların Anayasaya Uygunluğunun Denetimi, Haz. M.N. Akyol, İstanbul 2015, s. 211-237.

¹⁰¹⁹ Uyar, H.: Demokrat Parti İktidarında CHP 1950-1960, İstanbul 2017, s. 43.

¹⁰²⁰ Uyar (Demokrat Parti), s. 47.

10. Kurultayı’ndan sonra yayımlanan programın Siyasi Meseleler alt bölümünün 8. maddesinde “Devlet sisteminde kuvvetler arasında muvazene sağlayacak ve siyasi hürriyetleri koruyacak Anayasa teminatına lüzum görüyoruz.”¹⁰²¹ 11. Maddesine de “İnsan hak ve hürriyetlerini kısıcı veya yok edici her türlü teşebbüs ve sistemler, bizim Devletçilik, Devrimcilik ve Lâiklik anlayışımızın dışında kalır.” cümlesi eklenmiştir.¹⁰²²

Gene 1953’te CHP Genel İdare Kurulunun görevlendirdiği Ali Rıza Türel, Fuat Sirmen ve Nazım Poroy’dan oluşan heyet tarafından hazırlanan anayasa tadilatı hakkındaki raporda Anayasa’nın iktidarın kadr-i mutlak olmasını önleyecek fren ve sübaplardan mahrum olduğu belirtilerek anayasa mahkemesi ihtiyacı dile getirilmiştir: “Bilhassa ‘Milli hakimiyet ve milli irade mistiğinin zahiren demokratik görünen silahlı ile, millet adına ne büyük facialar yaratılabileceğini, demokratik şekiller ve zavahir altında en koyu otokrasilere bile rahmet okutacak nasıl bir istibdat ve tahakküm idaresi kurulabildiğini, memleketimizde iki buçuk yıldan beri olup bitenler canlı bir şekilde herkese göstermiş bulunuyor.”¹⁰²³ “Üç seneye bile varmayan demokrasi hayatımızın malûm olan elem verici tezahürleri, Anayasaya aykırı kanunların çıkarılmasını önlemek için, bizde de müstakil ve tarafsız bir Anayasa Mahkemesi kurulması zaruretinin bütün açıklığı ile ortaya koymuş bulunuyor.”¹⁰²⁴ Bu raporda, mutlak çoğunluk sisteminin, seçmen sayısının tümüne oranla azınlıkta olan bir partiye Anayasa’yı değiştirme imkanını verdiği de ifade edilmiştir: “[...] Fakat Anayasamız sadece böyle ezici bir çoğunluğa değil normal çoğunluğa karşı da müessir bir

¹⁰²¹ C.H.P. (1953), s. 10. Ayrıca bu maddede devlet idaresindeki tarafsızlık konusuna değinilmektedir.

¹⁰²² C.H.P. (1953), s. 11.

¹⁰²³ C.H.P.: Anayasa tadilatı hakkında C.H.P. ihtisas komisyonlarınca hazırlanan raporlar, Ankara 1953, s. 5.

¹⁰²⁴ C.H.P. (Anayasa), s. 27.

*teminattan mahrumdur. Gerçekten kazaî mercilerimiz (bazı münferit ve mevzî kararlar hariç) kanunların Anayasaya aykırılığını inceleme yetkisini şimdiye kadar kendilerinde görmemişlerdir. Almanya, İtalya gibi memleketlerde olduğu üzere, bu husus için ayrı bir kazaî mercie de malik değiliz.*¹⁰²⁵” Hatırlatmak gerekir ki bu tarihlerde henüz Tahkikat Encümeni gibi uygulamalar yoksa da CHP yine de siyasi konumundan endişelidir. Nitekim 1953’te CHP’nin haksız iktisaplarının hazineye devrine yönelik kanun kabul edilmiş ve İsmet İnönü, bu kanunun Anayasa’ya aykırı olduğunu ifade etmiştir.¹⁰²⁶

İsmet İnönü 16 Ocak 1954’te İzmir’de yaptığı konuşmada şunları söylemiştir: *“İktidara gelen her siyasi parti bilecektir ki, eline geçmiş olan çokluk kuvvetini doğru yolda kullanmazsa gelecek seçimde kaybedecektir. Ve gelecek seçimde kaybettiği zaman yeni iktidar partisi kendi çoğunluğunu onun aleyhine kullanmak ihtimali vardır.*¹⁰²⁷” İnönü, 9 Nisan 1954’te İzmit halkına şöyle seslenmiştir: *“Biz hiçbir sebep ve bahane ile Muhalefet Partileri aleyhine hususî kanunlar ve müsadere kanunları çıkarmayacağız. Yalnız çıkarmayacağız değil, bundan sonra kimsenin çıkarmaması için Anayasa mahkemesi kurarak siyasî Partilerin çokluğu üstüne bağımsız yargıcın adalet hükmünü yerleştireceğiz.*¹⁰²⁸” Anayasa mahkemesi kurulması talebi, CHP’nin 1957 Seçim Beyannamesi ve On Dördüncü Kurultayı’nda Ana Davalar Komisyonu’nun hazırlayıp açıkladığı “İlk Hedefler Beyannamesi’nde yer almıştır.¹⁰²⁹ Öte yandan CHP Hatay Milletvekili Ahsen Aral’ın kanunların anayasaya aykırılığının

¹⁰²⁵ C.H.P. (Anayasa), s. 41.

¹⁰²⁶ Erdemir, s. 224.

¹⁰²⁷ Erdemir, s. 234.

¹⁰²⁸ Erdemir, s. 251.

¹⁰²⁹ C.H.P. Genel Sekreterliği Yayın Bürosu: C.H.P. -İlk Hedefler Beyannamesi-Temel Hedefler Beyannamesi-İleri Türkiye Ülkümüz, Ankara 1965, s. 6; Tanör (Osmanlı-Türk), s. 357-358.

yargı organları tarafından denetlenebilmesine yönelik 16 Nisan 1958'deki kanun teklifi TBMM'de görüşülememiştir.¹⁰³⁰

1950-1960 döneminde, CHP'nin dışındaki diğer muhalefet partilerinin de anayasa mahkemesi kurulmasını destekledikleri görülmektedir. 19 Mayıs 1952'de kurulan ve 1958'de CMP ile birleşen Türkiye Köylü Partisi, anayasa mahkemesi kurulması isteğini, prensipleri arasında ilan etmiştir.¹⁰³¹ Bu talep CMP'nin programında¹⁰³² ve 1954 seçim beyannamesinde¹⁰³³, DP'den ayrılan milletvekilleri tarafından kurulan Hürriyet Partisi'nin (Hür. P.) programında da yer almıştır.¹⁰³⁴ CMP Genel Başkanı Osman Bölükbaşı 25 Mart 1956'da Adana'da yaptığı konuşmada Kırşehir'in ilçe haline getirilmesini hatırlatarak “*Menderes isterse bir işaret yapar, Adana'yı köy haline getirir*” demiş, halktan gelen “*getirir getirir*” sözleri üzerine şunları söylemiştir: “*Bizim Anayasamız da kuvvetler birliği esasına dayanıyor, böyle Anayasalar tehlikelidir, memleketi felakete sürükler. Anayasayı tâdil etmek, Meclisi firenleyecek bir Ayan Meclisi teşkil etmek, bu iki meclisin hatalarını tashih edecek bir Anayasa Mahkemesi kurmak lâzımdır.*”¹⁰³⁵ Anayasa yargısı talebi 1957 seçimlerinden önce muhalefet partilerinin (CHP, Hür P., CMP) ortak bildirisinde de dile getirilmiş¹⁰³⁶, Hür. P'nin Genel Başkanı Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu'nun ilan ettiği 1957 seçim beyannamesinde de şu ifadeler yer almıştır: “*Siyasi partilerin hukuki eşitliklerini*

¹⁰³⁰ Onar, s. 32-33.

¹⁰³¹ Türkiye Köylü Partisi, s. 3. Burada anayasa mahkemesi, “*Anayasa Yüksek Divanı*” olarak adlandırılmıştır.

¹⁰³² Cumhuriyetçi Millet Partisi, s. 5. CMP, kurulmasını istediği anayasa mahkemesinin Yüksek Seçim Kurulu görevini de göreceğini ve siyasi partileri kapatma yetkisinin de bu mahkemeye verileceğini ifade etmiştir.

¹⁰³³ Milliyet, 28.04.1954, s. 7.

¹⁰³⁴ Hürriyet Partisi, s. 70. Hür. P., kurulmasını talep ettiği anayasa mahkemesinin “*siyasai partilerin kazaî murakebesi, Yüksek Seçim Kurulu, Uyuşmazlık Mahkemesi ve Divanı Âli*” görevlerini de yerine getirmesini istemiştir.

¹⁰³⁵ Milliyet, 26.03.1956, s. 5.

¹⁰³⁶ Milliyet, 26.03.1957, s. 1.

*sağlayacak hükümler Anayasada yer alacaktır. [...] Türk milleti adına kazâ hakkını kullanan bütün uzuvlar için Hukuk Devletinin gerektirdiği teminat Anayasa’da yer alacaktır.*¹⁰³⁷” CMP’nin 1957 seçim beyannamesinde şu ifadeler vardır: “*Ekseriyet partisi ile olan esas mücadele ve münakaşa da bu sahadır ki, muhalefet yıllarında rejimi ıslah yolunda yaptıkları bütün taahhütlerini iktidara geçtikten sonra bir tarafa atmışlar, bütün antidemokratik mevzuatı muhafazada ısrar etmişler, fazla olarak eskilerine taş çıkartacak yeni baskı kanunlarıyla hâd bir siyasi buhran yaratmışlardır.*” Beynamede, hak ve hürriyetlerin korunması için anayasa mahkemesi kurulması istenmiştir.¹⁰³⁸

E. 1961 Anayasası ile Anayasa Mahkemesi’nin Kuruluşu ve Genel Değerlendirme

27 Mayıs 1960 darbesi ile DP iktidardan uzaklaştırılmış ve yeni bir anayasa yapımı çalışmalarına başlanmıştır. Belirtmek gerekir ki 1924 Anayasası’nı yapan güç, iktidarda kalacağıının farkında olmasına ve iktidarda kalmasına karşılık 1961 Anayasası’nı yapanlar iktidarda kalmayacaklarını bilmekte ve yapılacak seçimlerde iktidarın gene eski sahiplerine döneceğini hesaba katmak zorundadırlar. 1924 Anayasası dönemindeki sorun iş yapabilmek ve anayasa ile engellenmemek olmasına rağmen 1961 Anayasası’nı yapanların amacı anayasal güvencelere kavuşturulmuş bir siyasal demokrasiyi kurmaktır. Bundan dolayı da bütün devlet faaliyetlerinin üzerine anayasanın buyruğunu ve üstünlüğünü yerleştirmeyi amaçlamıştır.¹⁰³⁹ Hazırlanan

¹⁰³⁷ Milliyet, 19.10.1957, s. 1.

¹⁰³⁸ Milliyet, 22.10.1957, s. 3.

¹⁰³⁹ Tanör (İki Anayasa), s. 20

1961 Anayasası, egemenliğin kullanılmasını çeşitli organlar arasında dağıtarak bunlar arasında fren ve denge mekanizmaları oluşturmuştur.¹⁰⁴⁰

1961 Anayasası'nı yapan asli kurucu iktidar parlamentodaki bütün azınlıkların anayasa yargısı yoluyla korunmasını tercih etmiş ve bu çerçevede TBMM'de temsil edilen bütün siyasi partilere AYM'ye başvurma hakkı tanımıştır. Parlamentodaki azınlıkların korunması konusu, Anayasa Komisyonu Raporunda şu şekilde ifade edilmiştir: *“Anayasa sisteminden ve Batı Demokrasinin ilkelerinden ayrılış iki noktada kendisini göstermiştir. Birincisi çoğunluğun her şeye muktedir olabileceği kanaatinde birleşmedir ki, bu, azınlığın hakir görülmesine kadar gitmiştir. İkincisi, halkoyunu meydana getiren ve açıklayan müesseselerin işleyişine engel olunup, hak ve hürriyetlere ağır darbeler vurulmasıdır.”*¹⁰⁴¹ Raporun *“Hürriyetler Rejimi”* başlıklı bölümünde şu hususlar yer almaktadır: *“Tasarı, hürriyetlerin tecavüze uğramasını sağlama noktasından hassasiyet göstermiştir. Bu maksatla [...] bizzat yasama organının Anayasanın koyduğu sınırlar dışına çıkmamasını, Anayasa Mahkemesiyle sağlamak istemiştir. Bu konuda bilhassa üzerine dayanan fikir, hürriyetlerin tanzimcisi olan yasama organının, bu tanzim işinde, hürriyetlerin özünü tehlikeye düşüremeyecek şekilde bir sınır ile çevrili kalması fikridir. Bahis konusu Anayasa Mahkemesi vasıtasıyla yasama organı, onun içinde hakim durumda bulunan çoğunlukların iktidarı, başka bir deyimle doğrudan doğruya siyasi iktidar sınırlanmış olmaktadır.”*¹⁰⁴²

Gerek Anayasa'nın tümü üzerindeki görüşmelerde gerekse Anayasa Mahkemesi ile ilgili maddelerde anayasa yargısının benimsenmesine prensip olarak karşı çıkan

¹⁰⁴⁰ Tanör (İki Anayasa), s. 22-23.

¹⁰⁴¹ Öztürk (İzahlı-I), 600.

¹⁰⁴² Öztürk (İzahlı-I), s. 609.

olmamış, tartışmalar mahkemenin oluşumu ve çalışma şekli gibi konularda toplanmıştır. Bu tartışmalarda çeşitli dikkat çekici fikirler öne sürülmüştür. Örneğin üyelerim seçimi ile ilgili 145. maddenin TM'deki birinci görüşmesinde üyelerden Emekli Albay Necip San, Anayasa Mahkemesi'ne bir Harp Okulu mezununun üye olarak seçilmesi gerektiğini çünkü bu mahkemenin görevini ilgilendiren çok sayıda askeri kanunun bulunduğunu ifade etmiştir.¹⁰⁴³ Saadettin Tokbey ise AYM'nin yasama meclislerinin tasarruflarını kontrol ettiğini, Türkiye'de bu organın tasarruflarından milletin çok çektiğini, başka ülkelerde olsa da Türkiye'de yasama organından AYM'ye üye seçilmemesi gerektiğini söylemiştir.¹⁰⁴⁴ Bu eleştiriye karşı Komisyon Sözcüsü Muammer Aksoy birçok devletin anayasasında yasama organının anayasa mahkemesine üye seçme yetkisi olduğunu, bununla yetinmeyip daha ileri ve cesur bir adım olarak üyelerin üçte birinin hakimlere seçtirileceğini, bunu yeterli görmeyerek bütün üyeleri hakimlere seçtirip milli iradenin temsilcisi olan yasama organına veya tarafsız cumhurbaşkanına bu yetkiyi vermemenin aşırılık olduğunu ifade etmiştir. Aksoy'a göre "*Pek tabiidir ki, bütün âzaların da hâkimlerden seçilmesi ve bir hâkimler hükümetinin kurulması caiz değildir. <<Hukuk Devleti>> başkadır, <<Hâkimler Devleti>> başkadır.*"¹⁰⁴⁵ Her ikisinin de önereleri kabul edilmemiştir. İkinci görüşmede Ferit Melen, Anayasa Mahkemesi'nin görevinin daha çok siyasi olduğunu ve bu mahkemelerin meclisler gibi siyasi organ niteliğinde bulunduğunu, egemenlik hakkını kullandıklarını ifade etmiştir.¹⁰⁴⁶

¹⁰⁴³ Öztürk (İzahlı-III), s. 3715.

¹⁰⁴⁴ Öztürk, (İzahlı-III), s.3709.

¹⁰⁴⁵ Öztürk, (İzahlı-III), s.3717.

¹⁰⁴⁶ Öztürk, (İzahlı-III), s.3739.

Türkiye’de anayasa yargısının kabul edilme sürecini değerlendirmek gerekirse öncelikle belirtmek gerekir ki çok partili yaşam kapsamlı bir anayasal çerçeve gerektirmesine rağmen bu yöndeki anayasa değişiklikleri yapılmamış ve gerekli kurumlar oluşturulmamıştır. Kontrol ve denge mekanizmalarının kurulmasının iki önemli nedeni çok partili yaşam fikrinin köklü bir birikime dayanmaması¹⁰⁴⁷ ve CHP’nin 1950’de seçimi kaybedebileceğini herhalde hiç düşünmemiş olmasıdır. Bununla birlikte başarılı kamuoyu araştırmalarına rağmen yüzde onluk seçim barajını düşürmemekte ısrarcı olan partilerin 2002 seçimlerinde barajı aşamadıkları gözönüne alındığında CHP’nin yaşadığı sürprizi anlayışla karşılamak mümkündür.¹⁰⁴⁸

1924 Anayasası’nın iktidarı dengeleyecek mekanizmalardan yoksun olması ve bütün egemenliği TBMM’de toplaması, 1950-1960 döneminde siyasi iktidarın kendisini milli iradeyle bütünleştirmesine uygun bir ortam sağlamıştır.¹⁰⁴⁹ DP’nin çok partili hayat içinde CHP çizgisini devam ettirmeye çalışması onun otoriter yönünü ortaya çıkarmış, DP, CHP’nin muhalefetsiz iktidarına karşılık CHP’nin muhalefetine muhatap olmuş, CHP’den ayrılan DP’liler ile CHP karşıtı genç DP’liler bu duruma tahammül etmekte zorlanmışlardır.¹⁰⁵⁰ Böyle bir ortama zemin hazırlayan gelişmeler ise seçim sistemi yüzünden DP’nin aldığı oyun çok üzerinde bir oranla temsil edilmesi, katı bir parti disiplinine sahip olan meclisteki ezici çoğunluğun parti içi demokrasi yerine lider egemenliğini benimseyerek ülkeyi tek elden yönetmesi, meclisin hükümeti denetleyememesi ve muhalefetin ezilmesidir. Bu süreçte iktidar partisinin hükümetle beraber öne çıkan bir kanadı “milli iradeyi” sadece kendisinin temsil ettiğini öne

¹⁰⁴⁷ Ergül (Yeni Kurumsalcı), s. 153.

¹⁰⁴⁸ Ergül (Yeni Kurumsalcı), s. 154-155

¹⁰⁴⁹ Soysal, M.: *Temel Nitelikleriyle 1961 ve 1982 Anayasaları*, Anayasa Yargısı Dergisi 1984, C.1, s. 13.

¹⁰⁵⁰ Emiroğlu K.: *Kısa Osmanlı-Türkiye Tarihi*, İstanbul 2015, s. 359.

sürerek 1924 Anayasası'nın benimsediği meclis üstünlüğünü tersine çevirmiştir.¹⁰⁵¹ Öte yandan 27 Mayıs darbesinden önce meydana gelen olumsuzluklarda 1924 Anayasası'nın hükümlerinden çok bozuk zihniyetlerin etkisi olduğu da ileri sürülmektedir. Mümtaz Soysal'a göre bu süreçte *“karakter zayıflıkları, sorumsuz önderlikler ve aslında bütün millete mal edilebilecek kusurlar.”* rol oynamış olup¹⁰⁵² Westminster usulü bir demokrasiyle en iyi biçimde uzlaşabilecek 1924 Anayasası'nın kendi dışında gerçekleşen durumlardan dolayı suçlanması onun en büyük talihsizliğidir.¹⁰⁵³ Münci Kapani' de 1924 Anayasası'nın özünde demokratik bir anayasa olduğunu, Batılı modelde bir parlamenter sistemin işlemesi için yeterli hukuki çerçeveye sahip olabileceğini belirtmiştir. Kapani'ye göre bunun şartı siyasal elitin, yönetici kadroların demokrasi ilkelerine içtenlikle inanması ve bu ilkeleri dürüstlikle uygulamaya kararlı olmasıdır. *“Türkiye’de o dönemde bu nitelikte ve bu çapta bir siyasal elite sahip olmadığı içindir ki, parlamenter rejim bir süre sonra yozlaştırılmış ve giderek bir çoğunluk diktatoryası şekline dönüştürülmüştür.”*¹⁰⁵⁴ Hatırlatmak gerekir ki 1945-1950 arasında CHP'nin, 1950-1960 arasında ise DP'nin 1924 Anayasası ile bir sorunu olmadığı gibi CHP'nin iktidardayken anayasa mahkemesi kurulması yönünde bir girişimi de yoktur. Öte yandan DP iktidarı döneminde CHP'nin dışında diğer muhalefet partileri de anayasa yargısı talep etmiş ve bu talepler ile birlikte DP de ağır şekilde eleştirilmiştir. Anayasa yargısına bakış, partilerin iktidarda ya da muhalefette olmasına göre değişmektedir. Bu noktada pozitif hukuktan çok siyasi zihniyetin etkisi vardır.

¹⁰⁵¹ Tanör, (Osmanlı-Türk), s. 351.

¹⁰⁵² Soysal, M.: *Suçsuz Anayasa*, Forum, Cilt : 12, Sayı: 152, 1 Ağustos 1960, s. 11.

¹⁰⁵³ Soysal, (Suçsuz), s. 11.

¹⁰⁵⁴ Kapani, M: *Cumhuriyet Döneminde İnsan Hakları*, Kamu Hukuku Yazıları, Ankara 2014, s. 53.

Görüleceği üzere Türkiye’de anayasa yargısının kabulüne hakim olan düşünce, parlamentodaki azınlıkların korunması olup bu konuyu “çoğunluk fobisi”, “çoğunluk korkusu” gibi saptamalarla açıklamak uygun değildir. Anayasa yargısı, anayasal bir devlette anayasa yargısının yerinin ne olması gerektiği sorusu üzerinden tartışılmalıdır. Oysa Türkiye’de AYM’nin değişik dönemlerde verdiği hukuki ve demokratik içeriği tartışmalı olan kararlar, anayasa yargısının bir demokrasideki konumunun sorgulanmasını beraberinde getirmiştir. Bir başka deyişle, yasama organının işlemlerinin denetlenmesinin gerekli olup olmadığının tartışılması ile AYM’nin kararlarının içerik ve argümanlarının tartışılması farklı şeylerdir.¹⁰⁵⁵ Bu tartışmaların, birinin diğerinin yerine geçecek biçimde yapılmasını mümkün kılan, Türkiye’de anayasa yargısının kurulmasının merkez-çevre sorunsalı ile “Hegemonik Koruma Tezi” ile açıklanmasıdır. Bu açıklama, konuyu parlamentodaki azınlıkların korunması ve hukuk devleti ilkelerinden daha başka bir alana taşımakta, “Kemalist otoriterlik”, “elitizm” gibi farklı kavramları gündeme getirmektedir. Esasen bunda AYM’nin CHP tarafından desteklenmesinin ve AYM’nin askeri darbe sonucu kurulmasının da rolü vardır.

IV- Türkiye’de Anayasa Yargısının Merkez- Çevre İlişkileri Sorunsalı ile Açıklanması Girişimi ve Eleştirisi

I- Genel Olarak

Türkiye’de anayasa yargısının kurulma sürecini merkez-çevre sorunsalını esas alarak açıklayan görüşe göre merkez ve çevre güçleri arasındaki ayrım Türkiye siyasetindeki ana bölünme çizgisini oluşturmaktadır. Bürokratlar, ordu, yargı, üniversite mensupları

¹⁰⁵⁵ Göztepe (Anayasa Yargısının), s. 410. Bir çalışmada yer alan şu alt başlık dahi bu saptamayı doğrulamaktadır: “İdeolojik Kararlar” *Perspektifinden Türk Anayasa Mahkemesi’nin Demokratik Meşruluğu Sorunu*, Küçük, s. 140.

ve CHP'den oluştuğu öne sürölen “merkez”, “Kemalist elitler”, “devlet elitleri”, “bürokratik elitler”, “Cumhuriyetçi ittifak”, “koalisyon”, “devlet iktidarı”, olarak da adlandırılmaktadır. Buna ek olarak merkezin devleti çağdaşlaştırma misyonunu üstlendiği ve Jön Türkler'den İttihat Terakki'ye oradan da Kemalist CHP'ye intikal ettiği ileri sürölmüştür. Merkezin dışında kalan ve geniş halk kitlelerini de kapsayan kesimler de “çevre” olarak nitelendirilmiş olup 1950 seçimlerini kaybeden merkez partisi CHP'nin yerine çevre güçlerin temsilcisi Demokrat Parti (DP) iktidara gelmiştir. DP'nin bürokrasiyi zayıflatmaya yönelik politikalarından dolayı devlet yönetimindeki ağırlıkları azalan, seçimler yoluyla iktidara gelemeyeceğine inanan ve seçilmiş iktidarlara şüphe ile yaklaşan merkez elitleri değer ve menfaatlerini anayasa yargısı ile korumayı amaçlamışlar ve Türkiye'de anayasa yargısının kabul edilmesi gerektiğini dile getirmeye başlamışlardır. Temel değer “devletin resmî ideolojisi” olduğu iddia edilen Kemalizm, menfaati de devletin korunması olan merkez elitlerinin amacı devletin Kemalizm'in öngördüğu laik ve üniter niteliğinin korunması yanında devletin de genel olarak korunmasıdır. 27 Mayıs 1960 askeri darbesi ile DP'nin iktidardan uzaklaştırılmasından sonra merkezin değer ve menfaatleri ile uyumlu olarak hazırlanan 1961 Anayasası'nda yasama çoğunluklarına karşı fren ve denge mekanizmaları öngörölmüş, Milli Güvenlik Kurulu (MGK) gibi bazı “vesayet” organları ve Anayasa Mahkemesi oluşturulmuştur. Anayasa Mahkemesi de kuruluş amacına uygun olarak merkezin değer ve çıkarlarını koruyacak şekilde faaliyet göstermiştir.

Söz konusu açıklama Ran Hirschl'ın ileride değineceğimiz hegemonik koruma teziyle de desteklenerek anayasa hukuku bakımından teorik bir zemine oturtulmuştur. Birçok yazarın değerşik biçimlerde tekrar ettiği bu açıklama çerçevesinde Kemalizm “resmi,

bürokratik, vesayetçi ideoloji, devlet ideolojisi, devletçi ideoloji” gibi birçok değişik kavramla nitelendirilirken “tepeden inmecilik”, “bürokratik anayasa”, “vesayet”, “yargısal aktivizm”, “jüristokrasi” gibi başka bazı kavramlar da zaman zaman kullanılmıştır. Bunlar arasında yargının siyasete karışması, hukuki değil siyasi kararlar vermesi, AYM’nin hukukilik değil yerindelik denetimi yapması gibi anlamlar yüklenen, bir önceki alt bölümde ele aldığımız “yargısal aktivizm” kavramı ile yargıçlar iktidarı/hükümeti anlamında kullanılan “jüristokrasi” özellikle dikkat çekicidir. Bütün bu açıklamayı delillendirmek amacıyla AYM’nin belli bazı konular ile ilgili kararları seçilmiştir. Dayanak olarak sunulan kararlar arasında siyasi partilerin kapatılması ve başörtüsü ile ilgili kararlar ile anayasa değişikliklerinin esas bakımından denetimi sonucunda verilen kararlar önemli yer tutmaktadır. Ekonomik faaliyetler, özelleştirme, yabancılara mülk satışı, ifade özgürlüğü ve kanun hükmünde kararnamelerin denetimi ile ilgili bazı kararların ve 2007’deki cumhurbaşkanlığı seçimine yönelik kararın da zaman zaman ele alındığı görülmektedir. Böylelikle az sayıdaki karara dayanılarak Mahkeme’nin devletçi olduğu, resmi ideolojiyi, Kemalizm’i ve merkez elitlerini koruduğu, birey hak ve özgürlüklerine karşı olduğu sonucuna ulaşılmıştır.¹⁰⁵⁶

¹⁰⁵⁶ Arslan (Anayasa Mahkemesinin), 83-84; Atar, s. 857-859; Bâli, A.: *Courts and constitutional transition: Lessons from the Turkish Case*, International Journal of Constitutional Law, Vol. 11, Issue 3, s. 667-673; Belge, s. 659-662; Can, O.: *The Turkish Constitutional Court as Defender of the Raison d’Etat?*, Constitutionalism in Islamic Countries: Between Upheaval and Continuity, Ed. R.Grote/T.Röder, Oxford 2012, s. 261-269, Coşkun, V.: *Turkey’s Illiberal Judiciary: Cases and Decisions*, Insight Turkey, Vol. 12, No. 4, s. 45-47, Erdem, F.H.: *Türkiye’de “İdeolojik Devlet” Gölgesinde Yargı ve Bağımsızlığı Sorunu*, Demokrasi Platformu Üç Aylık Fikir-Kültür-Sanat ve Araştırma Dergisi, Yıl: 1, Sayı: 2, Bahar 2005, s. 54-57; Erdoğan (Demokrasi), s. 41-43; Erdoğan (Hukuk ve Siyaset İlişkisi), s. 61-64; Gülen, s. 191-262, Hakyemez, s. 429-436; Küçük, s. 58-116; Özbudun, E.: *Political Origins of the Turkish Constitutional Court and the Problem of Democratic Legitimacy*, European Public Law, Vol. 12, Issue 2, 2006, s. 214-219; Özbudun (Türk Anayasa Hukuku), s. 434-436; Özbudun (Türk Anayasa Mahkemesinin), s. 264-265; Özbudun, E.: *Türkiye’de Anayasa Yargısının Doğuşu: 1961 Anayasası Üzerindeki Kurucu Meclis Görüşmeleri*, Liberal Düşünce, Yıl 17, Sayı 68, Güz 2012, s. 16-18; Turhan, s. 381-385; Uslu, s. 205-218, 358-359; Yazıcı, S.: *Yeni Bir Anayasa Yapımı Sürecinde Türkiye: Yasaklıktan Özgürlükçülüğe, Otoritarizmden Demokrasiye*,

1960'tan sonra merkez-çevre ilişkilerine ve bu bağlamda anayasa yargısının rolüne ilişkin görüşlere gelince, 1960 darbesine kadar askerler, bürokratlar ve entelektüeller arasında birlik olup bu kesimler 1960 darbesinde işbirliği yapmışlardır. Bununla birlikte 1961 Anayasası'nın ortaya çıkardığı görece liberal ortamda, bu kesimler değişik siyasi ideolojilerden etkilenmişlerdir. Kemalizm güçlü entelektüel meşruiyetini korusa da devlet elitleri arasında birleştirici bir faktör olmaktan çıkmıştır. Bunun nedeni Kemalizm'in değişik ve birbiriyle çelişen yorumlara açık olmasıdır. Böylece 1960'ların sonlarından itibaren merkez güçler arasında kaymalar meydana gelmiş, Bülent Ecevit, ortanın solu siyasetiyle CHP'yi daha sol bir çizgiye çekmiş ve ordu da 12 Mart muhtırasından sonra sağa kaymaya başlamıştır. Anayasa Mahkemesi de kendisini CHP'nin yanında konumlandırarak 1970'lerde hak ve özgürlükleri koruyucu bir yaklaşım benimsemiş, bu dönemde sağ partilerin kurduğu hükümetlerle ve ordu ile çekişmiştir. Merkez güçlerdeki bir kayma da 1990'larda yaşanmıştır. Bu dönemde CHP'nin ardılı SHP, Kürt sorunu bakımından özgürlükçü ve demokratik bir söylem benimsemiş ancak Anayasa Mahkemesi'nin içtihiadı, siyasi partilerin kapatılması bakımından bu yönde olmamıştır.¹⁰⁵⁷ Bütün bunlara rağmen otoriterlik Kemalist elitler tarafından hazırlanan 1982 Anayasası ile devam etmiştir.¹⁰⁵⁸

12 Eylül 1980 darbesiyle ordu en güçlü ve etkili bürokratik grup olarak ortaya çıkmış, 1982 Anayasası da güçlendirilmiş Cumhurbaşkanlığı ve Milli Güvenlik Kurulu vasıtasıyla, ordunun Anayasası'nın nihai koruyucusu olma konumunu

Vesayetçilikten Demokratik Temsile, Yazıcı, Serap (Der.), Prof. Dr. Ergun Özbudun'a Armağan Cilt II, Der. S. Yazıcı, Ankara 2008, s. 777. Türkiye örneği bağlamında hegemonik koruma tezine değinen ancak konunun ayrıntılı biçimde ele alınmadığı iki çalışma için bkz. Fendoğlu, s. 94; Gülsoy, s. 250-251.

¹⁰⁵⁷ Belge, (Friends), s. 676-680.

¹⁰⁵⁸ Özbudun, (Political), s. 214-215; Belge (Friends), s. 654;

sürdürmüştür.¹⁰⁵⁹ Devlet elitlerince hazırlanan 1982 Anayasası, Anayasa Mahkemesi'nin yetkilerinde esaslı bir değişikliğe gitmemiş ve mahkeme, ideolojisi Kemalizm olan devlet elitlerinin temel değer ve çıkarlarını koruyacak bir araç olarak görülmüştür.¹⁰⁶⁰

Söz konusu açıklama girişiminde belirsizlikler ve eksiklikler bulunmaktadır. Bunların şu başlıklar altında toplanması mümkündür:

- a- Türkiye'de anayasa yargısını yukarıda aktarılan şekilde açıklayan yazarların ileri sürdükleri düşünceler esas olarak aynı olsa bile, anlatımlarında kavram belirsizliği ve kargaşası vardır. Bu durumun şöyle örneklendirilebilmesi mümkündür:

Merkezi oluşturan kesimler: “*Bürokratik iktidar*”¹⁰⁶¹, “*Cumhuriyetçi İttifak*”¹⁰⁶², “*devlet elitleri*”¹⁰⁶³, “*devlet iktidarı*”¹⁰⁶⁴, “*devlet gücünü temsil eden merkez*”¹⁰⁶⁵, “*devletçi seçkinler*”¹⁰⁶⁶, “*devletin sahipleri*”¹⁰⁶⁷, “*koalisyon*”¹⁰⁶⁸ gibi kavramlarla nitelendirilmiştir. Öte yandan CHP, çoğu çalışmada merkeze dahil bir unsur olarak yer alsa da bazı eserlerde CHP'ye değinilmemiştir.¹⁰⁶⁹ Merkezin devletle özdeşleştirildiği, CHP'nin de devletin partisi olarak nitelendirildiği görülmektedir.

¹⁰⁵⁹ Özbudun, E.: *State Elites and Democratic Political Culture in Turkey*, Political Culture and Democracy in Developing Countries, Ed. L. Diamond, USA 1994, s. 205.

¹⁰⁶⁰ Özbudun (Political Origins), s. 218.

¹⁰⁶¹ Hakyemez, s. 444.

¹⁰⁶² Belge (Friends), s. 656.

¹⁰⁶³ Erdoğan (Hukuk ve Siyaset İlişkisi), s. 41-42; Özbudun, E.: *The Turkish Constitutional Court and Political Crisis*, Democracy, Islam and Secularism in Turkey, Ed. A. T. Kuru/A. Stepan, New York 1994, s. 192.

¹⁰⁶⁴ Erdoğan (Hukuk ve Siyaset İlişkisi), s. 42; Yazara göre Cumhurbaşkanı, Silahlı Kuvvetler, MGK, YÖK ve Yüksek Yargı, “*devlet iktidarı*”nı temsil etmektedir.

¹⁰⁶⁵ Coşkun, s. 46.

¹⁰⁶⁶ Erdem, s. 55.

¹⁰⁶⁷ Turhan, s. 383; Yazar, Ahmet İnsel'den alıntı yaparak bu kavramı kullanmıştır.

¹⁰⁶⁸ Can (The Turkish), s. 263.

¹⁰⁶⁹ Örn. bkz. Erdoğan (Demokrasi), s. 41-42. Özbudun ders kitabına CHP'ye merkezin bir unsuru olarak yer vermese de (Özbudun [Türk Anayasa], s. 434-436) çeşitli makalelerinde CHP'den merkezin bir aktörü olarak bahsetmiştir; Özbudun (Political Origins), s. 216-217; Özbudun (Türkiye'de Anayasa Yargısının), s. 18.

Çevreyi oluşturan kesimler: “*demokratik iktidar*¹⁰⁷⁰”, “*siyasi gücü temsil eden çevre*¹⁰⁷¹”, “*askeri-bürokratik yönetici sınıfa dahil olmayan bütün sosyal güçler*¹⁰⁷²” “*siyasi elitler*.”¹⁰⁷³ olarak adlandırılmıştır. Aralarında ayırım yapılmaksızın çeşitli unsurlar çevre olarak kabul edilmekteyse de burada vurgulanan geniş halk kitleleri ve başta DP olmak üzere sağ partilerdir.

Merkezin meşruiyetinin dayanağı olan “resmi ideoloji” için kullanılan bazı kavramlar şöyledir: “*Hikmet-i hükümet düşüncesi ile Kemalizm’in karışımı*¹⁰⁷⁴” “*Anayasanın bütününe egemen olan devletçi, tophumcu, ideolojik olarak taraflı, bireysellik ve özgürlük karşıtı bir felsefe*¹⁰⁷⁵” “*Osmanlı Devleti’nin son yıllarındaki korporatist, etnisit, otoriter/totaliter siyasi hareketin temsil ettiği felsefe*¹⁰⁷⁶”, “*1960’taki askeri darbenin formüle ettiği romantik ideoloji, 1982 Anayasası’nda ise bu ideolojinin daha militarist ve totaliter versiyonu*¹⁰⁷⁷” “*tepeden inme çağdaşlaşma, Batılılaşma, milliyetçilik ve sekülerizme vurgu yapan*” Kemalizm¹⁰⁷⁸ “*iki ana bileşeni milliyetçilik ve laiklik olan*” Kemalizm.¹⁰⁷⁹

Burhan Kuzu’ya göre devletin resmi ideolojisi, “*1919’lardan*” itibaren oluşmaya başlamıştır. Bu ideolojinin temelleri “*Atatürk İlkeleri, Milli Egemenlik, Cumhuriyet, demokrasi ve laiklik*”tir.¹⁰⁸⁰ Bununla birlikte “*Cumhuriyet dönemi resmi ideolojisi,*

¹⁰⁷⁰ Erdoğan (Hukuk ve Siyaset İlişkisi), s. 41-42; Yazar, bu kesimi parlamento, hükümet ve siyasi partilerin temsil ettiğini belirtmektedir. Bu durumda CHP de çevreye dahil olmaktadır.

¹⁰⁷¹ Coşkun, s. 46.

¹⁰⁷² Özbudun (Political Origins), s. 216.

¹⁰⁷³ Özbudun (Türk Anayasa Mahkemesinin), s. 265, Özbudun (The Turkish), s. 197

¹⁰⁷⁴ Erdoğan (Anayasa), Erdoğan (Demokrasi), s. 41.

¹⁰⁷⁵ Atar, s. 860.

¹⁰⁷⁶ Can (The Turkish), s. 267.

¹⁰⁷⁷ Can (The Turkish), s. 269.

¹⁰⁷⁸ Belge (Friends), s. 659.

¹⁰⁷⁹ Özbudun (Türk Anayasa Hukuku), s. 435. Yazar, burada “*devletin temel değerleri*” ifadesini kullanmış, bir başka çalışmasında da milliyetçilik ve laikliği “*Kemalist düşünce sisteminin iki temel direği*” olarak nitelendirmiştir; Özbudun (Türk Anayasa Mahkemesinin), s. 265.

¹⁰⁸⁰ Kuzu, B.: *Demokrasi-Resmi İdeoloji-Sivil Toplum*, AÜSBFD 1992, C. 47, S. 1, s. 350.

*kitlelerin din ve vicdan hürriyeti yanında düşünce ve kanaatlerini açıklama, siyasi parti kurma ve örgütlenme hürriyetlerini de kısıtlamıştır.*¹⁰⁸¹”

AYM’nin kuruluş amacına ve faaliyetlerine gelince, bu mahkeme, hak ve özgürlükleri devlet iktidarı lehine sınırlamak¹⁰⁸², demokratik yollarla iktidara gelen siyasi iktidarların devlet seçkinlerinin tercihleri ile bağdaşmayan politikalarını etkisiz hale getirmek¹⁰⁸³, halkın oyu ile iktidara gelenler karşısında bürokrasinin kazanımlarını¹⁰⁸⁴, merkez güçlerin temel değer ve menfaatlerini korumak için kurulmuştur.¹⁰⁸⁵ Mahkeme’nin kuruluşuna egemen olan düşünce “çoğunluk fobisi”dir.¹⁰⁸⁶ Bu Mahkeme, “seçici aktivist” olarak belli grupları ve değerleri korumuş, diğerlerinin taleplerini bastırmış¹⁰⁸⁷, hak değil ideoloji temelli bir yaklaşım benimsemiştir.¹⁰⁸⁸

- a- Teoriye dayanak olarak gösterilen kararlar, belli konulara ilişkin olup çok sayıda değildir.¹⁰⁸⁹ Bunların da önemli bölümü siyasi partilerin kapatılması kararları ile laiklik ve anayasa değişiklikliklerinin esas bakımından denetimi ile ilgili kararlardır. Söz konusu kararlara yargısal aktivizm bölümünde değinilmiştir.
- b- AYM kararları, dava açan veya itiraz yoluna başvuran unsurlarla ilişkilendirilmemiştir. Bir başka deyişle AYM’yi devreye sokan unsurun merkeze mi

¹⁰⁸¹ Kuzu, s. 353.

¹⁰⁸² Erdoğan (Demokrasi), s. 41.

¹⁰⁸³ Arslan (Anayasa Mahkemesinin), s. 84.

¹⁰⁸⁴ Hakyemez, s. 441

¹⁰⁸⁵ Özbudun (Türk Anayasa Hukuku), s. 435.

¹⁰⁸⁶ Arslan (Anayasa Mahkemesinin), s. 83.

¹⁰⁸⁷ Belge (Friends), s. 654.

¹⁰⁸⁸ Arslan, Z.: *Conflicting Paradigms: Political Rights in the Turkish Constitutional Court*, Critique: Middle Eastern Studies, Spring 2002, 11 (1), s. 9-25.

¹⁰⁸⁹ Bu literatürde karar zenginliği bakımından Ceren Belge ile Yusuf Şevki Hakyemez’in çalışmaları öne çıkmaktadır. Belge, memur ve hakim teminatına ilişkin çok sayıda kararı merkez elitlerinin korunmasına yönelik olduğunu ifade etmiştir; Belge (Friends), s. 667-671. Hakyemez, eserinde Türkiye’de anayasa yargısının kuruluşunu merkez-çevre sorunsalı ile açıklamış, yargısal aktivizm kavramı üzerinde durmuş ve bu hususlarla ilgili olarak çeşitli AYM kararlarını örnek vermiştir. Bununla birlikte çalışmasında çok sayıda kararı inceleyerek AYM’nin hak ve özgürlüklere yaklaşımını genel olarak değerlendirmiştir.

çevreye mi dahil olduğu üzerinde durulmamaktadır. Merkez-çevre sorunsalı, tezin son bölümünde bu yönden incelenecektir.

- c- Türkiye’de anayasa yargısının merkez-çevre sorunsalı ile açıklanması girişiminin teorik temelini, Ran Hirschl’in “hegemonik koruma” ile Şerif Mardin’in “merkez-çevre ilişkileri” teorileri oluşturmaktadır. Hirschl’in teorisi yanlış ve eksik anlaşıldığı gibi Mardin’in teorisinde de Türkiye’deki sürece uymayan yönler bulunmaktadır. Bu hususlar, sonraki alt bölümlerde ele alınacaktır.
- d- Buraya kadar aktarılan açıklama ve eleştirilerde, otoriterlik Kemalizm’e ve Kemalist elitlere (merkeze) özgüymüş gibi gösterilerek bu iki kavram, çoğunluğun iradesinin ve dolayısıyla demokrasinin karşısında konumlandırılmaktadır. Seçimle iktidara gelinemeyeceği düşüncesi ile halktan kopukluk, bu düşünceye rağmen devlet hayatındaki etkinin devam ettirilmesinin amaçlaması ile de demokrasi karşıtlığı ve otoriterlik vurgulanmakta, böylece “Kemalist otoriterlik” olgusu ortaya konulmaktadır.

II- Kemalist Otoriterlik Olgusu: Türkiye’de Anayasa Yargısının Merkez-Çevre Sorunsalı ile Açıklanmasının Düşünsel ve Tarihsel Temeli

“Otokrasi”, “tiranlık” ve “otoriteryanizm” birbirine çok yakın anlamları olan kavramlardır. Otokrasi ve tiranlık, yöneticinin niteliği veya doğası ile ilgili olup otoriteryanizm ise rejimin niteliğine işaret etmektedir. Otokrasi, tek bir kişinin mutlak iktidarı olarak da tanımlanabilir. Otokratik yönetim, iktidarın sınırlandırılmasına, hesap verilebilirliğe ve iktidarın sistemli olarak değiştirilebilmesine yönelik herhangi bir hukuki düzenleme içermez. Bu yönetim biçiminde iktidar keyfidir ve baskıyla yürütülür. Bu bakımdan söz konusu kavram, tiranlık kavramıyla neredeyse aynı

anlama gelmektedir. Tiranik otorite, fetih ve korkuyla garanti altına alınır. Otoriter rejim kolektif diktatörlük, oligarşi veya askeri yönetim şeklinde ortaya çıkabilir.¹⁰⁹⁰ Otoriterliğin erken ve modern dönemdeki anlayışında farklılıklar vardır. Otoriterlik, erken dönemde azınlığın azınlık adına yönetimi şeklinde, modern dönemde azınlığın, birçok kimsenin adına yönetimi biçiminde anlaşılmıştır. Modern otoriterlik çeşitli unsurlarla ayırt edilir. Bunlar, siyasi desteğin kapsadığı alan ve onun türü, kontrol mekanizmaları, kitlelerin mobilizasyonu ve ideolojidir.¹⁰⁹¹

Otoriter sistemler, siyasi iktidarın küçük bir grup siyasi elitin elinde toplandığı ve bu elitlerin hiçbir kurumsal hesap verilebilirlik mekanizmasına tabi olmadığı siyasi rejimlerdir. Liberal demokratik sistemlerdeki hukuk tarafından garanti edilen geniş hak ve hürriyetler ile siyasi haklar, partiler arası rekabet, serbest, adil ve düzenli seçimler ve temsili hükümet sistemi otoriter sistemlerde yoktur. Otoriter sistemler, asker veya sivil siyasetçilerin yönetimi olabileceği gibi kendi hesabına hareket eden veya bir siyasi hareket ya da partinin liderliğini üstlenmiş kişiler tarafından da yürütülebilir. Diktatörlükler de sınıf temsilini esas alan sol ya da sağ eğilimli olabilir.¹⁰⁹²

Totaliterlik ise her şeyi kapsayan bir siyasi sistemdir. Bu sistemlerde her alana yayılmış bir ideolojik manipülasyon, terörün açık şekilde yürütülmesi ve zalimlik söz konusudur. Totaliterlik, otokrasi ve otoriteryanizmden farklıdır. Çünkü totaliter sistemler, sosyal ve bireysel varlığın her yönünü “total iktidar” ile siyasallaştırılır. Otokratik ve otoriter rejimler ise iktidarın tekelleşmesi konusunda daha mütevazıdır

¹⁰⁹⁰ Perlmutter, A.: *Modern Authoritarianism A Comparative Institutional Analysis*, USA 1981, s. 1.

¹⁰⁹¹ Perlmutter, s. 2.

¹⁰⁹² Bunce, V.: *Authoritarian and Totalitarian Systems*, The Social Science Encyclopedia, Vol. I A-K, Ed. A. Kuper, J. Kuper, Great Britain 2004, s. 50.

ve genellikle bu rejimlerde kitleler siyasetten uzak tutarlar. Totaliterlikte ise özel alanın ve sivil toplum tam olarak ortadan kaldırılır.¹⁰⁹³

Birinci BMM Döneminde Mustafa Kemal'e bazı otoriter uygulamalar ile ilgili çeşitli eleştiriler yöneltilmiştir. 1921 ilkbaharına kadar çeşitli düzenlemelerle Mustafa Kemal'in şahsında önemli bir yetki birikmesi sağlanmıştır. İlk aşamada Mustafa Kemal, kendine yakın gördüğü mebuslarla görüşerek Sivas Kongresi'nde kurulmuş olan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Meclis Grubu hüviyetindeki Birinci Grup'u oluşturmuştur (10 Mayıs 1921). Birçok muhalif mebusun örgütlendiği İkinci Grubun 1922 Temmuz'unda kuruluşuna kadar olan dönemde iktidar yanlısı mebuslarla muhalif mebuslar arasında şu temel konularda anlaşmazlıklar olmuştur: Heyet-i Vekile'nin görev sorumlulukları, meclis egemenliği, Mustafa Kemal'e TBMM'nin yetkilerini kullanma imkanı veren Başkumandanlık Kanunu, vekil seçimlerinde aday gösterme yöntemi, İstiklal Mahkemeleri, temel hak ve özgürlükler.¹⁰⁹⁴

Kurtuluş Savaşı'nın kazanılmasından sonra Mustafa Kemal, 31 Ocak 1923'te Balıkesir'de yaptığı konuşmada çıkarlarının birbirine uyumlu olduğu bireylerden oluşan bir toplum tasavvur ederek değişik çıkarları temsil eden partileri zararlı bulmuş, II. Meşrutiyet dönemindeki siyasi parti çekişmelerinin millete zarar verdiğini, siyasi partilerin belli bir sınıfın çıkarını korumak için kurulduğunu oysa HF'ye bütün milletin dahil olduğunu belirtmiştir.¹⁰⁹⁵

¹⁰⁹³ Heywood (Politics), s. 29.

¹⁰⁹⁴ Demirel, A.: Cumhuriyet Tarihinin Bilinmeyen Gerçekleri, İstanbul 2014, s. 17-20.

¹⁰⁹⁵ Atatürk (SD-II), s. 101.

BMM'nin Birinci Döneminde Mustafa Kemal'e çeşitli sebeplerle muhalif olan mebusların oluşturduğu İkinci Grubun birçok mensubu, Nisan 1923'te yapılan seçimlerde Meclis dışında bırakılmışsa da Mustafa Kemal'in bazı yakın çalışma arkadaşları 1924'te bir muhalefet partisi olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı kurmuşlardır. 11 Aralık 1924'te Times İstanbul muhabirinin yazılı sorularını cevaplarından Mustafa Kemal, kendisinin tarafsız cumhurbaşkanlığını üstleneceği, siyasi partilerin rekabetinin söz konusu olduğu bir sistemin gerekliliğini ve bunun milli egemenlik bakımından önemini dile getirmiştir.¹⁰⁹⁶ Mustafa Kemal, 5 Ocak 1925'te “*Umumi Efkar ve Keyfi Hareket*” konusunda Konya'da yaptığı konuşmada muhalefete bakışını şu sözlerle ifade etmiştir: “[...] bizi keyfi hareket eder, müstebitler diye tavsif etmelerini büyük haksızlık, insafsızlık olmak üzere telakki ederiz. Biz keyfi hareket etmeyiz. Müstebit asla değiliz. Hayatımız, bütün faaliyetimiz memleket işlerinde keyfi ve müstebidane hareket edenlere karşı mücadele ile geçmiştir. Bizim; akıl, mantık ve zeka ile hareket etmek şiarımızdır. Bütün hayatımızı dolduran vakalar, bu hakikatin delilidirler. Memleket ve millet işlerinde, şahıslarıyla, fiilleriyle, fikirleriyle muzir olmak vaziyetine düşenlere karşı zaman zaman mütecellit olduğumuz vakidir. Milleti hakiki salâh yolunda yürümekten men'e çalışmak isteyenlere şedit ve bi aman olmak istidadındayız. Nizam-ı içtimaimizi, bilerek veya bilmiyerek, ihlâl edici kimselere müsaadekâr olamayız! Bunlar doğrudur. Bizden bu hususlarda sükûnet ve bitaraflık talep edenleri tatmin edemiyorsak, bunun sebebi, memleket ve millet menfaatini her

¹⁰⁹⁶ Atatürk (SD-II), s. 109.

*şeyin fevkında gördüğümüzüzdendir.*¹⁰⁹⁷ Mustafa Kemal, bu konuşmasıyla esasen inkılaplara karşı olabilecek kesimlere bakışını ortaya koymuştur.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, 1925'te Şeyh Said isyanının bastırılmasını takip eden dönemde, Takrir-i Sükûn Kanunu'nun kabul edilmesinden sonra kapatılmış ve rejim de otoriterleşmeye başlamıştır. Mustafa Kemal, 8 Mart 1928'de La Matin gazetesi muhabirine verdiği demeçte, Fransız ihtilalinin bütün dünyada hürriyet fikrini yaydığını, Türk demokrasisinin de bu yolu izlediğini ancak kendine has özelliklerle geliştiğini, her milletin inkılabını sosyal durumuna ve ihtiyacına göre yaptığını söylemiştir.¹⁰⁹⁸ 1930'da Mustafa Kemal'in arzusu çerçevesinde Serbest Cumhuriyet Fırkası ile girişilen çok partili siyasi hayat denemesi sonuçsuz kalmıştır. Bunun sebebinin SCF'nin tahmin edilenden daha fazla bir muhalefetin varlığını açığa çıkarması olduğu söylenebilir.¹⁰⁹⁹ SCF'nin kendisini feshetmesinden sonra Mustafa Kemal, 28 Kasım 1930'da Trabzon'da yaptığı konuşmada bir muhalefet partisinin olmamasından doğan sakıncaların, kitlelere ulaşmakla giderilebileceğini ifade etmiştir.¹¹⁰⁰

1930'larda "bize özgü" demokrasi söylemi ön plana çıkmaya başlamıştır. Mustafa Kemal, 1931'de yayımlanan Medeni Bilgiler kitabında demokrasiyi şu şekilde tanımlayarak demokrasi-cumhuriyet ilişkisini kurmuştur: "*Demokrasi (halkçılık): Demokrasi esasına dayanan hükümetlerde, egemenlik halka, halkın çoğunluğuna*

¹⁰⁹⁷ Borak, S./Kocatürk, U. (Haz.): Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri Tamim ve Telgrafları V, Ankara 1972, s. 210-211 (Umumi Efkâr ve Keyfi Hareket (5.1.1925), Konya, 5 Kânunisani 341, Atatürk'ün tuttuğu notlardan)

¹⁰⁹⁸ Atatürk (SD-III), s. 120.

¹⁰⁹⁹ SCF, bilindiği gibi güdümlü bir siyasi partisi olup Mustafa Kemal'in neden böyle bir girişimde bulunduğu hakkında çok çeşitli görüşler bulunmaktadır. Söz konusu girişimde siyasi şartların yanında 1929 Dünya Ekonomik Buhranından sonraki ekonomik koşulların da etkisi vardır. SCF'yi değişik bakış açıları ile ele alan bir çalışma için bkz. Emrence, C.: Serbest Cumhuriyet Fırkası 99 Günlük Muhalefet, 2. Baskı, İstanbul 2014.

¹¹⁰⁰ Atatürk (SD-II), s. 290.

*aittir. Demokrasi prensibi egemenliğin millette olduğunu, başka yerde olmayacağını gösterir. Bu suretle demokrasi prensibi, siyasal kuvvetin, egemenliğin kökenine ve geçerliliğine temas etmektedir. Demokrasinin tam ve en belirgin hükümet biçimi Cumhuriyettir.*¹¹⁰¹” Mustafa Kemal, bu eserde demokrasiyi seçimlerde oy kullanmaya indirgenmiş gözükmektedir: “*Cumhuriyette son söz, millet tarafından seçilmiş meclistedir. [...] Millet, vekillerinden memnun olmazsa (belirli zamanlar sonunda) başkalarını seçer. Millet, egemenliğini, devlet yönetimine katılmayı, ancak zamanında oyunu kullanmakla sağlar.*¹¹⁰²”

Aynı eserde Mustafa Kemal’e göre demokrasiye karşı çağdaş akımlar Bolşevik, ihtilalci siyasal sendikalizm ve çıkarların temsili kuramlardır. Bolşevik kuramının Rusya’daki uygulamasında işçilerden, kara ve deniz kuvvetlerinden oluşan bir azınlık, ekonomik esaslara dayanan komünist partisinde birleşerek bir diktatörlük oluşturmuşlardır. Amaçlarında milli değillerdir. Halk egemenliğiyle bağları olmadığı gibi kişisel hürriyet ve eşitlik tanımazlar. Halkı baskı ve zor ile kendi görüşlerine tabi tuttuklarından dolayı Bolşevik biçimi hükümet bir diktadır. İhtilâlci siyasal sendikalizmde, işçi grupları bütün siyasal kuruluşları kendi lehlerine göre oluşturmayı ve nihayetinde siyasal kuvvet ve egemenliği ele geçirmeyi amaçlamaktadırlar. Çıkarların temsili kuramına göre ise toplum meslek, sanat ve iş adamları gibi kendilerine mahsus menfaatleri olan çeşitli zümrelerden oluşmaktadır. Bu grupların ayrı ayrı kendilerini mecliste temsil etmeleri gerekmektedir. Bu durumda seçim, millet tarafından değil gruplarca ve onların çıkarlarına göre yapılacak ve birkaç grubun

¹¹⁰¹ Âfetinan (Medeni Bilgiler), s. 38.

¹¹⁰² Âfetinan (Medeni Bilgiler), s. 42.

birleşerek iktidara gelip yalnız kendi çıkarları lehine çalışmalarını kimse önleyemeyecektir.¹¹⁰³

Bilindiği üzere Kemalizm'in Altı Ok'unun içinde demokrasi yer almamaktadır. Bununla birlikte Altı Ok'un ilk defa formüle edildiği 1931 CHF Programı'nın "*Devlet şeklimiz: vahdeti kuvva esası*" başlıklı bölümünde egemenliğin tek ve kayıtsız, şartsız millete ait olduğu hususu ve kuvvetler birliği sistemi benimsenmiştir. Cumhuriyetçilik ilkesinde cumhuriyetin milli egemenlik idealini en iyi ve emin şekilde temsil edecek ve uygulayacak devlet şekli olduğu ifade edilmekte, halkçılık ilkesinde de irade ve egemenliğin kaynağının millet olduğu, irade ve egemenliğin uygulanmasında devletin vatandaşa ve vatandaşın devlete karşılıklı görevlerinin hakkıyla yerine getirilmesinin esas olduğu belirtilmektedir. Bu programda ayrı bir başlık altında halkın sınıflardan oluşmadığı, bireysel ve sosyal hayat için iş bölümü itibariyle "*mesai erbabına ayrılmış bir camia*" niteliğinde olduğu belirtilmiştir.¹¹⁰⁴ Bu husus 1935 Programı'nda halkçılık ilkesine aktarılacaktır.¹¹⁰⁵

Seçimlerle ilgili olarak 1931 CHP Programı'nın Birinci Kısımının 4. maddesine göre "*Bir dereceli intihabı tatbik etmek yüksek emellerimizdendir. Ancak vatandaşı, intihap edeceğini tanıyabilecek vasıflar, şartlar ve vasıtalarla mücehhez kılmak lâzımdır. Bunun temini hususundaki mesainin matlup neticeyi vereceği güne kadar vatandaşı, yakından tanıdığı ve emniyet ettiği insanları intihap etmekte serbest bırakmağı demokrasinin hakikî icaplarına daha uygun buluruz.*"¹¹⁰⁶ Öte yandan "*Kadınları mebus intihabı*" başlıklı bölümde de şu ifadeler vardır: "*Fırkamız vatandaşların siyâsî*

¹¹⁰³ Âfetinan, (Medeni Bilgiler), s. 52-53.

¹¹⁰⁴ C.H.F. (1931), s. 30-32.

¹¹⁰⁵ C.H.P. (1935), s. 8-9.

¹¹⁰⁶ C.H.F. (1931), s. 30.

hakları noktasında cinsiyet farkı gözetmez. Bilâkis Türk milletinin yüksek ve derin tarihinde içtimâî hayatını her noktadan birliğe istinat ettirmiş olduğunu bilen Fırkamız, kadınlarımızın mebus intihabında da siyasî haklarını kullanmaları için lâzım gelen müsait zemini hazırlamayı bir vazife addeyleyler.¹¹⁰⁷

Gene aynı programın Birinci Kısımının “Âmme Hukuku” başlıklı 4. maddesine göre “*Türk vatandaşlarına Teşkilâtı Esasiye kanunun verdiği ferdi ve içtimai hürriyet, müsavat, masuniyet ve mülkiyet haklarını mahfuz bulundurmak fırkamızca ehemmiyetli esaslardandır.¹¹⁰⁸*” hükmü yer almaktadır. Programda hak ve hürriyetler ayrıntılı şekilde açıklanmamıştır. Bu husus hakkındaki görüşmelerde Manisa Mebusu Refik Şevket (İnce) Bey, hürriyetlerin anayasada sayıldığı için bir daha programda yeniden tarif edilmelerine lüzum görülmediğini belirtmiştir.¹¹⁰⁹ 1935 Programı’nın Birinci Kısımının “Kamusal Haklar” başlıklı maddesinin A fırcasında da 1931 Programındaki ile aynı yönde bir hüküm yer almakla beraber, hakların sınırıyla gerçek ve tüzel kişilerin faaliyetlerinin kamu menfaatlerine aykırı olamayacağı belirtilmiştir.¹¹¹⁰ 1939 ve 1943 Programlarında da bu konu, bazı ifade değişiklikleri dışında aynı kalmıştır.¹¹¹¹

1930’larda tek partili demokrasi, “disiplinli hürriyet ve demokrasi” şeklinde tanımlanmış, çok partili siyasi hayatın zararlı olduğu görüşü hakim olmuştur. CHP Genel Sekreteri Recep Peker, liberal karakterdeki burjuva devrimlerini “*hürriyet inkılabı*” olarak nitelendirmekte, bu inkılabın getirdiği parlamentarizmin ve özellikle koalisyonların anlaşmazlıklara ve karışıklığa sebep olduğunu, bunun idareyi ve siyasi

¹¹⁰⁷ C.H.F. (1931), s. 30.

¹¹⁰⁸ C.H.F. (1931), s. 30.

¹¹⁰⁹ C.H.F. (Büyük Kongre), s. 28.

¹¹¹⁰ C.H.P. (1935), s. 5.

¹¹¹¹ C.H.P. (1939), s. 5; Cümhuriyet Halk Partisi (1943), s. 4.

birliği bozucu etkileri bulunduğunu belirtmektedir.¹¹¹² Peker, inkılâpları ortadan kaldırmak isteyen ve “*en feci irticaları yapan*” muhalif görünümlü partilere de dikkat edilmesi gerektiğini,¹¹¹³ liberal demokrasinin her gün bir karışıklıkla devleti geriye götürdüğünü ve vatandaşları birbirine düşürdüğünü, “*sevgiye ve inana dayanan disiplinli bir beraberliği*” üstün saydıklarını belirtmiştir.¹¹¹⁴”

Tek Parti dönemi yani “Kemalist rejim”, eski düzene karşı bir hareket olduğu için genel olarak antidemokratik ve otoriter unsurları barındırmaktadır. Egemenliğin bölünmeyip tek organda toplanması, denge ve fren mekanizmalarının bulunmaması ve şeflik sistemi inkılapları gerçekleştirmeye uygun bir hukuki zemin sağlamaktadır. Laik olan ve Türk kimliğine dayanan bir ulus-devlet kurulmasına girişildiği için bu kimlik öne çıkarılmış, diğer etnik kimlikler bastırılmıştır. Bununla birlikte belirtmek gerekir ki ırkın kurucu unsur olarak kullanılmasına rağmen Kemalist milliyetçilik hiçbir zaman sistematik ırkçılık şeklinde ortaya çıkmamış ve Kemalist milliyetçilik ırkçı değil etnisist kalmıştır. Çünkü Kemalist milliyetçiliğin etnik boyutu, seküler (siyasi-hukuki) boyutunun bir aracı olup Kemalist milliyetçiliğin kaynağı, Batı’ya karşı duyulan kompleksin beraberinde getirdiği bir medeniyet iradesidir. Bu iradenin yansımaları dine karşı laiklik ve milliyetçiliğin modernleşme sürecinin gereklerine göre dini aidiyete alternatif olarak konumlandırılmasıdır.¹¹¹⁵ Bu çerçevede bir yandan

¹¹¹² Peker (İnkılâp Dersleri), s. 27-28.

¹¹¹³ Peker (İnkılâp Dersleri), s. 71.

¹¹¹⁴ Peker (C.H.P. Genel Sekreteri), s. 5-6

¹¹¹⁵ Yıldız (Kemalist), s. 228-229; Yeni bir millet yaratarak milli devleti pekiştirme amacına eşlik eden özcü-etnisist milliyetçilik anlayışı azınlıkları dışlayıcı ve “ötekileştirici” bir yaklaşıma sebep olmuştur. Homojen millet tasarısının en gerekli faaliyetlerinden 1923 Türk-Yunan nüfus mübadelesi de azınlıkların zihinlerdeki varlığını silikleştirmiştir. Müslüman-Türk olmayan topluluklara en azından kuşku ile bakılmasına neden olan bir faktör de İstanbul’daki Mütareke deneyiminin ve Anadolu’da yaşanmış karşılıklı kırımların canlı hatıralarıdır; Bora T.: *Türkiye’de Milliyetçilik ve Azınlıklar*, Medeniyet Kaybı Milliyetçilik ve Faşizm Üzerine Yazılar (Birikim, Sayı 71-72, Mart-Nisan 1995), İstanbul 2015, s. 82.

İslami hareketler sert şekilde bastırılırken bir yandan da din millileştirilmeye çalışılmıştır. Milli birlik ve beraberliğin sağlanması amaçlandığından sosyal sınıflar yadsınmıştır. Hak ve hürriyetlerin anayasal çerçevede tanınmasına ve CHP Programlarına da alınmasına rağmen bunlar anayasal güvenceye kavuşturulmamıştır. Ayrıca halkın eğitilerek belli bir olgunluğa eriştiğinde çok partili siyasi yaşama geçileceği görüşü benimsenmiştir.

Kemalist rejim, bütün otoriter yönlerine rağmen demokrasiye evrilebilecek önemli bir potansiyele sahiptir. Atatürk'ün benimsediği ulusal egemenlik, cumhuriyet, laiklik gibi ilkeler demokratik rejimlerin ilkeleridir.¹¹¹⁶ Demokrasi rejimi, Atatürk tarafından, bazı totaliter rejimlerde görüldüğü gibi hiçbir zaman “*kokmuş, çürümüş bir rejim*” olarak nitelendirilmemiştir.¹¹¹⁷ Parti tarafından Atatürk'e “Ebedi Şef”, İnönü'ye “Milli Şef” unvanları verilmiş olsa da bu kutsallaştırma çabası Hitler ve Mussolini örneklerine göre oldukça zayıftır.¹¹¹⁸ Rejimin polisiye ya da tedhişçi unsurları totaliter rejimlere göre oldukça sılıktır. Türkiye'deki otoriter rejimde SS, SA, KGB gibi kurumlar, toplama ve imha kampları, “temizlik operasyonları”, kitlesel tecrit politikaları yoktur. Rejimin baskıcı yönü yaygın olmaktan uzaktır. Esas hedef gericiylik (irtica) ve zaman zaman etnik unsurlarla sol da hedef alınmıştır.¹¹¹⁹ Almanya ve İtalya'daki benzerlerinin aksine CHP'nin paramiliter örgütleri olmamış, parti liderliği üniforma ile özdeşleştirilmemiş, Atatürk ve İnönü askeri elbiselerle halkın önüne çıkmamış ve bütünüyle sivil bir görüntü vermişlerdir. Partiye girmek ve

¹¹¹⁶ Uygun, O.: *Tek Parti Rejimi ve Demokrasi*, Cumhuriyet Dönemi Demokratikleşme Faaliyetleri, Ankara 2010, s. 71.

¹¹¹⁷ Feyzioğlu, (Türk Milli Mücadelesinin), s. 777.

¹¹¹⁸ Uygun, s. 75.

¹¹¹⁹ Tanör (Kurtuluş), s. 350.

partiden çıkmak zor değildir.¹¹²⁰ Totalitarizmde mükemmel bir homojenlik sağlanması için devletin bu düzende kurulmuş olması, okulda, orduda, işyerinde siyasi komiserlikler bulunması gerekmektedir.¹¹²¹ CHP Genel Sekreterlerinin İçişleri bakanı, valilerin CHP'nin il, kaymakamların da ilçe başkanı olması gibi parti-devlet bütünleşmesini sağlamaya yönelik girişimler olsa da bu uygulamalar uzun sürmemiştir.

CHP, Almanya ve İtalya'daki benzerleri gibi farklı görüşlere asgari de olsa tahammül gösteremeyen bir parti değildir ve içinde her zaman farklı görüşleri barındırmıştır. İnönü-Bayar çekişmesiyle partinin radikal kanadını temsil eden Recep Peker'in ılımlı kanatla çekişmesi buna örnek verilebilir. Yeni devletin eğitim politikası, Almanya, İtalya veya SSCB'deki uygulamalarla bağdaşmaz çünkü bu politika hiçbir zaman insanları tek tipleştiren, belli bir ideolojiyi benimsemiş insanların yetişmesine zemin hazırlayan, farklı bakış açısına sahip insana asla müsaade etmeyen bir politika değildir. Osmanlı toplumunda yaygın kadercî bakış açısının değiştirilmeye çalışılması, insanın kendi kaderine hakim olabileceği, çalışarak, akıl ve bilimi rehber edinerek insanın ve ülkenin gelişebileceği gibi görüşlerin üstün tutulması tek tip insan yetiştirmek anlamına gelmez. Nitekim o dönemin okullarından mezun olanlar Kemalizm, Marksizm, liberalizm, muhafazakârlık gibi farklı akımları benimseyebilmişlerdir.¹¹²²

¹¹²⁰ Uygun, s. 72.

¹¹²¹ İnsel (Sosyalist), s. 264.

¹¹²² Uygun, s. 71; Prof. Hirsch'in bu konudaki gözlemleri şöyledir: “Türkiye Büyük Millet Meclisi, üyeleri sadece tek parti mensubu oldukları halde, Hitler döneminin Alman Reichstag'ı gibi, ya da Doğu Berlin'deki Volkskammer gibi, politik nüfuzu sıfır olan bir evet efendimciler topluluğu hiç değildi. Türkiye Büyük Millet Meclisi, pek çok değişik, evet hatta birbirine zıt akım ve menfaatlerin çarpıştığı, tek bir parti çerçevesi içinde enine boyuna tartışıldıktan sonra bunlar arasında bir denge ve uzlaşma sağlanan bir arenaydı. Bu niteliğiyle tek parti sistemi, Türkiye'deki işleyiş tarzıyla hiçbir şekilde peşinde maiyeti olan bir “Führer” devletine benzemiyordu. Bu sistem, devletin üst kademelerinden emir verilmeyen, yön verilen bir tür parlamenter demokrasi niteliğindedir. Ama son karar mercii Parlamentoydu. Yasama erki de, sadece Parlamentodaydı. Parti programının yukarıda saydığım altı ilkesinin, önde gelen politikacılar ve hükümet üyeleri için bağlayıcı olduğunu ayrıca belirtmem gerek

CHP'nin tam anlamıyla bir kitle partisi olmadığı gerçektir. Kemalistler, eski düzene karşı olmalarına rağmen, kitleleri harekete geçirmekten özellikle kaçınmışlardır.¹¹²³ Buna sebep olarak değişik hususlar gösterilebilirse de söz konusu anlayışın temelinde düzen ve birlik içerisinde ilerleme düşüncesi vardır.¹¹²⁴ Öte yandan Kemalizm, etki her ne kadar etki alanı bakımından bir kent devrimi olsa da, periferiye de ulaşip onu dönüştürmeyi büyük hedefi olarak belirlemiştir ancak kentle çevre arasındaki iletişim o dönemde zayıf olduğu için bunda başarılı olamamıştır.¹¹²⁵ Kemalist hareketin büyük ölçüde kentlerle sınırlı kalmasının diğer bir sebebi de kentlerin daha eğitilmiş ve Batı ile temas halinde bölgeler olmasındandır. Kırsal kesime ise ulaşım yetersizliklerinden dolayı yazılı metinlerin ulaştırılması zor olduğu gibi okuma yazma seviyesi düşük olduğundan bunların algılanması kolay değildir. Bu yönde Köy Enstitüleri gibi girişimler olsa da başarı sağlanamamıştır.¹¹²⁶ Halkevleri de CHP'nin kitlelere yayılmaya yönelik girişimlerinin bir diğer örneği olup ondan da tam anlamıyla sonuç vermemiştir. Aslında bu başarısızlığın bir sebebi de tek parti iktidarının elinde, Kemalizm'i taşranın en ücra diyarına kadar yayabilecek ehliyetli bir eğitici kadronun bulunmamasıdır. Köy öğretmenliği, öğretmen okulları gibi denemelerden sonra Köy Enstitüleri'nin 17 Nisan 1940 gibi şaşırtıcı derecede geç bir tarihte kurulması kanımızca bunun bir kanıtıdır.

Dolayısıyla otoriter olan, zaman zaman da totaliter yönleri barındıran Kemalist rejimin daha iyi anlaşılması için birbirine zıt olan demokrasiyi ve otoriterliği bir arada ele alan

yok". Hirsch, s. 301. Bununla birlikte Anayasa'da yapılan değişikliklerle ilkeler herkes için bağlayıcı olmuştur; Hirsch, s. 302.

¹¹²³ Gülsunar, s. 134

¹¹²⁴ Gülsunar, s. 126.

¹¹²⁵ Aytürk, İ.: *Post-post-Kemalizm: Yeni bir paradigmayı beklerken*, Birikim, Sayı 319, Kasım 2015, s. 47

¹¹²⁶ Alpay, s. 13.

formüller gerekmektedir.¹¹²⁷ Bu çerçevede Kemalizm ve Tek Parti Dönemi, “özgürlüğe doğru disiplinli bir yürüyüş”¹¹²⁸, gelecekteki bir siyasi demokrasinin şartlarının hazırlandığı dönem¹¹²⁹, “otoriter demokrasi”¹¹³⁰ gibi kavramlarla nitelendirilmiştir. Söz konusu bakış açısı eleştirilmiş ve toplumun demokrasi için hazır olacağı zamana ve “rüşdünü” ispat ettiğine “vesayet ideolojisi” tarafından karar verileceği belirtilmiştir.¹¹³¹

Kemalizm’in tarihçesi ile ilgili bölümde üzerinde durulduğu gibi çok partili siyasi hayata geçiş döneminde (1946-1950) Kemalizm’e demokratik unsurlar eklenmiş, ilerleyen dönemde Kemalizm çeşitli düşünceler ile birlikte yorumlanmıştır. ve “*Partimiz memlekette millî iradenin egemenliğini en iyi bir şekilde belirten Cumhuriyet rejiminin temelini atmış, milletimizin gelişmesine engel olan bütün eskimiş kurumları kaldırarak Türk milletini ileri ve demokratik bir topluluk haline getiren şartları hazırlamıştır.*”¹¹³² “*Yurtdaşın siyasî ve medeni hakları*” bölümüne eklenen ifade de şöyledir: “*Partimiz; hürriyeti insanca yaşamının ve medenî her hukuk nizamının esas ve siyasî hakların kaynağı sayar.*”¹¹³³ Çeşitli hak ve hürriyetler bu bölümde sayılmış, hakların devlet varlığı ve otoritesi sınırı içinde olduğuna yönelik

¹¹²⁷ Tanör, (Kurtuluş), s. 355.

¹¹²⁸ Froemberg, H.: Kemal Atatürk A Biography, Tr. K. Kirkness, 2. Baskı, New York 1971, s. 257.

¹¹²⁹ Duverger, M.: Diktatörlük Üstüne, Çev. B. Tanör, İsyenbul 1965, s.72.

¹¹³⁰ Bozkurt (Atatürk), s. 99.

¹¹³¹ Köker, Modernleşme, s. 247; Demokrasiye geçilmesi için halkın belli bir seviyeye gelmiş olması gerektiği yönündeki yaklaşımı dile getirenin sadece Kemalistler olmadığını belirtmek gerekir. Örneğin II. Abdülhamid, 17 Aralık 1908’de Meclis-i Mebusan’ın açılışında okuduğu, Kamil Paşa’nın bilgisi dahilinde yazılmış olan nutkunda 1876’da Meclis’in ‘geçici’ olarak kapatılıp otuz yıl toplanmamasının sebebinin İmparatorluk’ta eğitimin yeteri kadar yaygınlaşıp halkın belirli bir düzeye gelmesini beklemek olduğunu belirtmiştir; Kansu, A.: İttihadçıların Rejim ve İktidar Mücadelesi (1908-1913), İstanbul 2016, s. 25. CHP İktidarı Dönemi’ni (1923-1950) vesayetçi anlayış bakımından eleştiren bir çalışma için bkz. Ete, H.: *Tutelary Regime of Single-Party Period: Segue or Impediment to Democracy?*, Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi Yıl: 9, Cilt: 10, Sayı: 17, Mart 2019, s. 1963-1992.

¹¹³² C.H.P. (1947), s. 3.

¹¹³³ C.H.P. (1947), s. 4-5.

ifade ile iki dereceli seçim kaldırılmıştır.¹¹³⁴ Cumhuriyetçilik ilkesi tek dereceli seçim ve yanında şu cümle eklenmiştir: “*Demokrasi esasına dayanan bu rejimi her türlü tehlikeye karşı korumak esas vazifemizdir.*”¹¹³⁵ DP’nin otoriterliğine karşı demokratik bir düşünce olarak ifade edilen Kemalizm, 27 Mayıs darbesinin meşruiyet dayanaklarından birisi haline gelmiştir. CHP’deki “Ortanın Solu” hareketi de Kemalizm’in sosyal demokrasi ile birlikte yorumlanmasından türetilmiştir. Öte yandan bu hareketin önde gelen ismi Bülent Ecevit, Tek Parti dönemindeki bazı uygulamaları da eleştirmiştir. 12 Eylül darbesini gerçekleştirenler, darbeyi Kemalizm ile meşrulaştırmışlar ancak Kemalizm’e “Atatürkçülük” adıyla yeniden üretmişlerdir. 1980’ler Kemalizm bakımından çok önemli olan ve etkileri günümüze kadar sürecek gelişmelerin başladığı dönemdir. Askeri müdahalelerin meşruiyet sağlamak için Atatürk’e ve Kemalizm’e dayanmaları Atatürk’ü ve erken cumhuriyeti antipatik hale getirmiş ve saygınlığını zedelemiştir. 12 Eylül döneminde ortaya konulan Atatürkçülük anlayışı da büyük tepki çekmiştir.¹¹³⁶ Böylece Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren siyasi akımların kendilerini taktik gereği Kemalizm içinde konumlandırması son bulmuş, Kemalizm ortak payda olmaktan çıkmaya başlamıştır.¹¹³⁷

Kaldı ki sağ aydınlar ve politikacılar, sağ siyasetteki pozisyonlarına göre cumhuriyet devrimlerini bir bütün halinde hiçbir zaman benimsememişlerdir. Sol kesimle

¹¹³⁴ C.H.P. (1947), s. 4-5.

¹¹³⁵ C.H.P. (1947), s. 6.

¹¹³⁶ Aytürk (Post-post), s. 35.

¹¹³⁷ Koçak (Resmi), s. 188.

Kemalizm arasındaki ayrışma da çok önceden Kemal Tahir¹¹³⁸ ve İdris Küçükömer¹¹³⁹

gibi isimlerle başlamıştır. Bu süreç düşünsel zeminde 1980’lerde şekillenmiş, Mete

¹¹³⁸ Edebiyatçı İsmail Kemalettin Demir (1910-1973; önceki soyadı Tipi idi, Benerci soyadını da kullanmıştır) tarih araştırmalarıyla edindiği bilgi birikimini çeşitli romanlarına özümleyerek bu romanları bir tarih görüşü üzerine kurgulamıştır. Örneğin “Yorgun Savaşçı”da II. Meşrutiyet’in ilanından itibaren Trablusgarp, Balkan, I. Dünya savaşlarına katılan, Batı Anadolu’nun Yunanlar, İstanbul’un da müttefikler tarafından işgal edilmesiyle Anadolu’daki Milli Mücadele’ye katılan bir subay kuşağını anlatmaktadır. “Kurt Kanunu”nda bazı eski İttihatçıların 1926’da Mustafa Kemal’i hedef aldığı suikast girişimini ve Cumhuriyet’in kurucu kadrosunun İttihatçılar ile hesaplamasını konu almıştır. “Yol Ayrımı”nda ise Serbest Cumhuriyet Fırkası’nın kuruluşu ve kapanışı çerçevesinde eski Kuvva-yı Milliyecilerin hayal kırıklıklarını dile getirmiştir. Kemal Tahir, 1938’de Nazım Hikmet ile beraber donanmayı ayaklanmaya tahrik etmekten yargılanarak 15 yıl hüküm giymiş, 1950 affıyla serbest bırakılmıştır; Tanzimat’tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi Cilt 2 K-Z, Ed. M. Yalçın, 3. Baskı, İstanbul 2010, s. 618-621. Türkiye’nin modernleşme sürecine eleştirel yaklaşan yazarın sosyal teorisyen kimliği hakkında ayrıntılı bir çalışma için bkz. Kızılçelik, S.: Özgün ve Yetkin Bir Sosyal Teorisyen Olarak Kemal Tahir, Ankara 2012.

¹¹³⁹ İktisatçı ve düşünür Prof. Dr. İdris Küçükömer (1925-1987) Türkiye’deki modernleşme ve Batılılaşma hareketlerini alt yapı-üst bakımından yapı değerlendirmiş ve İttihat Terakki’den Kemalistler’e uzanan kadroyu bu yönden eleştirmiştir. Küçükömer’e göre dini görünümüne rağmen İslamcı kesim bazı sınıfları yani bazı üretim gücü sahiplerini temsil etmiştir. Elde ettikleri artığı tekrar üretime yönlendirip bu yolla bir artık elde edemeyen Batıcılar ise bu anlamda bir sınıf haline gelememişlerdir. Artığın bir kısmını devamlı şekilde almak, üretim gücüne sahip olmaksızın ve üstyapı kurumlarını kurmaksızın mümkün değildir. Bu sebeple Batıcılar, aydın kesimi temsil ediyor görünmelerine rağmen halka organik bağ kuramamışlar ve çoğu zaman da halka karşı bir duruma düşmüşlerdir. Muhalefette de iktidarda da olsalar Batıcı grubun temsil ettiği Batı’daki tarihi gelişim modelinin tersine bir yönden sözde Batılılaşmacı bir akımdır. Bürokrat olarak kabul edilebilecek bu grup, üretim güçlerinin daha hızlı gelişimini ve dolayısıyla İslamcı-halkçı kesim içinden gelişebilecek ve mevcut düzenin temelden reddini mümkün kılabilecek gerçek bir sınıf hareketinin doğmasını engellemiştir. Böyle bir Batılılaşma hareketi, İslam kurumlarını yaşatmak ve Batı’nın teknik üstünlüğünü ekonomiye uygulamak isteyen İslamcı kesim tarafından “*taklitçi*”, “*kopyacı*” olarak nitelendirilmişlerdir. Bu şartlar altında Türkiye kapitalist olamaz ve kapitalist olmadığı için de Batılılaşmaz; (Küçükömer, İ.: Batılılaşma & Düzenin Yabancılaşması, 5. Baskı, İstanbul 2014, s. 176). İslamcı ve Batıcı cephe arasındaki çekişme de ilerici sayılan laik Batıcılar ile gerici olarak kabul edilen İslamcı-Doğucu kesim arasında aslında bir üst yapı oyunu olan mücadeleye indirgenmiştir. bu bağlamda Hilafet, laiklik, siyasi, askeri ve hukuki eğitimi kurumları sebepten çok sonuçturlar ve Osmanlıyla Cumhuriyet dönemlerindeki temel çelişkinin ortaya çıkmasını, belirlenmesini engelleyici niteliktedirler; Küçükömer, s. 177. Bütün bunların ışığı altında Doğucu-İslamcı halk cephesinde dayanan Jön Türklerin Prens Sabahattin Kanadı, İkinci Grup, Terrakkiperver Fırka, Serbest Fırka, Demokrat Parti ve Adalet Partisi solda, Batıcı-laik bürokrat geleneğine dayanan Jön Türklerin İttihat Terakki kanadı, Birinci Grup, CHF-CHP, MBK ve CHP’deki Ortanın solu hareketi sağdadır; Küçükömer, s. 86. Kemalizm’in devletçilik ilkesine eleştirel yaklaşan Küçükömer devletçilik ilkesini de bürokratlar eliyle “*ilkel birikimin yolunun bulunması*” şeklinde eleştirmiştir; Küçükömer, s. 108-109. Kemalizm’in yakın dönemdeki sol eleştirileri için bkz. Başkaya, F.: Reel Atatürkçülük, Ankara 2007; İnsel, A.: Türkiye Toplumunun Bunalımı, 11. Baskı, İstanbul 2016.

Tunçay¹¹⁴⁰, Erik Jan Zürcher¹¹⁴¹, Şerif Mardin¹¹⁴², Nilüfer Göle¹¹⁴³, Taha Parla¹¹⁴⁴,

Büşra Ersanlı-Behar¹¹⁴⁵, Levent Köker¹¹⁴⁶ gibi aydınlar asker tahakkümünden

¹¹⁴⁰ Siyaset bilimci ve tarihçi Prof. Dr. Mete Tunçay, Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931) isimli eseriyle söz konusu dönemdeki otoriterlik üzerinde durmuş, bu dönemdeki Kemalist uygulamaları eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirmiştir. Yazar, bu konu ile ilgili çeşitli makalelerini de “Eleştirel Tarih Yazıları” isimli kitabında toplamıştır. Tunçay’ın Türkiye’de sol hareketler üzerine çalışmaları ile siyasi teori ve düşünceler hakkında çevirileri de vardır. Bkz. Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması 1923-1931, 4. Baskı, İstanbul 2005; Tunçay, M.: Eleştirel Tarih Yazıları, 3. Baskı, İstanbul 2012.

¹¹⁴¹ Hollandalı tarihçi ve siyaset bilimci Eric Jan Zürcher’in Türkiye’nin yakın tarihine ilişkin çeşitli çalışmaları mevcuttur. Zürcher, “Modernleşen Türkiye’nin Tarihi” isimli eserinde 1800’lerden bu yana Türkiye’nin modernleşme sürecini ele almış, Tek Parti dönemindeki otoriter hareketleri üzerinde de durmuştur. Türkiye ve İran’daki modernleşme hareketlerini “Türkiye ve İran’da Otoriter Modernleşme Atatürk ve Rıza Şah Dönemleri” isimli eserinde karşılaştırarak incelemiştir. Öte yandan Zürcher, “Millî Mücadelede İttihatçılık” ve “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Siyasal Muhalefet Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924-1925)” isimli eserlerinde Millî Mücadele dönemi ve Cumhuriyet’in ilk yıllarındaki muhalefet hareketleri ve iktidar mücadelelerini konu almıştır. Bkz. Zürcher, E.J.: Cumhuriyetin İlk Yıllarında Siyasal Muhalefet Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924-1925), 6. Baskı, İstanbul 2019; Zürcher, E.J.: Millî Mücadelede İttihatçılık, 9. Baskı, İstanbul 2016; Zürcher, E.J.: Modernleşen Türkiye’nin Tarihi, 24. Baskı, İstanbul 2009; Zürcher, E.J.: Türkiye ve İran’da Otoriter Modernleşme & Atatürk ve Rıza Şah Dönemleri, İstanbul 2012.

¹¹⁴² Sosyolog ve siyaset bilimci Prof. Dr. Şerif Mardin’in (1927-2017) Türkiye’nin modernleşme süreci ile din ve siyaset, laiklik konularında önemli eserleri vardır. Mardin, Türkiye’nin modernleşme sürecini merkez-çevre ilişkileri teorisi ile açıklama girişiminde bulunmuştur. Mardin’in bu teorisi, tezimizde ele aldığımız Türkiye’de anayasa yargısının kurulma sürecinin merkez-çevre sorunsalı ile açıklanmasının teorik temellerinden bir tanesini oluşturmaktadır. Bkz. Mardin, Ş.: *Türk Siyasasını Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri* (Daedalus, Kış 1973; Political Participation in Turkey içinde “Center-Periphery Relations: A Key To Turkish Politics”, Boğaziçi Üniversitesi yayınları İstanbul 1975; Dün ve Bugün Felsefe, çev. Şeniz Gören, Kitap 1, Bilim/Felsefe/Sanat Yayınları, 1985), İstanbul 2016, s. 35-77. Ayrıca Mardin, Kemalizm’e karşı önemli muhalefet kaynaklarından birisi olan Nurculuk hareketini ideoloji, bilinç sorunları ve modernizm çerçevesinde değerlendirmiştir. Bkz. Mardin, Ş.: Bediüzzaman Said Nursi Olayı Modern Türkiye’de din ve Toplumsal Değişim, 18. Baskı, İstanbul 2015.

¹¹⁴³ Sosyolog Prof. Dr. Nilüfer Göle, Türkiye modernleşmesinde laikliğin ve İslam’ın yeri ile ilgili araştırmalar yapmış, “Modern Mahrem Medeniyet ve Örtünme” isimli eserinde Türk modernizminin “özel yaşamlar” ve “mahrem alan” üzerindeki dönüştürücü etkilerini incelemiştir. “Mühendisler ve İdeoloji” isimli çalışmasında ise pozitifizmin Türk modernleşmesindeki rolünü ele almıştır. Bkz. Göle, N.: Modern Mahrem, 13. Baskı, İstanbul 2016; Göle, N.: Mühendisler ve İdeoloji, 6. Baskı, İstanbul 2016.

¹¹⁴⁴ Siyaset bilimci Taha Parla, Kemalist düşüncenin otoriter yönü üzerine eğilmiş olup tezimizde de atıf yaptığımız “Türkiye’de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları” adlı üç ciltlik çalışması önemli bir eserdir. Bu eserde Parla, bir ideoloji olarak Kemalizm’in otoriter olduğunu, demokrasiye evrilebilecek nitelikte bulunmadığını ileri sürmektedir. Bkz. Parla, T.: Türkiye’de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları (3 cilt), 3. Baskı, İstanbul 2008. Gene tezimizde atıf yaptığımız “Türkiye’de Anayasalar Tarih, İdeoloji, Rejim 1921-2016” isimli çalışmasında Kemalist-otoriter-devletçi anlayışın Türkiye’deki anayasacılık hareketini nasıl şekillendirdiği üzerinde durmaktadır. Bkz. Parla, T.: Türkiye’de Anayasalar Tarih, İdeoloji, Rejim 1921-2016, İstanbul 2016.

¹¹⁴⁵ Siyaset ve dil bilimci Prof. Dr. Büşra Ersanlı, siyaset kuramları, milliyetçilik, Türk milliyetçiliği ve toplumsal cinsiyet gibi konular üzerinde çalışmalar yapmış, Türkiye’deki milliyetçilik hareketine eleştirel yaklaşmıştır. BDP Parti Meclisi’nde ve bu partinin Anayasa Komisyonu’nda görev alan Ersanlı, doktora tezinde Türkiye’de “resmi tarih tezi”nin oluşumunu incelemiştir. Bkz. Ersanlı Behar, B.: İktidar ve Tarih: Türkiye’de “Resmi Tarih” Tezinin Oluşumu (1929-1937), İstanbul 2015.

¹¹⁴⁶ Siyaset teorisi demokrasi üzerine çalışmaları ve çevirileri olan hukukçu ve siyaset bilimci Levent Köker, tezimizde de atıf yaptığımız “Kemalizm ve Demokrasi” isimli eserinde Kemalizm’in ve Tek Parti

kurtulup özgürleşmek için tarihimizin ve doğru bilinen yanlışların sorgulanması gerektiğini ifade etmişlerdir.¹¹⁴⁷ Kemalizm'in ulusu tek parça olarak ele alan yaklaşımına karşı ülkedeki etnik ve dinsel farklılıkları öne çıkaran çok-dilli ve çok-kültürlü toplum anlayışı, küreselleşme, iletişim devrimi ve neo-liberalizm, liberallerin ve bazı sol aydınların öncülük ettiği bir anti-Kemalist akım ortaya çıkarmış, bu akıma

döneminin dönemin otoriter yönleri üzerinde durmuştur. Bkz. Köker, L.: Kemalizm ve Demokrasi, İstanbul 2013.

¹¹⁴⁷ Aytürk (Post-post), s. 35-36; Bu aydınlarla, birçok başka ismin yanında Prof. Dr. Atilla Yayla, Sevan Nişanyan ve Murat Belge'yi de gibi eklemek mümkündür. Liberal siyaset bilimci Prof. Dr. Atilla Yayla, Kemalizm'i "Kemalizm Liberal Açıdan Bir Tahlil" isimli derlemesinde eleştirmiştir. Yayla'ya göre ilkelerden devrimcilik demokrasiyle çelişmektedir. Halkçılık ise hem belirsiz hem de kolektivist olduğu gibi despotizmin sorgulanamaz ve dizginlenemez çeşitlerine dayanak olmaya elverişlidir. Cumhuriyetçilik ilkesine de liberal ve demokratik değerler eklenmezse bu ilke totaliterleşir ve negatif özgürlükleri kısıtlar. Devletçilik ise anayasal ve sınırlı devlet fikri ve uygulamasıyla bağdaşmamaktadır. Bir devlet ideolojisi haline dönüşmesi takdirde milliyetçilik, beraberinde ırkçılığı ve tahakkümü getirir. Laiklikte hareket noktası yanlış seçilmiş olup Türkiye'de dinle ilişkisinin kamu tarafından belirlendiği bir toplumun oluşturulmasına teşebbüs edilmiştir; Yayla, A.: *Kemalizme Liberal Açıdan Bakınca* (Liberal Düşünce, Sayı 36, Güz 2004), Kemalizm Liberal Açıdan Bir Tahlil, Ankara 2008, s. 53. Ulus olmak, bireyselliği bastırmanın ve bireyleri köleleştirmenin aracı olmadıkça yanlış değildir. Bununla birlikte ulus oluşturmak için bir toplumsal mühendislik projesi devreye sokulur ve gerekirse asimilasyon uygulayarak toplum dönüştürülür, asimile olmayanlar da tasfiye edilirse bunu uygulayan devlet-siyasi otorite baskıcı hale gelir. Bu da ulus yaratmak değil, ulusun oluşmasını önlemek olur. Homojen bir ulus yaratma sevdası imkansız olduğu kadar acı vericidir. Ortak yaşayışa uygun bir siyasi-hukuki çerçeve kurmak, bireyleri bir arada tutmanın en iyi yoludur. Devletin vatandaşları arasında ayrımcılık yapması, onlara bir amaç dayatması baskıcı bir uygulamadır ve toplum kesimlerinin bir arada yaşama isteğini zayıflatır; Yayla (Kemalizm'e), s. 60-61. Yazar ve dil bilimci Sevan Nişanyan, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu dönemine ilişkin eleştirel görüşlerini "Yanlış Cumhuriyet" isimli eserinde ifade etmiş, bu dönemdeki uygulamaları çok çeşitli yönlerden eleştirmiştir. Nişanyan'a göre Atatürk'ün kurduğu rejim demokrasi değildir. Halk çoğunluğunun desteğine sahip olduğunu iddia eden bir rejimin bu olguyu serbest seçimlerle kanıtlamamasını anlamak güçtür. 1924'teki "gerçek" ve 1930'daki "düzmece" muhalefet denemelerine, bunların halk ayaklanmasına dönüşme ihtimali belirince son verilmesi önemli bir ipucudur. CHP ilk serbest ve dürüst seçimlerde ancak % 39 oy alabilmiştir; Nişanyan, S. Yanlış Cumhuriyet Atatürk ve Kemalizm Üzerine 51 Soru, 9. Baskı, İstanbul 2016, s. 51. Siyaset ve dil bilimci Prof. Dr. Murat Belge'nin sosyalizm ve Marksizm üzerine çeşitli araştırmaları olup Kemalist otoriterliğin militarist yönünü değerlendiren şu eseri dikkat çekicidir: Belge, M.: *Militarist Modernleşme Almanya, Japonya ve Türkiye*, İstanbul 2014.

1980’lerin sonunda Kürt siyasi hareketiyle¹¹⁴⁸ muhafazakar ve İslamcı aydınlar¹¹⁴⁹ da katılarak “post-Kemalist” bir blok oluşturmuşlar¹¹⁵⁰ ve Türkiye’nin 20. Yüzyıldaki

¹¹⁴⁸ Kürt aydınlarının Kemalizm eleştirilerinin şu ana noktalar üzerinde toplandığını söylemek mümkündür: Kürtler, coğrafi bütünlük, devletindeki kurulmasındaki katkıları, gelişmiş dilleri, köklü kültürleri, sayısal durumları nedeniyle asimilasyona karşı direnmişler ve kimlik, dil, kültür, anadilde eğitim haklarının tanınması için ısrarcı olmuşlardır; Ekinci, T.Z.: Millet, Milliyetçilik, Devlet ve Anayasa Sorunları, İstanbul 2004, s. 113. Kürtlerin Türkleştirilmesine yönelik politikalar izlenmiş, bu çerçevede Kürtçe eğitim veren medreseler kapatılmış, Kürtçe konuşmak, yazmak, yayın yapmak ve eğitim görmek yasaklanmıştır; Ekinci, s. 106. Kürtler Türk boyu sayılmış ve onların Orta Asya’dan geldiğini söylenmiştir. Kürtçe diye bir dilin olmadığını ve onun Türkçe’nin ilkel bir ağız olduğunu ileri sürmüştür; Beşikçi, İ.: Türk Siyasal Sisteminde Resmi İdeoloji Resmi Tarih Tartışmaları -3- İttihatçılıktan Kemalizm’e, Ankara 2007, s. 98. Böylece Kürtlerin demokratik talepleriyle devletin asimilasyoncu politikaları arasında uzlaşmaz bir çelişki oluşmuştur ki buna Kürt sorunu denilmektedir. Kürt sorunu çözülmeden Türkiye’nin hiçbir sorununun çözülmesi mümkün değildir; Ekinci, s. 114.

¹¹⁴⁹ Çeşitli İslamcı aydınların bazı Kemalizm eleştirileri şu şekildedir: Eşref Edib Fergan’a (1882-1971) göre Halk Partisi’nin karşısında iki muhalif vardır ki bunlardan birisi siyasi partiler, ötekisi ise İslam Dini’dir. Siyasi partilerle olan mücadelesi sandalye kavgasıyken İslam’la olanı ideolojiktir. Halk Partisi bozuk, yıkıcı ideolojisini, batıl inancını kafalara ve kalplere yerleştirmek için öncelikle ortamı uygun hale getirmiştir. Bu çerçevede din müesseselerini kapatarak 40.000 din öğrencisini sokaklara atmışlar, dini yayıncılığı engellemişler, din ehlinin bütün geçim kaynaklarını ellerinden almış ve onları geçim sıkıntısına sürüklemişler, ellerindeki vasıtalarla ve emirlerindeki gazetelerle onları aşağılamışlar, okullarda sapık öğretmenler eliyle çocukların kafalarından Allah fikrini yıkmak için onları tertipli hikayeler ve uydurma telkinlerle zehirlemişler, Rusya’daki dinsiz kulüplerinden ilham alarak “Halkevleri” açmışlar ve oralarda halkın dini hislerini aşındıracak faaliyetlerde bulunmuşlardır. Düzmece tarih kitapları hazırlamışlar, dini cemiyetlerin kurulmasını yasaklamışlar, camileri, mescidleri kapayıp oraları “kıızıl mabed” haline getirmeyi tasarlamışlar, aşağılık yazarlar bulup İslam’a hakaret ve onunla alay ettirmişlerdir; Eşref Edib: Kara Kitap Milleti Nasıl Aldattılar? Mukaddesatına Nasıl Saldırdılar?, Haz.: F. Gün, İstanbul 2015, s. 41-43. CHP’nin asıl amacı Kur’an’ın aslını ortadan kaldırmak, Kur’an’ın yerine yalan yanlış bazı tercümeler geçirerek ibadeti ibadetlikten çıkarmak ve sonunda dinle ibadeti oyun haline getirmektir. Bu yolla CHP zihniyet ve ideolojisiyle Masonluk büyük hedefine erişecekti; (Eşref Edib, s. 89). Necip Fazıl’a göre cumhuriyet döneminde öteki dönemlere oranla çok daha ileri ve cesur ıslahatçılık hareketlerine girilmiş ancak Batı’yı kopya etme geleneği değişmemiştir. Kurtuluş savaşının şahsiyetine eş olabilecek yeni bir ideoloji ve ahlak anlayışı benimsememiştir; Kısakürek, N.F.: Tanrı Kulundan Dinlediklerim, İstanbul 1993, s. 63-64. Cumhuriyetin “ham ve kaba softayı” tasfiye etmesi ancak din adına olmak koşuluyla olumludur. Bununla beraber Cumhuriyet, toplumla onun iman ve ahlak kaynağı arasına set çekmiş ve bu durum ruh ve ahlak buhranını en üst seviyeye çıkartmıştır. Türk inkılâbı yeni bir ahlak anlayışından kendisini muaf saydı. İnkılâbın önde gelenleri kişisel ahlaklarıyla iyi bir örnek teşkil etmezlerken içki, kumar, fuhuş, menfaat hırsı, dalkavukluk, adam kayırmak, samimiyetsizlik moda oldu. “Üç katlı Türk evi, üst katta 80 yaşındaki büyük hanımın ağlaya ağlaya namaz kıldığı, orta katta 40 yaşındaki hanımefendinin aşıkları ve ahbablarıyla (poker) oynadığı, alt katta 18 yaşındaki küçük beyin (Sving) ahengiyle tepindiği garip bir tezat ve uygunsuzluk sergisi haline geldi.”; Kısakürek, s. 64. İsmet Özel de Kemalizm’in milliyetçilik anlayışına şu eleştirileri yöneltmiştir: Lozan’da Kürtlerin azınlık kapsamına alınmaması İstiklal Harbi’nin halk nezdinde ve emperyalistler gözünde sadece İslami kurtuluş, dünya Müslümanlarının bir direniş hareketi olarak görüldüğünün kanıtıdır; Özel, İ: Cuma Mektupları-IV, İstanbul 1989, s. 156). Türkiye’yi herkes, anadili Elence olan Giritliler, Bulgarca olan Pomaklar, Hristiyan olmayan Arnavutlar, Gürcüler, anadilleri Türkçe olmayan Çerkezler, Abhazyalılar, Boşnaklar yurt olarak benimsemiştir ki bunun sebebi Müslüman olarak yaşama beklentisinin ağırlığıdır. Yani insanları bir arada tutacak ve toprakların bütünlüğünü koruyacak olan laiklik değil Müslümanlıktır; Özel, s. 157. Böylece Kürtlerin de farklı bir kavim olarak belirginleşmesi zorlaşmıştır. Türkiye’nin en aslı unsuru Müslümanlardır ve onu ülke olarak koruyan sosyal çimento Sünni Müslümanlıktır. (Özel, s. 158).

¹¹⁵⁰ Aytürk (Post-post), s. 36-38.

demokratikleşmeme sorununun kökeninin 1908-1950 arasındaki İttihatçı-Kemalist zihniyet ve politikalar olduğunu savunmuşlardır.¹¹⁵¹ “İkinci Cumhuriyetçiler” de bu bloğa dahildir.¹¹⁵² Aslında post-Kemalizm, Kemalizm’in ardından gelen bir dönem olmayıp kültürel yaşamda hegemonyası devam eden Kemalizm’i itibarsızlaştırıp ortadan kaldırmayı hedefleyen bir ittifaktır.¹¹⁵³ Böylece Kemalizm’i ayrı kulvarlarda ve birbirleri ile bağlantısı olmaksızın eleştiren akımlar birleşerek 1980-2013 arasındaki bütün cumhuriyet eleştirileri bir çatı altında toplanmıştır.¹¹⁵⁴ Kemalizm’in tarih anlayışına karşı çıktığı için ikinci planda kalmış kişi ve hareketler post-Kemalist akım içinde öne çıkmışlar, gayrimüslim azınlıklar, Kürtler, muhafazakârlar ve İslamcılar en gözde kitap ve tezlerin konusu haline gelmiştir.¹¹⁵⁵ Post-Kemalizm’in “demokrasi” ve “temel hak ve özgürlükler” taleplerinin düşünsel kaynağı liberallerdir. Bunu Kemalizm karşısında meşru kılmak için gerekli tarih yazımı İslamcılardan sağlamışlar, özellikle Necip Fazıl’ın ürettiği anti-Kemalist İslamcı tarih yazımı¹¹⁵⁶,

¹¹⁵¹ Aytürk, İ.: *Post-Kemalizm Nedir? Post Kemalist Kimdir? Bir Tanım Denemesi*, Varlık, Şubat 2009, Sayı: 1337, s. 5.

¹¹⁵² Bu akımın öncüsü Prof. Dr. Ahmet Altan’dır. Ahmet Altan, “İkinci Cumhuriyet” tezini 1990’da geliştirmiş olup hareket noktası Turgut Özal döneminde liberalleşme hareketidir. Altan, Kemalist Cumhuriyeti demokratik olmayan bir cumhuriyet diye nitelendirmektedir. Altan’a göre Birinci Cumhuriyet Kemalist Cumhuriyettir, İkinci Cumhuriyet ise demokratik bir cumhuriyet olacaktır; (Altan, A.: *İkinci Cumhuriyet’in Yol Hikayesi*, Söyleşi: D.A. Er, İstanbul 2008, s. 102). Kemalizm sadece siyasi bir görüş olmayıp, bürokrasinin devlet imkanlarını kullanmasına da olanak veren, ekonomiyi, siyaseti, bütün toplumsal yapının bürokrasi tarafından kendi lehine sürdürülebilmesini mümkün kılan bir ideolojidir. Bu bakımdan devlet Marksistlere “Moskova’ya” diye bağırılmasını mümkün kılarken, aynı Marksistler Turgut Özal’ı destekleyince onlara “dönek” demiştir. Hâlihazırdaki yapı, Kemalizm dışında hiçbir gelişmiş ideolojiye yer vermemekte, Cumhuriyet’in kurucu unsuru olan askeri ve sivil bürokrasinin egemenliğini pekiştirmektedir; Altan (İkinci Cumhuriyet’in), s. 128. Kolay yoldan iktidara gelmek isteyen bazı politikacılar bazen sağda, bazen solda görünüp ordu destekli bir iktidar arayışını Kemalizm’le somutlaştırmaktadırlar. Sol Atatürkçülük, ordunun gücüyle halka rağmen halk için iktidara tırmanma olup bunun sosyal demokrasiyle ilgisi yoktur. Söz konusu olan seçkin ve ceberut bir anlayıştır.¹¹⁵² Sağ Atatürkçülük de 12 Mart ve 12 Eylül’dür; Altan, A.: *Birinci Cumhuriyet Üzerine Notlar*, 4. Baskı, İstanbul 2005, s. 77-78.

¹¹⁵³ Alpay, s. 16.

¹¹⁵⁴ Aytürk (Post), s. 6.

¹¹⁵⁵ Aytürk (Post-post), s. 36-38.

¹¹⁵⁶ Bkz. Kısakürek, N.F.: *Son Devrin Din Mazlumları*, 26. Baskı, İstanbul 2008.

Rıza Nur¹¹⁵⁷, Kazım Karabekir¹¹⁵⁸, Rauf Orbay¹¹⁵⁹, Halide Edip¹¹⁶⁰, Çerkes Ethem¹¹⁶¹ gibi Nutuk’u eleştiren tüm anılar ve metinler bu tarih yazımının kaynağı haline gelmiştir.¹¹⁶² Kemalist resmi anlatı ile çelişen her türlü veri, anı, yorum hiçbir sınamaya tabi tutulmaksızın doğru kabul edilmiştir.¹¹⁶³

Post-Kemalistler’e göre ilk aşamada akademik ve akademik olmayan araştırmalar ile 1908-1950 arasında yapılan yanlışlar ortaya konularak bir arınma ve duygusal adalet sağlanacak, ikinci aşamada da “Kemalist Cumhuriyet” tarafından dışlanan iki grup dindar-muhafazakâr halk kitleleri yeni kurucular olarak “merkez” haline gelip yeni, eşitlikçi ve özgürlükçü bir cumhuriyeti kurmaya girişeceklerdir. Böylece Post-Kemalistler, AK Parti’ye ve Kürt Hareketine olağanüstü bir dönüştürücü misyon yüklemişlerdir.¹¹⁶⁴ AK Parti’nin 2002’de iktidara gelmesiyle siyasal alana taşınan post-Kemalizm, 2011-2013 arasındaki yeni anayasa yapımına yönelik faaliyetleri çeşitli teoriler ve kavramlar ile desteklenmiş biçimde ve bütün zaafı ile etkilemiştir. Türkiye’nin demokratikleşme probleminin, cumhuriyetin kurucu değerlerinin de

¹¹⁵⁷ Bkz. Nur, R.: Hayat ve Hatıratım 4 Cilt, İstanbul 1967; Tütengil, C.O.: Dr. Rıza Nur Üzerine/Üç Yazı, Yankılar, Belgeler, İstanbul 1965.

¹¹⁵⁸ Bkz. Gülen, A.: *Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım Işığında Nutuk’ta Muhalif Karabekir Algısı*, Türk Kamuoyu Algısında Nutuk, Ed. Dr. E. Malkoç, İstanbul 2014, s. 227-292; Karabekir, K.: İstiklal Harbimiz 5 cilt, 6. Baskı, İstanbul 2005; Karabekir, K.: İstiklal Harbimizin Esasları, İstanbul 1951; Koçak, C.: Karabekir’in Kavgası İlk Defa Yayınlanan Belgelerle, İstanbul 2016.

¹¹⁵⁹ Bkz. Koçak, C.: Tek Parti Döneminde Muhalif Sesler, 3. Baskı, İstanbul 2015, s. 22-32; Orbay, R.: Siyasi Hatıralar, 4. Baskı, İstanbul 2019.

¹¹⁶⁰ Halide Edip Adıvar’ın kapsamlı bir biyografisi için bkz. Çalışlar, İ.: Biyografilere Sığmayan Kadın Halide Edib, İstanbul 2011.

¹¹⁶¹ Hakkında popüler tarih çalışması niteliğinde çok sayıda yayın olan Çerkez Ethem’in özellikle Türkiye’den ayrıldıktan sonraki faaliyetleri hakkında kapsamlı bir çalışma için Bkz. Halıcı, Ş.: Ethem, İstanbul 2016.

¹¹⁶² Nutuk’ta eleştirilen kişiler hakkında toplu bilgi için bkz. Koçak, C.: *Nutuk ve Diğerleri* (70. Yılında Ulusal ve Uluslararası Boyutlarıyla Atatürk’ün Büyük Nutuk’u ve Dönemi, ODTÜ Tarih Bölümü, Ankara 1999, s. 135-160), Geçmişiniz İtinayla Temizlenir, İstanbul 2009, s. 173-199. Nutuk’ta eleştirilen diğer iki muhalif isim için bkz. Kandil, İ.: *Nutuk’ta Nurettin Paşa*, Türk Kamuoyu Algısında Nutuk, Ed. Dr. E. Malkoç, İstanbul 2014, s. 295-326; Karakaya, M.: *Nutuk’ta Refet Bele Algısı*, Gülen, A.: *Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım Işığında Nutuk’ta Muhalif Karabekir Algısı*, Türk Kamuoyu Algısında Nutuk, Ed. Dr. E. Malkoç, İstanbul 2014, s. 273-293.

¹¹⁶³ Alpay, s. 18.

¹¹⁶⁴ Aytürk (Post), s. 6.

tartışmaya açılarak geniş bir alana taşındığı, AB'ye üyelik sürecinin de gündemi yoğun şekilde işgal ettiği bu dönemde Kemalizm'in, Türk kavramının anayasadan çıkarılması, laikliğin din özgürlüğü temel alınarak yeniden tanımlanması ve dinin kamusal alandaki yerinin genişletilmesi, ideolojisi olmayan, tarafsız anayasa gibi söylemler yoğun biçimde tartışılmış ancak bu girişimler bir sonuca ulaşamamıştır.

Kemalizm'in 1980 sonrasındaki seyrine gelince, CHP'nin kapatılmasından sonra onun ardılı olarak kurulan Halkçı Parti (HP) bir varlık gösterememiş, daha sonra Erdal İnönü'nün genel başkanlığını yaptığı Sosyaldemokrat Parti ile birleşerek SHP adını almıştır. İnönü, 1970'lerde Ecevit'in tek parti dönemine yönelttiği eleştirel yaklaşımı benimsemiş, sağ-Kemalizm'e mesafesini korumuş¹¹⁶⁵, Kürt sorununun demokratik yollarla çözülmesi gerektiğini dile getirmiş, 1991 seçimlerinde Kürt hareketi ile ittifak yapmış ve koalisyon ortağı olmuş ancak bu ittifak kısa süre sonra bozularak eleştirilere uğramıştır. SHP, 1992'de Deniz Baykal'ın Genel Başkanlığında yeniden kurulan CHP ile 1993'te birleşmiş, siyasi yaşağının kalkmasından sonra 1987'de Demokratik Sol Parti'nin (DSP) genel başkanı olan Bülent Ecevit de bu partide siyasi hayatını devam ettirmiştir. Öte yandan 1990'ların başında Kürt sorunun büyüyerek karmaşık bir duruma gelmesi ve İslamcı hareketin yükselmeye başlamasıyla, 12 Eylül'de kurumsallaştırılan ve dondurulan “Atatürkçülük”, tekrar “antiemperyalizm” söylemiyle sola kaymaya başlamış, 28 Şubat süreci ile oldukça sert bir bölünmez bütünlük ve laiklik savunması şeklinde ortaya çıkmıştır. Bu kanaldan kaynaklanan “Atatürkçülük” akımı, “ulusalcılık” olarak ifade edilmeye başlanmıştır.¹¹⁶⁶

¹¹⁶⁵ Taşkın, Y.: *Liberal Post-Kemalizm'in Yanılgıları ve Türkiye'de Otoriterliğin Kaynaklarını Yeniden Düşünmek*, Varlık, Şubat 2009, Sayı: 1337, s. 9.

¹¹⁶⁶ Gürpınar, s. 298.

Ortaya çıkmasında İslami hareketin tehdidine karşı devlet ile sosyal demokrat partilerin zayıf olduğu inancının da etkili olduğu 28 Şubat sürecine karşılık bir yandan da uzlaşmaya dayalı ve popüler bir yaklaşımla Atatürkçü Düşünce Derneği (ADD), Çağdaş Yaşamı Destekleme Derneği (ÇYDD) gibi Kemalist sivil toplum kuruluşları oluşturulmuştur.¹¹⁶⁷ Bazı basın-yayın organlarının, medyadaki Kemalist kanaat önderlerinin de rol aldığı ve “Kemalizm’in bir restorasyon projesi” niteliğinde olan bu “Neo-Kemalist” akım, devletten ve siyasi partilerden bağımsız olarak gelişmiştir. Bunun nedenleri, Türk-İslam sentezini benimseyen 12 Eylül rejimi ile birlikte devlete olan güvenin sarsılması ve Kemalizm’in devlet aygıtlarını birleştirmekteki ve etnik/dinsel hareketler karşısındaki etkisizliğidir. Neo-Kemalist söylemde devletin ülkesi ve milleti ile bölünmez bütünlüğü, anti-emperyalizm ve ulusal bağımsızlık vurgusu, liberalizme karşı devletçilik temaları mevcut olup şeriatçılar, Kürtçüler ve İkinci Cumhuriyetçiler de karşı cepheyi oluşturmaktadır. Bölücülük, irtica ve neo-liberalizm “ulus-devlet”i hedeflemektedir. Bu “ulusalcı” söylem, “ulusalcı sol” yani “Kuvvayı Milliye”cilik ülkücü geleneği milliyetçilikle yakınlaşmıştır.¹¹⁶⁸ Neo-Kemalist akımın akla ilk gelen temsilcileri Ahmet Taner Kışlalı, Yekta Güngör Özden, Anıl Çeçen, Emin Çölaşan ve Türkan Saylan’dır.

Neo-Kemalizm’in dışında Kemalizm’in restorasyonu hüviyetinde başka bazı faaliyetler de vardır. 1980’lerde ve özellikle 1990’larda Kemalizm’in dışına kaymadan Kemalizm’i eleştiren aydınlar Kemalizm’e demokratik meşruiyet kazandırma ve onu yeni bir anlayışla ele almaya çabalamışlardır. Bu çerçevede Ergun Özbudun, Bülent Tanör ve Sami Selçuk, Kemalizm’in otoriter olduğunu ancak totaliter olmadığını

¹¹⁶⁷ Erdoğan, N.: *Neo-Kemalizm, Organik Bunalım ve Hegemonya*, Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce, Cilt 2, Kemalizm, Ed. T. Bora/M. Gültekingil/A. İnsel, İstanbul 2009, s. 584-585.

¹¹⁶⁸ Erdoğan, N. (Neo-Kemalizm), s. 586-587.

vurgulamış, esas hedefinin demokratikleşme olduğunu belirtmişlerdir. Ergun Özbudun, Kemalizm’in demokratikleşme potansiyeli olduğu Sami Selçuk da “sivil toplumcu Kemalizm” ve “yansız devlet” kavramları üzerinde durmuştur. Bülent Tanör ise tarihi yeniden ele alıp Kemalizm’in zannedildiğinden daha fazla halka dayanan bir hareket olduğunu öne sürmüştür. Bununla birlikte görelî olarak Bülent Tanör’ün dışındaki düşünceler Kemalist camiada benimsenmemiştir.¹¹⁶⁹ Kemalizm’in restorasyonu ile ilgili olarak Sina Akşin’in de çalışmaları üzerinde durmak gerekir. Akşin’e göre gerçek Atatürkçülük Aydınlanma felsefesinden, Altı Ok’tan ve bütünsel kalkınma modelinden ibarettir. Türkiye’deki temel karşıtlık feodallık, şeyhlik ve ağalık düzeninin söz konusu olduğu Ortaçağ ile unsurları kapitalizm, demokrasi ve aydınlanma olan “Sonçağ” arasındadır ve Ortaçağ’ın kuvvetlerini alt etmek Atatürkçülüğün misyonudur. Kemalizm eleştirilerini karşılamaya yönelik çalışmalar yapmış bir diğer aydın da Toktamış Ateş’tir. Ateş, Atatürk’ü pragmatist ve rasyonel bir devlet kurucusu olarak görmekte ve onun esas ilkelerinin yönlendirici bir dünya görüşüyle özgür düşünce olduğunu belirtmektedir.¹¹⁷⁰

AK Parti’nin iktidara gelmesinden sonra Kemalizm’in devlet hayatındaki belirleyiciliğinin ortadan kalkmaya başlaması üzerine savunmacı bir pozisyona çekilen Kemalistler, Cumhuriyet mitingleri gibi faaliyetlerle seslerini duyurmaya ve toplumu örgütlemeye çalışmış, bu faaliyetlerde Atatürkçü Düşünce Derneği ile Çağdaş Yaşamı Destekleme Derneği (ÇYDD) etkin şekilde çalışmıştır. Bu dönemin önde gelen Kemalist yayın organları ise Cumhuriyet, Sözcü, sol yönü ağır basan Aydınlık ve Korkusuz, milliyetçi tonu ağır basan Yeniçağ gazeteleridir. Söz konusu dönemde

¹¹⁶⁹ Turan, Ö.: *Son Dönemde Kemalizme Demokratik Meşruiyet Arayışları*, Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce, Cilt 2, Kemalizm, Ed. T./M. Gültekinil/A. İnşel, İstanbul 2009, s. 592-600.

¹¹⁷⁰ Bora, T.: *Cereyanlar Türkiye’de Siyasi İdeolojiler*, İstanbul 2017, s. 185.

Kemalist düşünde ulusalcılığın etkisi de artmıştır. Dönem boyunca ana muhalefet partisi olan CHP de ulusalcı-milliyetçi ve laik bir siyasi pozisyonu öne çıkarmıştır. 2004-2005'te neoliberalizm ve emperyalizm karşıtlığı vurgusuyla “ulusalcılık” yükselişe geçmiş, ksenofobik ve Batı karşıtı bir milliyetçilikle birleşmiştir. Sol söylemler de milliyetçi bir şekle bürünmüştür. Söz konusu akım, demokratik-sivil Kemalizm anlayışından daha fazla güçlenmiş ve saldırgan üsluplu bir gazeteci-televizyoncu profili ortaya çıkmıştır. Bu üslubun önde gelen temsilcilerinden birisi Tuncay Özkan'dır. 2007 ve 2011 seçimlerini AKP'nin kazanması ve iktidarını güçlendirmesi Kemalistleri hayal kırıklığına uğratmışsa da 2013'te Gezi Parkı eylemlerine katılan Kemalistler orduyu müdahaleye çağırان söylemlere itibar etmeyerek demokratik vatandaşlık anlayışına daha da yaklaşmıştır. Bu, Kemalist muhalefetin dönüşebileceğine dair bir işarettir. Kemalist kesim 15 Temmuz darbe girişimini de desteklememiş, birçok Kemalist aydın ve CHP de bu girişime tavır almıştır.¹¹⁷¹

2013'teki Gezi olaylarını takip eden dönemde AK Parti'nin otoriterleşmeye, ilk dönemindeki muhafazakâr-demokrat kimliğinden İslamcı kimliğe yönelmeye başlamasıyla Post-Kemalist ittifak dağılmıştır. Anti-Kemalist tarih yazımını AK Parti, kendi kadrolarına aktararak liberal Mete Tunçay, Ayşe Hür, Etyen Mahçupyan gibi isimlerin yerini İslamcı Mustafa Armağan, Yavuz Bahadır, Mehmet Çelik gibi isimler almış, bu kişiler “Derin Tarih” dergisi çevresinde toplanmışlardır. Böylece Kemalizm karşıtı tezler, liberal dönemdeki entelektüel niteliğini yitirerek büyük oranda popülist metinlere dönüşmüşlerdir.¹¹⁷² Bu gelişmelerle Post-Kemalistler'in savunduğu

¹¹⁷¹ Bora (Cereyanlar), s. 187-188.

¹¹⁷² Alpay, s. 19.

argümanlar boşa çıkınca post-Kemalizm İslamcı, Kürt ve sol-liberal post Kemalizmler'e bölünmüş, AK Parti'nin otoriterliği de Kemalizm'e eklemlenerek "Yeşil Kemalizm" şeklinde eleştirilmeye başlanmıştır.¹¹⁷³ Ayrıca 2017-2018 döneminde Cumhurbaşkanlığı sistemi, partili cumhurbaşkanı tartışmaları sırasında Atatürk dönemindeki uygulamalar ve hükümet sistemi tekrar gündeme gelmiş ve tartışılmıştır.

"Post-Kemalist" akımın zayıf yönleri, Türkçe konuşan halkların geçmişte de otoriter ve seçkinci rejimler ile yönetildiğini, 1950 sonrası iktidara gelen sağ hükümetlerin de demokratikleşmeye katkılarının yetersiz ve yüzeysel kaldığını göz ardı etmesi¹¹⁷⁴, Cumhuriyet'in ilk on yılındaki şartlar içerisinde benimsenen politikaları günümüzün demokratik kavramları ile sınyayıp o dönemi bir gerilemeymiş gibi göstermesidir¹¹⁷⁵. Bu akım demokrasinin Kemalizm'deki yerini, ortaya çıktığı zamanla şimdiki durumunu, Kemalizm'in demokrasiye doğru evrilme sürecini de dikkate almamaktadır. Öte yandan bu akım, DP'nin Vatan Cephesi ile belirginleşen otoriter yönünü, AP'nin Milliyetçi Cephe hükümetleri döneminde izlediği reaksiyoner politikaları, sağ-Kemalist Kenan Evren'in daralttığı siyaset alanını ANAP'nin memnuniyetle kabul etmesi ve AK Parti'nin 2010 sonrasında yöneldiği otoriter-dinsel milliyetçiliği üzerinde de durmamaktadır.¹¹⁷⁶ 1960-1980 döneminde solun bir kesimi ile Ecevit liderliğindeki sol Kemalizm'in tek parti dönemine eleştirel yaklaşımı ve 1960'ların ikinci yarısında bugün "ulusalcılık" diye tanımlanan fikirleri savunanların Ecevit'e karşı CHP'deki mücadeleyi kaybederek Turhan Feyzioğlu başkanlığında

¹¹⁷³ Aytürk (Post), s. 7.

¹¹⁷⁴ Aytürk (Post), s. 5.

¹¹⁷⁵ Alpay, s. 17.

¹¹⁷⁶ Taşkın, s. 9.

Güven Partisi’ni kurlmaları gibi gelişmelerin gerektiği gibi değerdendirilmesi de mümkün olamamıştır. Buradan hareketle “Kemalist otoriterlik” yerine otoriterliğin kapsamının genişletilerek “Milliyetçi-Devletçi-Sağ Otoriter Gelenek” kavramının benimsenmesi ve sağ Kemalizm’in de bu kapsamda değerdendirilmesi gerekmektedir.¹¹⁷⁷ Post-Kemalizm’in argümanları ve “Kemalist otoriterlik” konusu zaman zaman gündeme gelmeye devam etmektedir.

III. Merkez-Çevre İlişkileri ve Hegemonik Koruma Tezleri: Türkiye’de Anayasa Yargısının Merkez-Çevre Sorunsalı ile Açıklanmasının Teorik Temelleri

A. Hegemonik Koruma Tezi ve Türkiye’de Yanlış ve Eksik Anlaşılan Yönleri

İsrail asıllı Kanadalı siyaset bilimci ve hukukçu Ran Hirschl’in “hegemonik koruma” tezine göre toplumdaki hegemonyalarını sürdürmek isteyen ve bu konumlarının çevresel aktörlerce tehdit edileceğine inanan kesimler, çıkarlarını göz önünde tutarak anayasa yargısına destek vermektedirler. Siyasi elitler, bu kesimlerin başında gelmekte olup siyasi hegemonyalarını, demokratik siyasetin belirsizliklerinin tehdidi altında görmektedirler. Bu tehdide örnek olarak çoğunlukçu karar alma süreçleriyle beraber tarihsel olarak marjinalleştirilmiş veya düşük düzeyde temsil edilmiş grupların seçimle oluşturulmuş organlarda temsilinin artması verilebilir. Siyasi elitleri destekleyen kesimlerden bir tanesi neo-liberal politikalardan yana olan ve bu bağlamda ekonomik deregülasyon, anti-devletçilik, anti-kolektivizm ve açık pazar talep eden ekonomik elitlerdir. Bu kesimlere, amaçları siyasi etkilerini ve uluslararası itibarlarını artırmak olan ve anayasa yargısını destekleyen yargı elitleri de katılmaktadır. Söz konusu üç

¹¹⁷⁷ Taşkın, s. 9.

kesimi oluşturan gruplar ise şehir entelektüelleri, yargı ile ilgili mesleklerin mensupları ve yönetici sınıftır. Hegemonik korumanın anayasa yargısı ile gerçekleştirilebilmesi için kamuoyunda yargının profesyonel, tarafsız ve dürüst olduğu yönünde bir algının varlığı ve yargıçların atanma prosedürünün çoğunlukla hegemonik elitlerin kontrolünde olması gerekmektedir.¹¹⁷⁸

Ran Hirschl'in Türkiye'de büyük ölçüde yanlış ve eksik anlaşılan hegemonik koruma tezinde¹¹⁷⁹ verdiği örneklerde, anayasa yargısını destekleyen ve merkezin karşılığı olan kesim, Türkiye'deki gibi kendisine ülkeyi modernleştirme misyonunu üstlenmiş bir bürokrat-asker-aydın tabakası olmayıp ekonomik, sosyal ve etnik bir sınıf veya toplumsal tabaka niteliğindedir. Hirschl'in örnek olarak verdiği ülkelerden İsrail'de toplum Kuzey Afrika ve Akdeniz ülkelerinden gelmiş Seferadi Yahudileri, Avrupa kökenli Aşkenazi Yahudileri, Etiyopya'dan ve SSCB'den ülkeye göçmüş Yahudilerle Yahudi olmayan işçilerden oluşmaktadır.¹¹⁸⁰ Bu kesimlerden "seküler ve burjuva" olan, merkezi oluşturan ve devletin kuruluşundan beri sosyo-ekonomik politikalarla çevresel grupları yabancılaştıran Aşkenazi Yahudileridir. Onları destekleyen ekonomik elitler mahkemeleri İsrail'in neo-liberal politikalara geçişinde araç olarak görmektedirler. Yargı elitlerinin hemen hemen tümü de Aşkenazi Yahudisidir.¹¹⁸¹ Kanada'da anayasa yargısının kabulünün, ayrılıkçı Quebec hareketiyle ilişkili olarak temel hakların korunup ülke bütünlüğünün sağlanmasına yönelik olduğu dile getirilmiştir. Bununla birlikte Kanada'da "Anglofon, Protestan ağırlıklı, ticarete

¹¹⁷⁸ Hirschl, R.: *Towards Juristocracy The Origins and Consequences of the New Constitutionalism*, Cambridge, Massachusetts and London, England, 2004, s. 43-44.

¹¹⁷⁹ Türkiye'deki durumun Hirschl'in teorisine uymaması ile ilgili son zamanlarda yayımlanan bir makale için bkz. Seven G./Vinx, L., *The Hegemonic Preservation Thesis Revisited: The Example of Turkey*, Hague Journal on the Rule of Law, 2017, 9:45-82, s. 45-82.

¹¹⁸⁰ Hirschl (Towards), s. 51.

¹¹⁸¹ Hirschl (Towards), s. 60.

yönlendirilmiş statükonun” anayasa yargısı ile Quebec ve onun gibi bölgesel, dilsel ve kültürel hareketlerin önünü almayı amaçladığı ortaya konulmuştur. Bu ülkedeki anayasallaştırma hareketi güçlü yerel sanayiciler ve Amerikan kökenli holdingler tarafından da ekonomik deregülasyona yönelik bir araç olarak kabul edilmiştir.¹¹⁸² Yeni Zelanda’da ise 1980’lerden itibaren başlayan korumacı ekonomik politikalardan neo-liberal politikalara geçiş süreci çevresel çıkarları ve grupları öne çıkarmış ve çevrenin etkisi artmaya başlamıştır.¹¹⁸³ Bu durumu, neo-liberal politikaları başlatan “beyaz, şehirli, yüksek gelirli kesimden” olan siyasetçiler tehdit olarak görmüşler ve böylece “Yeni Zelanda’nın Haklar” devrimi” hareketi başlamıştır.¹¹⁸⁴ Hirschl’in verdiği bir başka örnek olan Güney Afrika’da siyah Güney Afrikalılar, uzun süre yönetici elit konumunda bulunan beyazlar tarafından “apartheid” rejimi ile dışlanmışlardır. 1980’lerden itibaren bu durum değişmeye ve siyah Güney Afrikalıların etkisi artmaya başlamıştır. Bundan dolayı da beyazlar hegemonyalarını tehlikede görerek anayasacılık hareketine ve anayasa yargısına destek vermişlerdir.¹¹⁸⁵

Görüleceği üzere İsrail, Kanada, Yeni Zelanda ve Güney Afrika’da “merkez güçlerin” hegemonyalarını korumaları, ekonomik ve sosyal çıkarlarını korumaları anlamına gelmektedir. Bu bakımdan Hirschl’in tezinin sosyo-ekonomik ve bir anlamda sınıfsal bir çerçevesi vardır.¹¹⁸⁶ Türkiye’de anayasa yargısının benimsenmesi süreci bu yönden

¹¹⁸² Hirschl (Towards), s. 76-77.

¹¹⁸³ Hirschl (Towards), s. 84-86.

¹¹⁸⁴ Hirschl (Towards), s. 87.

¹¹⁸⁵ Hirschl (Towards), s. 89-97.

¹¹⁸⁶ Bazı eserlerde, Hirschl’in örnek verdiği ülkelerdeki kesimlerden, nitelikleri belirtilmeden ve Türkiye’deki elitler ile karşılaştırılmaları yapılmadan sadece genel olarak bahsedilmiştir; Gülener, s. 202; Hakyemez, s. 432; Özbudun (Political Origins), s. 215-216; Özbudun (Türk Anayasa Hukuku), s. 434-435. Anayasa yapım süreçlerinde çeşitli çıkarların rol oynadığı bir gerçektir. Bununla birlikte söz konusu çıkarların net bir şekilde ortaya konulabilmesi ve tanımlanabilmesi, sağlam bir teorik çerçeve oluşturabilmek yönünden önemlidir. Örneğin anayasa yapım süreçlerinde rol oynayan çıkarlar kişisel çıkarlar, grup çıkarları ve kurumsal çıkarlar olarak sınıflandırılmaktadır; Elster, J.: “*Forces and Mechanisms In The Constitution-Making Process*”, Duke Law Journal, Vol: 45:364, 1995, s. 377-382. Kişisel çıkara örnek olarak 1961 Anayasası’nın 13 Aralık 1960 tarihli ve 157 sayılı Kanunun altında

ele alınmadığı için anayasa yargısını destekleyen merkezin çıkarlarının bürokrasinin, resmî ideolojinin, laikliğin, ülkenin bölünmez bütünlüğünün, devletin korunması olduğu iddia edilmiştir. Türkiye’deki süreci Hirschl’in hegemonik koruma tezi ile açıklayanlar, bu teorideki anayasa yargısını destekleyen “ekonomik elitler” olarak nitelendirilen kesime Türkiye’den örnek de vermemişlerdir. Bu noktada belirtmek gerekir ki Hirschl’in tezindeki ekonomik elitler neo-liberalken Kemalistlerin benimsediği devletçi bir ekonomi anlayışıdır. Türkiye ekonomisinde neo-liberal politikaları benimsemiş muhafazakâr siyasetçi Turgut Özal’ın ise Kemalist projeye mesafeli olduğu bilinmektedir.¹¹⁸⁷

Hirschl, hegemonik koruma tezi ile birlikte yargının siyasallaşması sürecinin nasıl gerçekleştiğini de açıklamış olup bu teorinin Türkiye’de hegemonik koruma tezi ile bütünleştirilerek kullanıldığı görülmektedir. Hirschl, her şeyin “yargılanabilir” nitelikte olduğunu dile getirmiş ve din özgürlüğü, ceza adaleti, mülkiyet, ticaret gibi birçok konuda anayasa mahkemelerinin göreve çağrıldığını belirtmiştir. Hirschl, siyasetçilerin risklerden sakınmak amacıyla çözülmesini mahkemelere devrettiği ve “sıcak patatesler” olarak nitelendirdiği tartışmalı konulara (“mega-politika” konuları)

adları bulunan Milli Birlik Komitesi Başkanı ve üyelerinin yaş kaydı gözetilmeksizin Cumhuriyet Senatosu’nun tabî üyesi olacağını öngören 70. maddesi verilebilir. Bir diğer örnek ise 1982 Anayasası’nın Geçici 1. Maddesidir: “*Anayasanın, halkoylaması sonucu, Türkiye Cumhuriyeti Anayasası olarak kabul edildiğinin usulince ilânı ile birlikte, halkoylaması tarihindeki Millî Güvenlik Konseyi Başkanı ve Devlet Başkanı, Cumhurbaşkanı sıfatını kazanarak, yedi yıllık bir dönem için, Anayasa ile Cumhurbaşkanıya tanınan görevleri yerine getirir ve yetkileri kullanır. 18 Eylül 1980 tarihinde Devlet Başkanı olarak içtiği and yürürlükte kalır. Yedi yıllık sürenin sonunda Cumhurbaşkanı seçimi Anayasada öngörülen hükümlere göre yapılır.*” Grup çıkarlarına örnek vermek gerekirse CHP’nin 1954 Seçim Beyannamesi’nde “*muhalafet partilerine emniyet içinde çalışma şartlarının sağlanacağı*”, “*partizan radyoya son verileceği*” hususları yer almaktadır; C.H.P.: 1954 C.H.P. Seçim Beyannamesi, Ankara 1954. CHP, 1961 Anayasası’nda bu yöndeki düzenlemelerin yer almasını desteklemiştir. Kurumsal çıkarlara gelince, barolar ile odaların temsilcileri, 157 sayılı 13.12.1960 tarihli 1924 tarih ve 491 sayılı Teşkilâtı Esasiye Kanununun bazı hükümlerinin kaldırılması ve bazı hükümlerinin değiştirilmesi hakkındaki 12 Haziran 1960 tarihli ve 1 sayılı Geçici Kanuna ek «Kurucu Meclis Teşkili» hakkında Kanun uyarınca bu Meclis’te görev almışlar, 1961 Anayasası’nın 122. Maddesi ile de kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşları anayasal güvenceye kavuşturulmuştur.

¹¹⁸⁷ Seven/Vinx, s. 72-73.

örnek olarak ABD’deki kürtaj, pozitif ayrımcılık, Kanada’daki eşcinsel evliliği, Quebec sorununu da örnek vermektedir.¹¹⁸⁸ Öte yandan Hirschl, bir başka makalesinde, “mega-politika” konularını şöyle sınıflandırmıştır: Seçim sürecinin siyasallaşması, yargı organlarının, yürütme organının makroekonomik planlama ve milli güvenlik alanındaki yetkilerini denetlemesi¹¹⁸⁹, temel onarıcı adalet ile ilgili çelişkiler, rejim değişikliklerinin yargı organları tarafından onaylanması, kolektif kimliğin siyasallaşması, “devlet aklı”nın tanımlanması hakkındaki mücadeleler.¹¹⁹⁰ Hirschl, “mega-politika” konularının yargı organlarına aktarılması siyasallaşmasını sürecini nitelemek için “jüristokrasi” kavramını kullanmıştır.¹¹⁹¹

“Towards Juristocracy” isimli kitabında Hirschl, Türkiye, İsrail, Hindistan, Mısır gibi seküler ve kozmopolitan fikirler ile dini düşünce arasında mücadele olan ülkelerde anayasalcılık hareketinin sırf çok partinin seçimlere katıldığı bir sistem çerçevesinde açıklanmasının mümkün olmadığını ifade etmiştir.¹¹⁹² Hirschl’a göre yargısallaşmış siyasetin ayrıntıları ülkeden ülkeye farklılaşmaktadır. Bu bağlamda, Rusya Anayasa Mahkemesi 1995’te Çeçenistan’ın işgal edilmesini anayasaya uygun bulmuştur. Türkiye’deki başlıca İslamcı muhalefet partileri de Türk Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılmıştır.¹¹⁹³ Hirschl, bir başka çalışmasında din ile ilgili konuların anayasa yargısı aracılığıyla siyasallaşmasına yönelik tezini detaylı şekilde ortaya koymuştur. Hirschl’a göre Türkiye’de sekülerizm ile demokrasi arasındaki denge, İsrail’de kimin Yahudi olduğu sorusu, Mısır’da şeriatın kamu hukukundaki yeri,

¹¹⁸⁸ Hirschl, R.: *‘Juristocracy’-Political, not Judicial*, The Good Society, Volume 13, No 3, 2004, s. 6.

¹¹⁸⁹ Hirschl, bu durumun bir örneğinin “siyasi sorun doktrini” olduğunu ifade etmiştir (Hirschl, 2006: 727). Bu kavrama yargısal aktivizm ile ilgili bölümde değinilmiştir.

¹¹⁹⁰ Hirschl, R.: *The New Constitutionalism and the Judicialization of Pure Politics Worldwide*, Fordham Law Review, Vol. 75, 2006, s. 727.

¹¹⁹¹ Hirschl (Juristocracy), s. 6-8; Hirschl (The New), s. 727.

¹¹⁹² Hirschl (Towards), s. 42.

¹¹⁹³ Hirschl (Towards), s. 209.

anayasal sorular olarak görülmüştür. Seküler ve kozmopolitan elitler, bunların çözümünü seçilmiş temsilcilerin karar aldığı alanlara değil; anayasa mahkemelerine devretmişlerdir. Bu konular, elitlerin kendileri yönünden riskli gördüğü konular olup elitler, bunları anayasa Mahkemelerine devretmekle risklerini azaltmışlardır. Böyle bir sorumluluk devrini olanaklı hale getiren, hukuki değil siyasi süreçlerdir. Elitlerin çoğunlukçu karar alma süreçlerinden çekinmeleri, dünya görüşlerinin ve siyasi tercihlerinin riskli sayılan konularla bağdaşmaması, yargının dürüst, profesyonel ve tarafsız olduğu yönünde kamuoyunda itibarının bulunması, hukuki eğitim ve yargıçların atama prosedürlerinin elitler tarafından kontrol edilmesi ve mahkemelerin hegemon ideolojik-kültürel eğilimlere paralel şekilde karar vermesi, sorumluluğun mahkemelere devredilmesinde önemli rol oynamaktadır.¹¹⁹⁴

Hirschl, 2009’da “*Juristocracy vs. Theocracy: Constitutional Courts and the Containment of Sacred Law*” isimli makalesini yayımlamış ve bu makalede Ortadoğu’da yükselmekte olan dini hareketleri ele alarak “anayasal teokrasi” diye

¹¹⁹⁴ Hirschl, R.: *Constitutional Courts vs. Religious Fundamentalism*, Texas Law Review, 82 (1819), 2004, s. 37-39. Hirschl bir makalesinde, hegemonik koruma tezi için verdiği İsrail’deki Aşkenaziler, Güney Afrika ve Kanada (Quebec) örneklerini, yargının siyasallaşması tezi için de vermiş, bunlara dini akımlar ile seküler-milliyetçi elitler arasındaki mücadele ile ilgili olarak Filistin, Mısır, Malezya, Pakistan ve Türkiye örneklerini de ilave etmiştir. Halbuki son beş örnek hegemonik koruma tezinde yer almamaktadır; Hirschl, R.: *Judicialization of Mega-Politics and the Rise of Political Courts*, Annual Review of Political Science, 11, 2008, s. 107-108, 113. Yazar, bir başka makalesinde Türkiye’de teokratik idareye yönelik rağbetin artmasına karşı, Kemalist elitler ile ordunun Anayasa Mahkemesi’ni “son kale” olarak gördüğünü ifade ederek bunu hegemonik koruma tezine örnek olarak vermiştir. Burada yazarın, anayasa yargısını destekleyen ekonomik elitlere Türkiye’den örnek vermediği görülmektedir. Ayrıca aynı yerdeki Tayland örneği kapsamındaki “monarşi yanlıları-generaller-devlet bürokrasisi koalisyonu” Türkiye’deki merkez kurgusunu andırmaktadır; Hirschl, R.: *The Socio-Political Origins of Israel’s Juristocracy*, Constellations, 16 (3), 2009, s. 482. Hirschl, gene aynı yıl yayımladığı ve “anayasal teokrasi” adlı teorisini açıkladığı makalesinde Türkiye’deki durumu değerlendirmiş (Hirschl, R.: *Juristocracy vs. Theocracy: Constitutional Courts and the Containment of Sacred Law*, Middle East Law and Governance, (1), 2009, s. 157-163) ancak hegemonik koruma tezi için İsrail, Güney Afrika ve Meksika örneklerini verirken Türkiye’den bahsetmemiştir. Hirschl (Juristocracy vs. Theocracy), s. 135-136. Bu makalede Hirschl, Siyasal İslam’a karşı Türk yargısının “anti-dini” kesim bakımından gitgide cazip bir çözüm haline geldiğini, bu kesimin “askeri ve seküler burjuvazinin oluşturduğu beklenmedik koalisyon”dan oluştuğunu belirtmiştir; Hirschl (Juristocracy vs. Theocracy), s. 158. Bütün bunlar, Hirschl’in teorilerinin anlaşılmasında karışıklığa sebebiyet verebilir.

adlandırdığı bir teori oluşturmuştur. Hirschl, ideal bir anayasal teokrasinin öğelerinin şunlar olduğunu belirtmiştir: Modern anayasacılığın esaslarından bir kısmına veya hepsine bağlılık (Bu bakımdan anayasal haklar kataloğu ve faal bir anayasaya uygunluk denetimi bulunmalı, siyasi ve dini otorite resmi şekilde ayrılmalıdır). Bir din veya mezhep “devlet dini” olarak kabul edilerek anayasada yüceltilmeli, onun emir ve yorumları, yasama ve yargı organlarının yapacağı yorum faaliyetinin ana kaynağı olarak benimsenmeli, kanunlar devlet dinine aykırı olmamalıdır. Ayrıca, sadece sembolik olmayan, resmi bir yargısal statüye kavuşturulan ve yargısal faaliyetler yürüten dini kurumlar veya mahkemeler oluşturulmalıdır (Bu kurumların hukuk mahkemelerinin yerine geçecek şekilde çalışabilecekleri gibi onlarla birarada faaliyet göstermesi de mümkündür).¹¹⁹⁵ Hirschl, Mısır, İsrail, Pakistan ve Türkiye’de anayasal teokrasiye karşı anayasa mahkemelerinin göreve çağırılması sürecini değerlendirmiştir. Hirschl, Söz konusu süreç bakımından “hegemonik koruma” tezine ve başka bazı teorilere değinmesine rağmen bunların hepsini makalenin başlığındaki “jüristokrasi” kavramı kapsamında değerlendirmiştir.¹¹⁹⁶

“Jüristokrasi” kavramı, Türkiye’de anayasa yargısını merkez-çevre sorunsalı ile açıklayan açıklayan teorilerde, “merkez” ile bağlantılı şekilde “yargıçlar iktidarı” veya “yargı iktidarı/hükümeti, yargı devleti”, “yargıçların siyasete karışması” anlamında kullanıldığı görülmektedir.¹¹⁹⁷ Oysa Hirschl’ın tezinde yargı elitlerinin “yargı iktidarı” olmak şöyle dursun, siyasi hayatta etkili bir konum edinmeleri, siyasetçilerin

¹¹⁹⁵ Hirschl (Juristocracy vs. Theocracy), s. 130-131.

¹¹⁹⁶ Bkz. Hirschl (Juristocracy vs. Theocracy); Hirschl, anayasal teokrasi teorisini daha sonra yayımladığı bir kitapta geniş biçimde ele almıştır: Hirschl, R.: Constitutional Theocracy, Harvard University Press 2011.

¹¹⁹⁷ Erdoğan (Hukuk ve Siyaset İlişkisi), s. 64; Güler, s. 205; Hakyemez, s. 431-432; Öztürk, F. (Karşılaştırmalı), s. 203; Uslu, s. 340; Jüristokrasi kavramının yanlış kullanılmasının eleştirisi için bkz. Göztepe (Anayasa), s. 407.

iradesinden kaynaklanmaktadır. Mahkemelerin siyasallaşmasına karşılık yasama organlarının gücünün azalması gibi bir tespit yanıltıcı olur. Çünkü mahkemeler, siyasetçiler tarafından devredilen sorunları çözerler de bunları bağımsız olarak uygulayabilecekleri araçlardan yine de mahrumdurlar.¹¹⁹⁸ Hirschl’ın teorisindeki “siyasi elitler”in de Türkiye’deki “merkez” ile bağlantısı bulunmamaktadır. Türkiye’deki merkezin, Hirschl’ın ortaya koyduğu gibi siyasi hayattaki tartışmalı konuları ve dolayısıyla bunlarla ilgili sorumluluğu, risklerden sakınmak amacıyla mahkemelere devreden bir kesim olmadığı açıktır.¹¹⁹⁹

Yargısal aktivizm kavramına yüklenen anlama benzer şekilde, jüristokrasinin kullanılma biçimi de bu kavramın bağlamından soyutlandığını göstermektedir. Amerikan hukuk literatüründe türetilmiş bir kavram olan Jüristokrasi, anayasaya uygunluk denetiminin hangi yetkiye dayandığı ile yakından bağlantılıdır. Yargısal aktivizm ile ilgili bölümde değinildiği gibi Amerikan Yüksek Mahkemesi’nin anayasaya uygunluk denetimi yapmasına yönelik bir yetki Anayasa’da bulunmamaktadır. Mahkeme, tarihi süreç içerisinde böyle bir yetkiye sahip olduğunu

¹¹⁹⁸ Hirschl (Towards), s. 211-212. Hirschl, “aşırı yargısal aktivizm”e yani yargının aşırı siyasallaşmasına siyasi elitlerin tepkisini ele almıştır. Mahkemelere siyasi elitler, “mega-politika” konularında mahkemelere sorumluluk devrederek yargının siyasallaşması sürecini başlattıkları için, bu tepkinin, siyasi elitlerin yargı üzerindeki etkilerinin kaybolması ihtimaline karşı gösterildiği söylenebilir; Hirschl (Judicialization), s. 108-112.

¹¹⁹⁹ Hirschl’in hegemonik koruma ve jüristokrasi teorilerinin bir başka yönden de yanlış anlaşıldığı görülmektedir. Bu çerçevede Hirschl’in teorilerinden hareketle mahkemelerin “yeniden dağıtım adaleti” yapmakta çok sınırlı kaldığı, bunu mahkemelerden beklemenin çok doğru olmadığı, çünkü seçimle göreve gelmeyen ve hesap verilebilir olmayan yargının “oyunun kurallarını” koymasının demokratik meşruluk bakımından sakıncalı olduğu ifade edilmektedir. Mahkemeler “azınlık mağdur edilmeden”, “çoğunluğun değer yargılarına göre” karar vermelidir; Öztürk, s. 184. Yazar, Hirschl’in anayasacılık hareketlerinin “elit tabakalarınca” gerçekleştirildiğini ve bu hareketlerin “halka ait olmadığını” ifade ettiğini belirtmektedir; Öztürk, s. 194. Aynı yönde bkz. Öztürk, F.: *Anayasa Yargısının Meşruiyeti: Ran Hirschl ve Mark Tushnet Okumaları*, Anayasa Mahkemesinin Kuruluşunun 50. Yılına Armağan, Ed. A. Altan/E. Yıldırım/E. Tercan/H. Tülen/A. R. Çoban, Ankara 2012, s. 196. Belirtmek gerekir ki Hirschl, teorisini elit tabakalarının anayasacılık hareketleri bakımından izlediği politika üzerine kurmuş olsa da vurguladığı husus anayasa yargısının demokratik yönden meşru olmaması değildir. Hirschl’in amacı anayasacılık hareketlerini sosyo-ekonomik ve tarihi argümanlarla desteklenmiş teorilerle açıklamaktır. Dolayısıyla salt bu teorilerden yola çıkarak anayasa yargısının genel olarak meşru olmadığını ifade etmek mümkün görünmemektedir.

farz etmiştir.¹²⁰⁰ Bu noktadan hareketle Yüksek Mahkeme, seçimle oluşan organ tarafından kabul edilen düzenlemeleri anayasaya aykırı ilan ettiği zaman halkın temsilcilerinin iradesini ihlal etmektedir. Demokrasiyle çelişen bu duruma, “çoğunluk karşıtı zorluk” denilmektedir.¹²⁰¹ Seçimle göreve gelmemiş hakimlerin, seçilmişlerden iktidarı ele geçirmesi ve böylece demokrasi ile yargı denetimi arasında gerilime neden olmaları, çoğunluk karşıtı zorluğun sebebidir. Çoğunluk karşıtı zorluk da jüristokrasiyi ortaya çıkarmaktadır. Oysa yakın dönemde yapılan çalışmalarda yargı denetiminin genellikle siyasi biçimde oluşturulduğu, seçilmişlerin çeşitli siyasi nedenlerle anayasa mahkemelerini yetkilendirdiği ifade edilmiştir. Söz konusu görüş, jüristokrasinin sonucunu vurgulamaktadır.¹²⁰² Hirschl da jüristokrasiyi bu yaklaşımı temel esas alarak açıklamıştır.

B. Merkez-Çevre Tezine Yönelik Tespitler ve Eleştiriler

i. Merkezin Yapısının Belirsizliği ve Elitizm Olgusu

Türkiye’de anayasa yargısının kurulma sürecinin merkez-çevre sorunsalı üzerinden açıklanmasının teorik temellerinden diğerini siyaset bilici Şerif Mardin’in Türk modernleşmesini açıklama girişimi olan “merkez-çevre ilişkileri” tezi oluşturmaktadır. Şerif Mardin, bütün toplumlarda olduğu gibi Osmanlı’da da merkezin ve çevrenin olduğunu, Osmanlı’da etnik-sosyal ve kültürel bakımdan parçalı haldeki toplumun çevreyi, önemli kısmı devşirmelerden oluşan resmi görevliler ile askerler ise merkezi oluşturduğunu ifade etmiştir. Mardin’e göre İmparatorluğun zaman içinde

¹²⁰⁰ Bickel, A. M.: *The Least Dangerous Branch The Supreme Court at the Bar of Politics*, New York 1986, s. 1-14; Möllers, s. 127.

¹²⁰¹ Bickel, s. 16-17.

¹²⁰² Graber, M. A.: *Foreword: From The Countermajoritarian Difficulty to Juristocracy And The Political Construction Of Judicial Power (Symposium Foreword)*, Maryland Law Review, 65 (1), s. 5.

gerileyerek 19. yüzyılda çöküş sürecine girmesinden kaynaklanan siyasi, sosyal ve ekonomik gelişmeler, merkez-çevre ilişkilerini dönüştürmüş ve devletin yıkılmasını önlemeyi amaçlayan, bunun da batılılaşma ile mümkün olacağı görüşünü benimsemiş olan bir reformist bürokratlar tabakası ortaya çıkarmıştır. Bu kesim Jön Türkler'den İttihat ve Terakki'ye, oradan da Kemalistler'e uzanan bir süreçte merkezi oluşturmuştur. Otoriter modernleşmeyi benimsemiş olan bürokrat ve askerlerden oluşan Kemalist merkezin karşısında Cumhuriyet döneminde Osmanlı'da olduğu gibi gene parçalı bir toplum, yerel, dinsel ve etnik gruplar yer almaktadır. Çevreyi örgütlemekten ve harekete geçirmekten kaçınan Kemalistler'e göre çevre potansiyel bir muhalefet alanıydı ki bu yüzden Kemalistler çoğulculuk karşıtı bir politika benimsemişlerdir. Tasarladıkları toplumsal dönüşümü köklü hareketler ile gerçekleştiremeyen Kemalistler bunu bürokrasi eliyle, tepeden inme devrimler ve ideoloji yoluyla yapmayı denemişler, bu süreçte de çıkarlarının örtüştüğü eşraf da onları desteklemiştir. II. Dünya Savaşı'ndan sonraki sosyal ve ekonomik gelişmeler ve zengin köyler ile kasabalar arasında zamanla gerçekleşen bütünleşme sonucu Demokrat Parti çevre güçlerin temsilcisi olarak ortaya çıkmıştır. Böylece örgütlenme ve harekete geçirmeye önem vermeyerek eski anlayışını sürdüren CHP'nin "bürokratik" merkezi, DP'nin de "demokrat" çevreyi temsil ettiği görüşünü destekleyen argümanlar oluşmuştur. 1950'de DP'nin iktidara gelmesinden sonra zorlamaya dayanan eski düzeni destekleyenler ile değişim isteyen yeni düzen taraftarları arasındaki kutuplaşma, 27 Mayıs 1960 müdahalesiyle sonuçlanmıştır. 1961 Anayasası ile de Celal Bayar'ın ifadesiyle bürokrasi ve aydınlar Türk halkı yanında egemenliğe ortak olmuşlardır.

Hirschl’ın tezinin Türkiye özelinde büyük ölçüde eksik ve yanlış yorumlanmasının yanında Şerif Mardin’in merkez-çevre teorisinde eşraf gibi toplumun bazı tabakalarına değinilmesine rağmen merkezin ve çevrenin ekonomik-sınıfsal yapısının ortaya konulmadığı görülmektedir¹²⁰³. Kaldı ki Mardin, merkez-çevre teorisinin bir metafor olarak kullanılması gerektiğini, toplumumuz ile ilgili olarak zaman içinde yapılacak kapsamlı araştırmaların birleştirilmesinin söz konusu teoriyi anlamlı kılacağını ifade etmiştir.¹²⁰⁴

Şerif Mardin, merkez-çevre teorisini Amerikalı sosyolog Edward Shils’ten mülhem olarak ele alıp Türkiye’nin modernleşmesi sürecine uyarlamayı amaçlamıştır.¹²⁰⁵ Shils, merkezi, toplumu yöneten semboller, değerler ve faaliyetler bütünü olarak nitelendirerek merkezin ekonomi, statü sistemi, akrabalık sistemi gibi alt sistemlerden oluştuğunu ifade etmiştir.¹²⁰⁶ Shils’e göre merkezi değerler sisteminin önemli unsurlarından bir tanesi de kurulu otoriteye yönelik toplumsal rıza ve onaydır.¹²⁰⁷ Merkez ile uzlaşmış kişilerin de bu uzlaşmaya yaklaşımları ve bağlılık düzeyleri farklı olduğu gibi merkezi kurumsal sistem de yek pare ve homojen değildir.¹²⁰⁸ Premodern toplumlarda halkın büyük kesiminin merkezi değerler sisteminden uzaklaştırıldığı

¹²⁰³ Şerif Mardin, bu husustaki eleştirilere cevap olarak sınıfsal süreçler yerine “grup nitelikleri” kavramını kullandığını, bu konuda da Türkiye’de bazı istatistiki verilerin gruplaştırılması dışında bir inceleme yapılmadığını söylemiştir; Çiğdem, A./Açıkel, F./Erdoğan, N./Bora, T.: *Şerif Mardin’le merkez-çevre analizi üzerine*, Toplum ve Bilim, Sayı: 105, 2006, s. 8. Merkez-çevre ilişkilerinin kapsamlı bir sınıfsal-ekonomik çerçeveye esas alınarak açıklanmayışında, 1945’ten sonraki dönemde Türkiye’deki siyasi gelişmelerin de rolü vardır. İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra Türkiye’nin Batı Bloğu içinde yer alarak komünizmin karşısında bir siyaset izlemeye başlaması, akademik alanı da etkilemiş, Marksist tarih araştırmalarının esas olan ekonomik ve sınıfsal analizler ikinci planda kalmıştır. Marksist tarih araştırmaları, Türkiye’de sol akımların yükselmeye başladığı 1960’ların sonlarından itibaren artmaya başlamış olup Hikmet Kıvılcımlı’nın “Osmanlı Tarihinin Maddesi” isimli eseri bu çalışmaların önemli bir örneğidir. Bkz. Kıvılcımlı, H.: *Osmanlı Tarihinin Maddesi*, İstanbul 1974.

¹²⁰⁴ Çiğdem/Açıkel/Erdoğan/Bora, s. 9.

¹²⁰⁵ Mardin (Türk Siyaseti), s. 35.

¹²⁰⁶ Shils, E.: *Centre and Periphery*, 1961, <http://escosman.hse.ru/data/735/053/1218/shils-centre-periphery-1.doc> (Erişim Tarihi: 02.03.2019), s. 1.

¹²⁰⁷ Shils, s. 3

¹²⁰⁸ Shils, s. 9

sıkça iddia ediliyorsa da bu durum, söz konusu kesimin merkezi değerler sistemi ile zaman zaman ve parçalı bir şekilde irtibat kurmasıyla çelişmemektedir.¹²⁰⁹ Anlaşılacağı üzere Shils'in ortaya koyduğu merkez, pek çok değişik unsur ile desteklenen ve oldukça karmaşık bir ilişkiler ağını barındıran bir yapıdır. Oysa Türkiye'de anayasa yargısını merkez-çevre teorisi ile açıklayanlar merkezi "Kemalist devlet" ile özdeşleştirip devleti de olduğu gibi toplumun karşısında konumlandırmış ve merkez ile çevrenin ayrıntılı analizlerini yapmamışlardır.¹²¹⁰

Esasen merkezin devlet ile özdeşleştiren görüşler anayasa öğretisi ile sınırlı değildir. Bu yöndeki görüşlerden bir tanesine göre devlet merkezli siyasal hayat söz konusu olduğunda demokrasi tökezlerken partili siyasal hayatta çökmeye yaklaşmıştır. Etkili aracı kurumlar olan aristokrasi ve girişimci orta sınıfların rolünü, devlet merkezli siyaset döneminde sivil veya asker seçkinler oynayıp çatışmaları yumuşatmaya çalışmışlardır. Partiler ağırlığını hissettirip merkez karşıtı bir siyasi parti güçlenince, devlet seçkinleri aracılık yapamadığı ve bunu yapacak kesimler de olmadığı için rejim aşkın bir hale gelmiş, hiçbir parti tek başına önemli rol üstlenemeyince de sistem çok fazla araçsal (popülist) olmuştur. Bununla birlikte devlet seçkinleri çatışmaları ılımlı hale getirmek için harekete geçtiklerinde siyasi istikrarsızlığa yol açabilmişler, rasyonel demokrasiden yana, özel çıkarlara ödün verilmesinin ise karşısında olmuşlardır. Türkiye'deki askeri müdahalelerin amacı da siyasi hayatı biraz daha rasyonel hale getirip demokrasinin işleyebilmesini sağlamaktır. Bu çerçevede 1980'den sonra ordu Atatürkçülüğü Atatürk sonrası dönemdeki bürokratik kesimin yorumladığı şekilden daha ılımlı bir noktaya getirmeye, bu yolla toplumdaki

¹²⁰⁹ Shils, s. 8.

¹²¹⁰ Örn. Bkz. Can (The Turkish), s. 259-279; Coşkun, s. 43-67; Erdem, s. 51-70; Erdoğan (Anayasa), s. 88-90, 93-95; Erdoğan (Demokrasi) s. 27-45, Kuzu s. 335-369.

çatışmaları çözmeye çalışmıştır. Devletçiliği reddetmiş, Atatürkçü modernleşme hareketi için dini motifleri bile kullanmıştır.¹²¹¹

Bununla birlikte 1980’lerde ordu devlete son derece yakın durmuş ve “ülkenin bölünmez bütünlüğü”nün korunmasını diğer seçkinlere bırakmamıştır. Bunun sebebi 1970’lerin sonundaki siyasi ortam ve devletin aşınmasından dolayı ordunun eski CHP’li kadrolara bürokratik elitlere olan güvenini kaybetmesidir.¹²¹² Merkeze daha olumlu yaklaşan bu görüşten hareketle Anayasa Mahkemesi’nin de toplumdaki çatışmaları ılımlı bir şekilde çözmek için devlet elitleri tarafından kurulduğu gibi sonuca varılabilir. Bununla birlikte söz konusu yaklaşım, devletle partileri ayırarak partilerin hiç elit üretmediği, çatışmaları çözmek için devreye girip devreden çıkan hakem rolündeki devlet seçkinlerinin belirsizliği, özel çıkarlara yana değillerse hangi çıkarları takip ettikleri, ordunun otoriter doğasıyla toplumdaki çatışmaları çözme rolünün tam olarak bağdaşamayacağı, partiler merkezli hayat bakımından CHP’nin de son tahlilde siyasi parti olduğu ve tek parti dönemi de dahil olmak üzere toplumdaki çatışmaların taraflarından birisi bulunduğu yönünde eleştirilebilir.

Merkez-çevre sorunsalındaki “elitler” söylemine gelince, önceden belirtildiği gibi elitizm, Kemalistler’e özgüymüş gibi gösterilmiştir. Oysa Türklerin tarihinde elitist olarak nitelendirilemeyecek hiçbir rejim yoktur ve elitizmin sadece Kemalizm’e özgüymüş gibi kabul edilerek buradaki tek meselenin Kemalist elitin, yönettiği halktan bilinçli bir şekilde ayrılması olduğunun kabulü yanlıştır. Türkçe konuşan halklar tarihin en eski devirlerinden beri meşruiyetini kılıçtan alan hanedanlarca yönetilmiştir ve Osmanlı, Selçuklu, Karahanlı, Gazneli, Uygur, Köktürk, Hun yönetici sınıfları,

¹²¹¹ Heper, M.: Türkiye’de Devlet Geleneği, Çev: N. Soyarak, 4. Baskı, İstanbul 2012, s. 240-242

¹²¹² Heper (Türkiye’de), s. 243.

Kemalistlerle kıyaslanamayacak derecede elitisttir. Osmanlı yönetici sınıfıyla Sünni Müslüman tebaanın paylaştıkları, ortak bir din olup bunun dışında yönetici-askeri sınıf vergi vermemiş, nispeten seküler kanunlara tabi olmuş ve anlaşılması güç bir yazı dili kullanmıştır. Böylelikle de yönetim, katılıma kapalı tutularak yönetici-askeri sınıf, tebaadan ekonomik, hukuki ve kültürel olarak ayrılmıştır. Öte yandan elitizm, Türk siyasetinde sağdan sola kadar her ideolojide, hareket ve partide, liderde gözlemlenebilen bir gelenek, siyasi kültür niteliğindedir.¹²¹³ Dolayısıyla Cumhuriyet döneminde Kemalistler'in yanında bütün siyasi kesimlerin elitleri mevcuttur.

Halka rağmen halk için anlayışı ve elitizm ilk defa Kemalistler tarafından dile getirilmiş değildir. Buna bir örnek vermek gerekirse, Balkan Savaşları'ndan sonra Rumeli'nin tamamına yakının terk edilmesi, elde tutulması gereken son Türk yurdu olarak Anadolu'yu öne çıkarmış ve aydınların da dikkati artık Anadolu'ya çevrilmiştir. Dönemin ünlü aydınlarından Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi, Türk aydınlarına şöyle seslenmiştir: *“Haydi koşunuz, Anadolu'yu baştanbaşa velvele-i ikaz ve irşadınızla doldurunuz. Avam sınıfını uykudan uyandırınız, orta sınıfı entrika ve siyasetten kurtarınız, cümlesine doğru yolu gösteriniz. İhtimal ki ilk zamanlar, size şükran nuru göstermeyenler çok olur, ihtimal ki size eza ve cefa edenler de bulunur. Lakin siz bunları bile iltifat gibi görünüz.”*¹²¹⁴

Kemalist Devrim'de devrimci halk kitlelerinin belirleyici rol oynamaması, onun toplumsal sınıflardan bağımsız olduğu ya da toplumsal tabanının bulunmadığı anlamına gelmemektedir.¹²¹⁵ Kurtuluş Savaşını destekleyen sınıfın daha çok toprak

¹²¹³ Aytürk (Post-post), s. 42.

¹²¹⁴ “Özdemir” takma adlı Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi'den aktaran Kerimoğlu, H. T.: Osmanlı Kamuoyunda Balkan Meselesi, İstanbul 2016, s. 247.

¹²¹⁵ Gülsunar, s. 222, dipnot 14.

sahibi olan ancak tefecilik ve ticaretle de uğraşan, dönemin oldukça ilkel ekonomisi içinde filizlenen eşraf-mütegalibe olduğu belirtilmektedir.¹²¹⁶ Daha çok olmak gerekirse Kemalist hareketi yürüten kadro asker-sivil aydınlar ile 1911-1922 arasındaki savaş döneminde zenginleşen kesimleri de kapsayan ticaret burjuvazisinin oluşturduğu bir sınıf koalisyonuna işaret eder.¹²¹⁷ “*Kurtuluş Savaşı’na önderlik etmiş bu sınıf ve tabakalar Batıcı, modernleşmeci bir ideoloji ve buna uygun bir siyasal strateji etrafında birleşerek bir tarihsel blok oluşturmuşlardı.*¹²¹⁸” Çünkü CHP’nin kurulduğu yıllarda mahalli eşrafla memurlar, batılılaşmaya en yakın sınıflardı. Bunun sebepleri, Cumhuriyet’in ilk yıllarında Türkiye’nin nispeten aydın kesiminin memurlardan ve eşraftan oluşması, memurların doğal olarak devlete bağlı olmaları, eşrafın da devletle ve bundan ötürü iktidarda bulunanlarla en sıkı ilişkide olan zümre olmasıdır.¹²¹⁹ Bu kesimlerin karşısında da zayıf bir işçi sınıfıyla geniş ancak örgütsüz bir köylü kitlesi bulunmaktadır.¹²²⁰ Belirtmek gerekir ki bu koalisyonun kurulması birdenbire ve “*tepeden inme*” olarak değil, bir iktidar mücadelesi sonucunda ve oldukça sarsıntılı biçimde gerçekleşmiştir. Her ne kadar açıkça dile getirilmese de Türkiye’de 1919-1922 yıllarında Saray, İstanbul Hükümeti, Yeşil Ordu, Kuvay-ı Seyyare, Ankara hükümeti, Birinci Grup, İkinci Grup, Halk Fırkası ve Terakkiperver

¹²¹⁶ Belge, M.: Militarist Modernleşme Almanya, Japonya ve Türkiye, İstanbul 2014, s. 590.

¹²¹⁷ Şener, M.: *Burjuva Uygarlığının Peşinde*, Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Siyasal Hayat, Yay. Haz. G.Atılğan/C.Saraçoğlu/A.Uslu, İstanbul 2015, s. 213; Aynı yönde Zürcher (Modernleşen), s. 286.

¹²¹⁸ Şener (Burjuva Uygarlığının), s. 213

¹²¹⁹ Güneş, T.: *CHP Halktan Nasıl Uzaklaştı?*, Türk Demokrasisinin Analizi, Der. Hurşit Güneş, 2. Baskı, İstanbul 2009, s. 31 Yön Dergisi, 20 Aralık 1961); Ülkenin aydın kaynağı asker-sivil bürokrasi olduğundan CHP’de bu grubun etkisi varsa da bunun CHP’ye özgü olmadığı belirtilmiştir. Aralarında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, Serbest Fırka, Demokrat Parti, Adalet Partisi’nin de olduğu birçok parti bürokratların başkanlığında oluşmuştur; Aybars, s. 204.

¹²²⁰ Şener (Burjuva Uygarlığının), s. 213; Köylü kitlesinin inkılapların önemli kısmından etkilenmediği dile getirilmiştir. Şöyle ki, Anadolu’da köylüler hiç fes giymediklerinden fesin kaldırılması onları etkilememiş, karıları peçe takmadığından peçenin engellenmek istenmesinin köylü için bir anlamı olmamıştır. Köylü okuma yazma bilmediğinden harflerin onun için önemi yoktur. Yeni Medeni Kanun çok eşliliği yasaklamışsa da birden fazla kadınla ancak parasal gücü yeten çiftçiler evlenebilirlerdi; Zürcher (Modernleşen), s. 286.

Cumhuriyet fırkası gibi farklı sınıf ve tabakaların temsilcisi olan güçler arasında iktidarın sınıfsal niteliğini belirlemeye yönelik bir iç savaş yaşanmıştır.¹²²¹

Kemalist hareket, 1919'dan iktidarı tam anlamıyla ele geçirdiği 1925 Takrir-i Sükun Kanununa kadar “aşağıdan” nitelikler gösterir. Kurtuluş Savaşı'nda yerel toprak sahipleri ve eşrafın oluşturduğu, Bülent Tanör'ün deyimiyle “*yerel kongre iktidarlari*”, İttihat ve Terakki'nin taşra derneklerinin Kemalistlerce devralınması Kemalizm'in sınıfsal tabanını göstermektedir.¹²²² Bununla birlikte yerel kişiler, zamanla halk kitleleri karşısında daha çok devlet gibi görünmeye başlamış, devlet etkinlikleri de bu zümreden yayılır hale gelmiştir. Bu durum, Anadolu kasabasının eşrafını halkın uzağına düşürmüştür. Islahat hareketlerini eşrafın daha hızlı, halkınsa yavaş benimsemesi bundandır. Atatürk'ün, vatan kurtarıcısı olması ve kitleleri kapsayan kimliği bir yana bırakılırsa, şef ve liderle kitleler arasındaki bağlar, bürokrasinin ve eşrafın halktan ayrılmış olmasından dolayı, geniş ölçüde halkçı bir niteliğe sahip olamamıştır.¹²²³ Sonuçta Kemalizm'i toplumsal tabanından soyutlayarak sadece devlet bürokrasisinin gerçekleştirdiği bir harekete indirgemek yanlıştır.¹²²⁴

“Kemalist elitler” söylemi ile bağlantılı olarak “bürokrasi karşıtı DP” söylemine gelince, DP'nin nasıl bürokrasi karşıtı bir politika izlediği açıkça ortaya konulmamıştır. Bu anlayışa göre DP iktidarı döneminde devlet elitlerinin etkisi kaybolmaya başlamış, DP de bu yönde bir politika izlemiştir. Buna kanıt olarak DP

¹²²¹ Gülsunar, s. 146.

¹²²² Gülsunar, s. 222-223; Bununla birlikte CHP, öncülü İTC kadar olsun bir parti-halk-örgüt ilişkisi aramamış, sivil örgüt anlayışının yokluğundan dolayı halkın bütününi kendi örgütü olarak kabul etmiş ve onu dönüştürme girişimlerinde bulunmuştur. Bu dönüştürme girişimini gerçekleştirmek için Halkevleri, “*bürokratik endoktrinasyon*” aracı olarak da Halk Hatipleri teşkilatı kurulmuştur; Kahraman, s. 117.

¹²²³ Güneş (CHP Halktan), s. 32.

¹²²⁴ Gülsunar, s. 223.

iktidarında devlet elitlerinin etkilerinin yanında gelirleri, statüleri, imtiyazları ve teminatlarının keskin biçimde azalması gösterilmektedir.¹²²⁵ Gerçekten de muhalefet döneminde DP, bürokrasinin işleyişinden ve masraflarından yakınmıştır. Adnan Menderes, 13 Şubat 1950’de 1950 Yılı Bütçe Kanunu hakkında TBMM’de yaptığı konuşmada, bürokrasinin bir memlekette umumi hayatı ne kadar zorlaştırdığını, özellikle de ekonomik hayatı kısıtladığını, bürokrasiye karşı “*mücadele silahlarının*” en etkilisinin devlet hizmetlerinin rasyonalizasyonu olduğunu, bu yöndeki uyarılara karşın hükümetin önlemler alması bir yana, yeni bakanlıklar kurduğunu, yeni teşkilat kanunları kabul ettiğini ve hazineye ağır masraflar yüklediğini ifade etmiştir.¹²²⁶

DP’nin iktidara gelmesinden sonra T.C. Emekli Sandığı Kanunu’nda değişiklik yapan 9 Temmuz 1953 tarih ve 6122 Sayılı Kanun ile yargı yolu kapalı olmak üzere fiili hizmet süresi 30 yıldan 25 yıla düşürülmüş, 25 hizmet yılını dolduranların yaş kaydı aranmaksızın kurumları tarafından re’sen emekliye sevk edilebileceği öngörülmüştür.¹²²⁷ 21 Temmuz 1953’te Üniversiteler Kanunu’nda yapılan 6185 Sayılı Kanun ile yapılan değişiklikle siyasi kuruluşlarda fiili görev alan, bilimsel verileri halka yayılması amacı dışında siyasi yayın ve beyanlarda bulunan öğretim üyelerinin üniversite senatosu kararıyla üniversiteden çıkarılacağı hükme bağlanmıştır.¹²²⁸ Gene Emekli Sandığı Kanunu’nda değişiklik yapan 21 Haziran 1954 gün ve 6422 sayılı kanun ile 25 filli hizmet yılını süreyi tamamlamayanların da kurumlarınca uygun görülürse re’sen emekliye sevk edilebilecekleri hükme bağlanmış, buna karşı yargı yolu da kapatılmıştır. Yargıtay, Danıştay ve Sayıştay üyeleri ile profesörler de bu

¹²²⁵ Özbudun (State Elites), s. 198.

¹²²⁶ Kılçık (Adnan Menderes’in-I), s. 407; Bu eleştirilere rağmen DP döneminde İşletmeler, Koordinasyon, Basın-Yayın ve Turizm, İmar ve İskan Bakanlıkları ile Et ve Balık Kurumu, Türkiye Çimento Sanayii A.Ş. gibi çeşitli KİT’ler kurulmuş, birçok teşkilat kanunu kabul edilmiştir.

¹²²⁷ T.C. Resmi Gazete, 11 Temmuz 1953, Sayı: 8455.

¹²²⁸ RG, 28 Temmuz 1953, Sayı: 8469.

kapsama sokulmuştur.¹²²⁹ Nihayet 5 Temmuz 1954'te kabul edilen Bağlı Bulundukları Teşkilât Emrine Alınmak Suretiyle Vazifeden Uzaklaştırılacaklar Hakkında Kanun çıkarılmış, üniversite öğretim üyelerinin de Milli Eğitim Bakanı tarafından üniversite senatosunun görüşünün alınması şartıyla bakanlık emrine alınabileceği öngörülmüştür.¹²³⁰ Bütün bunlara birlikte DP'nin amacı sistemli ve programlı bir şekilde bürokrasiyi zayıflatmak veya bürokrasiyi rasyonalize etmek değil, bu kesimin üzerinde kendi hegemonyasını kurmaktır. Adnan Menderes'in 13 Haziran 1950'de DP Meclis Grubu'nda yaptığı konuşmadaki şu sözleri bu hususu destekler niteliktedir:

*“Bazı devlet memurlarının bir iktidar değişikliğini anlayamaması ve demokratik değişikliklere intibak etmemekte ısrar etmesi üzerine bu gibiler hakkında, kendilerine bu devletin vazife vermek mecburiyet ve mükellefiyetinde olduğunu kabul etmiyoruz arkadaşlar. (Bravo sesleri, alkışlar) Kendisini politikaya kaptırmış ve politikacıların tesiri altında memleketin menfaatlarını ve vazifelerinin icaplarını unutmuş olan devlet memurlarının da bu yolda sarfettikleri gayretler ve tesirleri tevsik etmek imkanı bulduğumuz takdirde bunların kanun yollarıyla tecziye edilmelerini isteyeceğiz.”*¹²³¹

Menderes, 27 Haziran 1950'de DP Meclis Grubu toplantısında da şunları söylemiştir:

*“Bundan başka 25 senede örülen şebeke ile bütün devlet teşkilatı Halk Partisi'nin elindedir.”*¹²³²

Devlet teşkilatında CHP döneminde görev yapmış bürokratların görevlerine DP döneminde de devam ettikleri gözönüne alınırsa, devlet aygıtının partizanlaşması şikayetlerinin de CHP döneminden tevarüs edilmiş bu kadrolar ile ilgili olması doğaldır.¹²³³ DP'nin istemediği ve tasfiye edeceği bürokratik kadronun

¹²²⁹ RG, 25 Haziran 1954, Sayı: 8738

¹²³⁰ RG, 8 Temmuz 1954, Sayı: 8749.

¹²³¹ Kılçık, (Adnan Menderes'in-II), s. 56.

¹²³² Kılçık (Adnan Menderes'in-II), s. 104

¹²³³ Celal Bayar Atatürk döneminin son ve Milli Şef döneminin ilk başbakanı olup Atatürk döneminde İş Bankası Umum Müdürlüğü ve İktisat Vekilliği yapmıştır. 26 Aralık 1938'de Ankara'da toplanan

yerine gelecek olanların yani DP'nin dayanacağı bürokratik kadroların kökeni de elbette tek parti CHP'si olacaktır. Öte yandan merkez güçler arasında sayılan ordunun ilk döneminde DP'yi desteklediği, DP'ye tepkiler zamanla alt kademelerde ortaya çıkmışsa da ordu üst kademesinin ise 27 Mayıs'a kadar DP'ye sadık olduğu da bilinmektedir.

DP'nin bürokrasi karşıtı olarak nitelendirilmesinin sebebi, tek parti CHP'sinden farklı olarak siyaseti, kitlelere yönelecek ve onları kapsayacak şekilde yapmasıdır. Bürokrasinin kendisini ezdiğini, önemsemediği, ikinci planda gördüğü düşüncesinde olan kitle DP'yi desteklemiş olup şapkalılar-kasketliler benzetmesi bununla ilgilidir. Şapkalılar eğitilmiş, şehirli, sistemden en çok faydalanan kesimken, “kasketliler” yoksul, köy veya taşra kökenli, hor görülen kesimi işaret etmektedir. Oysa DP, bu kitleye böyle yaklaşmamış, kaymakam, jandarma ve tahsildar baskısını azaltmış, ocak-bucak başkanları vasıtasıyla halk bürokrasiden şikayetlerini dile getirebilmiştir.¹²³⁴ Ayrıca DP, sıradan insanların siyaset yapmasını kendi partisi aracılığıyla mümkün kılmıştır.¹²³⁵

CHP Olağanüstü Genel Kurultayı'nda Milli Şef ve Değişmez Genel Başkan İsmet İnönü'ye bağlılık mesajını okuyan CHP'nin en genç milletvekili Adnan Menderes'tir. Atatürk'ün silah arkadaşlarından Ali Fuat Cebesoy, askeri kariyerleri haliyle tek parti dönemi içinde şekillenmiş eski Genelkurmay Başkanı Orgeneral Nuri Yamut, gene eski Kuvvet Komutanları Orgeneral Nurettin Aknoz, Oramiral Sadık Altınca ve Hv. Orgeneral Fevzi Uçaner, Korgeneral Yümnü Üresin, Kore'ye gönderilen Türk Tugayı'nın ilk komutanı Tuğgeneral Tahsin Yazıcı, tek parti döneminin İstanbul Belediye Başkanı Dr. Lütfü Kırdar, gene bu dönemde Yargıtay başkanlığı yapmış Halil Özyörük, daha sonra DP'den istifa etse de Prof. Dr. Necip Bilge bunlardan sadece bir kaçıdır. Bu isimlerden Uçaner, Özyörük, Üresin ve Kırdar DP döneminde bakanlık da yapmışlardır. DP'nin Tahkikat Encümeni'nin üyelerinden Ekrem Anıt ise emniyet müdürü, görevini DP döneminin büyük kısmında devam ettiren Ord. Prof. Dr. Fahrettin Kerim Gökay da İstanbul Vali ve Belediye Başkanı olarak Milli Şef döneminde görev yapmışlardır. Şerif Mardin, çevre güçlerle özdeşleştirilmiş DP'nin dört kurucusunun bürokrat olmasını - Adnan Menderes CHP elitlerinden olmakla birlikte kanımızca bürokrat değildir- “işin gülünç yanı” olarak nitelemekte, bu konuya bir başka açıklama da getirmemektedir; Mardin, s. 72.; Bu duruma merkez-çevre teorisi çerçevesinde yaklaşılsa, söz konusu kişilerin CHP'liyken elit, DP'liyken elit olmadığı gibi bir sonuca varılmaktadır.

¹²³⁴ Demirel, T.: (Türkiye'nin), 153.

¹²³⁵ Demirel, T.: (Türkiye'nin), s. 125.

ii. Merkez Kurgusundaki Çelişkiler

Merkez kurgusundaki çelişkilere gelince, merkez-çevre sorunsalı, zihniyet yönünden CHP ile DP arasındaki devamlılığı ve benzerlikleri öne çıkarmamıştır. Bu çerçevede DP merkezin değerler sistemi olan Kemalizm'i -bazı yumuşamalara rağmen- ilke olarak reddetmemiştir.¹²³⁶ Çok partili yaşama geçilmesinden sonraki mücadelede fikirler ve eğilimler arasında zıtlık değil geçişkenlik ve esneklik olduğundan “resmi ideoloji” ortadan kalkmamış, herkesin üzerinde anlaşılabileceği şekilde yeniden ortaya çıkmıştır. CHP'nin politik ve ideolojik yapısı ile CHP'den ayrılan ancak ondan yoğun şekilde etkilenen DP'ninki bir araya gelince resmi ideoloji geniş kitleleri etkileyebilecek bir nitelik kazanmıştır.¹²³⁷ Ayrıca belirtmek gerekir ki, Kemalizm'in laiklik anlayışının yumuşaması ve buna yönelik icraatlardan Ankara İlahiyat Fakültesi'nin, imam-hatip okullarının nüvesini oluşturan imam-hatip kurslarının açılması CHP iktidarının son döneminde gerçekleştiği gibi DP, bilindiği üzere başından beri kendisini çevrenin çıkarlarına adanmış bir parti değildir. Bu parti burada ayrıntılı şekilde açıklamanın gereksiz olduğu oldukça karmaşık sosyo-ekonomik ve siyasi süreçler sonucunda ve CHP'den ayrılmak suretiyle kurulmuştur. DP'nin otoriterliği de en nihayetinde tek parti döneminden tevarüs edilmiştir.¹²³⁸

¹²³⁶ Kemalizm'i reddetmese de İslamcılar, iktidara geldiklerinde kendilerinin “sistem dışı” olduğunu göstermek için “sistem içi bir mücadeleye” kurban giden Adnan Menderes'e sahip çıkmışlardır. Emiroğlu, s. 360; Merkez-çevre teorisini benimseyen yazarlardan Osman Can, bu hususa dikkat çekerek DP'nin CHP'den istifa edenler tarafından kurulduğunu, onun “devrim”e karşı olmadığını ancak Kemalizm'in liberal dönüşüme ve halkın kamu yönetiminden dışlamasına karşı olduğunu belirtmiştir; Can (The Turkish), s. 264. Can'a göre “*Demokrat Parti'nin Atatürkçü olduğunu kanıtlama çabası, Celal Bayar gibi Atatürk'ün son başbakanı olma özellikleri de partiyi kurtaramadı.*”; Can, O.: Yol Ayrımında Statükodan Önce Son Çıkış, İstanbul, 2012, s. 102.

¹²³⁷ Koçak, C.: Türkiye'de İki Partili Siyâsi Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950) CHP İktidarının Sonu Cilt 6, İstanbul 2017, s. 508-509.

¹²³⁸ Türkiye'de anayasa yargısının benimsenmesi sürecini merkez-çevre teorisi ile açıklayan yazarların DP'nin otoriter yönü üzerinde pek durmadıkları görülmektedir. Bu hususa dolaylı biçimde de olsa değinenlerden Osman Can, DP'nin “*karşı-devrim*”e etkili biçimde niyetlenecek bir “*radikal demokrat*” parti olmadığını ifade etmiştir; Can, The Turkish Constitutional Court, s. 264. Hakyemez ise DP'nin

1960 sonrasındaki, merkez kurgusu ile çelişen bazı farklılaşmalar ise merkez güçlerin içindeki kayma olarak ifade edilmiştir. Oysa 1960’larda sol akımların güçlenmesiyle Kemalizm’i soldan yorumlayan bir kesim ortaya çıkmış, buna karşı çıkan bazı Kemalistler de toplumdaki siyasi kutuplaşmaya bağlı olarak Kemalizm’in sağ-muhafazakâr yorumunu benimsemişlerdir. Böylece Kemalist blokta Ceren Belge’nin iddia ettiği gibi bir kayma¹²³⁹ değil, bölünme meydana gelmiştir. Bu noktada belirtmek gerekir ki 1960-1980 döneminde solun bir kesimi ile Ecevit liderliğindeki sol Kemalizm’in tek parti dönemine eleştirel yaklaşımı ve 1960’ların ikinci yarısında bugün “ulusalcılık” diye tanımlanan fikirleri savunanların Ecevit’e karşı CHP’deki mücadeleyi kaybederek Turhan Feyzioğlu başkanlığında Güven Partisi’ni kurmaları gibi gelişmelerin gerektiği gibi değerlendirilmesi mümkün olamamıştır. Buradan hareketle “Kemalist otoriterlik” yerine otoriterliğin kapsamının genişletilerek “Milliyetçi-Devletçi-Sağ Otoriter Gelenek” kavramının benimsenmesi ve sağ Kemalizm’in de bu kapsamda değerlendirilmesi gerektiği ileri sürülmüştür.¹²⁴⁰ Bütün bu hususlar gözönüne alınmadan Kemalist bürokrat, asker ya da üniversite mensuplarının merkez güçleri oluşturduğu kabul edilirse Kemalistler arasında gerçekleşen bölünme sonucunda artık birden fazla merkezin ortaya çıktığı gibi bir sonuca varmak mümkündür.

Merkez-çevre teorisini, hangi kesimlerin merkeze veya çevreye dahil olduğundan hareket ile değil, Kemalist değerlere yakınlık bakımından ele alan bir görüş mevcuttur.

kendisine oy vermediği için Kırşehir’i ilçe haline getirmesini, TBMM bünyesinde kurduğu Tahkikat Encümeni’ne bazı yargısal yetkileri vermesini Anayasa’ya açıkça aykırı kanunlara örnek olarak vermektedir. Buna karşılık CHP’nin 1924 Anayasası’nda bir dayanak olmamasına rağmen 1945’e kadar siyasette tek partinin faaliyetine izin vermemesini, Silifke’nin kendisine oy vermediği için ilçe haline getirmesini de bu partinin Anayasa’ya açıkça aykırı kanunları olduğunu belirtmektedir; Hakyemez, s. 51.

¹²³⁹ Belge (Friends), . 676-680.

¹²⁴⁰ Taşkın, s. 9.

Bu görüşe göre bir aktör Kemalist değerleri açıkça reddetmez, bu değerlere yaklaşımı eleştiri düzeyinde kalırsa merkeze yakınlaşır. Aksine, Kemalist değerler bir aktör tarafından açıkça reddedilir, bu aktör Kemalizm'e alternatif olabilecek başka değerlere yönelerek rejimle mücadeleye başlarsa merkezden uzaklaşır. Herhangi bir çevre aktörü de merkezdeki aktörlerle uzlaşabilirse yakın, çatıştığı ölçüde uzak çevreye dahil olur.¹²⁴¹ Hangi dönemdeki ve hangi içerikteki Kemalizm'in merkezin değeri olarak ele alınacağının belirsiz olması söz konusu görüşün zayıf yönüdür. Örneğin laiklik yönünden MNP-MSP geleneğinden gelen partiler uzak çevrededir; burada sorun yoktur. Bununla birlikte laik bir milliyetçiliği benimsememiş, milliyetçiliğine İslami değerleri de katmış olan MHP Türk milliyetçisi olduğu ölçüde merkeze yaklaşırken dini içerikli milliyetçilik anlayışı bakımından merkezden uzaklaşır. Kemalizm'in erken dönemindeki söylemlerinden sınıfsız toplum anlayışı esas alınırsa CHP, Ortanın Solu hareketini benimsemesinden sonra merkezden uzaklaşmıştır. Aynı durum CHP'nin çok partili yaşama geçişten sonra katı laiklik anlayışını yumuşatmasına yönelik politikalar bakımından da geçerlidir.

Başta Celal Bayar, Adnan Menderes, Refik Koraltan olmak üzere DP'nin kurucu "elitleri" de eskiden CHP'nin mensubuydular. Öte yandan merkez güçlerden sayılan ordunun üst kademsindeki birçok generalin DP iktidarına sadık olduğu, bazılarının DP'den milletvekili seçildiği hatta bakanlık da yaptığı bilinmektedir.¹²⁴² DP'de ağırlıklı yeri olan avukat, serbest doktor gibi taşra aydınlarını da bu partinin elitleri olarak kabul etmek olanaklıdır. Cumhuriyetin kuruluşunda zayıf olan ve pek de öne

¹²⁴¹ Gönenç, L.: *2000'li Yıllarda Merkez-Çevre İlişkilerini Yeniden Düşünmek*, Toplum ve Bilim, Sayı: 105, 2006, s. 132-133.

¹²⁴² Genelkurmay Başkanı Orgeneral Nuri Yamut, gene eski Kuvvet Komutanları Orgeneral Nurettin Aknoz, Hv. Orgeneral Fevzi Uçaner ve Oramiral Sadık Altıncan, "Kore Kahramanı" Tuğgeneral Tahsin Yazıcı asker kökenli milletvekillerine örnek olarak verilebilir.

çıkmayan bu kesim, 1950'ye gelindiğinde artık genişlemiş ve siyasette etkili bir konum edinmiştir. Başta Adalet Partisi (AP) olmak üzere 1960'dan sonraki dönemlerin merkez sağ partilerinin elitleri de ağırlıklı olarak bu kesim olacaktır.¹²⁴³ Kaldı ki Türkiye'de iktidarda uzun yıllardır sağ muhafazakârlar ve İslami muhafazakârlar yani “çevre” vardır. Buna rağmen merkez-çevre sorunsalının benimsendiği takdirde “merkez”in yıllarca elit üretebildiği, çevre iktidarlarının da kendi kadrolarını oluşturamadığı gibi bir sonuca varılmaktadır.¹²⁴⁴ Bir başka deyişle 1950'den sonra CHP'nin hiçbir zaman tek başına iktidara gelemediği, koalisyon ortağı olduğu veya azınlık hükümeti kurduğu dönemler göz önüne alınırsa merkezin bu başat aktörü zaten merkezde değildir.

Son olarak, CHP'nin 1950'lerdeki oy oranlarına bakıldığında bu partinin –seçim sistemi sebebiyle her ne kadar aldığı oy oranında TBMM'de temsil edilemediyse de– “çevre”den önemli ölçüde destek aldığını gözlemlemek mümkündür; CHP 1950 seçimlerinde % 39,6 1954'te %35,1, 1957'de de % 41,4 oranında oy almıştır.¹²⁴⁵ 1950'lerde bütün seçimleri DP kazansa da CHP'nin oy oranları azımsanamayacak bir halk desteğinin varlığını göstermektedir. Askeri-bürokratik kesimin oylarının bu oranlar içinde son derece az bir miktar teşkil edeceği ortadadır. Aynı durumun “ortanın

¹²⁴³ Şevket Süreyya Aydemir'e göre Demokrat Parti halka inmek, siyaseti halka götürmek, halkın hayatına müdahale hakkını halktan almak zorunda olsa da bu partinin de er geç bir orta sınıf partisi olarak gelişmesi mukadderdi. Dolayısıyla şehirde ve köyde orta tabakaya dayanan Demokrat Parti “*milli kalkınmayı*” süratle gerçekleştirmek için bir orta sınıf yaratmaya çabalamıştır; Aydemir, Ş. S.: Menderes'in Dramı, İstanbul 1998, s. 203.

¹²⁴⁴ Göztepe, E.: *Katkı ve Eleştiriler*, Küreselleşen Dünyada Anayasal Demokrasi Konulu Toplantı 19-20 Mayıs 2011, Yakındoğu Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Lefkoşa, 2013, s. 154.

¹²⁴⁵ T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Cumhuriyet'ten Günümüze Milletvekili Seçimleri (1923-2002), Ankara, 2004, s. 32.

solu” söylemiyle Bülent Ecevit’in genel başkanlığındaki CHP’nin 1973 ve 1977 seçimlerindeki oy oranları bakımından da geçerli olduğunu söylemek mümkündür.¹²⁴⁶

¹²⁴⁶ CHP 1973 seçimlerinde % 33.3, 1977 seçimlerinde ise % 41.4 oranında oy almıştır; T.C. Başbakanlık, s. 33.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: ANAYASA MAHKEMESİ KARARLARINDA MERKEZ-ÇEVRE SORUNSAĞI ve KEMALİST OTORİTERLİK OLGUSU

I- Kuramsal Çerçeve: Otoriterlik, Merkez-Çevre Unsurları ve Anayasa Mahkemesi

Türkiye’de anayasa yargısının merkez-çevre ilişkileri ve hegemonik koruma teorileri ile açıklanmasının teorik yönden eksikliklerini ortaya koyduktan sonra bu açıklamayı bir de AYM kararlarını dava açan veya itiraz yoluna başvuran aktörler ile irtibatlandırarak test etmek gerekmektedir. Bilindiğı üzere AYM’nin “Kemalist” merkez elitlerinin menfaatlerini korumak için kurulduğı ve bu menfaatin de devletin korunması olduğı öne sürölmektedir. Bu noktadan hareketle ilk olarak merkez unsurlarından CHP’nin ve bazı çevre partilerinin açtığı çeşitli iptal davaları ele alınacaktır. Öncelikle AYM’nin çalışmaya başladığı dönemde CHP’nin ve bazı çevre partilerinin, merkezin unsuru olarak kabul edilen TSK’yi ilgilendiren hususlardaki iptal davaları değeriendirilecek, bu partiler ile AYM’nin temel hak ve özgürlükler bakımından askerlik hizmeti ve disiplin konularına yaklaşımı karşılaştırılacaktır.

Ardından CHP’nin ve Türkiye İşçi Partisi’nin (TİP)¹²⁴⁷ 12 Mart ara döneminde açtığı iptal davaları üzerinde durulacak ve bu dönemde CHP-TSK ve AYM arasındaki yaklaşım farklılıkları ortaya konulacaktır. Ayrıca çevre partilerinin iktidarları döneminde kabul edilen, hak ve özgürlükleri önemli ölçüde sınırlandıran bazı kanunlara karşı CHP’nin, onun ardılı partilerin ve bu partilere mensup milletvekillerinin açtığı iptal davaları değeriendirilecektir.

¹²⁴⁷ Bu partinin açtığı iptal davaları ile ilgili kapsamlı bir çalışma için bkz. Öngel, M.: “Anayasa’nın Eksiksiz, Tastamam Uygulanması”: Türkiye İşçi Partisi’nin Anayasa Mahkemesi’nde Açtığı İptal Davaları (1963-1971), VitaVerita E-Dergi, Sayı 6, s. 36-100.

Bu bölümde son olarak askeri mahkemelerin¹²⁴⁸ itiraz başvuruları değerlendirilecek olup TSK'yi AYM ile doğrudan temasa getiren bu mahkemelerin itiraz başvurularıdır. Önemli bir bölümü askerlik hizmetini ve askeri mahkemelerin kuruluşu ile görevlerini ilgilendiren hükümlere yönelik olan bu başvurular çerçevesinde, temel hak ve özgürlükler ile ilgili olarak askeri mahkemeler ile AYM'nin yaklaşımları karşılaştırılarak, merkeze dahil olduğu iddia edilen bu iki unsurun ne dereceye kadar birlikte hareket ettiği değerlendirilecektir. Askeri menfaatlerin, AYM tarafından bireye karşı korunup korunmadığı (veya ne ölçüde korunduğu) incelenecektir. Bütün bu değerlendirmelerden amaçlanan, otoriterliğin ve devletin korunmasının herhangi bir kesime veya AYM'ye özgü olarak kabul edilemeyeceğini göstermektir.

Çalışma, zaman bakımından AYM'ye bireysel başvuru hakkının uygulanmaya başladığı 23 Eylül 2012 tarihine kadar sınırlandırılmış olup 1962-2012 arasındaki soyut ve somut norm denetimi sonucunda verilen kararları kapsamaktadır.

II- CHP'nin ve Çevre Partilerinin 1961 Anayasası'nın İlk Döneminde Askerlik Hizmeti ile İlgili Kanunlara Karşı Açtıkları İptal Davaları

Konuya girmeden önce hatırlatmak gerekir ki 1961 Anayasası'nı yapan asli kurucu iktidar parlamentodaki bütün azınlıkların anayasa yargısı yoluyla korunmasını tercih etmiş ve bu çerçevede TBMM'de temsil edilen bütün siyasi partilere AYM'ye başvurma hakkı tanımış, 1971 değişikliğine kadar bu durum devam etmiştir. Gene bu dönemin başında AYM'ye iptal davası açılması ile ilgili istisnai bir düzenleme

¹²⁴⁸ Askeri mahkemeler (1961 Anayasası md. 138, 1982 Anayasası md. 145), Askeri Yargıtay (1961 Anayasası md. 141, 1982 Anayasası md. 156), Askeri Yüksek İdare Mahkemesi (1961 Anayasası'nın 140. Maddesine 1971'de eklenen 5. Fıkra, 1982 Anayasası md. 157) 16.04.2017 tarih ve 6771 sayılı Kanun ile yapılan Anayasa değişikliği ile kaldırılmıştır. Askeri yüksek mahkemelerin tarihsel gelişimi ve bu mahkemelerde görev yapmış başkanlar, başsavcılar, daire başkanları ve üyeler ile ilgili geniş bilgi için bkz. Askeri Yüksek İdare Mahkemesi: Askeri Yüksek İdare Mahkemesi 25. Yıl Albümü, Ankara 1998; T.C. Askeri Yargıtay: Kuruluşundan Günümüze Askeri Yargıtay (1914-2002), Ankara 2002.

yürürlüktedir. 1961 Anayasası'nın “*Eski Kanunların Anayasaya Aykırılığı İddiası*” başlıklı geçici 9. maddesinin 2. fıkrası, AYM'nin göreve başladığı tarihte yürürlükte olan herhangi bir kanun hakkında iptal davası açılabileceğini, dava açma hakkının Mahkeme'nin göreve başladığı tarihten itibaren altı ay sonra düşeceğini öngörmüş, aynı husus 22.04.1962 tarih ve 44 sayılı Anayasa Mahkemesinin Kuruluşu ve Yargılama Usûlleri Hakkında Kanun'un geçici 5. maddesinde de düzenlenmiştir.

1961-1965 arasında kısa bir dönem dışında İsmet İnönü'nün genel başkanlığını yaptığı CHP koalisyonların büyük ortağıdır ya da azınlık hükümeti olarak iktidardadır.¹²⁴⁹ 27 Mayıs sonrasının sarsıntılarının yaşandığı, iki darbe girişiminin gerçekleştiği bu dönemde parlamentoda temsilcisi bulunan merkez ve çevre partileri, 1961 Anayasası'ndaki istisnai düzenleme uyarınca temel hak ve özgürlükler ile ilgili olan çeşitli kanunların iptalini istemişlerdir.

CHP tarafından CHP (1923-1950) ve DP (1950-1960) iktidarlarında kabul edilmiş çeşitli kanunların iptalini istenmiştir. Bu davalardan CHP iktidarı döneminde kabul edilmiş kanunlara karşı açılmış olanları özellikle önemlidir. Çünkü devlet yönetimindeki etkilerinin devamını amaçlayan bir bloğa dahil sayılan aktörlerin, gene bu aktörlerden birinin iktidarı döneminde kabul edilmiş kanunların iptalini istememeleri beklenir. Oysa CHP'nin CHP iktidarı döneminde kabul edilmiş bazı otoriter kanunlara karşı iptal davası açması, bu partide zaman içinde gerçekleşen zihniyet farklılaşmasının işaretidir. CHP'nin açtığı iptal davaları arasında askerlik hizmeti ile ilgili kanunlara yönelik olanlar konumuz bakımından önemlidir. Çünkü bu

¹²⁴⁹ Bu dönemdeki hükümetler: CHP-AP Koalisyonu: 20.11.1961-25.06.1962, CHP-YTP-CKMP Koalisyonu: 25.06.1962-25.12.1963, CHP azınlık hükümeti: 25.12.1963-27.10.1965 (Bütün bu hükümetlerde başbakan CHP Genel Başkanı İsmet İnönü'dür), AP-CKMP-YTP-MP seçim hükümeti: 20.02.1965-27.10.1965 (Bu hükümette başbakan Suat Hayri Ürgüplü'dür.); Tuncer, Osmanlı'dan Günümüze Seçimler (1877-2002), 2. Baskı, Ankara 2003, s. 507.

davalar, merkez aktörü CHP ile bir başka merkez aktörü olan orduyu anayasa yargısı zemininde karşı karşıya getirmiştir.

27 Mayıs'tan sonraki dönemin CHP'si ile Tek Parti dönemindeki CHP'nin söylemleri farklıdır. CHP on yıl muhalefette kalmış ve bu dönemde DP'nin otoriterliğinden şikâyet etmiş, hak ve özgürlüklere, hukuk devleti ilkesine yönelik bir hassasiyet geliştirmiş, toplumla ilişkilere de önem vermiştir. CHP'nin iptalini istediği askerlik hizmetine ilişkin hükümler askeri yargıyı ilgilendirmekte olup askeri menfaatleri birey karşısında ikinci planda tutan düzenlemeleri içermektedir. CHP, vatan savunması görevini üstlendiği için ordunun her durumda korunması gerektiği yönünde bir düşünce benimsememiş ve bu yönden devleti koruyucu bir yaklaşım sergilememiştir. CHP'nin bu yönelimi, ileriki dönemde “Ortanın Solu” gibi bir hareketi başlatmasına ve ordudan uzaklaşmasına zemin hazırlayacaktır.

CHP'nin açtığı iptal davası sonucunda AYM, 1631 sayılı Askerî Muhakeme Usulü Kanunu'nun kadınların, kamu haklarından yasaklanmaya mahkum olanların ve askeri mahkemenin haysiyetine uymayan şahısların aleni duruşmaya alınmayacağını öngören maddelerini iptal etmiştir.¹²⁵⁰ İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nin konu ile ilgili 10. maddesine atıf yapan AYM'nin değerlendirmesine göre duruşmaların açıklığı, davanın taraflarına güven verdiği gibi adaletin dağıtılmasının, halk tarafından kontrol edilmesini sağlaması bakımından da demokratiktir.¹²⁵¹ AYM, kadınların duruşmalara dinleyici olarak katılamayacağına yönelik hükmü eşitlik ilkesine aykırı görmüş, kamu haklarından yasaklanan kişiler bakımından ise böyle bir uygulamanın hukuki dayanağının bulunmadığını, “*askerî mahkemenin haysiyetine uymayan şahıs*”

¹²⁵⁰ E. 1963/143 K. 1963/167 (AMKD 1, s. 343)

¹²⁵¹ E. 1963/143 K. 1963/167 (AMKD 1, s. 347).

ibaresinin de açık ve belirgin olmadığını, bu hükmün gerçek bir ihtiyacı karşılamadığını, kamu güveni ve genel ahlakla bir ilgisi bulunmadığını belirtmiştir.¹²⁵² AYM, bu yöndeki kısıtlamalarla ilgili olarak askeri mahkemelerde görülen davaların niteliği hakkında bir yorum yapmamıştır.

Aynı Kanunun, askeri mahkemelerin yayımlanmasını mutlak olarak yasaklayan hükmünü de iptal eden AYM, duruşmaların açıklığı kuralının istisnaları üzerinde durmuş, dava konusu hükmün basın ve haber alma hürriyetine aykırı olduğunu ifade etmiştir.¹²⁵³ Gene aynı Kanun'da yer alan ve seferberlikte sanığın müdafî tayinine “*ahvalin müsaadesi nisbetinde riayet*” edileceğini öngören kuralı iptal eden AYM'ye göre Anayasa'nın 31 . maddesinde “*Meşru bütün vasıta ve yollardan faydalanılması*” esası kesin bir şekilde belirtilmiş olup maddedeki “*bütün*” kelimesi, savunma hakkının hiçbir şekle sınırlanamaması anlamına gelmektedir. Bu hakkın herhangi bir biçimde sınırlandırılması onun özüne dokunur.¹²⁵⁴

CHP, Askeri Ceza Kanunu'nun kolordu kumandanlarının emriyle şartla tahliye kararının geri alınacağı hakkındaki maddelerinin de iptali istenmiş, bu hüküm AP'nin açtığı dava sonucunda iptal edildiği için karar verilmesine yer olmadığına hükmedilmiştir.¹²⁵⁵

1961-1965 döneminde CHP tarafından açılan ve reddedilen iptal davaları CHP'yi özgürlükçü AYM'yi de otoriter ve devletçi bir konuma getirmiştir. CHP, As. CK'nin

¹²⁵² E. 1963/143 K. 1963/147 (AMKD 1, s. 347-348); Bu Kanundaki on beş yaşını bitirmemiş çocukların askeri mahkemelerde dinleyici olarak bulunamayacağını öngören maddeye yönelik iptal istemi de reddedilmiştir. Mahkeme red gerekçesinde çocukların korunması ile ilgili konulara değindiği için bu iptal kararını devletçi, otoriter olarak nitelendirmek uygun değildir.

¹²⁵³ E. 1963/143 K. 1963/167 (AMKD 1, s. 348).

¹²⁵⁴ E. 1963/143 K. 1963/167 (AMKD 1, s. 349)

¹²⁵⁵ E. 1963/132 K. 1966/29 (AMKD 4, s. 183; AP'nin açtığı dava: E. 1963/57 K. 1965/65 AMKD 4, s. 3).

katıksız hapis cezasını düzenleyen hükümleri hakkında iptal davası açmıştır.¹²⁵⁶ İleride göreceğimiz üzere AP ve 15. Kolordu Komutanlığı Askeri Mahkemesi tarafından da iptali istenen ancak Anayasa'ya uygun bulunan bu hüküm ile ilgili kararlar eleştirilmiştir. AYM, üst sınırı yirmi gün olarak öngörölmüş bu cezayı şu şekilde açıklamıştır: Katıksız hapis cezasına çarptırılan mahkûm, kapısında nöbetçi bulunan bir odada tek başına tutulur ve ona sadece su ile istihkak miktarı kadar ekmek verilir. Tütün vesaireden yoksun bırakılır. Bu yoksunluklar cezanın belirli günlerinde kaldırılır. Mahkûmun sağlık durumu doktor kontrolü altında bulundurulur. Sağlık durumu elvermiyorsa cezanın bir derece daha hafifi uygulanır.¹²⁵⁷ İptal istemini reddeden AYM, bu cezanın askerlik hizmetinin ve disiplinin bir gereği olduğunu ve insan haysiyeti ile bağdaşmayan bir yönünün bulunmadığını vurgulamıştır.¹²⁵⁸ AYM'nin bu karardaki otoriter yaklaşımına yönelik eleştirilere¹²⁵⁹ biz de katıldığımızdan bu konu hakkında ayrıntılı bir değerlendirmeye yapmayı gereksiz görüyoruz. Bununla birlikte şu kadarını belirtmekle yetinelim ki söz konusu hükmün iptalini isteyenler arasında merkez partisi CHP ve gene merkezin unsuru TSK'nin bir organı olan askeri mahkemenin bulunmaktadır.

Gene aynı Kanun'da yer alan her üste, emrinde olmayan astlarını da disiplinin sağlanması için geçici olarak tevkif etme ya da ettirme yetkisi veren madde ile askerlikten tart cezasından hüküm giyenlerin hizmet esnasında kazandıkları hakları kaybedeceklerini hükme bağlayan maddeye yönelik iptal istemleri reddedilmiştir. İlk

¹²⁵⁶ E. 1963/132 K. 1966/29 (AMKD 4, s. 175; AP'nin açtığı dava: E. 1963/57 K. 1965/65 AMKD 4, 15 inci Kolordu Komutanlığı Askeri Mahkemesi'nin itiraz başvurusu: E. 1965/41 K. 1965/66 AMKD 4, s. 12; Bütün bu kararlarda aynı gerekçe yer almaktadır).

¹²⁵⁷ E. 1963/132 K. 1966/29 (AMKD 4, s. 185-186).

¹²⁵⁸ E. 1963/132 K. 1966/29 (AMKD 4, s. 186-190).

¹²⁵⁹ Bu eleştirilerde hükme yönelik iptal istemlerinden ikisinin merkez güçlerden CHP ve ordunun bir unsuru olan askeri mahkeme olduğu dile getirilmemektedir; Coşkun, s. 50, dipnot 11, AP'nin açtığı dava sonucu verilen karar için bkz. aynı makale, s. 50; Hakyemez, s. 212-216.

maddede Mahkeme askerlikte disiplinin önemini vurgularken¹²⁶⁰ ikincisinde ise askerlik mesleğinin şerefine değinmiştir. Mahkemeye göre “*Askerlik şerefli bir görevdir. Bu, şerefin korunması kaygısı en ağır müeyyideleri dahi haklı kılar.*”¹²⁶¹

DP’nin tabanına seslenen çevre partisi AP, As. CK’nin 17. maddesine eklenen ve adli âmirlerin bedeli 25 lirayı geçmeyen şeyler için istirdat ve tazminata karar vereceğine dair olan hükmü¹²⁶² ile aynı Kanun’un kolordu kumandanlarına şartla tahliye kararını geri alma yetkisi veren maddelerinin de iptali istemiştir.¹²⁶³ AYM, şartla salıverme kararını kazai tasarruf olarak nitelemiş ve bu kararın ancak kararı veren askeri mahkemeler ile disiplin mahkemeleri tarafından geri alınabileceğini, bundan dolayı maddenin Anayasa’nın 138. maddesine aykırı olduğunu belirtmiştir. Aynı maddeyi, kişi hürriyetinin hakim kararı olmaksızın kısıtlanamamasından hareketle kişi dokunulmazlığı ve hürriyetine aykırı bulmuştur. Görüldüğü üzere kolordu komutanı gibi emir-komuta zincirinde üst kademedede ve rütbede bir askerin yetkisi, çevre partisinin açtığı dava sonucunda merkez unsuru AYM tarafından ortadan kaldırılmıştır.

Çevre partisi sosyalist TİP’in açtığı dava sonucunda Askeri Muhakeme Usulü Kanunu’nda öngörülen tutuklama sebeplerinin arasında bulunan “[...] *salıverildiği takdirde yeniden suç yapacağına delâlet eder sebepler varsa*” ifadesi iptal edilmiştir. AYM bu sebebin kişinin işlediği suçla bir ilgisi bulunmadığını, makul, açık ve belirgin olmadığından dolayı keyfi takdirlere yol açacağını, kişi dokunulmazlığını tehlikeye

¹²⁶⁰ E. 1963/132 K. 1966/29 (AMKD 4, 191-192); Bu maddeye yönelik Askeri Bölge Komutanlığı Askeri Mahkemesi’nin reddedilen itiraz başvurusu için bkz. E. 1965/42 K. 1966/30 (AMKD 4, s. 215).

¹²⁶¹ E. 1963/132 K. 1966/29 (AMKD 4, s. 193).

¹²⁶² E. 1963/86 K. 1965/63 (AMKD 3, s. 295); Bu hüküm yürürlükten kaldırılmış olduğundan Anayasa Mahkemesi karar verilmesine yer olmadığına hükmetmiştir.

¹²⁶³ E. 1963/86 K. 1965/63 (AMKD 3, s. 295).

düşüreceğini ve kişi hürriyetinin özüne dokunacağını belirtmiştir.¹²⁶⁴ Aynı Kanun'un iptal edilen bir diğer hükmü de irtikap, rüşvet almak ve vermekten, ihtilâstan, zimmete para geçirmekten ve doğrudan doğruya veya memuriyet vazifesini suiistimal suretiyle kaçakçılıktan ve resmî müzayede ve münakaşalara fesat karıştırmaktan sanık olanların duruşmasının tutuklu olarak yapılacağını öngörmektedir.¹²⁶⁵ Gene aynı Kanun'da sahtekârlık, hırsızlık, emniyeti suiistimal, yağma, tahrip veya askeri sırlar ve hükümetin emniyeti ile ilgili suçlardan sanık olanların adli amirlerinin muvafakat edeceği avukat veya dava vekillerini tayin edebileceklerine yönelik kural da iptal edilmiştir. AYM'ye göre *“Gerçekten savunma hakkı, kişilerin en kutsal temel haklarından biridir. Bu hakkın her hangi bir şekilde sınırlandırılmasının kişinin savunma hakkından yoksun bırakılması gibi bir sonuç doğuracağından şüphe edilemez.”*¹²⁶⁶ Bununla birlikte Mahkeme, söz konusu değerlendirmesiyle çelişir biçimde Anayasa'nın 11. maddesinde öngörülen kamu yararını veya millî güvenliği ilgilendiren bir sebep de bulunmadığını belirterek 11. maddeyi bir genel sınırlama sebebi olarak kabul etmiştir.¹²⁶⁷ İptal edilen bu hüküm, anılan suçlardan sanık olanların savunmalarının bir anlamda askeri makamlarca kontrol edilmesine yol açabilecek niteliktedir. Bu bakımdan devlet otoritesine muhalefet ile doğrudan ilgili olan askeri sırlar ve hükümetin emniyeti ile ilgili suçlar özellikle önemlidir.

AYM, As. CK'deki tutuklama şartlarına yönelik iptal istemlerini reddetmiştir. Bunlar, soruşturma ile ilgili suçun ağır cezayı gerektiren suçlardan olması, askeri disiplinin korunmasını gerektirmesi, asayiş bozması, devlet ve hükümet nüfuzunu kıran nitelikte

¹²⁶⁴ E. 1963/197 K. 1963/166 (AMKD 1, s. 330).

¹²⁶⁵ E. 1963/197 K. 1963/166 (AMKD 1, s. 331-332).

¹²⁶⁶ E. 1963/197 K. 1963/166 (AMKD 1, s. 330-331).

¹²⁶⁷ E. 1963/197 K. 1963/166 (AMKD 1, s. 332).

olması ve âdabı umumiye aleyhinde bulunmasıdır.¹²⁶⁸ AYM'nin değerlendirmesi şöyledir: “Gerçekten bir ordunun kuvvet ve kabiliyeti, disiplini ile ölçülür. Yurdun iç ve dış emniyetini korumak görevi ile yükümlü olan orduyu memleketin yüksek menfaatlerinin gerektirdiği maksada küll halinde sevk edebilmek, ancak disiplin sayesinde mümkün olur. O halde disiplinin mahafaza ve idamesi, askerliğin vazgeçilmez bir unsuru olduğuna göre askerî disiplinin muhafazası için zorunlu olduğu takdirde maznunun tutuklanabilmesi kabul edilmelidir. Aksi takdirde askerliğin temeli sarsılmış olur.”¹²⁶⁹ AYM, görüldüğü üzere disiplini ihlal eden her davranışın tutuklamayı gerektirmeyeceğini göz ardı etmiştir. Söz konusu madde uyarınca disiplini bozucu olarak kabul edilen en basit bir davranışı gerçekleştiren kişi, bu davranışıyla orantısız şekilde tutuklama tehdidi ile karşı karşıya kalmaktadır.

III- 12 Mart Döneminde CHP, TİP ve Anayasa Mahkemesi

Bilindiği üzere 1965'ten beri iktidarda olan Süleyman Demirel'in başkanlığındaki AP tek parti hükümeti ülkedeki toplumsal olaylar sonucunda 12 Mart 1971'de ordunun verdiği muhtıra¹²⁷⁰ üzerine istifa etmiş, Türkiye 1973 seçimlerinden sonra 1974'te CHP-MSP koalisyonunun kurulmasına kadar bakanlarının çoğunluğunun TBMM

¹²⁶⁸ E. 1963/197 K. 1963/166 (AMKD 1, s. 323-326).

¹²⁶⁹ E. 1963/197 K. 1963/166 (AMKD 1, s. 328-329).

¹²⁷⁰ “Parlamento ve hükümet, süregelen tutum, görüş ve icraatı ile yurdumuzu anarşi, kardeş kavgası, sosyal ve ekonomik huzursuzluklar içine sokmuş, Atatürk'ün bize hedef verdiği çağdaş uygarlık seviyesine ulaşmak ümidini kamuoyunda yitirmiş ve anayasanın öngördüğü reformları tahakkuk ettirememiş olup, Türkiye Cumhuriyeti'nin geleceği ağır bir tehlike içine düşürülmüştür. 2. Türk Milletinin ve sinesinden çıkan Silahlı Kuvvetleri'nin bu vahim ortam hakkında duyduğu üzüntü ve ümitsizliği giderecek çevrelerin, partiler üstü bir anlayışla meclislerimizce değerlendirilecek, mevcut anarşik durumu giderecek ve anayasanın öngördüğü reformları Atatürkçü bir görüşle ele alacak ve inkılâp kanunlarını uygulayacak kuvvetli ve inandırıcı bir hükümetin demokratik kurallar içinde teşkili zaruri görülmektedir. Bu husus süratle tahakkuk ettirilmediği takdirde Türk Silahlı Kuvvetleri, kanunların kendisine vermiş olduğu, Türkiye Cumhuriyeti'ni korumak ve kollamak görevini yerine getirerek idareyi doğrudan doğruya üzerine almaya karardır. Bilgilerinize”; Milliyet, 13 Mart 1971, s. 1.

dışından, bir bölümünün de çeşitli partilere mensup milletvekillerinden oluşan hükümetler tarafından yönetilmiştir.¹²⁷¹ Öte yandan 26 Nisan 1971’de 11 ilde sıkıyönetim ilan edilmiştir.¹²⁷² Bu dönemde 1961 Anayasasında önemli değişiklikler yapılmış, bunların bazıları AYM tarafından iptal edilmiş ve bu kararlar önemli tartışmalara yol açmıştır. Söz konusu değişikliklerin temelinde, 12 Mart öncesindeki toplumsal olayların sebeplerinden birisinin 1961 Anayasasındaki çeşitli düzenlemeler olduğu düşüncesi vardır. Bununla birlikte Anayasa değişikliklerinin konumuzun dışındadır.

Konumuzu ilgilendiren anayasa değişikliği, Anayasa Mahkemesi’ne başvurma hakkının sınırlandırılmasına yöneliktir. 1961 Anayasası’ nın 149. maddesinde yapılan 20.9.1971/1488 sayılı değişikle siyasi partiler bakımından dava açma hakkı sınırlandırılmıştır.

12 Mart ara dönemindeki siyasi ortam çerçevesinde açılan iptal davalarına gelince, bunları söz konusu dönemi ayrıntılı olarak değerlendirmiş olan Ceren Belge’nin tezleri üzerinden ele almak, merkez-çevre teorisi bakımından bu döneme hangi yönlerden yaklaşıldığını göstermek bakımından önemlidir. Belge’ye göre CHP 1960’larda bir yandan “Ortanın Solu” söylemini benimsemiş, bir yandan da bu söylemle sosyalizm ve komünizm ile arasına mesafe koymuş olup bu akım CHP’de bölünmeye yol

¹²⁷¹ 12 Mart ara döneminde hükümetlerin çoğu üyeleri partili olmayan bakanlardan oluşturulmuş, bazı partiler bu hükümetlere az sayıda bakan vermişlerdir. Bu hükümetlere “partiler üstü hükümet” denilmektedir. Söz konusu hükümetlerin başbakanları, görev süreleri ve bu hükümetlere bakan veren partiler şunlardır: Nihat Erim; 26.03.1971-11.12.1971 (AP-CHP-MGP-dışarıdan bakanlar), Nihat Erim; 11.12.1971-22.05.1972 (AP-CHP-MGP-dışarıdan bakanlar), Ferit Melen; 22.05.1972-15.04.1973 (AP-CHP-MGP-dışarıdan bakanlar), Naim Talu; 15.04.1973-26.01.1974 (AP-CGP-dışarıdan bakanlar). Naim Talu hükümeti CHP Genel Başkanı Bülent Ecevit’in 1973 seçimlerinden sonra Milli Selamet Partisi (MSP) ile kurduğu hükümete kadar görevde kalmıştır; Tuncer, s. 508.

¹²⁷² Resmî Gazete, 27 Nisan 1971, Sayı: 13280; 15-16 Haziran 1970 olayları üzerine İstanbul ve Kocaeli’nde ilan edilen sıkıyönetim daha önceden kaldırılmıştı. 12 Mart dönemindeki sıkıyönetim uygulamaları ile ilgili bilgi için bkz. Üskül, M. Z.: Bildirileriyle 12 Mart 1971 Dönemi Sıkıyönetimi, İstanbul, 2014.

açmıştır. 12 Mart Muhtırasının başta rengi belli olmasa da Nihat Erim Hükümetinin¹²⁷³ kurulması ve sıkıyönetimin ilan edilmesiyle sola karşı baskıcı bir tutum benimsenmiştir. CHP Genel Başkanı İsmet İnönü 12 Mart Muhtırasını ve dolayısıyla Nihat Erim Hükümetini desteklerken daha sonra genel başkan olacak CHP Genel Sekreteri Bülent Ecevit Muhtıraya karşı çıkarak görevinden istifa etmiş ve CHP TSK'den uzaklaşmaya başlamıştır. Söz konusu durum da merkez bloğunda (Belge'nin deyiimiyle “Cumhuriyetçi İttifak”) kaymaya sebep olmuştur.¹²⁷⁴ 1970'lerde sağ hükümetler sol kesime müdahale ederek hak ve özgürlükleri ihlal etmiş, CHP, Anayasa Mahkemesi ve Danıştay da ha ve özgürlükleri korumaya yönelmiştir. Dolayısıyla bu üç unsur arasındaki yakın ilişkiler 1970'lerde hak ve özgürlüklerin korunmasında önemli rol oynamıştır.¹²⁷⁵ AYM, hak ve özgürlükleri en çok genişleten kararlarını 1970'lerde vermiş olup bunlar siyasi bakımdan riskli kararlardır. AYM böylece sağ kesim ve TSK ile karşı karşıya gelmiştir.¹²⁷⁶ CHP 1970'lerde hak ve özgürlükler bakımından AYM nezdindeki en aktif davacıdır.¹²⁷⁷

Belge'nin tezinde saptadığımız eksiklikleri şu şekilde ifade etmek mümkündür: Belge 1971-1973 dönemini “yarı askeri rejim” olarak adlandırırsa da¹²⁷⁸ 1970'lerde “sağ” olarak nitelendirdiği hükümetler arasında belirgin bir ayrım yapmamıştır. 12 Mart dönemindeki hükümetler her ne kadar sola karşı olsa da bu hükümetlerde görev alanlar -özellikle bürokratlar- çevrede değil merkezdedir. Örneğin Nihat Erim CHP'den istifa

¹²⁷³ Nihat Erim hükümetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Soysüren, A.H.: 12 Mart Döneminde Nihat Erim Hükümetleri, Ankara 2014.

¹²⁷⁴ Belge (Friends), s. 677-678.

¹²⁷⁵ Belge (Friends), s. 679.

¹²⁷⁶ Belge (Friends), s. 680.

¹²⁷⁷ Belge (Friends), s. 682. Belge, CHP'nin bu tutumunu 1978'de kurulan Bülent Ecevit Hükümeti döneminde sıkıyönetim ilan edilmesiyle terk ettiğini belirtmektedir; Belge (Friends), s. 676. Belge'ye göre Ecevit'in sıkıyönetim ilan etmesinin sebebi, şiddet olaylarını “anayasal araçlar” ile önleyememesidir. Oysa sıkıyönetim de anayasal bir araçtır.

¹²⁷⁸ Belge (Friends), s. 680.

ederek “partiler üstü başbakan” olmuştur. Keza gene bu dönemdeki hükümetlerde görev yapan bakanlardan bir bölümü asker, bir bölümü de CHP kökenlidir. 1970’lerin ikinci yarısındaki “sağ” hükümetler ise bir istisna hariç¹²⁷⁹ hep çevre partilerinden oluşmuştur. Belge’nin görüşlerinden yola çıkarak merkezin bir kesimi ile çevrenin “sağcılıkta” birleştiği gibi bir sonuca varmak mümkündür.

AYM’nin 1970’ler boyunca hak ve özgürlükler bakımından oldukça faal olduğu tezi iki bakımdan yanlıştır. İlk olarak hak ve özgürlükleri kısıtlayan ve çeşitli maddeleri iptal edilen birçok kanun 12 Mart Ara Döneminde (1971-1973) kabul edilmiş ancak AYM, bu davaları 1970’lerin ikinci yarısında karara bağlayabilmiştir. Ayrıca gene 1970’lerin ikinci yarısında hak ve özgürlüklerle ilgili olarak CHP’nin açtığı sadece bir iptal davası vardır ve iptali istenen Kanun 1976’da I. Milliyetçi Cephe hükümeti döneminde kabul edilmiştir.¹²⁸⁰ İkinci olarak AYM, 12 Mart döneminde kabul edilmiş birçok hükmü ileride göreceğimiz şekilde oldukça otoriter ve deyim yerindeyse “12 Mart zihniyeti”ne paralel gerekçelerle Anayasaya uygun bulmuştur. Buradan hareketle merkez bloğunda kayma değil, olsa olsa bölünme olduğu iddia edilebilir.

AYM’nin neden iddia edildiği gibi CHP ile aynı safta yer alarak ordunun karşısına geçtiği, bir başka deyişle neden ordunun yanında yer almadığı açıklanmaya muhtaçtır.

Bu konuda bir sonuca varabilmek, Mahkeme’nin kararlarının bütün olarak ele alınmasından çok o dönemde Mahkeme’deki üyeler hakkında, karşı oyları da göz

¹²⁷⁹ CHP’den “Ortanın Solu” hareketine karşı çıkarak CHP’den istifa eden ve ilgili bölümde değindiğimiz gibi “sağ Kemalist” bir çizgiyi benimseyen, Turhan Feyzioğlu’nun başkanlığındaki CGP, Süleyman Demirel’in başkanlığındaki I. Milliyetçi Cephe Hükümetinde (1975-1977) koalisyon ortağıdır.

¹²⁸⁰ Belge’nin makalesinde yer alan Tablo 2’de 1971-1977 arasında CHP’nin beş tane iptal davası açtığı görülmektedir. 1978-1980 arasında CHP (zaten 1978-1979’da iktidardadır) hiç iptal davası açmamıştır. Belge bu tabloda 1971’de başlayan 12 Mart Ara döneminin sona erdiği 1973’ü değil konumuz bakımından bir özelliği olmayan 1977’yi esas almış ve CHP’nin sağ hükümetlere karşı konumu yönündeki tezini 1970’lerin büyük bölümüne yayılmış gibi göstermiştir; Belge (Friends), s. 677.

önüne alarak bir değerlendirmeyi gerektirir ki böyle bir araştırma çalışmamızın dışında kalmaktadır.

12 Mart muhtırasından önceki dönemde yaşanan ve özellikle üniversitelerde yoğunlaşan toplumsal olaylar, muhtırayı izleyen dönemde temel hak ve hürriyetleri sınırlandıran bazı kanunların kabul edilmesinde etkili olmuştur. Söz konusu kanunların kimi maddelerinin iptalini isteyen CHP ile ordunun (veya en azından muhtırayı veren komuta kademesinin) toplumsal olaylar çerçevesinde kişi hak ve hürriyetlerine yaklaşımı farklılaşmıştır. 27 Mayıs darbesinden önceki dönemde gençlik arasında sağcılık-solculuk diye bir bölünme yok gibidir veya en azından belirgin değildir.¹²⁸¹ Gençlik hareketleri, DP'nin otoriter politikalarına yöneliktir ve bundan dolayı ordunun sempatisini kazanmıştır. Bir başka deyişle gençlik hareketleri, “Atatürkçü gençliğin”, otoriterleşen ve “Atatürk ilkelerinden uzaklaşan” DP'ye karşı meşru bir tepkisi olarak görülmüştür. Oysa 12 Mart öncesi dönemde sol akımlar toplumun hemen her kesimine yayılmaya başlamış, üniversite gençliği arasında da geniş bir kesim tarafından benimsenmiştir. “Ortanın Solu” söylemini benimsemiş olan CHP, sol hareketlere karşı tavır almazken, ileride ayrıntılı şekilde değinileceği gibi ordu da sağ bir çizgiye kaymıştır. Bu süreç, 12 Eylül darbesiyle doruk noktasına ulaşacaktır.

12 Mart ara döneminde, 2559 sayılı Polis Vazife ve Selâhiyet Kanununda değişiklik yapılmasına dair 26.6.1973 günlü, 1775 sayılı Kanun'un 9. maddesine eklenen ve polisin adli görevleri sırasında ilgili kanunlar uyarınca yaptığı aramalar dışında, millî güvenlik veya kamu düzeni bakımından gecikmede sakınca bulunan hallerde, o yerin

¹²⁸¹ Bu dönemde öğrenciler arasındaki sağ-sol ayrımına yönelik bazı belirtiler için bkz. Cinisli, R.: Bir Devrin Hafızası, İstanbul 2017, s. 73-78, 87-93.

en büyük mülki amirinin emri ile, şüphe edilen kişilerin üstünü, özel kâğıtlarını ve eşyasını arayabileceğini ve maddedeki bentlerde sayılan alet veya eşyalara el koyabileceğini öngören hüküm CHP'nin açtığı dava sonucunda iptal edilmiştir.¹²⁸² CHP, iptal isteminde millî güvenlik ve kamu düzeninin takdiri ve izafî olan kavramlar olduğu, bu hükmün istisna olarak kalması gerekenleri kural haline getirdiği, yargı yetkisini ihlâl ettiği, hukuk devletini polis devletine dönüştürdüğü gerekçelerine dayanmıştır.¹²⁸³ Maddeyi iptal eden AYM, dava konusu kuralın ilk bakışta Anayasa'ya uygun gibi görünmekte olduğunu çünkü Anayasa kuralının olduğu gibi kanuna aktarıldığını belirtmiştir. Bununla birlikte Mahkemeye göre "*o yerin en büyük mülkiye amiri*" nin hangi koşullar altında arama yetkisini kullanacağına maddede yer verilmemiştir. "*Millî güvenlik*", "*kamu düzeni*", "*gecikmesinde sakınca bulunan haller*" de geniş, genel, yoruma açık ve keyfi uygulamalara yol açabilecek nitelikte kavramlardır. Bunların somutlaştırılması ve sınırlandırılması gerekmektedir. Ayrıca maddedeki "*şüphe edilen kimseler*" ibaresi Anayasa'nın pek istisnâî durumlar için öngördüğü bir yetkinin özellikle alt kademelerdeki görevlilerce "*kullanılmasını olağanlaştırmaya, genelleştirmeye ve büsbütün öznelletirmeye*" uygundur.¹²⁸⁴ Görüldüğü gibi Anayasa Mahkemesi devlete hak ve hürriyetlerin sınırlandırılmasında geniş imkân veren bir hükmü iptal etmiştir. "*Şüphe edilen kişiler*" diye bir grup yaratılarak istenilen vatandaşın buraya sokulması olanaklıdır.

İptal istemi reddedilen maddeler arasında üniversitelere bazı şartlarla kolluk kuvvetlerinin girebilmesini öngören hüküm, özel hayatın gizliğine ve konut dokunulmazlığına aykırılık iddiasının yanında üniversite özerkliği ile bağlantılı olarak

¹²⁸² E. 1973/41 K. 1974/13 (AMKD 12, s. 146).

¹²⁸³ E. 1973/41 K. 1974/13 (AMKD 12, s. 145).

¹²⁸⁴ E. 1973/41 K. 1974/13 (AMKD 12, s. 152-153).

özellikle önemlidir. CHP iptal isteminde, bu değişiklikle üniversite özerkliğinin ortadan kalkacağını, bu hüküm uyarınca zabitanın genel yönetimin haksız emri veya kendi yaratacağı bahanelerle her zaman üniversiteye girmek isteyebileceğini iddia etmiştir.¹²⁸⁵ AYM, “*iktidarların ve çeşitli baskı kümelerinin*” üniversiteleri etkilemesinin önlenmesi, eğitim ve öğretim faaliyetlerinin dış etkilerden uzak kalacak şekilde yürütülmesi gerektiğini ifade etmiştir.¹²⁸⁶ AYM’nin değerlendirmesinde yer alan, “*siyasal iktidar*”ların yanında “*çeşitli baskı kümeleri*” ifadesi önemlidir. “İstenmeyen ve uygun görülmeyen” bazı düşünceleri savunan kesimlerin “*baskı kümesi*” olarak nitelendirilmesi mümkündür. AYM’ye göre üniversite özerkliği bir imtiyaz veya dokunulmazlık olmadığından, kamu düzenini ve kamu güvenliğini yakından ilgilendiren bir konu olan üniversitelerde suçların ve suçluların kovuşturulmasını engellemez.¹²⁸⁷

Çok sayıda maddesinin CHP tarafından iptali istenen 7.7.1973 günlü 14589 sayılı Resmî Gazete’de yayımlanan 1750 sayılı Üniversiteler Kanunu’na gelince, üniversitelerdeki öğrenci olaylarının yaygınlaşmasının ve üniversite özerkliği sebebiyle bu olaylara gerektiği gibi müdahale edilememesinin bu kanunun temelindeki düşünce olduğu söylenebilir. Üniversite özerkliğini önemli ölçüde daraltan ve üniversiteler üzerinde yürütme organının etkisini artıran bu kanunda 12 Eylül’ün üniversitelere yaklaşımının ve dolayısıyla YÖK’e giden yolun ilk belirtilerine rastlanmaktadır. Üniversite özerkliği her ne kadar konumuz dışında kalsa da bu konudaki CHP-AYM ile ordu arasındaki yaklaşım farklılığının ortaya konulması için ilgili karara kısaca değinmek gerekmektedir. CHP’nin iptalini istediği hükümlerden

¹²⁸⁵ E. 1973/41 K. 1974/13 (AMKD 12, s. 145).

¹²⁸⁶ E. 1973/41 K. 1974/13 (AMKD 12, s. 156).

¹²⁸⁷ E. 1973/41 K. 1974/13 (AMKD 12, s. 156-157).

biri iptal edilmiş, diğerlerinin Ankara Üniversitesi tarafından da iptali istendiği¹²⁸⁸ ve bu dava karara bağlandığı için CHP'nin istemleri bakımından karar verilmesine yer olmadığına hükmedilmiştir. Ceren Belge, bu Kanun'un neredeyse üçte ikisinin iptal edildiğini belirtmekte ve AYM'nin üniversitedeki “müttefiklerini” otoriter politikacılardan koruduğunu belirtmektedir.¹²⁸⁹

CHP'nin iptalini istediği hükümler arasında Yüksek Öğretim Kurulu'nun, Üniversiteler Denetleme Kurulu'nun ve Üniversitelerarası Kurul'un kuruluşu ve yetkileri ile ilgili olanlar başta gelmektedir. Bu kurullardan ilk ikisinin başkanı Milli Eğitim Bakanı olup Devlet Planlama Teşkilatı gibi üniversite dışındaki çeşitli organlardan temsilciler de Kurul'da yer almaktadır. Üniversiteler Denetleme Kurulu'nda dekanlık yapmış öğretim üyeleri arasından MGK'nin üç yıl için seçeceği bir üyenin bulunması da dikkat çekicidir.¹²⁹⁰ Üniversitelerin görevlerinin sayıldığı 3/b maddesinde yer alan ve öğrencileri “*örf ve adetlerine bağlı, milliyetçi*” vatandaşlar olarak yetiştirmek ifadesinin de iptali istenmiştir. CHP bu ifadenin Anayasa'nın

¹²⁸⁸ E. 1973/37 K. 1975/22 (AMKD 13, s. 58).

¹²⁸⁹ Belge, C. (Friends), s. 670.

¹²⁹⁰ E. 1973/38 K. 1975/23 (AMKD 13, S. 231-235); Ankara Üniversitesinin açtığı dava sonucunda Yükseköğretim Kurulu ile Üniversiteler Denetleme Kurulu ile ilgili maddeler iptal edilmiştir. AÜ'nün üniversitelerin gözetimi ve denetimi ile ilgili olarak yürütme organına konulan mesafeyi ifade eden şu görüşü dikkat çekicidir: “*devletin gözetim ve denetimi, hükümetin denetim ve gözetimi demek değildir. Bu iki kavram karıştırıldığı vakit, demokratik rejimin var olabilmesi ve işleyebilmesi için çeşitli kamusal erkler arasında bulanması zorunlu olan denge, yürütme erki yararına bozulmuş olacak ve Devlet hayatı, seçimlerle veya başka yollardan yürütme erkini yararına bozulmuş olacak ve Devlet hayatı, seçimlerle veya başka yollardan yürütme erkini ellerine geçirecek ve yine aynı yollardan değişebilecek olan grubun, başka deyimle yürütme erkinin diktası altına girmiş olacaktır. Bunu önlemek içindir ki Anayasamız, bütün demokratik Anayasalar gibi yürütme fonksiyonuna karşı bağımsız olan yasama ve yargı organlarını düzenlemiş ve Devlet, birbirlerinden bağımsız olan bu üç güçle, bütün toplumsal hayatı dengeli bir şekilde gözetim ve denetimi altına almıştır.*” (E. 1973/37 K. 1975/22 AMKD 13, s. 61-62); İlk olarak 1946 Üniversiteler Kanunu'nda yapılan değişiklikle kurulan Üniversitelerarası Kurul ile ilgili hükümler ise Anayasaya uygun bulunduğundan Kurulun varlığı YÖK'e kadar devam etmiş olup Kurul günümüzde de YÖK'ün bünyesinde varlığını sürdürmektedir. Başkanlığını bir dönem Hacettepe Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. İhsan Doğramacı'nın da yaptığı bu Kurulun 1973-1980 dönemindeki başkanları, üyeleri ve bazı faaliyetleri ile ilgili bilgi için bkz. Topaç, Y. (Haz.): Üniversitelerarası Kurul Genel Sekterliği 1974-1979 Beşinci Kuruluş Yıllığı, Ankara 1979.

Cumhuriyet'in niteliklerini düzenleyen 2. maddesine ve 2. maddenin göndermesiyle de Başlangıç Bölümü'ndeki “*Atatürk Devrimlerine Bağlılık*” ilkesine ayrıca 21. ve 120. maddelerine aykırı olduğunu iddia etmiştir.¹²⁹¹ Bu istem, 12 Mart Ara Döneminde (1971-1973) Kemalizm ile ilgili olarak TSK ile CHP'nin bakış açılarının farklılaşmasının ve bu farklılaşmanın 12 Eylül'ün düşünsel zeminini oluşturarak 1982 Anayasası'na yansımalarının habercisi gibidir.¹²⁹²

Kanun'da CHP'nin iptalini istediği bir diğer madde, zabitanın suçların ve suçluların kovuşturulması için, herhangi bir davet ve izne bağlı olmaksızın, üniversitebinalarına ve eklerine her zaman girebileceğini, giriş sebebine göre durumdan Üniversite Rektörlüğü veya bağımsız fakültelerin dekanlığını haberdar edebileceğini öngörmektedir. CHP iptal isteminde siyasal iktidarların diledikleri her an suç ve suçlu kovuşturma bahanesiyle kolluk kuvvetlerini üniversitelere sokabileceklerini vurgulamıştır.¹²⁹³

CHP, belli koşulların gerçekleşmesi halinde Bakanlar Kurulu'na üniversitenin, fakültenin ya da bağlı olan veya olmayan bir kuruluşun yönetimine geçici olarak el

¹²⁹¹ E. 1973/38 K. 1975/23 (AMKD, s. 215-216).

¹²⁹² “*Milliyetçi*” ifadesine yönelik iptal istemi reddedilmiştir. “*Örf ve adetlerine bağlı*” ifadesi ise Ankara Üniversitesi'nin açtığı dava sonucunda iptal edilmiştir.

¹²⁹³ E. 1973/38 K. 1975/23 (AMKD, s. 225); Bu maddeye yönelik Ankara Üniversitesi'nin iptal istemi reddedilmiştir. A.Ü.'nün üniversitelerde yapılan faaliyetler ile konut dokunulmazlığı kavramını ilişkilendirmesi dikkat çekicidir. Anayasa Mahkemesi kararında, aynı konu ile ilgili POVSK'ta yer alan ve CHP'nin açtığı dava sonucunda Anayasa'ya uygun bulunduğu hüküm hakkındaki değerlendirmesini yineleyerek üniversite özerkliğinin bir imtiyaz veya dokunulmazlık olmadığını, üniversiteye ait mekanlarda suçluların kovuşturulmasını engellemeyeceğini çünkü bu konunun kamu düzenini ilgilendirdiğini belirtmiştir; (E. 1973/37 K. 1975/22 AMKD 13, s. 139-141).

koyma yetkisi veren hükmün Anayasaya aykırı olduğunu ileri sürmüştür.¹²⁹⁴ CHP'ye göre bu hüküm Anayasanın üniversite özerkliği ile ilgili 120. maddesine aykırıdır.¹²⁹⁵

CHP'nin iptalini istediği bir diğer hüküm de asistanlığa atanma koşullarındaki *"Öğrenciliğinde 64. maddenin birinci paragrafında bildirilen sebeplerle disiplin cezası almamış olmak"* ve *"İnsan hak ve hürriyetlerini veya Türk Devletinin ülkesi ve milleti ile bölünmez bütünlüğüne veya dil, ırk, sınıf, din ve mezhep ayırımına dayanarak nitelikleri Anayasa'da belirtilen Cumhuriyeti ortadan kaldırmak için her ne suretle olursa olsun gösteri veya propaganda yapılmış veya hareketlere katılmamış olduğu hususunda üniversite yönetim kurulunca karar verilmiş olmak"* şartıdır. CHP, asistanlığa alınmadaki koşullara uymayan kişilerin asistanlık kademesinden geçmeden üniversite öğretim üyeliğine atanmalarının mümkün olduğunu bunun da eşitlik ilkesine aykırı bulunduğunu ifade etmiştir.¹²⁹⁶

CHP, öğretim üye ve yardımcılarının ders aracı olarak kullanılan kitap ve teksirlerini kendi hesaplarına bastıramayacaklarını, bu husustaki esasların üniversitelerarası kurul tarafından çıkarılacak yönetmelikle belirleneceğini, iki yıl içinde üniversite ve öğretim birimleri tarafından bastırılmayan kitapların öğretim üyeleri tarafından bastırılabilceğini, bu durumda üniversite yönetim kurulunun kitabın fiyatını, maliyetinden aşağı olmamak üzere tespit edeceğini öngören hükmün bilim ve sanat

¹²⁹⁴ E. 1973/38 K. 1975/23 (AMKD 13, s. 238).

¹²⁹⁵ E. 1973/38 K. 1975/23 (AMKD 13, s. 226-227). Madde AÜ'nün açtığı dava sonucu iptal edilmiştir. A.Ü.'ye göre bu hüküm *"varılmak istenen ereğin çok dışına taşmış ve üniversiteleri daimî bir baskı altında tutmaya yönelmiş bir hükümdür."* (E. 1973/37 K. 1975/22 AMKD 13, s. 82).

¹²⁹⁶ Madde A.Ü.'nün açtığı dava sonucu iptal edilmiştir.

hürriyetine, kitap ve broşür basmanın izne tabi tutulamayacağı kuralına ve üniversite özerkliğine aykırı olduğundan iptalini istemiştir.¹²⁹⁷

12 Mart ara döneminde üniversiteler ile ilgili olarak CHP'nin ve AYM'nin pozisyonunu şu şekilde değerlendirmek mümkündür: AYM, CHP'nin ve Ankara Üniversitesi'nin iptali istediği, üniversitelerin özerkliğini kaldırarak onları yürütme organının denetimine sokmaya yönelik olan, 1982 Anayasası'ndaki YÖK'ün kuruluş ve görevlerine benzeyen son derece geniş düzenlemeleri Anayasa'ya aykırı bulmuştur. Sadece bu durum gözönüne alındığında AYM'nin tutumunun, Ceren Belge'nin deyiimiyle “*üniversitedeki müttefiklerin korunmasına*” yönelik olduğu söylenebilir. Bununla birlikte AYM, POVSK'ta ve Üniversiteler Kanunu'nda yer alan ve kolluk kuvvetlerinin herhangi bir izne veya davete gerek olmaksızın üniversitelere girebileceğini öngören maddeleri Anayasa'ya uygun bulmuştur. Bilindiği üzere DP'nin 27 Mayıs darbesi öncesinde üniversitelerde meydana gelen gençlik hareketlerini, herhangi bir davet olmaksızın üniversitelere soktuğu polis eliyle ve şiddetle bastırması, üniversite özerkliği düşüncesinin en önemli dayanaklarından birisi olarak ortaya konulmuştur. 27 Mayıs sonrasında polisin üniversitelere girip giremeyeceği hususu yoğun şekilde tartışılmış hatta Yüksek Adalet Divanı'nda bu husus, bir davanın konusu olmuş ve başta Celal Bayar, Adnan Menderes olmak üzere birçok DP mensubu ile kamu görevlisi mahkûm edilmiştir.¹²⁹⁸ Çevre partisi AP iktidarı da üniversitelerde 1968'de başlayan öğrenci olaylarına, üniversite özerkliği

¹²⁹⁷ E. 1973/38 K. 1975/23 (AMKD13, s. 224-225); AÜ'nün açtığı davada Anayasaya uygun bulunan bu hüküm hakkında Anayasa Mahkemesi öğretim üye ve yardımcılarının ders kitap ve teksiri hazırlamasının onların görevi olduğunu bundan dolayı da “*bu çeşit yayımların baskısı ve öğrencilere dağıtılması işlerini devlete bırakmaları doğal*” olduğunu vurgulamıştır; (E. 1973/37 K. 1975/22 AMKD 13, s. 136).

¹²⁹⁸ Bu konu ile ilgili olarak bkz. Gürsoy Naskali, E. (Haz.): Yassıada Zabıtları-III İstanbul Ankara Olayları Davası, Cilt 1-2-3-4, İstanbul 2008.

sebebiyle müdahale edemediğinden şikayet etmiştir. Bu bakımdan AYM’nin belirtilen kararı, 27 Mayıs’ın ve 1961 Anayasası’nın üniversite özerkliği ile ilgili anlayışıyla bağdaşmamaktadır. Sonuç olarak bu bakımdan AYM’nin “*üniversitedeki müttefiklerini*” koruduğu söylenemez.

CHP 12 Mart döneminde kabul edilmiş Dernekler Kanunu’nun kimi hükümlerinin iptalini istemiştir. Bu kanunla derneklerle ilgili çeşitli kısıtlamaların getirilmesi, 12 Mart dönemindeki otoriter anlayışın bir yansımasıdır. Bilindiği gibi dernekler belli amaçlara yönelik çeşitli görüşlerin dile getirildiği önemli sivil toplum örgütleridir. İptal edilen hükümlere gelince, Siyasi Partiler Kanununun 111. maddesinin B bendine göre partiden kesin olarak çıkarılanların veya çıkarılmamaları yüzünden partinin kapatılmasına yol açanların beş yıl kuramayacaklarına yönelik madde iptal edilmiştir. İptal isteminde CHP, Anayasa’nın değişik 29. maddesine göre dernek kurma hakkının ancak devletin ülkesi ve milletiyle bütünlüğünün, milli güvenliğinin, kamu düzeninin ve genel ahlâkın korunması maksadı ile sınırlandırılabilirliğini, Dernekler Kanunu’ndaki yasakların arasında olmadığını vurgulamıştır. CHP’ye göre bu maddede “*Anayasanın kişiler üzerinde değil, sosyal olayların yıkıcı etkilerini giderir tedbirler üzerinde durduğu düşünülmemiştir.*¹²⁹⁹” AYM, bu yasağın, söz konusu kişileri masum amaçlarla dahi dernek kuramayacak hale getirdiğini, onları toplumdan tecrit etmeye kadar vardığını ve bunun sakıncalı olduğunu vurgulamıştır.¹³⁰⁰ Görüldüğü gibi partisinin kapatılmasına sebep olmuş kişi her yönden “sakıncalı” olarak kabul edilmemiştir.

¹²⁹⁹ E. 1973/3 K. 1973/37 (AMKD 12, s. 298).

¹³⁰⁰ E. 1973/3 K. 1973/37 (AMKD 12, s. 315-316).

İptal edilen bir diğer madde siyasi partilerden birine kayıtlı olan öğrencilerin derneklere üye olmasını yasaklamaktadır. AYM'nin tespiti şu yöndedir: “*Öte yandan Ülkenin geleceğine ve gelecekteki yönetimine sahip çıkacak olan gençlerin kendilerini siyasi partiler içinde göreve hazırlamalarındaki yararın, sakıncalarından üstün olduğu ortadadır. Kaldı ki bir siyasi partiye girmek istediği halde öğrenci derneğinden atılmak kaygısı ile istediğini doğrudan doğruya ve açıkça gerçekleştiremeyenlerin iki yüzlü davranışlara ve yeraltı temaslarına yönelmeleri her zaman için beklenebilir ve böyle bir tutumun, siyasi partiye üye olmanın yanında, çok daha büyük sakıncalar doğuracağından kuşku edilmemesi gerekir.*¹³⁰¹” AYM her ne kadar özgürlükçü bir yorum yapmışsa da üniversite öğrencilerinin “göz önünde” tutulması gerektiğini vurgulayarak onlara yönelik belli bir güvensizliği de satır arasında belirtmiştir.

Derneklerin bildirilerinin basın organlarında veya TRT’de yayınlanmasını, bildirinin bir nüshasının önceden Cumhuriyet Savcılığına verilmesi üzerine alınacak belgenin bir örneğinin (“alındı belgesi”) basın organlarına veya TRT’ye verilmesi şartına bağlayan kural Anayasa’ya aykırı bulunmuştur.¹³⁰² Derneklerin genel kurulunda bulunacak hükümet komiserine “*sükûn ve düzeni bozacak eylemlerin toplantının devamını imkânsız kılacak bir şekil alması halinde toplantıyı tatil etmek ve gerekirse kolluk kuvvetlerinden zor kullanılmasını istemek*” yetkisini veren hüküm de iptal edilmiştir. Anayasa Mahkemesi bu kuralın keyfi uygulamalara yol açabileceği üzerinde durmuştur.¹³⁰³ Öte yandan dernek kurma hakkına sahip olmayanların kurdukları derneklerin kapatılmasını öngören hüküm de Anayasa’ya aykırı bulunmuştur. Kanundaki bazı yükümlülükleri yerine getirmemekten veya dernekle

¹³⁰¹ E. 1973/3 K. 1973/37 (AMKD 12, s. 325).

¹³⁰² E. 1973/3 K. 1973/37 (AMKD 12, s. 332-333).

¹³⁰³ E. 1973/3 K. 1973/37 (AMKD 12, s. 338).

ilgili yasaklanmış bazı faaliyetleri gerçekleştirmekten hüküm giymiş olanların derneklerinin kapatılmasını öngören kural da iptal edilmiştir. Yasaklanmış faaliyetler arasında İçişleri Bakanlığı'ndan izin alınmaksızın çeşitli uluslararası dernekçilik faaliyetleri yürütülmesi ve dernek, dernek şubesi, federasyon ve konfederasyonların yetkili organlarınca karar verilmeden bunlar adına bildiri, beyanname veya benzerlerinin yayımlanması vardır.¹³⁰⁴ AYM, yasaklanmış faaliyetleri yapan kişiler yüzünden bu faaliyetlerle hiç ilgisi olmayanların da cezalandırıldığını, bunun da cezaların şahsiliği ilkesine aykırı olduğunu ifade etmiştir.¹³⁰⁵

İptal istemi reddedilen hükümlere gelince, “*Ağır hapis cezasına mahkûm olanlar; Taksirli suçlar dışında beş yıldan çok hapis cezasına mahkum olanlar; Yüz kırtıcı suçlardan hüküm giymiş olanlar; 1630 sayılı Kanunla kurulması yasaklanan dernekleri kurmak veya idare etmek suçlarından hüküm giymiş olanların*” dernek kuramayacaklarını öngören madde anayasaya uygun bulunmuştur. AYM, derneklerin kamu düzenini yakından ilgilendirdiğini, kurucularında belirli bir saygınlık ve güvenilirlik seviyesinin aranmasını gerektirdiğini, bu yönden bir eksikliğin derneğin saygınlığını zedeleyeceğini, bu durumun kamu düzeni ve genel ahlaka da yansiyabileceğini ifade etmiştir.¹³⁰⁶

Kurulması yasaklanan dernekleri kurmak veya yönetmek suçlarından hüküm giymiş olanların da dernek kurucusu olamayacağını öngören madde Anayasa'ya aykırı bulunmamıştır. Kurulması yasak derneklerin amaçlarından bazıları şunlardır: “*Türk Devletinin ülkesi ve milleti ile bölünmez bütünlüğünü bozmak, bölge, ırk, sınıf, din*

¹³⁰⁴ E. 1973/3 K. 1973/37 (AMKD 12, s. 340).

¹³⁰⁵ E. 1973/3 K. 1973/37 (AMKD 12, s. 339).

¹³⁰⁶ E. 1973/3 K. 1973/37 (AMKD 12, s. 317).

*veya mezhep esasına veya adına dayanarak herhangi bir bölgenin veya ırkın yahut sınıfın veyahut din veya mezhep salıklarının diğerlerine hakim veya diğerlerinden imtiyazlı olmasını sağlamak, sosyal bir sınıfın diğer sosyal sınıflar üzerinde tahakkümünü tesis etmek veya sosyal bir sınıfı ortadan kaldırmak, [...] Atatürk'ün şahsiyet ve faaliyetlerini yahut hatırasını kötülemek veya küçük düşürmek.*¹³⁰⁷” Söz konusu sebepler dikkate alındığında, CHP'nin iptal başvurusunun oldukça özgürlükçü olduğunu söylemek mümkündür. AYM, dernekler ile ilgili sınırlamalara karşı gelerek hüküm giymiş kişilerin dernek kurma bakımından güvenilirliğini yitirdiğini, onların pek masum amaçlarla da olsa dernek kurmalarında kamu düzeni bakımından sakıncalar bulunduğunu ifade etmiştir.¹³⁰⁸

TSK personelinin, hakları ile ilgili yasa hükümlerinin uygulanması veya yeni hükümler konulması için faaliyette bulunmalarını yasaklayan kurala yönelik iptal istemi reddedilmiştir. AYM'ye göre TSK'nin “görevini gereği gibi yerine getirebilmesi için bu kuvvetin ve personelinin dış etkilerden olabildiğince uzak şerefli, vakarlı bir tutum içinde bulundurulmasında, hakları ve gereksinimleri Devletçe gözönünde tutularak bunları savunma ve sağlama vesilesini sömürü ve çıkar konusu yapabilecek ve böylece Devleti de Türk Silâhlı Kuvvetlerini de küçük düşürebilecek bir takım dış çevrelere ve faaliyetlerine fırsat ve olanak vermemekte kesin zorunluluk vardır. Bu yolda tedbirler alınmasının milli güvenlik ve kamu düzeni bakımından da büyük önemi olduğu ortadadır.”¹³⁰⁹” Burada “personelin hakları”ndan ve sosyal haklar

¹³⁰⁷ E. 1973/3 K. 1973/37 (AMKD 12, s. 317-318).

¹³⁰⁸ E. 1973/3 K. 1973/37 (AMKD 12, s.319).

¹³⁰⁹ E. 1973/3 K. 1973/37 (AMKD 12, s.327).

konusunun 12 Mart öncesinde toplumdaki etkilerinden hareketle sol akımların TSK içinde yaygınlaşmasından endişe edildiği söylenebilir.

Dernekler Kanunu'nun üniversite fakülte, akademi ve bunlara bağlı enstitüler veya yüksek okullar ile başka her türlü resmi veya özel eğitim ve öğretim kurumlarında birden çok öğrenci derneği kurulamayacağını öngören maddesi Anayasaya uygun bulunmuştur. CHP bu kurallar ile öğrencilerin bir derneğe girmeye zorlandığını, zorlamanın sadece maddi işkence ile değil, hukuk formülleri ile de yapılabileceğini ifade etmiştir.¹³¹⁰ Burada önemli olan husus öğrencilerin kendi siyasi görüşlerine uygun derneklere üye olabilmesi imkânının varlığıdır. Bilindiği gibi 12 Mart öncesinde eğitim-öğretim kurumlarında sol akımlar öğrenciler arasında yayılmıştır. 12 Mart döneminde bu yayılma engellenmek istenmektedir. AYM, çok yakın geçmişte öğrenci dernekleri arasında baş gösteren anlaşmazlığın mili birliği tehdit edecek boyutlara ulaştığını, birden çok öğrenci derneğinin zararlı, huzur bozucu kutuplaşmalara ve çekişmelere odaklık edeceğini, bunun da kamu düzenini olumsuz yönde etkileyeceğini ifade etmiştir.¹³¹¹

Bu değerlendirmesiyle AYM, 12 Mart muhtırasının otoriter anlayışına yaklaşmıştır. Ordu ve CHP arasındaki görüş farklılığı burada oldukça nettir. Gene anılan ifadeler göz önüne alınarak AYM'nin “sola kaydığından” bahsetmek kanımızca mümkün gözükmemektedir. Çünkü öğrenci dernekleri arasında baş gösteren anlaşmazlığın bir tarafı kuşkusuz sol görüşlü öğrencilerin kurduğu derneklerdir. AYM'nin bu dernekleri kayıran bir tutum sergilemediği, sağ ve sol görüşlü dernekler arasında bir ayrım

¹³¹⁰ E. 1973/3 K. 1973/37 (AMKD 12, s.299).

¹³¹¹ E. 1973/3 K. 1973/37 (AMKD 12, s.320).

yapmadığı açıktır. AYM'nin bu kararda milli birlik beraberliği esas alan Kemalist bir milliyetçi yaklaşımı benimsendiğini söylemek mümkündür.

Anayasaya uygun bulunan bir diğer madde, uluslararası faaliyette bulunmak maksadıyla dernek kurulamayacağını, Türkiye’de kurulan derneklerin yurt dışındaki birliklere veya teşekküllere katılamayacağını, merkezi yurt dışında bulunan derneklerin Türkiye’de şube açamayacağını öngören ve bu yöndeki faaliyetlerin bazı istisnalarını Bakanlar Kurulu’nun iznine tabi tutan hükümdür.¹³¹² AYM uluslararası dernekçiliğe güvensizliğini şu şekilde ortaya koymuştur: *“Uluslararası dernekçilik kendi içinde büyük sakıncalar, hatta tehlikeler saklayabilen bir alandır. Anayasa düzenine aykırı, Devletin ülkesi ve milletiyle bütünlüğünü, milli güvenliği, kamu düzenini veya genel ahlâkı yıkmağa yönelmiş kimi akımların ve faaliyetlerin uluslararası çalışmak ereğiyle kurulan veya yurt dışındaki derneklere katılan Türk dernekleri, yahut yabancı derneklerin Türkiye’deki şubeleri yoluyla ve gizlice ülkeye sızıp yayılması ve milli bünyede telâfisi güç zararlara, hatta ağır tahriplere yol açması olasılığı ve olanağı her zaman için vardır.”*¹³¹³ Ayrıca dernek, federasyon veya konfederasyonların, yabancı ülkelerdeki dernek ve kuruluşların üyelerini Türkiye’ye davet etmesini veya yabancı derneklerin davetlerine uyarak üyelerini veya temsilcilerini yurt dışına göndermesini Dışişleri Bakanlığının görüşü alınarak İçişleri Bakanlığınca verilecek izne tabi tutan hüküm de Anayasaya aykırı bulunmamıştır. Görüldüğü gibi Mahkemede “dış mihraklar” korkusu sezilmektedir.

Derneklerin veya üst kuruluşlarının bildirilerini yayımlamasıyla ilgili bazı mükellefiyetler öngören, derneklerin işlemleri, defterleri, hesapları, faaliyetleri,

¹³¹² E. 1973/3 K. 1973/37 (AMKD 12, s. 320).

¹³¹³ E. 1973/3 K. 1973/37 (AMKD 12, s. 321-322).

mekanlarının İçişleri Bakanlığınca veya dernek merkezi veya şubelerinin bulunduğu yerin en büyük mülkiye amirince bizzat veya görevlendireceği memurlar aracılığı ile her zaman denetlenebileceğini öngören kural da Anayasa'ya uygun bulunmuştur. AYM, derneklerin kendi organları tarafından yapılacak iç denetimle yetinilemeyeceğini, bu kuruluşların üyelerinin çıkarlarını korumak, yasa dışı faaliyetlerde bulunmalarını, kamu düzenine, milli güvenliğe, genel ahlaka zarar vermelerini önlemek için devletçe denetlenmeleri gerektiğini belirtmiştir.¹³¹⁴ Görüldüğü gibi AYM, dernekler tarafından yapılacak denetime güvenmemektedir. Aslında burada genel olarak dernekçilik faaliyetlerine karşı da bir güvensizlik sezilmektedir. Ayrıca buna benzer biçimde kolluk kuvvetlerine derneklere ait her türlü mekâna, o yer mülkiye âmirinin yazılı emriyle her zaman girebilme yetkisini veren kurala yönelik iptal istemini reddeden AYM, bunun kamu düzeni ve genel ahlakın bir gereği olarak kabul etmiştir.¹³¹⁵

Dernekler bilindiği üzere sivil toplum anlayışının gelişmesini ve yaygınlaşmasını sağlayan, bireyleri örgütleyerek toplumu devlet karşısında bir özne haline getiren son derece önemli kuruluşlardır. AYM, yürütme organının bu kuruluşlar üzerindeki yetkilerinin genişletilmesini olumlu bulmaktadır. Yürütme organının çevre partilerden ve dolayısıyla sağ partilerden oluşması pekâlâ mümkündür. AYM bu yönde bir ayırım yapmamış ve genel devletin bu kuruluşlar üzerindeki ağırlığını desteklemiştir. 12 Mart öncesi dönemde, toplumun her kesiminden sol görüşlü kimselerin toplandığı birçok dernek olduğu göz önüne alındığında, AYM'nin bu yönden de sola kaymadığını ileri sürmek olanaklıdır.

¹³¹⁴ E. 1973/3 K. 1973/37 (AMKD 12, s. 333).

¹³¹⁵ E. 1973/3 K. 1973/37 (AMKD 12, s. 334-335).

TİP'e gelince, bu Parti 12 Mart ara döneminde kabul edilmiş Sıkıyönetim Kanunu'nun çeşitli maddelerinin iptalini istemiştir. Belirtmek gerekir ki bu davanın açıldığı dönemde CHP Genel Başkanı İsmet İnönü'dür. CHP Genel Sekreterliğinden istifa eden Bülent Ecevit 1972'deki kongrede CHP Genel Başkanı seçilecek ve CHP onun genel başkan olmasından sonra 12 Mart ara döneminde çıkan kanunlara karşı iptal davası açacaktır. İnönü'nün ise 12 Mart Muhtırasına karşı çıkmadığı bilinmektedir ve bundan dolayı Sıkıyönetim Kanunu'nun iptalini istememesi doğaldır. TİP ise hak ve özgürlüklerin anayasa yargısı yoluyla korunması yönünde 1960'ların başından beri benimsediği tutumunu 12 Mart ara döneminde de sürdürecektir ancak açtığı iptal davası derdestken AYM'nin 6/1/1972 günlü, 14014 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanan 20/7/1971 günlü, 1971/3 sayılı kararı ile kapatılacaktır. Bununla birlikte AYM, TİP'in kapatılmasının derdest davanın incelenip karara bağlamasına engel olamayacağını ifade etmiştir.¹³¹⁶

AYM, Sıkıyönetim Komutanı'na Kanunda yer alan suçların sanıklarının komutanlık nezdindeki askerî mahkemeye sevk edilip tutuklanmaları gerekip gerekmediği hakkında bir karar alınıncaya kadar en çok otuz gün gözetim altında tutma yetkisini tanıyan maddeyi iptal etmiştir. AYM'nin kişi hürriyeti ve güvenliği ile “devletlik niteliği” arasında kurduğu ilişki dikkat çekicidir: “Devletin Anayasa buyruğu ile ve kayıtsız şartsız olarak yükümlendiği kimi ödevlerini hele kişi güvenliğinin korunması gibi başta gelen ve devletlik niteliğinden ayrılmaz olan bir ödevi sıkıyönetim bölgelerinde yerine getirmesi kayıtlayacak veya durduracak bir kural, gerçekten böyle bir sınırlama düşünülemediği için, 124. maddede yer almamıştır.”¹³¹⁷

¹³¹⁶ E. 1971/31 K. 1972/5 (AMKD 10, s. 166).

¹³¹⁷ E. 1971/31 K. 1972/5 (AMKD 10, s. 187).

Sıkıyönetim mahkemelerinin ve bu mahkemeler nezdindeki askeri savcılarının görevlerinin sıkıyönetimin sona ermesine rağmen devam edeceğini öngören kural Anayasa'ya aykırı bulunmuştur. AYM'ye göre askerî mahkemelerin sıkıyönetim yönünden yetkileri sıkıyönetimin devam ettiği süre ile sınırlı bulundurulur ve sıkıyönetim kaldırılınca bu yetki de ortadan kalkar. Aksi halde bu mahkemeler, kişinin kanunen tabi olduğu mahkeme niteliğini yitirir. AYM sıkıyönetim mahkemelerinin geçici niteliğini vurgulamıştır.

İptal edilen bir diğer hüküm sıkıyönetim mahkemelerinin görev alanına giren ve Kanun'da sayılmış suçların ve bu mahkemede yargılanacak kişilerin belirlenmesini bazı istisnalar dışında meslek, sıfat ve memuriyetlerine bakılmaksızın Sıkıyönetim Komutanı'nın değerlendirmesi ve kararına bırakan maddelerdir. Anayasa Mahkemesi bu hükümleri kanuni yargı yolu ve eşitlik ilkelerine aykırı bulmuştur.¹³¹⁸

İptal istemi reddedilen maddeler arasında Sıkıyönetim Komutanına hak ve hürriyetlerin sınırlandırılmasına geniş yetkiler tanıyan maddeler vardır. Tanınan yetkiler arasında herhangi bir müracaat, talep ve karar gerekmeksizin Komutanın siyasi partiler ve dernekler dahil her türlü mekânı, kişilerin üzerini, mektup ve telgrafları aramak, her türlü haberleşmeye sansür koymak, kısıtlamak, durdurmak veya bunlardan öncelikle yararlanmak, her türlü yayının basım ve yayımını kısıtlamak, bunlara sansür koymak, sıkıyönetim bölgesine sokulmasını yasaklamak, matbaaları kapatmak vardır. Bu istemleri reddeden AYM, sıkıyönetimi hak ve hürriyetlerin genel bir sınırlandırma sebebi olarak kabul etmiş, sıkıyönetimi ciddi, ağır ve değişken bir iş

¹³¹⁸ E. 1971/31 K. 1972/5 (AMKD 10, s. 183-186).

olarak nitelendirmiş, komutana verilen yetkileri de milli güvenlik ve kamu düzeni bakımından lüzumlu ve sıkıyönetim gereklerine uygun bulmuştur.¹³¹⁹

Sıkıyönetim komutanlarına verilen son derece geniş yetkilerle ilgili maddenin Anayasa'ya uygun bulunması bile tek başına AYM'nin 12 Mart döneminde tam anlamıyla özgürlükçü bir yaklaşım sergilemediğinin, sola kaymadığının bir başka kanıtıdır. Çünkü 12 Mart ara döneminde bilindiği üzere birçok ilde sıkıyönetim ilan edilmiş ve sol kesime ağır bir baskı uygulanmıştır. AYM, bu yöndeki faaliyetlerin bir aracı olan sıkıyönetimin yetkilerini genişletici yönde bir karar vererek devleti koruyan ve otoriter bir tavır sergilemiştir.

12 Mart ara dönemi ile ilgili tespitlerimizin şu şekilde özetlenmesi mümkündür: 12 Mart döneminde CHP, ordu ve AYM arasında bir ayrışma meydana gelmiştir. Ortanın Solu söylemini benimsemiş olan CHP, Bülent Ecevit'in 1972'de genel başkan olmasından sonra 12 Mart muhtırasına karşı çıkmış, bu yönde bir siyaset izlemeye başlayarak 12 Mart ara döneminde kabul edilmiş olan, hak ve özgürlükleri önemli ölçüde kısıtlayan bazı kanunların iptalini istemiştir. Ordu ise bu dönemde sağcılararak sıkıyönetim aracılığıyla sol kesime karşı baskıcı uygulamalara girişmiştir. AYM'nin konumuna gelince, Ceren Belge AYM'nin de CHP ile aynı safta yer alarak 12 Mart uygulamalarına karşı çıkıp hak ve hürriyetleri koruduğunu, böylece merkez aktörleri arasında kayma olduğunu ifade etmiştir. Oysa CHP'nin ve ordunun konumu belirginken AYM bakımından bu yönde bir değerlendirme yapmak mümkün görünmemektedir. AYM, CHP'nin iptalini istediği, sol hareketleri önemli ölçüde

¹³¹⁹ E. 1971/31 K. 1972/5 (AMKD 10, s. 167-177). Bu kararın öz güvencesi bakımından kapsamlı bir değerlendirmesi ve eleştirisi için bkz. Sağlam, F.: Temel Hakların Sınırlandırılması ve Özü, Ankara 1982, s. 179-183.

engelleyecek birçok düzenlemeyi Anayasa'ya uygun bulmuştur. POVSK'taki polislin üniversitelere girebilmesine olanak tanıyan madde ile dernek kurma özgürlüğünü önemli ölçüde sınırlandıran çeşitli hükümler buna örnektir. Öte yandan TİP'in açtığı dava sonucunda AYM, sıkıyönetim komutanlarına verilen geniş yetkileri düzenleyen hükümleri de iptal etmemiştir. Bütün bunlardan dolayı AYM'nin her ne kadar bazı otoriter hükümleri iptal etse ve hatta Deniz Gezmiş, Hüseyin İnan ve Yusuf Aslan'ın idam edilmelerine yönelik Kanun'u şekil bakımından Anayasa'ya aykırı görse de¹³²⁰, sola kaydığından bahsedilemez. AYM'nin bu dönemde genel olarak milli birlik ve beraberliğe önem veren Kemalist milliyetçi bir anlayışı benimsediği söylenebilir.

IV. Çevre Partilerinin İktidarları Döneminde Kabul Edilen Bazı Otoriter Kanunlara Karşı Açılmış Olan İptal Davaları: “Çevre ve Merkez Otoriterliği”

Bu alt bölümde devletin korunması ve otoriterliğin merkeze özgü olmadığı, çevre partilerinin iktidarları döneminde kabul edilen bazı otoriter kanunlara karşı açılmış olan iptal davalarından hareketle ortaya konulacak, temel hak ve özgürlükleri kısıtlayan birçok hükmün AYM tarafından Anayasa'ya uygun bulunduğu gösterilerek otoriterlik bakımından çevrenin ve AYM'nin aynı konumu paylaştığı üzerinde durulacaktır. Öte yandan çevre iktidarlarının kabul ettiği, temel hak ve hürriyetleri sınırlandıran çeşitli hükümlerin de AYM tarafından anayasaya aykırı bulunduğu belirtilerek “Kemalist-otoriter” olduğu iddia edilen AYM'nin çevre iktidarlarının otoriterliği karşısındaki özgürlükçü tutumu vurgulanacaktır.

¹³²⁰ E. 1972/13 K. 1972/18 (AMKD 10, s. 273).

V. Milliyetçi Cephe Hükümeti (1975-1977)¹³²¹ döneminde kabul edilmiş olan 171 sayılı Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü Hürriyeti Hakkında Kanun'a 9. madde olarak eklenen maddenin üçüncü fıkrasındaki "sözle veya" deyimine ve diğer bazı hükümlere yönelik CHP tarafından iptali istenmiştir. Bu hüküm "... Bir toplantının devamını imkânsız kılacak ve genel sükûn ve düzeni bozacak sözle veya fiille saldırlı bir şekil alması halinde" toplantıyı yönetenlerin talebi olmaksızın hükümet komiserine o toplantıyı dağıtma yetkisi tanımaktadır. AYM, sınırlama nedenlerinin oluştuğunun ve varlığının toplantıyı düzenleyenlere yabancı olan hükümet komiserinin kişisel görüş ve anlayışına bırakıldığını, bunun keyfi duygusal müdahalelere yol açabileceğini, toplantının yapılmasını hükümet komiserinin insaf ve izanına bırakabileceğini vurgulamış ve hükmü iptal etmiştir.¹³²²

Devletin ülkesi ve milletiyle bütünlüğünün, milli güvenliğinin, kamu düzeninin, kamu yararının, genel ahlâkın ve genel sağlığın gerektirdiği hallerde mülki idare amirinin toplantı ve gösteri yürüyüşünü, on günü aşmamak ve bir defaya mahsus olmak üzere, erteleyebileceğini öngören fıkra da Anayasaya aykırı bulunmuştur. AYM'ye göre Anayasa'nın 11. maddesinde genel kavramlar halinde yer alan sınırlama nedenleri, hiçbir açıklama olmaksızın fıkraya aktarılmış, toplantı ve yürüyüşünün, ertelemeyi gerektirecek bir hal alıp almadığının tespiti de mülkiye amirinin takdirine bırakılmıştır. Hüküm, toplantı ve gösteri yürüyüşünü, bunlardan yararlanacak kişilerin istedikleri

¹³²¹ Bu hükümet, AP Genel Başkanı Süleyman Demirel'in başbakanlığında AP-MSP-MHP ve CGP'den oluşan bir koalisyondur. Görev süresi: 31.03.1975-21.06.1977; Tuncer, s. 508. Milliyetçi Cephe hükümetleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Uçar, F.: Türk Siyasi Hayatında Milliyetçi Cephe Hükümetleri, Ankara 2015.

¹³²² E. 1976/27 K. 1976/51 (AMKD 14, s. 364).

zamanda değil, mülkiye amirlerinin arzuladıkları zamanda yapılmasını olanaklı kılmakta ve toplantının amacına ulaşmasını engellemektedir.¹³²³

İl sınırları içinde aynı günde birden çok toplantı ve gösteri yürüyüşü yapılmak istenmesi halinde, valiye, emrindeki güçlerle toplantıların güvenlik içinde yapılmasını sağlamaya yeterli olmadığı kanaatine varırsa, bu toplantı ve gösteri yürüyüşlerinden bir kısmını erteleyebilme yetkisi veren hüküm iptal edilmiştir. AYM toplantı ve gösteri yürüyüşleri bakımından devletin yükümlülüğünü şu şekilde vurgulamıştır: “*Şayet sükûn ve düzen bozucu olayların çıkması olasılığı var ise, ya da olaylar çıkmışsa, toplum polisinden, gerektiğinde askeri güçlerden yararlanmak olanağı da bulunduğu göre, bu toplantı ve gösteri yürüyüşlerinin güvenlik içinde yapılmasını sağlamak artık bir sorun olmaktan çıkar.*¹³²⁴” Öte yandan Anayasa Mahkemesi iptal edilen maddenin yol açabileceği keyfi bir uygulama üzerinde durmuştur: “*karşıt bir kuruluşa toplantı ve gösteri yürüyüşü için, başvurusunu sağlayan bir ortamın gelişmesi beklenerek, belli bir kuruluşun bu konuda daha önce yaptığı başvurunun ertelenmesi yoluna gidilebilir.*¹³²⁵” Bu yorum, kararın verildiği dönemde yoğun şekilde yaşanan sağ-sol çatışmaları dikkate alındığında daha da anlamlı hale gelmektedir. Ayrıca AYM’nin söz konusu karardaki tutumu, 12 Mart dönemindeki kararlarına yansıyan, sol hareketlerin engellenmesine yönelik tutumuyla çelişmektedir.

İptal edilen bir diğer hüküm toplantı ve gösteri yürüyüşü hürriyetiyle ilgili olarak devletin yükümlükleriyle bağlantılıdır. Bu madde bir günde birden çok ilde toplantı ve

¹³²³ E. 1976/27 K. 1976/51 (AMKD 14, s. 364-365).

¹³²⁴ E. 1976/27 K. 1976/51 (AMKD 14, s.366).

¹³²⁵ E. 1976/27 K. 1976/51 (AMKD 14, s.366).

gösteri yürüyüşü yapılmak istenmesi durumunda, toplantı güvenliğini sağlamak üzere ilgili valilerce İçişleri Bakanlığı’ndan takviye istenirse, bu istemin bakanlıkça karşılanamayacağı kanaatine varılması halinde, bazı illerdeki toplantıların yapılmasını ertelemeye İçişleri Bakanlığını yetkili kılmaktadır. Anayasa Mahkemesi bu maddenin keyfi uygulamalara yol açabileceğini, valinin emrindeki polis ve jandarma güçlerinin dışında onun toplum polisinden ve askeri kuvvetlerden yararlanabileceğini belirterek şu tespiti yapmıştır: “Çeşitli yasalarla sağlanan bu olanaklar karşısında, toplantı ve gösteri yürüyüşleri güvenliğinin sağlanması, İçişleri Bakanlığı için de artık bir sorun olmamalıdır.”¹³²⁶ AYM, bu yorumuyla siyasi iktidarların, kolluk kuvvetlerinin yetersizliğini bahane ederek toplantı ve gösteri yürüyüşlerini ertelemeleri olasılığını ortadan kaldırmaktadır.

12 Mart ara dönemindeki Sıkıyönetim ile azalan toplumsal olayların yeniden artmaya başladığı bir dönemde iktidara gelen I. Milliyetçi Cephe Hükümeti’nin yukarıda aktardığımız ve iptal edilen düzenlemelerle bu olayların önüne geçmek istediği söylenebilir. Belirtmek gerekir ki bu hükümetteki çevre partilerinin sağ siyasal eğilimleri dikkate alındığında, iptal edilen hükümlerde hükümet komiserine ve mülki idare amirlerine verilen yetkilerin özellikle sol kesim tarafından düzenlenecek toplantı ve gösteri yürüyüşlerinin engellenmesi için kullanılabileceği olasıdır. Dolayısıyla AYM’nin pozisyonu, çevre otoriterliğine karşı özgürlükçüdür.

1983 seçimleri ile iktidara gelmiş olan çevre partisi Anavatan Partisi (ANAP)¹³²⁷ döneminde kabul edilmiş olan 25 Haziran 1985 günlü, 18792 sayılı Resmî Gazete ‘de

¹³²⁶ E. 1976/27 K. 1976/51 (AMKD 14, s. 367).

¹³²⁷ 1983 seçimleriyle tek başına iktidar olan ve iktidarını 1987 seçimleriyle de sürdüren ANAP’ın Genel Başkanı Turgut Özal tarafından görev süreleri 13.12.1983-21.12.1987 ve 21.12.1987-03.10.1989 olan iki hükümet kurulmuş, Özal’ın cumhurbaşkanı seçilmesinden sonra ise hükümeti ANAP genel

yayımlanan 4/7/1934 Tarihli ve 2559 Sayılı Polis Vazife ve Selahiyet Kanununun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi ve Bu Kanuna Bazı Maddeler Eklenmesi Hakkında 16.6.1985 günlü ve 3233 sayılı Kanun'un tüm hükümleri hakkında Halkçı Parti (HP) milletvekilleri Seyfi Oktay, Onural Şeref Bozkurt ile TBMM'nin 91 üyesi tarafından iptal davası açılmıştır.¹³²⁸ Dava dilekçesinde polisi, iptali istenen yasa ile tanınan yetkileri kullanırken hiçbir makamın, merciinin emrinin, demokrasinin hiçbir ilke kuralının, temel hak ve özgürlüklerin ve güvencelerin kayıtlamayacağı ve onun yetkisini sınırlandırmayacağı ifade edilmiştir.¹³²⁹ Kanunun iki maddesi iptal edilmiş olup bunlardan bir tanesi genel ahlak ve edep kurallarına aykırı olarak utanç verici ve toplum düzeni bakımından tasvip edilmeyen tavır ve davranışta bulunan kimselerin polis tarafından parmak izleri ve fotoğraflarının alınabileceğine yönelik hükümdür. AYM, bu kuralın kişi özgürlüğünü polisin öznel değerlendirmesine göre değişen ölçütlerle kısıtladığını, genel ahlak ve edep kurallarının yaptırımının daha çok kamu vicdanında olması gerektiğini, “*kamu düzeni bakımından tasvip edilmeme*” kavramının içeriğinin açıkça anlaşılamadığını belirterek hükmü Anayasa md. 2, 5, 13 ve 19'a aykırı bulmuştur.¹³³⁰ AYM, utanç verici, genel ahlak ve edep kurallarına aykırı, toplum düzeni bakımından onaylanmayan şekilde davrananlar hakkında polise tanınan yetkiler bakımından özgürlükçü bir yaklaşım sergilemiştir. “*genel ahlak ve*

başkanlığına seçilen Yıldırım Akbulut kurmuştur. Bu hükümet 09.11.1989-23.06.1991 tarihleri arasında görev yapmış, 1991'de Mesut Yılmaz ANAP genel başkanı olunca hükümeti 23.06.1991'de kurmuş ve 20.11.1991'e kadar görevde kalmıştır; Tuncer, Osmanlı'dan Günümüze, s. 508-509.

¹³²⁸ AYM kararında iptal davasını açan milletvekillerinin isimleri bulunmamaktadır. 04.07.1985'te AYM'nin Yazı İşleri Müdürlüğüne havale edilmiş olan ve davacıların isimlerini içeren dilekçeye ulaşmamı sağlayan Anayasa Mahkemesi Raportörü Sayın Dr. Abdullah Tekbaş'a teşekkürü borç bilirim.

¹³²⁹ E. 1985/8 K. 1986/27 (AMKD 22, s.337).

¹³³⁰ E. 1985/8 K. 1986/27 (AMKD 22, s.366).

edep kuralları”, “*utanç verici*” gibi ifadeler genellikle muhafazakâr bir dünya görüşünü yansıtmakta olup AYM, bu yönden çevre iktidarından ayrılmaktadır.

İptal edilen diğer madde, bir suç soruşturmasında tanıklığına başvurulması gereken kişinin bir başka suçtan tutuklu ya da hükümlü olması durumunda soruşturmayı yürüten polis amirinin teklifi, yetkili savcının talebi ve hakim kararıyla maddede belirtilen sürelerde ceza ve tutukevinden alınabilmelerini öngörmektedir. AYM, söz konusu kişilerin statülerinin böyle bir uygulamaya engel olduğunu, bu uygulamanın polisin gözetim altında tutma yetkisiyle bağdaşmadığını belirterek hükmü Anayasa’nın kişi hürriyeti ve güvenliği ile ilgili 19. maddesine aykırı bulmuştur.¹³³¹ İptali istenen Kanun’da yer alan ve polise yakalama, gözaltına alma, arama, tutuklama, kimlik tespiti gibi işlemlerde ve toplumsal olayların zor kullanılarak dağıtılmasında çeşitli yetkiler tanıyan hükümler Anayasa’ya uygun bulunmuştur. Bazı faaliyetlerin yapıldığı mekanların mülki idare amirinin emriyle polis kapatılmasına yönelik düzenleme ile otel, içkili mekân, plaj, tiyatro, sinema gibi yerlerin polisin tahkiki üzerine mülki amirin vereceği izinle açılabilceğini öngören maddeye yönelik iptal istemi de reddedilmiştir.¹³³²

Böylece AYM, bir çevre iktidarına, hak ve hürriyetlerin sınırlandırılmasına yönelik çok geniş bir hareket alanı tanımış, çevre otoriterliğini tasvip ederek kendisi de otoriterlik bakımından çevre ile aynı çizgiye gelmiştir.

Gene ANAP döneminde kabul edilen 12/3/1986 günlü, 19045 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanmış olan 6.3.1986 günlü ve 3266 sayılı 1117 sayılı Küçükleri Muzır

¹³³¹ E. 1985/8 K. 1986/27 (AMKD 22, s. 376-378).

¹³³² E. 1985/8 K. 1986/27 (AMKD 22, s. 366-376; 378-397)

Neşriyattan Koruma Kanunun Bazı Maddeleri ile Türk Ceza Kanununun 426, 427 ve 428 inci Maddelerinin Değiştirilmesine ve 1117 sayılı Kanuna Ek Maddeler İlavesine Dair Kanun'un çeşitli hükümlerinin iptalini istenmiştir. İptal davasını açan TBMM Ana muhalefet Partisi (Sosyaldemokrat Halkçı Parti [SHP]) Grubu adına Grup Başkanı Aydın Güven Gürkan'dır.¹³³³ Bu kanunun kabul edilmesinde ANAP'ın muhafazakâr yönünün etkili olduğunu söylemek mümkündür. AYM, yaptığı genel değerlendirmede Atatürk'ün pek çok söylevinde gençlerin Türkiye'nin geleceği bakımından önemli olduğunu vurguladığını ancak bu konunun o dönemde anayasal düzeyde ele alınmadığını ifade etmiştir.¹³³⁴

İptal edilen hükümlere gelince, TCK'nin müstehcen yayın yapan basın organın sahiplerine verilecek para cezasının belirlenmesinde "*en yüksek tirajlı günlük mevkutenin bir önceki ay ortalama günlük tiraj mm katma değer vergisi dahil satış tutarının yansından az*" olamayacağı ölçünü öngören hüküm Anayasa'ya aykırı bulunmuştur. AYM, bu ölçütün suç işleyen kişi tarafından önceden bilinemeyeceğini, hükümde adaletsizlik ve eşitsizlik bulunduğunu ifade ederek hükmü hukuk devleti ilkesine aykırı olduğunu belirtmiştir.¹³³⁵ Öte yandan müstehcen yayınlar ile ilgili belirli kısıtlamalara uymayanlar için öngörülen cezaların, tekrerrü halinde üç misli olarak uygulanacağını öngören hüküm iptal eden AYM, bu düzenlemenin önleyicilik ve caydırıcılık gereksinimi ile bulunan çare arasında adaletli ve kabul edilebilir bir denge kurmadığını, demokratik toplum düzeninde basın özgürlüğünün tehdit ve korku ortamına sürüklenebileceğini vurgulamıştır.¹³³⁶ Böylece AYM, siyasal iktidarların

¹³³³ E. 1986/12 K. 1987/4, (AMKD 23, s. 47).

¹³³⁴ E. 1986/12 K. 1987/4, (AMKD 23, s. 69).

¹³³⁵ E. 1986/12 K. 1987/4, (AMKD 23, s. 87-88).

¹³³⁶ E. 1986/12 K. 1987/4, (AMKD 23, s. 85).

keyfi ölçütlerle, “müstehtenlik” bahanesini kullanarak basın özgürlüğünü sınırlandırmalarını önlemiştir.

ANAP iktidarı döneminde yoğunlaşan terör olayları sebebiyle kabul edilen bazı önemli düzenlemelerin SHP tarafından iptali istenmiştir. Bu davaların açılmasında SHP’nin 1991 seçimlerine yönelik olarak Kürt hareketinin o dönemdeki temsilcisi HEP ile kurduğu ittifakın etkisinin olduğunu söylemek mümkündür. İlk olarak, SHP TBMM Grubu adına Grup Başkanvekili Hasan Fehmi Güneş, 9.5.1990 günlü, 424 sayılı Şiddet Olaylarının Yaygınlaşması ve Kamu Düzeninin Ciddi Şekilde Bozulması Sebebine Dayalı Olağanüstü Halin Devamı Süresince Alınacak İlave Tedbirlere İlişkin Kanun Hükmünde Kararname ile 9.5.1990 günlü, 425 sayılı 2935 Sayılı Kanun ile 285 Sayılı Kanun Hükmünde Kararnamede Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun Hükmünde Kararname’nin çeşitli maddelerinin iptalini istemiştir.¹³³⁷ İptal isteminde, 424 Sayılı KHK’de “mücavir alan” diye bir bölge oluşturularak şiddet hareketlerinin ortaya çıkmadığı bölgelerde de OHAL rejiminin uygulanmasının mümkün kılındığı, mücavir alanı saptamaya yetkili kişilerin diledikleri her yeri mücavir alan ilan ederek oralarda da OHAL rejiminin uygulanmasını sayılabilecekleri iddia edilmiştir.¹³³⁸

424 Sayılı KHK’nin iptali istenen diğer maddelerine gelince, bunlar arasında OHAL bölgesindeki faaliyetleri yanlış aksettiren, gerçek dışı yayınlar yaparak kamu düzeninin ciddi biçimde bozulmasına sebep olan ya da güvenlik kuvvetlerinin görevlerini gereği gibi yapmalarını engelleyen her türlü basılı eserin, bunların bölge dışında basılıp basılmadıklarına bakılmaksızın basılmalarının, çoğaltılmalarının ve dağıtımının yasaklanabilmesini, gerekirse matbaaların kapatılabilmesini, zararlı

¹³³⁷ E. 1990/25 K. 1991/1 (AMKD 27/1, s. 65).

¹³³⁸ E. 1990/25 K. 1991/1 (AMKD 27/1, s. 72).

faaliyette bulunanların OHAL bölgesinden çıkarılarak İçişleri Bakanlığı tarafından belirlenecek yerlerde ikamete mecbur tutulabileceğini, gerekli güvenlik önlemlerinin alınması için köy, mezra, kom gibi yerleşim birimlerinin boşaltılabileceğini, OHAL Bölge Valisi'nin güvenlik, asayiş ve kamu düzeni bakımından OHAL bölgesinde çalışmalarının sakıncalı gördüğü veya hizmetlerinden yararlanılamayan kamu görevlilerinin yerlerinin değiştirilmesini ilgili kuruluşlardan isteyebileceğini ve isteğin derhal yerine getirileceği öngören hükümler bulunmaktadır.¹³³⁹ Öte yandan 285 Sayılı KHK'nin 425 Sayılı KHK ile değiştirilen hükümlerinden İçişleri Bakanına, OHAL Bölge Valisine, il valilerine tanınan yetkilerin kullanılması ile ilgili idari işlemlere karşı açılacak davalarda yürütmenin durdurulmasına karar verilemeyeceğine, bu KHK ile OHAL Bölge Valisine tanınan yetkilerin kullanılması ile ilgili idari işlemler hakkında iptal davası açılmayacağına yönelik düzenlemeler de iptali istenen kurallar arasındadır.¹³⁴⁰

AYM, 424 Sayılı KHK'nin, 16 Aralık 1990 günlü, 20727 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanan 15.12.1990 günlü, 430 sayılı Olağanüstü Hal Bölge Valiliği ve Olağanüstü Halin Devamı Süresince Alınacak İlave Tedbirler Hakkında Kanun Hükmünde Kararname'nin 11. maddesiyle yürürlükten kaldırıldığı için karar verilmesinde yer olmadığına hükmetmiştir. 425 Sayılı KHK'nin çeşitli maddelerini de bunların OHAL KHK'sı kuralı niteliğinde olmadığı gerekçesiyle iptal etmiştir.¹³⁴¹ AYM, OHAL rejiminin keyfi bir yönetim olmayıp hukuk rejimi olduğunu¹³⁴², OHAL'in süre ve yer

¹³³⁹ E. 1990/25 K. 1991/1 (AMKD 27/1, s. 79-81).

¹³⁴⁰ E. 1990/25 K. 1991/1 (AMKD 27/1, s. 83-84); İptal davası açılmasını yasaklayan 7. madde, Danıştay'ın itiraz başvurusu üzerine iptal edilmiştir; E. 2003/28 K. 2003/42 (AMKD 40, s. 92).

¹³⁴¹ E. 1990/25 K. 1991/1 (AMKD 27/1, s. 109).

¹³⁴² E. 1990/25 K. 1991/1 (AMKD 27/1, s. 92-93).

bakımından kısıtlı bulunduğunu belirtmiştir.¹³⁴³ Bununla birlikte AYM'ye göre TBMM tarafından onaylanan OHAL KHK'ları artık yasaya dönüşerek anayasaya uygunluk denetimine tabi olur. Anayasa'da öngörölmüş denetim yasağı, OHAL KHK'larının yasalaşmasından önceki evre için söz konusudur.¹³⁴⁴ OHAL KHK'si ile getirilen düzenlemelerin OHAL'in sona ermesinden sonra veya OHAL bölgesi dışında da devamı isteniyorsa bu yasa ile yapılmalıdır. Çünkü OHAL bölgesi ya da bölgeleri dışında ya da OHAL süresinin sona ermesinden sonra uygulanmak istenen kuralların kapsadığı konuların "olağanüstü halin gerektirdiği konular" olması mümkün değildir.¹³⁴⁵

AYM'nin bu yöndeki değerlendirmesi OHAL'in sürekli bir rejim haline gelmesine zemin hazırlayacak niteliktedir. AYM, bu yorumuyla siyasi iktidarların OHAL ilan etmeksizin bu rejimi ülkenin her yerinde uygulayabilmesine ve dolayısıyla otoriter uygulamalara dolaylı şekilde zemin hazırlamıştır. Bir siyasi iktidarın OHAL rejimini, bu rejimin gerektirdiği koşulların sona ermesinden sonra da devam ettirmek istemesi, baskıcı bir yönetim anlayışını yansıtmaktadır ve AYM'nin yorumuna göre bunun bir kanunla gerçekleştirilebilmesi mümkündür. Böylece bir kanunun AYM'nin denetimine tabi olması, söz konusu durumun sakıncalarını ortadan kaldırmamaktadır. Çünkü OHAL rejimini olağanlaştırmayı amaçlayan bir siyasi iktidarın, AYM'nin kararlarına ne kadar saygı göstereceği hatta Mahkeme'nin varlığına tahammül edip etmeyeceği son derece şüphelidir.

¹³⁴³ E. 1990/25 K. 1991/1 (AMKD 27/1, s. 100).

¹³⁴⁴ E. 1990/25 K. 1991/1 (AMKD 27/1, s. 95)

¹³⁴⁵ E. 1990/25 K. 1991/1 (AMKD 27/1, s. 101).

424 Sayılı KHK'yi yürürlükten kaldıran ve bu KHK'dekilere benzer düzenlemelerin yer aldığı 430 sayılı Olağanüstü Hal Bölge Valiliği ve Olağanüstü Halin Devamı Süresince Alınacak İlave Tedbirler Hakkında Kanun Hükmünde Kararname'nin çeşitli maddelerinin iptali SHP TBMM Grubu adına Grup Başkanı Erdal İnönü tarafından istenmiştir. AYM, dava konusu düzenlemelerden bazılarını bunların OHAL KHK'sı kuralı niteliğinde olmadığından iptal etmiş ve önceki kararındakine benzer değerlendirmeler yapmıştır.¹³⁴⁶

OHAL KHK'leri konusuna son vermeden AYM'nin OHAL KHK'lerinin denetlenmesi ile ilgili içtihadına ve bu içtihadın 2016'dan sonra değişmesine kısaca değinmek uygun olacaktır. 1982 Anayasası'nın 2017 değişikliğinden önceki 148. maddesi, TBMM tarafından bir yetki yasasına dayanılarak kabul edilen olağan KHK'lerin esas ve şekil bakımından anayasaya uygunluk denetiminin AYM tarafından yapılacağını öngörmüş ancak olağanüstü hallerde, sıkıyönetim ve savaş hallerinde çıkarılan KHK'lerin şekil ve esas yönünden anayasaya aykırılığının ileri sürülemeyeceği hükme bağlanmıştır. Bununla birlikte Anayasa, bu KHK'ler ile ilgili bazı sınırlamalar öngörmüştür. Buna göre KHK'ler, OHAL'in ya da sıkıyönetimin gerektirdiği konularda çıkarılmalı, Anayasa'nın 15. maddesindeki ilkeleri ihlal etmemeli, OHAL ya da sıkıyönetim süresi içinde çıkarılmalı ve bunların ilan edildiği bölgenin dışında uygulanmamalıdır.

OHAL KHK'lerinin neden ve amaç yönünden denetlenmesi mümkün değildir. Çünkü OHAL kararnamesi çıkarıp çıkarmamak için gerekli koşulların bulunup bulunmadığının takdiri yürütme organındadır. Bu koşullar, siyasi denetim yoluyla

¹³⁴⁶ E. 1991/6 K. 1991/20 (AMKD 27/1, s. 375-421); AYM'nin 2016 öncesinde OHAL ile ilgili bir diğer kararı için bkz. E. 2003/28 K. 2003/42 (AMKD 40/1, s. 92).

TBMM tarafından yapılır.¹³⁴⁷ OHAL KHK'leri TBMM tarafından öncelikle ve ivedilikle görüşülüp onaylanması siyasi denetimdir.¹³⁴⁸ OHAL KHK'leri TBMM tarafından kabul edilip kanunlaştıktan sonra anayasaya uygunluk denetimine sokulabilmesi mümkündür. Bununla birlikte KHK'ler RG'de yayımlandıkları gün yürürlüğe girmekte ve kişiler bakımından hak ve yükümlülükler doğurmaktadırlar. Uygulamada TBMM, bunları görüşüp kanunlaştırmada hızlı davranmamakta ve anayasanın öngördüğü çekirdek alanı ihlal eden düzenlemeler getirse bile bunlaruzun süre yürürlükte kalıp uygulanabilmektedir.¹³⁴⁹ Dolayısıyla OHAL'de yasama ve yürütme organlarının keyfi işlemlerini ve bu dönemlerdeki istisnai yetkilerini kötüye kullanmalarını önlemek için siyasi denetimle yetinilmemeli, yargı denetimi de olmalıdır.¹³⁵⁰

Anayasal denetim yasağı mutlak şekilde kabul edilirse, konu, yer ve zaman kısıtlamalarının pratik anlamının ne olduğunu tartışılması gerekir. AYM, OHAL KHK'sı kapsamında önüne getirilen kuralların bu nitelikte olup olmadığını ve Anayasa'nın öngördüğü koşulları sağlayıp sağlamadığını denetlemekte yani düzenlemenin adına değil içeriğine odaklanmaktadır. AYM, OHAL bölgesi dışına taşan, yasalarda değişiklik yapan, OHAL'in gerekli kıldığı konular dışında bazı kurallar koyan KHK'leri olağan KHK'lermiş değerlendirmiş ve bunları yetki yasasına dayanmadıklarından dolayı iptal etmiştir.¹³⁵¹ OHAL'in hangi sebeplerle ilan edileceği

¹³⁴⁷ Esen, S.: Karşılaştırmalı Hukukta ve Türkiye'de Olağanüstü Hal Rejimi, Ankara 2008, s. 278.

¹³⁴⁸ Esen, s. 277-278.

¹³⁴⁹ Esen, s. 278.

¹³⁵⁰ Esen, s. 272.

¹³⁵¹ Aliefendioğlu, Y.: *Anayasa Yargısı Açısından Olağanüstü Yönetim Usulleri*, Anayasa Yargısı Dergisi, 9. Cilt, 1992, s. 426. Ayrıca bkz. Öden, M: Anayasa Mahkemesi ve Olağanüstü Hal ve Sıkıyönetim Kanun Hükmünde Kararnamelerinin Anayasaya Uygunluğunun Yargısal Denetimi, AÜHFD 2009, C. 58, S. 3, s. 857-894.

Anayasaya Uygunluğunun Yargısal Denetimi, AÜHFD, Cilt 58, Sayı 3, 2009, s. 666-667.

Anayasa’da tüketici şekilde sayıldığından OHAL Kanunu ile getirilen düzenlemelerin bu sebeplerle ilişkisi olması gerekir. OHAL’in amacı da OHAL’e neden olan durumun ortadan kaldırılmasıdır. Bu amaca hizmet etmeyecek her düzenleme “olağanüstü halin gerekli kıldığı konu” şartını sağlamayacaktır. Bu da her somut olayda tek tek ele alınarak değerlendirilmelidir.¹³⁵²

AYM, OHAL KHK’lerinin denetlenmesinde şu görüşleri benimsemiştir: AYM, denetimini yapacağı düzenleyici işlemin hukuksal nitelendirmesini yapmak zorundadır. Denetlenmesi istenilen metne yasama veya yürütme organının verdiği isimle kendini bağlı sayamaz.¹³⁵³ OHAL KHK’lerinde, anayasa koyucunun amacı bunların daha çabuk bir yöntemle incelenmesini sağlamaktır. Meclis bunları hemen görüşecek, gerekli görürse değiştirecek ve bu KHK’ler onaylanarak yasaya dönüşecek, AYM de bunları denetleyebilecektir. Anayasa, denetim yasağını bunların yasalaşmalarından önceki devre için öngörmüştür. Bir başka deyişle denetim yasağı onay işlemiyle bitecektir.¹³⁵⁴ AYM’nin getirdiği ölçüt, yapılan düzenlemenin, Anayasa’nın gerçekten anayasaya uygunluk denetimi kapsamı dışında tuttuğu OHAL KHK’sı olup olmadığını anlamak içindir. Anayasa, OHAL’in ancak gerekli kıldığı konularda KHK çıkarılabileceğini kabul etmiştir. AY’nin 15. maddesindeki ilkelere uygun şekilde hazırlanmamış bir düzenleme, gerçek anlamda OHAL veya sıkıyönetim KHK’sı sayılamaz ve anayasaya uygunluk denetimine tabi olur.¹³⁵⁵ OHAL ve Sıkıyönetim KHK’lerinin anayasal denetimin dışında bırakılması, bu rejimlerin hukuksal niteliğini zayıflatmaktadır, AYM bu denetim yasağı kuralını yumuşatmışsa

¹³⁵² Esen, s. 248.

¹³⁵³ Aliefendioğlu, s. 426.

¹³⁵⁴ Aliefendioğlu, s. 427.

¹³⁵⁵ Aliefendioğlu, s. 427-428.

da gene de anayasal sınırlar içinde kalınarak çıkarılan KHK'lerin kapsam dışında kalması hukuk devleti ilkesiyle bağdaşmaz.¹³⁵⁶

AYM, 2016 sonraki kararlarında bu içtihadından dönmüştür. AYM, 668 ve 669 sayılı KHK'larda¹³⁵⁷ şu değerlendirmeleri yapmıştır: Kuralın gerekçesi, anayasanın sadece yasama meclisinde yapılacak bir denetimin amaçlandığını göstermektedir. AYM'nin eski içtihadındaki yaklaşımla OHAL KHK'si niteliğindeki tüm kuralları denetime tabi tutmak mümkündür. OHAL KHK'lerindeki anayasaya aykırılık, bunların anayasaya uygunluk denetimine tabi tutulacağı anlamına gelmez. Bunun için Anayasa'da Mahkeme'ye açık bir yetki tanınmış olması gerekir. 148. maddenin lafzı, anayasa koyucunun amacı ve ilgili yasama belgeleri, böyle bir yoruma elverişli değildir. Aksi yorum, anayasanın üstünlüğü ilkesi ve kaynağını anayasadan almayan bir devlet yetkisinin kullanılamayacağı ilkesiyle bağdaşmaz.¹³⁵⁸

Sağlam'a göre AYM'nin kararında sistematik yoruma hiç başvurulmamış, amaçsal yorum da ilgili kuralların objektif şekilde anlayışına değil, yasama sürecindeki belli görüşlere dayandırılmıştır. Aslında bu amaçsal değil genetik yorum olup bu yorumla da AYM'nin vardığı sonuca varabilmek şüphelidir. Çünkü AYM'nin dayandığı görüşlerin Anayasa'nın 121/3 ve 15. maddeleri dışındaki alanı kastetmiş olmaları daha akla yakındır. Kaldı ki bu kurallar da OHAL kurallarını koyan sürecin unsurlarıdır. Öte yandan md. 148/1'deki denetim yasağındaki gibi 15. ve 121. maddelerdeki sınırlar

¹³⁵⁶ Aliefendioğlu, s. 432.

¹³⁵⁷ E. 2016/166 K. 2016/159; E. 2016/6 K. 2016/12.

¹³⁵⁸ Sağlam, F: *Anayasa Mahkemesi'nin Verdiği İki Yeni Karar Çerçevesinde Anayasa Şikâyeti Kurumunu Geleceğiyle İlgili Kuşkular*, <https://anayasatakip.ku.edu.tr/wp-content/uploads/sites/34/2017/08/Faz%C4%B1l-Sag%CC%86lam-Anayasa-S%CC%A7ika%CC%82yeti-Kurumunu-Geleceg%CC%86iyle-I%CC%87lgili-Kus%CC%A7kular.pdf>, s. 2 (Erişim Tarihi: 24.07.2019).

da devlet organları bakımından aynı derecede bağlayıcıdır. Bunlar arasında çelişki görülüyorsa her üçüne azami hukuksal etki bırakacak şekilde pratik uyum ilkesine başvurulabilmesi mümkündür. OHAL’de dahi dokunulmayacak hak ve özgürlüklerin denetim dışında tutması, AYM’nin anayasal görevini ihmal etmiş anlamına gelir. Son olarak, eski içtihadın, bütün OHAL KHK’si kurallarının denetime tabi tutulması yönünde olduğu doğru bir görüş değildir. Eski içtihatta bu çizgiyi aşan yorumlar varsa da bunları düzeltmek yasama organının değil mahkemenin görevidir.¹³⁵⁹

Kanımızca AYM, hak ve özgürlüklerin korunması bakımından yeni içtihadıyla, eski durumun oldukça gerisinde kalmıştır. AYM’nin eski yorumu, bir yönden sürekli OHAL’e yol açacak nitelikteyse de AYM, bu düzenlemelerin 15. maddedeki sınırlamalar bakımından denetimine bir yol geliştirmiştir. Oysa yeni içtihadında hak ve özgürlüklerin korunmasından tamamen çekilerek bu hususu yasama ve yürütme organının insafına terk etmiştir. İronik biçimde, ilgili bölümde eleştirdiğimiz bir kavram çerçevesinde hak ve özgürlükler bakımından AYM, “kendi kendini sınırlamış”tır.

SHP TBMM Grubu Başkanvekili Hasan Fehmi Güneş’in, gene ANAP iktidarı dönemindeki bir kanunun çeşitli maddelerine karşı grubu adına açtığı davada, 12.4.1991 günlü, 3713 sayılı Terörle Mücadele Kanunu’nun çeşitli maddelerinin iptali istenmiştir. İptal istemindeki şu değerlendirme dikkat çekicidir: “*Her sanık suçlu değildir. Her terör sanığı da suçlu değildir. Aksine, her sanığın cezalandırılmasını sağlayacak düzenlemeler getirmek bir başka teröre, yani devlet terörüne veya adli teröre yol açar.*”¹³⁶⁰ AYM’nin konu ile ilgili genel değerlendirmesine göre “Bir

¹³⁵⁹ Sağlam, s. 3.

¹³⁶⁰ E. 1991/18 K. 1992/20 (AMKD 28/1, s. 232).

yandan Anayasanın tanıdığı temel hak ve hürriyetlere saygısı olmayan, şiddeti vasıta edinmiş terörizmle mücadele ederken, diğer taraftan çağdaş demokratik toplum düzenine ulaşmak için şiddeti vasıta kılmayan düşünceleri ifade etme hürriyeti ile şiddeti benimsemeyen düşüncelerin örgütlenebilmesi hürriyetini kısıtlayıcı hükümlerde de iyileştirici düzenlemeler yapmak gerekmektedir.¹³⁶¹”

AYM, bu değerlendirmesiyle terör sanıklarının her durumda suçlu olarak nitelendirmeyerek onları devletin korunması bakımından zararlı kimseler olarak kabul etmemiştir. Terör suçlarının devletin ülkesi ve milleti ile bölünmez bütünlüğünün korunması yönünden önemi göz önüne alınırsa AYM’nin buradaki yaklaşımı özgürlükçüdür.

İptal edilen kurallardan bazılarına gelince, terör suçundan sanık olanların en fazla üç avukatla temsil edilebileceğini öngören madde AY’nin 10. e 36. maddelerine aykırı bulunmuştur. AYM’ye göre “*Avukat sayısını sınırlamanın, davanın konusuna göre, devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü, Cumhuriyetin, milli güvenliğinin, kamu düzeninin, kamu yararının korunması gibi kavramlarla bir ilişkisi bulunmamaktadır.*¹³⁶²” Terör suçundan tutuklu sanık veya hükümlünün avukatı ile tutukevi veya cezaevi görevlilerinin nezaretinde görüşürüleceğini öngören kural¹³⁶³ ile terörle mücadelede görev almış personelin bu görevleri ifa ettikleri sırada işledikleri

¹³⁶¹ E. 1991/18 K. 1992/20 (AMKD 28/1, s. 264).

¹³⁶² E. 1991/18 K. 1992/20 (AMKD 28/1, s. 295-296). Bu düzenlemeye benzer şekilde 2016’da ilan edilen olağanüstü hal kapsamında çıkarılan 1/2/2018 tarihli ve 7070 sayılı Olağanüstü Hal Kapsamında Bazı Düzenlemeler Yapılması Hakkında Kanun Hükmünde Kararnamenin Değiştirilerek Kabul Edilmesine Dair Kanun’un 1. maddesi, 4/12/2004 tarihli ve 5271 sayılı Ceza Muhakemesi Kanununun 149 uncu maddesinin ikinci fıkrasına şu cümleyi eklemiştir: “*Örgüt faaliyeti çerçevesinde işlenen suçlar bakımından yürütülen kovuşturmalarda, duruşmada en çok üç avukat hazır bulunabilir.*” AYM, bu cümle ile Kanun’daki diğer bazı düzenlemelere yönelik yokluk şekli yönünden iptal istemlerini reddetmiştir: E. 2018/36 K. 2018/63 (RG, 30.06.2018, 30.06.2018, Sayı: 30464 (2. Mükerrer).

¹³⁶³ E. 1991/18 K. 1992/20 (AMKD 28/1, s. 296-297).

iddia edilen suçlardan tutuksuz yargılanmalarına ilişkin kural da Anayasa'ya aykırı bulunmuştur. AYM'nin bu hükmü işkence ve eziyet yasağıyla şu şekilde ilişkilendirmesi ilginçtir: *“burada sözkonusu edilen herhangi bir istihbarat ve kolluk görevlisi değil, kanunları ihlal etmiş, dolayısıyla suç işlemiş ve çoğu defa bu suçu kişilere işkence etmek olan bir istihbarat ve kolluk görevlisidir. Bu şekilde bir koruma işkence ve eziyet yapanlara cesaret vermekte, hukuka aykırı yöntemlere ve işlemlere prim tanımaktadır. Devleti korumak ve terörü önlemek amacı ile de olsa, bu hukuka aykırı yöntemler kabul edilemez, demokratik hukuk devleti özellikleriyle de bağdaştırılamaz.”*¹³⁶⁴ Terör suçlarının soruşturmasında görev alan zabıta amir ve memurlarından tanık olarak dinlenilmesine karar verilenlerin ifadelerinin gizli duruşmada alınmasına yönelik kural da duruşmaların açıklığı ilkesine aykırı bulunmuştur.¹³⁶⁵

Burada AYM'nin yaklaşımı özgürlükçüdür. Çünkü Mahkeme, terörle mücadelede görev alan personelin, bu görevinden dolayı her ne pahasına olursa olsun korunmasına karşıdır. Terörün, devletin ülkesi ve milleti ile bölünmez bütünlüğü ilkesiyle yakından ilgili olduğu, AYM'nin bu ilkeyi titizlikle korumaya çalıştığı gözönüne alınırsa, Mahkeme'nin yukarıda aktarılan değerlendirmesi daha da önemli hale gelmektedir. Dolayısıyla AYM'nin devletin ülkesi ve milleti ile bölünmez bütünlüğü ilkesine aykırı faaliyetler söz konusu olduğunda her durumda devleti koruduğu söylenemez. İptal edilen hükümler dikkate alındığında, bir çevre iktidarının anılan katı şekilde uyguladığı ileri sürülebilir.

¹³⁶⁴ E. 1991/18 K. 1992/20 (AMKD 28/1, s.303-304).

¹³⁶⁵ E. 1991/18 K. 1992/20 (AMKD 28/1, s.299-300).

İptali istenen Kanun'un yürürlüğe girmesinden önce kayyuma devredilmiş konfederasyon ve konfederasyona bağlı işçi sendikalarının taşınır ve taşınmaz mallarını, bu mallardan elde edilen gelirleri, tüm nakit mevcutlarının İş ve İşçi Bulma Kurumu'na, dernek ve vakıflara ait taşınır ve taşınmaz malların ise, Hazineye devredilmesini öngören kuralı iptal eden AYM, bu kuruluşların feshi yönüne dahi gidilmeksizin onlara el konulmasının genel müsadere niteliğinde olduğunu belirtmiştir.¹³⁶⁶ İptal edilen bir diğer kural, dernek, vakıf, sendika ve benzeri kurumların teröre destek oldukları tespit edildiğinde faaliyetlerinin durdurulacağına ve onların mahkemelerce kapatılacağına yönelik hükümdeki “benzer kurumlar” ifadesidir. AYM, bu ifadenin siyasi partileri ve kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşlarını kapsamadığını çünkü bunların özel hukuk tüzelkişileri dışında Anayasa'da özel olarak ve ayrı ayrı maddelerde düzenlendiğini, bu ceza kuralının kapsamı belirsiz olduğundan Anayasa'nın 38. maddesindeki "suçların yasallığı" ilkesine aykırı bulunduğunu ifade etmiştir.¹³⁶⁷

AYM, bu kararıyla siyasi iktidarların sivil toplum kuruluşlarının varlığını gözeterek özgürlükçü bir tutum benimsemiş, bu kurumları devletin karşısında korumuştur.

Bununla birlikte çok sayıda hükme yönelik iptal istemi reddedilmiştir. Örnek vermek gerekirse, terör örgütü mensubu olmadığı halde örgüt adına suç işleyenlerin örgüt mensubu sayılacağına yönelik hükmün AY md. 38'e aykırı olduğu iddia edilmiş, anlaşılması güç bu hükümle tek başına hareket eden sanıklar ile terör örgütleri arasında yapay bağlar kurulacağı işkence ile ikrarlar elde edilebileceği öne sürülmüştür.¹³⁶⁸

¹³⁶⁶ E. 1991/18 K. 1992/20 (AMKD 28/1, s.328-329).

¹³⁶⁷ E. 1991/18 K. 1992/20 (AMKD 28/1, s.290-291).

¹³⁶⁸ E. 1991/18 K. 1992/20 (AMKD 28/1, s. 235).

AYM'nin değerlendirmesine göre sadece terör örgütüne mensup olmanın suç sayılması, iddianın aksine maddi ögesi olduğu gibi TCK'nin 141 ve 168 gibi maddelerinde, sadece örgüte girmek suç sayılmaktadır. Bu tespit mahkemelerce yapılacak olup kural masumiyet karinesine aykırı değildir.¹³⁶⁹ Terör suçu olarak sayılan suçların terör amacıyla işlenmesi halinde verilecek cezaların ağırlaştırılarak verilmesi ve st sınırın geçilebilmesini mümkün kılan hükme yönelik iptal istemi reddedilmiştir. AYM, yerleşmiş kararlarına göre cezaların belirlenmesinin yasa koyucunun takdirinde olduğunu, yasayla koşulları önceden belirlenen bazı suçlarda cezaların artırılmasının demokratik toplum düzeninin gereklerine uygun olduğunu ifade etmiştir.¹³⁷⁰

Burada AYM, terör sulularına yaklaşım bakımından evre iktidarı ANAP ile aynı çizgidedir. Her iki unsur da devletin ve milletin bölünmez bütünlüğüne aykırı faaliyetleri kapsayan terör suçlarını, diğer suçlardan daha önemli ve zararlı olarak kabul etmiş ve bu suçları işleyenlerin daha farklı ve ağır uygulamalara tabi tutulmasını uygun grmştir.

W.Mesut Yılmaz Hkmeti¹³⁷¹ döneminde kabul edilmiş 29.8.1996 günlü, 4178 sayılı İl İdaresi Kanunu, Terörle Mücadele Kanunu, Kuvvetli Tayın Kanunu, Er Kazanından İaşe Edileceklerle İlişkin Kanun, Ateşli Silahlar ve Baklar ile Diğer Aletler Hakkında Kanun ve Kimlik Bildirme Kanununda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun'un çeşitli maddelerinin iptali istenmiştir. İptal davasını açan CHP milletvekilleri Mümtaz

¹³⁶⁹ E. 1991/18 K. 1992/20 (AMKD 28/1, s.278).

¹³⁷⁰ E. 1991/18 K. 1992/20 (AMKD 28/1, s.279).

¹³⁷¹ ANAP Genel Başkanı Mesut Yılmaz tarafından kurulan bu hükümet, evre partileri olan ANAP ve DYP'nin oluşturduğu bir koalisyondur. Görev süresi: 06.03.1996-28.06.1996. Bu hükümet, aldığı gvenoyunun AYM tarafından geçersiz sayılması üzerine görevden çekilmiştir; Tuncer, s. 509.

Soysal, Oya Araslı ve 113 milletvekilidir. İptal istemine göre Kanunun genel gerekçesinde OHAL’in daraltılması veya kademeli olarak kaldırılması durumunda ihtiyaç duyulan yasal ve idari tedbirlerin düzenlendiği hususu yer almışsa da bu gerekçe altında tüm yurttta “kalıcı ve sürekli” OHAL ilan edilmiştir. Çünkü OHAL koşulları devam ediyorsa OHAL’in devam etmesi gerekir. Koşullar ortadan kalkmışsa OHAL de kalkarak “olağan” rejime geçilir ve bu durumda “olağan kuralların” uygulanması gerekir.¹³⁷²

Kanun’un terör örgütlerine karşı yapılacak operasyonlarda teslim ol emrine itaat edilmeyerek silah kullanmaya teşebbüs edilmesi halinde, kolluk kuvvetlerine failleri etkisiz hale getirmek amacıyla doğrudan ve duraksamadan ateşli silah kullanma yetkisi veren 2. ek maddesi iptal edilmiştir.¹³⁷³ İptal isteminde, söz konusu kuralın silah kullanma zorunluluğunu keyifliliğe dönüştürdüğü, silahın kademeli biçimde kullanılması gerektiği, teşebbüs ve terör örgütleri kavramlarının geniş ve belirsiz olduğu ifade edilmiştir.¹³⁷⁴ Hükmü iptal eden AYM’nin yaptığı değerlendirmeye göre yaşam hakkını güvenceye kavuşturmak için devlet her türlü önlemi almak zorundadır. Yasa ile ancak zorunlu durumlarda silah kullanma yetkisi verilebilir. Dava konusu kuralda “ateşli silah” değil sadece “silah” denilmiş ve küçük bir müdahale ile önlenebilecek olaylarda dahi kolluğa silah kullanma yetkisi verilmiştir. Oysa kimi olaylarda failin, can güvenliğini daha az tehlikeye atan yönetmelerle de etkisiz hale getirilebilmesi mümkündür.¹³⁷⁵

¹³⁷² E. 1996/68 K. 1999/1 (AMKD 37/1, s. 182-183).

¹³⁷³ E. 1996/68 K. 1999/1 (AMKD 37/1, s. 182-183).

¹³⁷⁴ E. 1996/68 K. 1999/1 (AMKD 37/1, s. 236).

¹³⁷⁵ E. 1996/68 K. 1999/1 (AMKD 37/1, s. 237-238).

Silah kullanma, kolluk kuvvetlerinin yaşama hakkını ihlal edebilecek olan son derece önemli bir yetkisidir. Çevre iktidarının, böyle bir yetkiyi kolluk kuvvetlerine belirsiz ve yoruma açık şartlar içinde tanımasının, hak ve özgürlüklerle bağdaşmayan bir anlayış olduğu açıktır. AYM, yaşama hakkını korumaya yönelik bir karar vererek çevre iktidarından daha demokratik bir tavır sergilemiştir.

İptali istenen bir diğer kural ile valinin, ildeki kuvvetlerle önlenemeyecek çıkan veya çıkabilecek olaylarda askeri birliklerden yardım istemesi durumunda birliğin büyüklüğüne ve görevinin ne zaman sona ereceğine vali ile koordine ederek askeri birliğin komutanının karar vereceği öngörülmüştür. İstemde böyle bir yetkinin askeri teknik konular dışında nihai olarak sivil otoritede olması gerektiği, bu madde ile anayasaya aykırı olarak sıkıyönetimin yanında yeni bir askeri rejim oluşturulduğu iddia edilmiştir.¹³⁷⁶ Askeri birliğin komutanının, görevinin ne zaman sona ereceğine karar vermesine yönelik bölümü hukuk devleti ilkesine aykırılıktan iptal edilirken birliğin büyüklüğü ile ilgili bölümü, bu hususun görevi gereği komutanın takdir edeceği gerekçeyle anayasaya uygun bulunmuştur.¹³⁷⁷

Toplumsal olayların bastırılması için yardım istenen askeri birliğin görevde kalış süresinin askeri birliğin komutanı tarafından belirlenmesi, askeri otoritenin ağırlığını sivil otorite aleyhine genişleten önemli bir yetkidir. AYM, “müttefik” olduğu iddia edilen orduyu, çevre iktidarının düzenlemesinin aksine sivil otorite karşısında geri planda ve ona tabi bir unsur olarak kabul ederek demokratik bir yaklaşım sergilemiştir.

Valilere tanınan çeşitli yetkilerin, liman, havalimanı, sınır kapıları gibi yerlerde alınacak önlemlerin ve aramaların, konaklama yerleri ile sosyal tesislerde, işyeri ve

¹³⁷⁶ E. 1996/68 K. 1999/1 (AMKD 37/1, s.190-191).

¹³⁷⁷ E. 1996/68 K. 1999/1 (AMKD 37/1, s.225-226).

konutlarda geçici ve sürekli kalanların kimliklerinin tespiti ve bildirilmesinin, bu bilgilerin genel kolluk karakollarında, il merkezlerinden de sorgulanacak bilgisayarda sorgulanması gibi hususların düzenlendiği çok sayıda madde Anayasaya uygun bulunmuştur.¹³⁷⁸

Görüleceği üzere Anayasaya uygun bulunan hükümler, vatandaşların yürütme organı tarafından fişlenmesine ve çeşitli siyasi amaçlarla kullanılmak üzere bilgi toplanmasına ve uygulamalar yapılmasına olanak verecek niteliktedir. AYM, üzerinde durduğumuz başka kararlarda olduğu gibi bu kararında da siyasi iktidarlara hak ve hürriyetlerin sınırlandırılması bakımından geniş yetkiler tanıyan hükümleri iptal etmeyerek otoriterlik bakımından çevre partileri ile aynı çizgiye gelmiştir.

V. Askeri Mahkemelerin Hak ve Özgürlükler ile İlgili İtiraz Başvuruları

A. Askeri Mahkemelere Yönelik Önyargılar

Askeri yargının, mahkemelerin bağımsızlığı, hakimlik teminatı ve doğal hakim ilkeleri ile ilgili eksiklikler, hakimlerin ayrıca subay olup emir-komuta zinciri içinde yer almaları, hakimlik vasfını taşımayan muharip sınıflardan olan subayların da askeri mahkemelerde üye olması gibi yönlerden eleştirilmesi mümkündür. Kaldı ki bu hususlar ileride değineceğimiz çeşitli AYM kararlarına da konu olmuştur. Bununla birlikte konumuz doğrudan askeri mahkemelerin hukuk devleti ve mahkemelerin bağımsızlığı gibi yönlerden eksikliklerini eleştirmek değildir. Konumuz bakımından önemli olan, askeri mahkemelerin merkez-çevre ilişkileri, merkez unsuru ordunun otoriterliği ve “askeri vesayet” bakımından değerlendirilmesidir. Bu anlatımda

¹³⁷⁸ E. 1996/68 K. 1999/1 (AMKD 37/1, s. 223-244).

ordudan genel olarak bahsedilmiş, askeri yargı da ordunun bir organı olması sebebiyle bu anlatıma dahil olmuştur. Bir başka deyişle ordu bakımından otoriter, hak ve hürriyet karşıtı gibi eleştiriler askeri mahkemeler için de geçerlidir. Bu bakımdan münhasıran askeri yargıyı ele alan literatür oldukça sınırlıdır. Bu konuda bir araştırma yapan Erdem ve Coşkun’a göre ordu, bir bütün olarak özerk, imtiyazlı ve üstün konumunu korumak istemekte ve bu amaçla toplumsal ve siyasal alana müdahale etmektedir. Bu müdahalelerin, mümkün olduğunca etkin ve kalıcı olması için olabildiğince yargı denetiminin dışında tutulması amaçlanmıştır. Askeri yargının konu, kişi ve görev bakımından geniş bir sahayı etkilemesi, geniş şekilde çizilmiş alana sahip olması, ona tasarruflarını yargı denetimi dışında tutma olanağı vermektedir.¹³⁷⁹ Bu genişlik, askerin toplum ve demokratik siyaset üzerindeki vesayetini daimi kılmaktadır.¹³⁸⁰

Yazarlara göre askeri yargının iki işlevi vardır: Onun son derece geniş görev ve yetkilerle donatılması ve bütün askeri suçların askeri mahkemede yargılanması, eylemin cezasız kalmasını mümkün kılabilecek, bu da askerlere “güven hissi” verecektir. İkincisi, suç isnadı yapılan kişinin rütbesi yükseldikçe soruşturma gerektiği gibi derinleştirilemeyecek, askeri mahkeme, alt rütbeliler için “*gerçek bir yargı mekanizması*” olurken, üst rütbeliler için de “*aklama mekanizması*”na dönüşebilecektir.¹³⁸¹

Bu alt bölümdeki amacımız askeri mahkemelerin bir savunmasını yapmak değildir. Amaç, bu mahkemelerin AYM’ye yaptığı itiraz başvurularından yola çıkarak şu soruları cevaplandırmaktır: Askeri mahkemeler gerçekten otoriter-Kemalist ve

¹³⁷⁹ Erdem, F.H./Coşkun, V.: Askeri Mahkemeler Vesayet, Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt 14, Sayı 20-21, 2009, s. 87, 111.

¹³⁸⁰ Erdem/Coşkun, s. 111

¹³⁸¹ Erdem/Coşkun, s. 112. Bu görüşleri yazarlar, Etyen Mahcupyan’ın bir makalesinden aktarmışlardır.

ordunun ve dolayısıyla her koşulda devletin korunmasını mı amaçlar? Her durumda sivilleri yargılamaya yönelerek görev alanını genişletip askeri vesayeti mi amaçlamaktadırlar? AYM de orduyla aynı kesimde ve merkezde yer aldığına göre devletin korunması bakımından bu unsurlar hep aynı yönde mi hareket etmektedirler?

B. Askerlik Hizmeti ve Disiplin İle İlgili İtiraz Başvuruları

i. Anayasaya Uygun Bulunan Hükümler

Askerlik hizmeti ve disiplin konusu bakımından ilk olarak kişi dokunulmazlığı ile kişinin maddi ve manevi varlığını ilgilendiren iki itiraz başvurusu üzerinde durulmalıdır. Bunlardan birincisi 1632 Sayılı Askeri Ceza Kanunu'nun 117. maddesinin katıksız hapis cezasını düzenleyen 2. bendidir. İtiraz yoluna başvuran Askeri Mahkeme, katıksız hapis insan haysiyetiyle bağdaşmadığını, bu cezanın eziyet ve işkence niteliğinde olduğunu ifade etmiştir.¹³⁸² AYM, katıksız hapsi Anayasa'ya uygun bulmuş ve çok ağır bir görev olan askerlikte ast-üst, maiyet-amir ilişkilerinin ve askerlik hizmetinin gereği gibi yürütülebilmesi için söz konusu ilişkilerde disiplinin önemini vurgulamıştır.¹³⁸³ Disiplinin öneminden dolayı katıksız hapis de dahil olmak üzere askerliğe özgü cezalar vardır.¹³⁸⁴ Katıksız hapis cezası, cezaevinde değil, sağlık imkanları sağlanmış bir odada, gizlice, tek başına ve cezaevlerindeki yeme-içme disiplini biraz daha daraltılmış olarak çektirilmekte olup bu bakımdan insan haysiyetine aykırı bir yönü yoktur.¹³⁸⁵

¹³⁸² E. 1965/41 K. 1965/66 (AMKD 4, s. 14); İtiraz yoluna başvuran: 15. Kolordu Komutanlığı Askeri Mahkemesi.

¹³⁸³ E. 1965/41 K. 1965/66 (AMKD 4, s. 14).

¹³⁸⁴ E. 1965/41 K. 1965/66 (AMKD 4, s. 15).

¹³⁸⁵ E. 1965/41 K. 1965/66 (AMKD 4, s. 17).

Katıksız hapis cezasını insan onuru bakımından değerlendiren Askeri Mahkeme'nin yaklaşımı AYM'ye göre daha özgürlükçüdür. Katıksız hapis cezası kapsamında, yeme-içme disiplinin oldukça daraltılması, kişinin yaşam faaliyetlerini önemli ölçüde aksatacak bir ceza olup sağlığını da olumsuz yönde etkileyebilir. Mahkûmun doktor kontrolünde bulundurulması da bu gerçeği değiştirmez. Çünkü önce kişiye böyle bir ceza verip onu hasta etmek, sonra da onu iyileştirmenin bir mantığı bulunmamaktadır. AYM, bu hususları gözardı ederek askeri disiplin konusuna vurgu yapmıştır. Askeri disiplinin kişinin sağlığını bozma ihtimalinin olmadığı cezalarla da sağlanması mümkündür. Dolayısıyla Askeri Mahkeme, askerlikte çok önemli olan disiplini bozsa bile, kişinin insan onuruna ve vücut dokunulmazlığına sahip olduğunu belirterek bu değerleri askeri disiplin kavramının üzerinde tutmuştur.

1632 sayılı As. CK'nin 87. maddesini değiştiren 22.03.2000 tarih ve 4551 sayılı Kanun'un "*İtaatsizlikte ısrar edenlerin cezası*" başlıklı 22. maddesinin iptali istenmiştir. Bu madde, hizmete ilişkin emri hiç yapmayan, emrin yerine getirilmesini söz ya da fiil ile açıkça reddeden veya emir tekrar edildiği halde emri yerine getirmeyen asker kişilere verilecek cezaları düzenlemektedir. Askeri Mahkeme, As. CK'nin değişik 87. maddesinin hangi sebeplerle Anayasa'nın kişi dokunulmazlığı, maddi ve manevi varlığı ile ilgili 17. maddesine aykırı olduğunu tartışmaksızın diğer aykırılık iddialarını da içeren genel bir değerlendirme yapmış¹³⁸⁶, itirazı 17. madde ile ilgili görmeyen AYM de iptal istemini reddetmiştir.¹³⁸⁷

Yasak olmasına rağmen sanığın kışlada cep telefonu bulundurduğunun iddia edildiği bu davada Askeri Mahkeme, hizmete ilişkin emir ile ilgili hükmün bu yönden

¹³⁸⁶ E. 2005/69 K. 2009/61 (AMKD 46/2, s. 1109); İtiraz yoluna başvuran: Güney Deniz Saha Komutanlığı Askeri Mahkemesi.

¹³⁸⁷ E. 2005/69 K. 2009/61 (AMKD 46/2, s. 1121).

haberleşme özgürlüğüne, kışlada askerlerin ankesörlü telefonlardan kısıtlı bir şekilde faydalandırılmasını da kamu tüzel kişilerinin elindeki basın dışı kitle haberleşme araçlarından yararlanma hakkına aykırı olduğunu iddia etmiştir. Mahkemeye göre askeri birlikte cep telefonlarının yasaklanmasıyla sabotaj veya saldırının önlenmesi ve gizliliğin korunması amaçlansa da bu amacın, cep telefonunun belirli yerlerde kullanılmasına izin verilip diğer yerlerde yasaklanarak da gerçekleştirilmesi mümkündür.¹³⁸⁸ AYM, iptali istenen hükmü haberleşme özgürlüğü ve kamu tüzel kişilerinin elinde bulunan basın dışı kitle haberleşme araçlarından yararlanma hakkı ile ilgili görmemiştir.¹³⁸⁹

Söz konusu davada Askeri Mahkeme, “*hizmete ilişkin emir*” kavramını belirsiz olduğunu ve açık olmadığını ileri sürmüş ve Anayasa’nın 38. maddesindeki cezaların kanuniliği ilkesine aykırı bulunduğunu iddia etmiştir. Mahkeme, Askeri Yargıtay kararlarından verdiği örnekler ile askeri hizmet ile ilgili olmayan birçok emrin “*hizmete ilişkin emir*” sayıldığını belirtmiştir. AYM’ye göre “*hizmete ilişkin emir*” kavramı ile bu emre uymayanlara verilecek cezalar açıkça düzenlenmiş olup kanun koyucunun TSK mensuplarına İç Hizmet Kanunu’na dayanılarak verilen görevleri kanunda birer birer sayması mümkün değildir. Askeri yargı mercileri belirli esasları göz önünde tutarak, eylemin iptali istenen hüküm uyarınca cezalandırılmasını öngördüğü eylemlerden olup olmadığını takdir edecektir.¹³⁹⁰ AYM, bu kararda “*Askerlik hizmetinin ulusal güvenliğin sağlanmasındaki belirleyici yeri ve ağırlığı, sivil yaşamda suç oluşturmayan ya da önemsiz görülebilecek cezaları gerektiren kimi*

¹³⁸⁸ E. 2005/69 K. 2009/61 (AMKD 46/2, s. 1115-1117).

¹³⁸⁹ E. 2005/69 K. 2009/61 (AMKD 46/2, s. 1121).

¹³⁹⁰ E. 2005/69 K. 2009/61 (AMKD 46/2, s. 1120-1121).

eylemlerin suç olarak kabul edilmelerini ve ağır yaptırımlara bağlanmalarını zorunlu¹³⁹¹” kılabilceğini ifade etmiştir.

AYM, bu kararda askerlik hizmetinin gerekleri bakımından yasama organına geniş bir hareket alanı tanımıştır. Bir başka deyişle AYM’nin sivil hayatta önemsiz olup askerlikte cezayı gerektirebilecek fiiller tanımı, oldukça belirsizdir. Buradan hareketle aslında askeri disiplini bozmayan birçok fiil, değişik amaçlara yönelik olarak suç haline getirilebilir. Böylece askeri otorite kişi hak ve özgürlükleri üzerinde geniş bir tasarruf yetkisine sahip olur. Askeri Mahkeme, askeri otoritenin bu yöndeki hareket alanını daraltacak bir anlayış benimseyerek AYM’den daha özgürlükçü bir anlayış benimsemiştir.

As. CK’nin her üste, disiplinin sağlanması amacıyla emri altında olmayanları da tutuklama yetkisi veren 169. maddesi, kişi hürriyeti ve güvenliğine aykırılıktan iptali istenen bir diğer hükmüdür.¹³⁹² İptal isteminde bulunan Askeri Mahkeme, bu hükmün Anayasanın 30. maddesindeki kişi hürriyeti ve güvenliği ile ilgili güvencelere aykırı olduğunu ayrıca Askeri Mahkemeler Kuruluşu ve Yargılama Usulü Kanunu’nun tutuklama yetkisi askeri mahkemelere veren 69. maddesi ile de çeliştiğini, bu Kanun’un 71. Maddesinin (c) bendinde tutuklamayı gerektiren haller arasında “askeri disiplinin korunmasını sağlamak” amacının yer aldığını ifade etmiştir. Askeri Mahkemeye göre As. CK’de “tevkif”, tutuklama anlamında kullanılmıştır.¹³⁹³

¹³⁹¹ E. 2005/69 K. 2009/61 (AMKD 46/2, s. 1120).

¹³⁹² E. 1965/42 K. 1966/30 (AMKD 4, s. 215); İtiraz yoluna başvuran: Akdeniz Bölge Komutanlığı Askeri Mahkemesi. Aynı hüküm hakkında CHP tarafından da iptal davası açılmış ancak dava reddedilmiştir; E. 1963/132 K. 1966/29 (AMKD 4, s. 191).

¹³⁹³ E. 1965/42 K. 1966/30 (AMKD 4, s. 216).

AYM'ye göre disiplin askerlikte “ölüm kalım derecesinde” önemlidir ve iptali istenen madde, disiplini bozan eylemlere amir olmayan üstün disiplin cezası verme yetkisinin bulunmamasından doğacak sakıncaları ortadan kaldırmaya yöneliktir.¹³⁹⁴ Mahkeme'ye göre “tevkif” ibaresi Anayasa'nın 30. Maddesindeki tutuklama ve yakalama ile ilgisi olmadığı gibi bu ifade “disiplini bozan eyleme, olayı gören bir üst'ün el koyması, eylemi durdurması ve disiplini yeniden kurması” anlamına gelmektedir.¹³⁹⁵

Bu kararda AYM, “tevkif” kavramına, onun asıl anlamından daha farklı ve geniş bir anlam yüklemiş, bunu da disiplinin öneminden hareketle temellendirmiştir. Oysa, iptali istenen maddeden ve tevkifi düzenleyen diğer maddelerden, söz konusu kavramdan böyle bir anlam çıkarmak mümkün değildir. AYM'nin bu yorumuyla ordudaki her subay ve astsubay, kendisinden düşük rütbeli subay, astsubay ile er ve erbaşların hak ve hürriyetleri üzerinde tasarruf edebilme imkanına kavuşacaktır. Askeri Mahkeme ise böyle bir durumu önlemeyi amaçlamaktadır.

Jandarma Erat Kanununun bazı maddelerinin değiştirilmesine ve bu Kanuna yeniden bazı hükümler ilâvesine dair 3949 sayılı Kanun'un, temditli eratın izin almadıkça evlenemeyeceklerine ilişkin 5. maddesinin, Anayasa'nın eşitlik ile ilgili 10. ve ailenin korunması ile ilgili 35. maddelerine aykırılığını iddia eden Askeri Mahkeme'nin başvurusu reddedilmiştir. AYM, “temditli erat durumu”nu bir kamu hizmetlisi, görülen hizmeti de kamu hizmeti saymış, bu hizmetlerin özelliklerinden dolayı farklı yükümlere ve kısıtlamalara tabi tutulmalarının mümkün olduğunu, kendi isteğiyle

¹³⁹⁴ E. 1965/42 K. 1966/30 (AMKD 4, s. 216-217).

¹³⁹⁵ E. 1965/42 K. 1966/30 (AMKD 4, s. 220).

kamu hizmetini yerine getiren kişinin bu kısıtlamaları önceden bildiğinin varsayıldığını belirtmiştir.¹³⁹⁶

AYM'nin yorumunun aksine, bir kamu hizmetinin gerektirdiği her türlü hak ve özgürlük kısıtlamasının önceden bilinmesi, bu kısıtlamaları haklı kılmaz. Aile kurma hakkı bunlardan biridir. Çünkü bu hak, kişinin gerek özel gerekse toplumsal yaşamını derinden etkileyecek niteliktedir. Bu bakımdan örneğin haberleşme özgürlüğünün izne ve kısıtlamaya tabi tutulması bir kamu hizmetinin yürütülmesi bakımından gerekli görülebilirse de (istihbarat hizmetlerinde böyle bir uygulamayı gerektirecek durumlar olabilir.) evlenme bakımından böyle bir durumun söz konusu olabileceğini iddia etmek mümkün görünmemektedir. Temditli eratin evlenmesinin izne tabi tutulmasının, askerlik hizmeti bakımından nasıl bir faydası olacağı da belirsizdir. Dolayısıyla Askeri Mahkeme, kişinin aile kurma hakkını ve özel hayatını askerlik hizmetinin önünde görerek AYM'den daha özgürlükçü bir yaklaşım benimsemiştir.

ii. Anayasaya Aykırı Bulunan Hükümler

As. CK'nin herhangi bir nedenle izinli olsa dahi, yabancı ülkeye gitme müsaadesi olmadan ülke sınırları dışında üç günü geçiren asker kişilerin yurt dışına kaçmış sayılarak bir seneden beş seneye kadar hapis cezasına çarptırılmalarını öngören hükmünün iptali istenmiştir. Askeri Mahkeme, sivil vatandaşlar ile aynı şartları yerine getirerek yurtdışına çıkan ve firar kastı olmayan askeri personelin sadece yetkili komutanlıktan izin almadığından dolayı ağır bir ceza ile cezalandırıldığını, bu

¹³⁹⁶ E. 1965/2 K. 1965/24; (AMKD 4, s. 104); İtiraz yoluna başvuran: Akdeniz Bölge Komutanlığı Askeri Mahkemesi.

durumun sivil vatandaşlar ile asker vatandaşlar arasında eşitsizlik yarattığını¹³⁹⁷ ve ağır ceza tehdidinin asker vatandaşların seyahat hürriyetinin özüne dokunduğunu belirtmiştir.¹³⁹⁸ AYM, idarenin asker kişilerin yurt dışına çıkmalarından haberdar olma hakkının bulunduğunu kabul etmiş ancak buna aykırı davrananlara karşı alınan önlemleri ağır ve ölçüsüz bulmuştur.¹³⁹⁹ AYM'ye göre firar kastı olmayan kişi, itiraz konusu madde uyarınca bu kasıtlı davranmış gibi kabul edilerek firar kastı ile yurtdışına çıkanlar ile bir tutulmuştur.¹⁴⁰⁰ AYM, hükmü Anayasa'nın 2. maddesindeki hukuk devleti ilkesine aykırılıktan dolayı iptal etmiş ve şu değerlendirmeyi yapmıştır: *"Askeri hizmetin özellikleri ve eylemleri ceza yaptırımına bağlanan kişilerin askerliği meslek olarak kabul ettikleri göz önünde bulundurulduğunda, itiraz konusu kuralla suç kabul edilen eylemle cezası arasında demokratik bir toplumda uygun görülebilecek adil bir dengenin bulunmadığı sonucuna varılmıştır."*¹⁴⁰¹

22.5.1930 günlü, 1632 sayılı As. CK'nin 49. maddesinin (A) fıkrasında yer alan "*firar fiilleri hakkında dava müruru zamanı, bütün askeri mükellefiyetlerin bitmesinden itibaren işlemeğe başlar.*" ifadesinin iptalini isteyen Askeri Mahkeme, askerlik çağına ilişkin sürenin Askerlik Kanunu'nun 2. maddesinde öngörüldüğünü, bunun Genelkurmay Başkanlığının göstereceği lüzum, Milli Savunma Bakanlığı'nın teklifi

¹³⁹⁷ E. 2002/166 K. 2004/3 (AMKD 40/1, s. 307); İtiraz yoluna başvuran: 1. Ordu Komutanlığı Askeri Mahkemesi.

¹³⁹⁸ E. 2002/166 K. 2004/3 (AMKD 40/1, s.308).

¹³⁹⁹ E. 2002/166 K. 2004/3 (AMKD 40/1, s.309).

¹⁴⁰⁰ E. 2002/166 K. 2004/3 (AMKD 40/1, s.310).

¹⁴⁰¹ E. 2002/166 K. 2004/3 (AMKD 40/1, s. 316); AYM'nin iptal kararından sonra bu hükümde değişiklik yapılmışsa da aynı Askeri Mahkeme değişik hükmün de tekrar iptalini talep etmiştir. Askeri Mahkeme'ye göre, iptal kararından sonra yasa koyucunun yaptığı değişiklik AYM'nin iptal gerekçesini karşılamakla beraber ilgili hüküm Anayasa'nın 13. ve 23. maddeleri bakımından incelenmemiştir. AYM, itirazı bu iki madde ile ilgili görmemiş, 38. bakımından da reddetmiştir. AYM'ye göre yurt dışına çıkmak isteyen asker kişiler bakımından disiplinin ve askerlik hizmetinin gerekleri bazı ilave esasların öngörülmesini zorunlu hale getirebileceği gibi idarenin, savunma hizmetlerinde görev başında, izinde ve yurt dışında olan askeri personelin sayısını bilmesi gerekebilir; E. 2004/100 K. 2005/16 (AMKD 41, s. 465-479).

ve Bakanlar Kurulu kararıyla beş yıla kadar uzatılabilmesi veya kısaltılabilmesinin mümkün bulunduğunu, böylece zamanaşımı süresinin belirlenmesinin yürütmenin tekeline bırakıldığını vurgulamıştır. Hüküm bu yönüyle Anayasa'nın 2., 10. ve 38. maddelerine aykırıdır.¹⁴⁰² Hüküm Anayasa'nın 2. maddesine aykırı görerek iptal eden AYM, hükmün md. 38 bakımından incelenmesine lüzum görmemiştir.¹⁴⁰³ AYM'ye göre iptali istenen kuralın amacı askeri disiplinin sağlanmasındaki zafiyeti önlemektir ancak bu kural amaca uygun değildir. Firar suçunda dava zamanaşımı süresinin, failin bütün askeri mükellefiyetlerinin bitmesinden itibaren başlatılması askeri disiplinin sağlanması açısından gerekli bir tedbir değildir.¹⁴⁰⁴

AYM, bu kararında da konuyu askeri disiplin yönünden ele almıştır. Oysa düzenlemenin zamanaşımı süresini belirsizleştirdiği ve bu bakımdan öngörülebilirliği ortadan kaldırdığı açıktır. AYM, özgürlükçü bir tutum benimsemiş gibi görünse de durum böyle değildir. Çünkü AYM'nin dayanağı askeri disiplin olup farklı bir yorum yaparak hükmü askeri disiplin için gerekli görmesi de mümkündü. Oysa Askeri Mahkeme, konuyu ceza hukukun hak ve özgürlükleri korumaya yönelik genel bir ilkesi bakımından değerlendirmiştir.

1.7.2005 günlü, 5402 sayılı Denetimli Serbestlik ve Yardım Merkezleri ile Kurumları Kanunu'nun asker kişilerin bu statüleri devam ettiği sürece onları denetimli serbestlik kapsamı dışında tutan hükmü Askeri Mahkeme'nin itirazı sonucunda iptal edilmiştir. AYM, asker kişilerin yürüttüğü hizmetin niteliği göz önüne alınarak bazı

¹⁴⁰² E. 2011/111 K. 2012/56 (AMKD 49/2, s. 1191); İtiraz yoluna başvuran: Askeri Yargıtay 4. Dairesi. Söz konusu hüküm hakkında 5. Kolordu Komutanlığı Askeri Mahkemesi tarafından yapılan itiraz (E. 2012/5) bu dava ile birleştirilmiştir.

¹⁴⁰³ E. 2011/111 K. 2012/56 (AMKD 49/2, s. 1198).

¹⁴⁰⁴ E. 2011/111 K. 2012/56 (AMKD 49-2, s. 1197).

konularda değişik kurallar öngörülebileceğini ancak itiraz konusu kuralın askeri hizmetin bir gereği olmadığını, bu kuralın ceza adaleti bakımından asker kişiler ile siviller arasında eşitsizliğe sebep olduğunu, asker kişi statüsündeki sanık ve suçluların rehabilitasyonunu engellediğini ifade etmiştir. Kuralı, Anayasa'nın 2., 5., 10. maddelerine aykırı bulan AYM, Başlangıç'ının altıncı paragrafı, 36. ve 141. maddeleri ile ilgisini görmemiştir.¹⁴⁰⁵

Asker kişilere denetimli serbestlikle ilgili hükümlerin uygulanmaması, askeri otorite bakımından tercih edilebilir bir uygulamadır. Çünkü suç işlemiş olan bu kişilerin “göz önünde tutulması”, yani kontrol altında bulundurulması, ordunun genel otoriter kültürü göz önüne alındığında pekâlâ mümkündür. Oysa Askeri Mahkeme, konuya bu yönden yaklaşmamış, mahkumların lehine bir kurum olan denetimli serbestlikten asker kişilerin de yararlanmasını amaçlamıştır. AYM de iptal kararında askerlik hizmetinin gerekleri kavramını yine bir argüman olarak kullanmışsa da konuyu eşitlik ve mahkumların rehabilitasyonu bakımından da değerlendirerek belli ölçüde demokratik bir yaklaşım ortaya koymuştur.

Görüldüğü üzere, hak ve hürriyetleri kısıtlayan birçok hükmün iptali askeri mahkemeler tarafından istenmesine rağmen AYM, bazı istisnalar dışında askerlik hizmetinin gereklerini ve disiplinin önemini vurgulayarak istemleri reddetmiştir. Bu bakımdan askeri mahkemelerin yaklaşımı AYM'den daha özgürlükçü olduğu gibi iptal kararları da çoğunlukla iptal edilen hükmün askerlik hizmetleri ile ilgisi olmadığı gerekçesine dayanmaktadır. Bir başka deyişle AYM, iptali istenen hükümleri hak ve

¹⁴⁰⁵ E. 2006/42 K. 2009/73 (AMKD 46-3, s. 1191); İtiraz yoluna başvuran: Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Askeri Mahkemesi. Bu dava, 15. Piyade Tümeni Askeri Mahkemesi'nin itiraz başvurusuna ilişkin dava ile birleştirilmiştir. (E. 2007/13)

hürriyetler bakımından değil, askerlik hizmeti ve disiplin çerçevesinde ele almıştır. Oysa askeri hizmetin gereklerinin ve disiplinin gözönünde tutulması, daha çok askeri mahkemelerden beklenebilecek bir tutum olmasına rağmen askeri mahkemeler, askeri personelin hak ve özgürlüklerini koruma yönünde çaba göstermiştir. Dolayısıyla bu bakımdan Askeri Mahkemeler, AYM'den daha özgürlükçüdür.

C. Askeri Mahkemeler Bakımından Hak Arama Hürriyeti ve Doğal Hakim İlkesine Yönelik İtiraz Başvuruları

Askeri mahkemelerde yapılan yargılamalarda hak arama hürriyeti ve doğal hakim ilkesinin korunmasına yönelik çeşitli itirazlardan bazılarını AYM, bu konular ile ilgili görmemiş, itiraz konusu hükümler, hakimlik teminatı, mahkemelerin bağımsızlığı ve askeri mahkemelerin kuruluşu ve görevleri ile ilgili maddelere aykırı olduğundan iptal edilmiştir.¹⁴⁰⁶ AYM, itiraz başvurusuna konu olan bir hükmü de Anayasa'nın kanuni hakim güvencesini düzenleyen 37. maddesine uygun bulmuştur.¹⁴⁰⁷ Öte yandan askeri mahkemeler tarafından çeşitli hükümlerin, doğal hakim ilkesi ve hak arama hürriyetine dayanılmaksızın, sadece hakimlik teminatı ve mahkemelerin bağımsızlığı ile ilgili maddelere aykırılığı iddiası ile iptali istenmişse de bunlar tezizizde incelenmemiştir.¹⁴⁰⁸

¹⁴⁰⁶ E. 2010/32 K. 2011/105 (AMKD 48-3, s. 1920); İtiraz yoluna başvuran: Hava Kuvvetleri Komutanlığı Askeri Mahkemesi. Bu dava, Genelkurmay Başkanlığı Askeri Mahkemesi'nin itiraz başvurusuna ilişkin dava ile birleştirilmiştir. (E. 2010/110); E. 2006/105 K. 2009/142 (AYMK 47-2, s. 276); İtiraz yoluna başvuran: Askeri Yüksek İdare Mahkemesi Birinci Daire. Bu dava, Askeri Yüksek İdare Mahkemesi'nin aynı dairesinin diğer iki itiraz başvurusu ile birleştirilmiştir.

¹⁴⁰⁷ E. 2002/170 K. 2004/54 (AMKD 40/2, s. 742); İtiraz yoluna başvuran: 2. Ordu Komutanlığı Askeri Mahkemesi.

¹⁴⁰⁸ E. 1967/43 K. 1969/31; E. 1975/159 K. 1975/216; E. 1976/8 K. 1976/11; E. 1977/16 K. 1977/86; E. 1988/1 K. 1988/26; E. 2003/57 K. 2004/57; E. 2005/61 K. 2007/17 (Adliye mahkemesinin başvurusu ile birleştirilmiştir.), E. 2010/32, K. 2011/105 (Genelkurmay Askeri Mahkemesi'nin başvurusu ile birleştirilmiştir.).

Askeri mahkemelerde yapılan yargılamalarda hak arama hürriyeti ve doğal hakim ilkesine yönelik bazı dikkat çekici kararlar şunlardır:

i. Anayasaya Aykırı Bulunan Hükümler

İtiraz yoluna başvuran Askeri Mahkeme, Askeri Hakimler Kanunu'nun askeri mahkemelerde bir subay üyenin bulunacağını öngören hükmün iptalini isteyerek Kanun'da mahkemeye seçilecek subay üyelerin sayısında ve hangi rütbeden kaç subay üye seçileceği hakkında bir hüküm bulunmadığını, seçilecek subayın asli görevinin mahkeme üyeliği olmadığını ve bu işi atandığı asıl kadrosuyla beraber yürüttüğünü belirtmiştir. Mahkeme'ye göre garnizon dışı görevlendirme gibi durumlarda, kanundaki ifadeyle “*görev yapmalarında sürekli engeller çıkması*” durumunda yerine yenilerinin seçilmesi mümkündür. Böylece kişiyi yargılayacak hakimlerden biri idare tarafından atanabilecek veya değiştirilebilecektir.¹⁴⁰⁹ Hüküm Anayasanın 9. (Yargı Yetkisi), 138. (Mahkemelerin Bağımsızlığı), 140. (Hakimlik ve Savcılık Mesleği) ve 145. (Askeri Yargı) maddelerine aykırı olduğundan iptal edilmiş olup hükmün hak arama hürriyetini düzenleyen 37. maddeyle ilgisi görülmemiştir.¹⁴¹⁰

Askerî Mahkemeler Kuruluşu ve Yargılama Usulü Kanunu'nun Ek 1. maddesinin 1. fıkrasının, 4191 sayılı Yasa ile değiştirilen (b) bendinin iptali istenmiştir. Ek 1. Maddenin 1. fıkrası, bu maddenin bentlerinde gösterilen suçları işleyenlerin davalarına askeri mahkemelerin hâkim sınıfından olan üyelerinden birisi tarafından bakılacağını öngörmektedir. İtiraz konusu bent ise Askerî Ceza Kanunu'nun 130. maddesine atıf yaparak, askeri hizmete tahsis edilen bir eşyayı, kabul edilebilir bir sebep olmaksızın,

¹⁴⁰⁹ E. 2005/159 K. 2009/62 (AMKD 46/3, s. 1160-1161); İtiraz yoluna başvuran: Genelkurmay Başkanlığı Askeri Mahkemesi.

¹⁴¹⁰ E. 2005/159 K. 2009/62 (AMKD 46/3, s. 1171).

kasten tahrip veya terk etme veya özel çıkarları için kullanma suçlarını 1. fıkra kapsamına sokmaktadır. İlgili hüküm uyarınca cezaların, suçun konusu olan şeyin değerine göre belirlenmesi söz konusudur. Şeyin değeri yüksek ise verilecek ceza daha ağır olacağından davaya heyetten oluşan mahkeme, düşük ise bir askeri hakim tarafından bakılacaktır. Askeri mahkeme, hapis ve ağır hapis cezalarının “şeyin kıymetine göre” uygulanmasında belirsizlik olduğunu, failin kendisini tek hakim mi yoksa heyetten oluşan bir askeri mahkemenin mi yargılayacağını bilemeyeceğini ifade etmiştir.¹⁴¹¹ AYM, itiraz konusu hükmü, failin kendisini tek hâkimden ya da heyetten oluşan bir mahkemenin yargılayacağını bilmesine olanak vermediğinden Anayasa’nın 37. maddesine aykırı bulmuştur.¹⁴¹²

9.10.1996 günlü, 4191 sayılı Kanun’un 3. maddesiyle değiştirilen 25.10.1963 günlü, 353 sayılı Askerî Mahkemeler Kuruluşu ve Yargılama Usulü Kanunu’nun 17. maddesindeki “*Askerî mahkemelerde yargılanmayı gerektiren ilginin kesilmesi, daha önce işlenen suçlara ait davalara bu mahkemelerin bakma görevini değiştirmez.*” ifadesine yönelik iptal istemini Anayasa md. 36 ile ilgili görmeyerek reddeden AYM¹⁴¹³, gene bu hükümde zamanaşımının sona erme sebeplerinden birisi olarak yer alan sanık hakkında kamu davası açılmamış olması şartını da doğal hakim ilkesine aykırı bularak iptal etmiştir.¹⁴¹⁴

¹⁴¹¹ E. 1999/13 K. 1999/26 (AMKD 36/2, s. 525); İtiraz yoluna başvuran: Kara Kuvvetleri Komutanlığı 6. Kolordu Askeri Mahkemesi.

¹⁴¹² E. 1999/13 K. 1999/26 (AMKD 36/2, s. 532).

¹⁴¹³ E. 2011/108 K. 2012/55 (AMKD 49/2, s. 1176); İtiraz yoluna başvuran: Kara Kuvvetleri Komutanlığı Askeri Mahkemesi.

¹⁴¹⁴ E. 1996/74 K. 1998/45 (AMKD 36/1, s. 180); Kara Kuvvetleri Komutanlığı 15. Kolordu Komutanlığı Askerî Mahkemesi.

ii. Anayasaya Uygun Bulunan Hüküm

1.8.1970 günlü, 13566 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanan 21.6.1927 tarih ve 1111 sayılı Askerlik Kanununun bazı maddelerinin değiştirilmesi ve bu kanuna bazı geçici maddeler eklenmesi hakkındaki 27.7.1970 günlü, 1315 sayılı Kanunun 2. maddesi ile 1111 sayılı Kanuna eklenen geçici 6. maddedeki "*Bu madde uyarınca askerlik hizmetleri süresince Millî Eğitim Bakanlığınca gösterilen köy ilkokullarında veya Millî Savunma Bakanlığınca gösterilen Silâhlı Kuvvetler okullarında öğretmenlik yapmakla yükümlü kılman ilk öğretmen okulu mezunu ilkokul öğretmenlerinin firar ve izin tecavüzü bakımından Askerî Ceza ve Askerî Yargılama Usulü Kanunu hükümlerine tabi olmaya devam edeceklerine*" ilişkin hükmün Anayasa'nın doğal hakim ilkesi ile ilgili 38. ve askeri yargıyı düzenleyen 138. maddelerine aykırı olduğu iddia edilmiştir. İtiraz yoluna başvuran Askeri Mahkeme'ye göre yalnızca öğretmen olan, askerlik hizmeti de görmeyen bu sivil kişilerin askeri mahkemelerde yargılanması mümkün değildir. Bu kişilerin görevini bırakmaları durumunda sonucunda askeri bir suç olan firar suçu oluşmayacağı gibi onlar yalnızca istifa etmiş sayılırlar.¹⁴¹⁵

İptal istemini reddeden AYM, gerektiğinde yurt savunması yükümlülüğüne yönelik olarak başka alanlarda onunla eşdeğer bazı yükümlülükler öngörülebileceğini, Anayasa'da yurt savunmasına katılma ve askerlik yükümü ile ilgili bir bulunmadığını, bu konunun kanun ile düzenleneceğinin belirtilmesiyle yetinildiğini ifade etmiştir.¹⁴¹⁶ AYM'ye göre köy ilkokullarında veya Silahlı Kuvvetler okuma-yazma okullarında öğretmenlik yapmak, askerlik hizmetiyle eş değerde tutulmuş bir yükümlülük olup

¹⁴¹⁵ E. 1970/50 K. 1971/31 (AMKD 9, s. 381-382); İtiraz yoluna başvuran: 57. Er Eğitim Tümen Komutanlığı Askeri Mahkemesi-Manisa.

¹⁴¹⁶ E. 1970/50 K. 1971/31 (AMKD 9, s. 386-387).

askerlik hizmeti mecburi öğretmenlik yapılarak yerine getirilmektedir.¹⁴¹⁷ Er öğretmenler, askere alınmadan önce çalıştıkları yere değil, askere alınmalarından sonra Milli Eğitim Bakanlığı'nın uygun göreceği köylere gitmek zorundadırlar. Dolayısıyla görevi bırakmanın istifadan başka yaptırımını da olması lazımdır. Bu yükümlülüğünü düzenlendiği geçici maddedeki, söz konusu kişilerin aylıklarını MEB'den alacakları, resmi elbise giymeyecekleri ve iâşe edilmeyeceklerine yönelik hüküm, onların askeri yargı ile bağlantısı bakımından duraksamaya neden olmaktadır. Bundan dolayı kanun koyucu, er öğretmenlerin sadece firar ve izin tecavüzü bakımından asker yargıya tabi olacağını öngörmüştür.¹⁴¹⁸

AYM, bu kararında askerlik hizmetini geniş şekilde yorumlayarak oldukça kalabalık bir kitleyi sivil mahkemelerin görev alanı dışına çıkarıp askeri otoritenin tasarruf alanına sokmayı mümkün kılan bir yorum yapmıştır. Askerlik yükümlülüğünü, ona eşdeğer olarak öngörülmüş bir başka yükümlülükle yerine getiren herkesin asker kişi statüsünde kabul edilerek askeri yargının görev alanına sokulmasını gerektiren bir durum yoktur. Çünkü er öğretmenlerin gördüğü hizmet, sivil nitelikli bir kamu hizmeti olduğu gibi onlar fiilen bir askeri birlikte, emir-komuta zinciri içerisinde ve ast-üst ilişkisinin esas olduğu bir düzende çalışmamaktadırlar. Bu kimselerin gördükleri hizmetin idare tarafından bazı kısıtlamalara tabi tutulması da onların askeri mahkemede yargılanmalarını haklı göstermez. Askerlik yükümlülüğüne eşdeğer tutulan bir yükümlülükte bazı kısıtlamaların olması doğaldır. Dolayısıyla Askeri Mahkeme'nin aksine AYM'nin tutumu askeri otorite lehinedir.

¹⁴¹⁷ E. 1970/50 K. 1971/31 (AMKD 9, s.387).

¹⁴¹⁸ E. 1970/50 K. 1971/31 (AMKD 9, s.388).

Askeri mahkemelerin kuruluş ve görevleri ile ilgili kanunlar bakımından, doğal hakim ilkesinin gözetilmesinde ve hak arama hürriyeti kapsamında adil yargılanma hakkının korunmasında oldukça faal olduğu görülmektedir.

D- Sivillerin Askeri Mahkemede Yargılanması ile İlgili İtiraz Başvuruları

As. CK'nin askeri yerlerdeki asker kişilere, askerlik ödevini yaparken veya bu ödevden dolayı taarruz veya hakaret edenler ile askerlik görevlerine ilişkin işleri yapmaya veya yapmamaya zorlamak için şiddet veya tehdide başvuran kişilerin askeri mahkemelerde yargılanacaklarını öngören hükmünün iptali istenmiştir.¹⁴¹⁹ AYM, iptali istenen hükmün hangi yönlerden Anayasa md. 32'ye aykırı olduğunun açıklanmadığını, askeri mahkemelerin kuruluş ve görevlerinin genel olarak kanunda belirtildiğinden dolayı bunların olağan mahkemeler olduğunu belirtmiş ve hükmü 32. maddeye aykırı bulmamıştır. Söz konusu hüküm Anayasa'nın sivillerin hangi durumlarda askeri mahkemelerde yargılanacaklarına ilişkin 138/2. maddesine aykırı olduğu gerekçesiyle iptal edilmiştir.¹⁴²⁰

Bu kararda askeri mahkeme ve AYM, askeri mahkemelerin görev alanını daraltıcı şekilde yorum yaparak sivil otoriteye öncelik veren bir anlayış benimsemişlerdir.

12 Mart ara döneminde kabul edilmiş olan 13.5.1971 günlü, 1402 sayılı Sıkıyönetim Kanunu'nun 15.5.1973 günlü, 1728 sayılı Kanun ile değişik 13. maddesinde yer alan sıkıyönetim ilânına sebep olan suçları, sıkıyönetim ilânından evvel işlemiş olan kimselerin sıkıyönetim mahkemelerinde yargılanacağına yönelik ifade ile aynı yasanın değişik 15. maddesinde öngörülen ve sıkıyönetim mahkemelerinin görevine giren

¹⁴¹⁹ E. 1964/50 K. 1965/14 (AMKD 3, s. 104); İtiraz yoluna başvuran: 1 inci Ordu Komutanlığı Askeri Mahkemesi.

¹⁴²⁰ E. 1964/50 K. 1965/14 (AMKD 3, s. 108).

suçların TCK'nin ilgili maddelerine atıf yapılarak sayıldığı bentler ve birinci fıkrasında bu bentlere gönderme yapan "aşağıdaki" sözcüğünün Anayasaya aykırı olduğu ileri sürülmüştür.¹⁴²¹

İtiraz yoluna başvuran Askeri Mahkeme şu değerlendirmeyi yapmıştır: “*Sıkıyönetim askeri mahkemelerinin asıl işlevi, işbaşında bulunan ve siyasal sorumluluk taşıyan hükümet tarafından, ülkenin içinde bulunduğu çok çeşitli iç ve dış güvenlik sorunları arasında en acil görülerek, bertaraf edilmek amacıyla Sıkıyönetim ilanına gerekçe gösterilmiş olaylara ilişkin suçlar hakkında ‘en seri, en ayrıntılı ve en sağlıklı’, ancak Anayasa ilkeleşme uygun bir şekilde soruşturma ve yargılama yapılarak ülkenin içinde bulunduğu olumsuz şartların ortadan kaldırılmasına yargı organı olarak katkıda bulunmaktır. Sıkıyönetim askeri mahkemelerinin suç ve kişi bakımından olabildiğince dar bir alanda çalışması sağlanmalıdır.*¹⁴²²” Sıkıyönetim mahkemelerinin yan suçlarla ve ayrıntılarla uğraştırılması, onların asıl amaçlarından uzaklaşmasına yol açar. Sıkıyönetim askeri mahkemelerinin görevi içerisindeki suçlar 15. Maddede düzenlense de bu kapsama alınamayan suçlar, düzenleniş amacı bakımından irtibatlı suçları kapsamaması gereken 13. maddeye dayanılarak sıkıyönetim mahkemelerinin görev alanı içine alınmaktadır. Dolayısıyla itiraz konusu hükümler, kamu düzenini ilgilendiren görev konusunu belirsiz ve kişisel yorumlara açık hale getirmektedir.¹⁴²³

AYM, sıkıyönetim mahkemelerinin görevine giren suçların sayıldığı bentlerin davada uygulanacak hüküm olmadığını ifade etmiştir.¹⁴²⁴ AYM’ye göre toplumlar yaşayan

¹⁴²¹ E. 1979/28 K. 1980/13 (AMKD 18, s. 118-119); İtiraz yoluna başvuran: Elazığ Sıkıyönetim Mahkemesi.

¹⁴²² E. 1979/28 K. 1980/13 (AMKD 18, s. 117).

¹⁴²³ E. 1979/28 K. 1980/13 (AMKD 18, s. 117-118).

¹⁴²⁴ E. 1979/28 K. 1980/13 (AMKD 18, s. 121).

varlıklar olduğu için sürekli değişmekte ve gelişmektedirler. Sosyal olayların toplumu nasıl etkileyeceğini ve ne tür suçların işlenmesine yol açacağını öngörmek mümkün olmadığından kanun koyucu koşullu bir görev kuralı sevk etmiştir. Bir suçun sıkıyönetim ilanına sebep olup olmadığını belirleyip uyuşmazlığı çözecek olan mahkemedir. Görev konusu belirsiz ve kişisel yorumlara açık olmadığından hüküm Anayasa md. 32/1'e aykırı değildir.¹⁴²⁵

Gene aynı Kanun'da yer alan, sıkıyönetim ilânına sebep olan suçları, sıkıyönetim ilânından evvel işlemiş olan kimselerin sıkıyönetim mahkemelerinde yargılanacağına yönelik hüküm bir kez daha itiraz konusu olmuştur. İptal isteminde bulunan Askeri Mahkeme, siyasal ve ideolojik amaçlı suçlarla şiddet eylemi niteliğindeki suçların her zaman ve her yerde işlenebileceğini, böyle suçların belirli bir bölgede yaygınlık kazanması durumunda Anayasa md. 124 uyarınca sıkıyönetim ilanına sebep olabileceğini, böylece bu suçların sıkıyönetim mahkemelerinin görevine gireceğini, aynı suçların sıkıyönetim idaresi altında bulunmayan yerlerde işlenmesi halinde “sıkıyönetim ilanına sebep olan suç” sayılamayacağını ifade etmiştir.¹⁴²⁶ Askeri mahkemenin sıkıyönetimin kapsamını daraltan şu yorumları dikkati çekmektedir: “Oysa, sıkıyönetim olağanüstü bir idaredir. Belirli bir mülki sınır ile kısıtlıdır. Bu bölge içinde sanıklar, askerî mahkemelerce ve savaş hali hükümlerine göre muhakeme edilmektedirler. Şu halde nerede işlenmiş olursa olsun bazı suçlar herhalde sıkıyönetim ilânına sebep olan suç kavramı içinde düşünülerek bu suçların davalarına Sıkıyönetim Askerî Mahkemelerinde bakılır, yahut, Sıkıyönetim Askerî Mahkemelerinde görülmekte olan bir dava ile birleştirilmesinde fayda bulunan

¹⁴²⁵ E. 1979/28 K. 1980/13 (AMKD 18, s. 123).

¹⁴²⁶ E. 1980/48 K. 1980/41 (AMKD 18, s. 232); Diyarbakır - Hakkari - Mardin - Siirt - Urfa İlleri Sıkıyönetim Komutanlığı Askerî Mahkemesi.

*davalar dışında, umumî ve müşterek gaye içinde irtibat kavramı sınırsız şekilde geniş düşünülerek, bu sınır içine alınan bütün suçlar da Sıkıyönetim Askerî Mahkemelerinin görevi içine dahil edilirse, o zaman bütün yurttaki fiilen sıkıyönetim ilân edilmiş olacağının netice olarak kabul edilmesi gerekir.*¹⁴²⁷” AYM, iptali istenen hükmün davada uygulanma imkânı olmadığı gerekçesiyle iptal istemini reddetmiştir.¹⁴²⁸

Askeri Mahkeme, hak ve özgürlüklerin olağan dönemlere nazaran daha fazla kısıtlanabildiği hatta durdurulabildiği sıkıyönetim rejiminin olağanüstü ve geçici niteliğini vurgulamıştır. Oysa bu rejim, her ne kadar sivil otoriteye tabi olsa da askeri otoritenin ülke yönetiminde ağırlığını oldukça artıran bir niteliktedir. Çünkü sivil otoritenin çeşitli yetkileri ile sivil otoriteye bağlı bazı kamu görevlileri askeri otoritenin emrine girmektedir. Bu noktadan hareketle sıkıyönetim rejiminin ve dolayısıyla sıkıyönetim mahkemelerinin görev alanının genişletilmesi askeri otoritenin bir organı olan askeri mahkemelerden beklenebilecekken AYM böyle bir yorum yapmış ve Askeri Mahkeme’den geri plana düşmüştür.

E- Ceza ve Ceza Muhakemesi Hukukunun Genel İlkeleri ile İlgili Olup Askerlik Hizmeti ile İlgisi Bulunmayan İtiraz Başvuruları

Ceza ve ceza muhakemesi hukukunun genel ilkeleri ile ilgili olup askerlik hizmeti ile ilgisi bulunmayan çeşitli hükümlerin askeri mahkemeler tarafından iptali istenmiş olup bunların önemli bir kısmı önemli bir kısmı kanunilik ilkesi¹⁴²⁹ ve masumiyet

¹⁴²⁷ E. 1980/48 K. 1980/41 (AMKD 18, s.233).

¹⁴²⁸ E. 1980/48 K. 1980/41 (AMKD 18, s.235).

¹⁴²⁹ E. 2000/24 K. 2000/82 (AMKD 41, s. 172); Bu itiraza konu olan hüküm hakkında iki askeri mahkemenin yanında on iki adliye mahkemesi de itiraz yoluna başvurmuş ve bu başvurular birleştirilmiştir. Askeri Mahkemelerin başvurularının esas numaraları şöyledir: E. 2000/29 (Kara Kuvvetleri Komutanlığı 3. Ordu Askeri Mahkemesi), E. 2000/46 (Kara Kuvvetleri Komutanlığı 5. Kolordu Komutanlığı Askeri Mahkemesi). Karara Sarıkamış Asliye Ceza Mahkemesi’nin

karinesi¹⁴³⁰ ile ilgilidir. Kişinin sadece kendi fiilinden sorumlu tutulması ilkesi¹⁴³¹, genel müsadere yasağı¹⁴³² ve adil yargılanma hakkına aykırılık iddiası¹⁴³³ ile de itiraz yoluna başvurulmuştur.

Kanunilik ilkesi ile ilgili dikkat çekici bir istem, 01.03.1926 günlü, 765 sayılı Türk Ceza Yasası'nın, 10.6.1949 günlü, 5435 sayılı Yasa ile değişik 163. maddesinin dördüncü fıkrasındaki “*devletin içtimaî veya iktisadî veya siyasî veya hukukî temel nizamlarını*” ifadesine ilişkindir.¹⁴³⁴ Bu ifadenin yer aldığı hüküm şu şekildedir: “*Laikliğe aykırı olarak, devletin içtimaî veya iktisadî veya siyasî veya hukukî temel nizamlarını, kısmen de olsa dinî esas ve inançlara uydurmak amacıyla veya siyasi menfaat veya şahsî nüfuz temin ve tesis eylemek maksadiyle dinî veya dinî hissiyatı veya dince mukaddes tanılan şeyleri alet ederek her ne suretle olursa olsun propaganda yapan veya telkinde bulunan kimse bir yıldan beş yıla kadar ağır hapis cezasıyla cezalandırılır.*”¹⁴³⁵

başvurusunun esas numarası verilmiştir (E. 2000/24; AMKD 41, s. 171). İtiraz yoluna başvuran mahkemelerin gerekçeleri Anayasa Mahkemesi tarafından özetlenmiştir (AMKD 41, s. 172).

¹⁴³⁰ E. 2001/73 K. 2004/12 (AMKD 40-2, s. 535); İtiraz yoluna başvuran: 15. Kolordu Komutanlığı Askeri Mahkemesi; E. 2008/106 K. 2009/54 (AMKD 46-2, s. 1047); İtiraz yoluna başvuran: Kara Kuvvetleri Komutanlığı 2. Ordu Komutanlığı Askeri Mahkemesi; Bu itiraz başvurusu aynı mahkemenin diğer iki başvurusu ile birleştirilmiştir (E. 2008/107, E. 2008/108).

¹⁴³¹ E. 1980/1 K. 1980/25 (AMKD 18, s. 157); E. 1980/55 K. 1980/62 (RG 01.04.1981/17297, s. 30-31); İtiraz yoluna başvuran: İtiraz yoluna başvuran: Diyarbakır Sıkıyönetim Askeri Mahkemesi.

¹⁴³² E. 1987/28 K. 1988/16 (AMKD 24, s. 217); İtiraz yoluna başvuran: Diyarbakır 1 Numaralı Sıkıyönetim Askerî Mahkemesi. Aynı hükmün Askeri Yargıtay Daireler Kurulu tarafından da iptali istenmiş olup bu hüküm E. 1987/28 K. 1988/16 kararıyla iptal edildiği için karar verilmesine yer olmadığına hükmedilmiştir (E. 1987/35 K. 1988/17; AMKD 24, s. 235).

¹⁴³³ E. 2008/106 K. 2009/54 (AMKD 46-2, s. 1047); İtiraz yoluna başvuran: Kara Kuvvetleri Komutanlığı 2. Ordu Komutanlığı Askeri Mahkemesi; Bu itiraz başvurusu aynı mahkemenin diğer iki başvurusu ile birleştirilmiştir (E. 2008/107, E. 2008/108).

¹⁴³⁴ E. 1980/19 K. 1980/48 (AMKD 18, s. 266); İtiraz yoluna başvuran: İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığı Askeri Mahkemesi. Bu başvuruda iptali istenen ifadeyi içeren hükmün tamamının düşünce, bilim ve sanat hürriyeti ile vicdan ve din özgürlüğüne aykırı olduğu iddiası ile iptali istenmiş olup davanın bu bölümüne ileride değinilecektir.

¹⁴³⁵ E. 1980/19 K. 1980/48 (AMKD 18, s. 267).

Hükmün iptalini isteyen Sıkıyönetim Askeri Mahkemesi'ne göre “*devletin içtimâî veya iktisadî veya siyasî veya hukukî temel nizamlarını*” ifadesi açık değildir. Bu ifadenin anlamı konusunda hukuk bilginleri ve yargı organları arasında görüş birliği yoktur. Ayrı anlayışlar sonucu ayrı uygulamalar söz konusudur.¹⁴³⁶ Anayasa Mahkemesi, kavramın uygulama ve öğretide yeterli açıklıkta belirlendiğini ifade ederek başvuruyu reddetmiştir.¹⁴³⁷

Askeri Mahkeme, ifade hürriyetini güvenceye kavuşturucu yönde yorum yapmıştır. Kemalist laiklik bakımından beğenilmeyen her düşüncenin “*devletin içtimâî veya iktisadî veya siyasî veya hukukî temel nizamlarını*” dini esaslara uydurma amacını güttüğünü iddia etmek hiç de güç değildir. Oysa AYM, Kemalist laiklik anlayışı bakımından katı tutumunu devam ettirmiştir.

Genel müsadere yasağına gelince, TCK'nin uyuşturucu maddeleri ruhsatsız veya ruhsata aykırı olarak imâl, ithal veya ihraç veyahut bu fiillere teşebbüs edenlerin belli hallerde bütün menkûl ve gayrimenkul mallarının müsaderesini öngören 409. maddesinin son fıkrasının Sıkıyönetim Askeri Mahkemesi tarafından iptali istenmiştir.¹⁴³⁸ AYM, hükmü Anayasa'nın 38. maddesindeki genel müsadere yasağına¹⁴³⁹ ve ayrıca Anayasa'nın 11., 13. ve 35. (mülkiyet hakkı) maddelerine aykırı görerek iptal etmiştir.¹⁴⁴⁰

¹⁴³⁶ E. 1980/19 K. 1980/48 (AMKD 18, s. 266).

¹⁴³⁷ E. 1980/19 K. 1980/48 (AMKD 18, s. 273)

¹⁴³⁸ E. 1987/28 K. 1988/16 (AMKD 24, s. 217); İtiraz yoluna başvuran: Diyarbakır 1 Numaralı Sıkıyönetim Askerî Mahkemesi. Aynı hükmün Askeri Yargıtay Daireler Kurulu tarafından da iptali istenmiş olup bu hüküm E. 1987/28 K. 1988/16 kararıyla iptal edildiği için karar verilmesine yer olmadığına hükmedilmiştir (E. 1987/35 K. 1988/17; AMKD 24, s. 235).

¹⁴³⁹ E. 1987/28 K. 1988/16 (AMKD 24, s.224).

¹⁴⁴⁰ E. 1987/28 K. 1988/16 (AMKD 24, s.225).

Söz konusu hükmün genel müsadere niteliğinde bulunduğu ve Anayasa'ya aykırı olduğu oldukça açıktır. Oysa sıkıyönetim uygulamaları ve ordunun genel otoriter zihniyeti gözönüne alındığında, bu cezanın Anayasa'ya aykırı olsa bile askeri makamlarca uyuşturucu ile ilgili suçların önlenmesinde etkili bir yol olarak düşünülmesi mümkündür. Sivil mahkemeler bakımından da aynı durumun söz konusu olabileceği ileri sürülebilir.

Masumiyet karinesi ile ilgili olarak 4.4.1929 günlü, 1412 sayılı Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu'na 5.3.1973 günlü, 1696 sayılı Yasayla eklenen ek 2. maddenin iptali istenmiştir. Bu hüküm *“Kanun dışı kurulan veya kanuna aykırı faaliyetleri sebebiyle yargı mercilerince kapatılan dernek veya siyasi parti gibi kuruluşlara üye olunması suç sayılan hallerde bu nitelikteki bir kuruluşun; Bir görevlisi gibi hareket eden, Adına bir emir veren veya tavsiyede bulunan veya bildiri çıkaran veya demeç veren yahut haber taşıyan, Yararına herhangi bir kimseye aidat veya diğer bir nam altında yardım eden veya yardım taahhüdünde bulunan, Yardım veya yardım taahhüdü toplayan, Bir komitesi, kolu veya hüccresinin birkaç toplantısına katılan veya orada hazır olan kimse, aksini ispat edemedikçe, o kurulun üyesi”* sayılacağını öngörmektedir.¹⁴⁴¹ Askeri Mahkeme'ye göre Anayasa'nın 33. maddesi uyarınca kimse, kendisini veya yakınlarını suçlama sonucu doğuracak beyanda bulunmaya veya bu yolda delil göstermeye zorlanamaz. Bu hükmün amacı kişiyi her türlü zorlamadan korumaktır. İtiraz konusu madde kişiyi peşinen suçlu saymaktadır.¹⁴⁴² AYM, bu hükmü davada uygulanacak hüküm niteliğinde görmediğinden başvuruyu reddetmiştir.¹⁴⁴³

¹⁴⁴¹ E. 1979/36 K. 1979/40 (AMKD 17, s. 306-307); İtiraz yoluna başvuran: Adana-Kahramanmaraş-Gaziantep-Adıyaman İleri Sıkıyönetim Askeri Mahkemesi.

¹⁴⁴² E. 1979/36 K. 1979/40 (AMKD 17, s. 307).

¹⁴⁴³ E. 1979/36 K. 1979/140 (AMKD 17, s. 309).

Söz konusu hükmün aynı Sıkıyönetim Askeri Mahkemesi tarafından Anayasa'nın 2. maddesindeki hukuk devleti ilkesine aykırılığından dolayı iptali istenmiştir. İtiraz yoluna başvuran Askeri Mahkeme masumiyet karinesinin “1789 tarihli İnsan ve Yurttaş Hakları Beyannamesinde yer alan masumiyet prensibi Birleşmiş Milletlerin 1945 de neşrettiği ‘İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi’nde ve Avrupa Konseyinin 1950 de kabul ettiği, Türkiye’nin de katıldığı ‘İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi’nde” de yer aldığını ifade etmiştir.¹⁴⁴⁴ İtiraz konusu hüküm Anayasa'nın 2. ve 12. maddelerine aykırı olduğundan iptal edilmiş, hükmün 33. madde ile bağlantısı görülmemiştir.¹⁴⁴⁵

İtiraz konusu hükmün, yasadışı örgütlerin oldukça faal olduğu, şiddet olaylarının yaygınlaştığı bir dönemde Askeri Mahkeme'nin itirazı üzerine iptal edilmesi dikkat çekicidir. Askeri Mahkeme, bir terör örgütü lehine bazı faaliyetlerde bulunan kişiyi bundan dolayı terör örgütü üyesi kabul etmeyerek hükmün kapsamı genişletmemiş, bireyi devlete karşı korumuştur.

Terörle Mücadele Kanunu'nun geçici 4. maddesindeki suçlara ilişkin infaz sürelerinin, geçici 1. maddedeki aynı konumda bulunan hükümlüler bakımından öngörülen sürelerden farklılık taşıdığı savıyla geçici 4. maddenin iptali istenmiştir.¹⁴⁴⁶ Askeri

¹⁴⁴⁴ E. 1979/38 K. 1980/11 (AMKD 18, s. 87); İtiraz yoluna başvuran: Adana-Kahramanmaraş-Gaziantep-Adıyaman İleri Sıkıyönetim Askeri Mahkemesi.

¹⁴⁴⁵ E. 1979/38 K. 1980/11 (AMKD 18, s. 102).

¹⁴⁴⁶ E. 1991/15 K. 1991/22 (RG, 31.07.1991, Sayı: 20946, s. 39); İtiraz yoluna başvuran: Ankara 4. Kolordu Komutanlığı Nezdinde Kurulu Sıkıyönetim (1) Numaralı Askeri Mahkemesi. Aynı hükümlerin 1. Ordu Komutanlığı Sıkıyönetim 2 No'lu Askeri Mahkemesi tarafından da iptali istenmiş ise de bu kurallar Ankara 4. Kolordu Komutanlığı Nezdinde Kurulu Sıkıyönetim (1) Numaralı Askeri Mahkemesi'nin itirazı üzerine iptal edildiğinden karar verilmesine yer olmadığına hükmedilmiştir; E. 1991/17 K. 1991/23 (AMKD 27/2, s. 484), E. 1991/19 K. 1991/24 (RG, 07.08.1991, Sayı: 20953). İlgili maddenin sadece (b) bendine yönelik bulunan ve karar verilmesine yer olmadığına hükmedilen itiraz başvurusu: E. 1991/22 K. 1991/25 (RG, 07.08.1991, Sayı: 20953); İtiraz yoluna başvuran: 3. Ordu Komutanlığı Sıkıyönetim (1) Numaralı Askeri Mahkemesi Erzincan; Söz konusu (b) bendine yönelik adliye mahkemesinin başvurusu: E. 1991/36 K. 1991/35 (RG, 12.07.1991, Sayı: 21079).

Mahkeme'ye göre “suç (eylem) ile ilişkisi kesilen ve hükümlü statüsüne giren kişilerin aynı genel koşullarda cezalarını çekmeleri, şartla salıverme gereklerinin de aynı konumda bulunan tüm hükümlülere aynı esaslarla uygulanması gerektiği yolundaki hukukun genel ilkelerine aykırı olduğu gibi, suçun niteliği ile ilgili bulunmayıp tümüyle cezanın infazına ve kişinin topluma kazandırılmasına yönelik şartla salıverme kurumunun amacına da ters düşmektedir.”¹⁴⁴⁷ AYM, hükmün (a) bendini ve (b) bendindeki “Türk Ceza Kanunu'nun ...146 (son fıkra hariç) ...” ifadesini Anayasa'nın 2. maddesindeki hukuk devleti ve 10. maddesindeki eşitlik ilkelerine aykırı görerek iptal etmiştir.¹⁴⁴⁸

Son olarak iddia ve savunma hakkı bakımından önemli olan şu karara değinmek gerekmektedir: 4.12.2004 günlü, 5271 sayılı Ceza Muhakemesi Kanunu'nun 234. maddesinin (1) numaralı fıkrasının (b) bendinin (3) numaralı alt bendinde yer alan mağdur ile şikayetçinin tutanak ve belgelerden örnek istemesini vekil ataması şartına bağlayan “vekili aracılığı” ibaresi, Askeri Mahkemenin başvurusu üzerine AYM tarafından hak arama hürriyetine aykırı olduğu gerekçesiyle iptal edilmiştir.¹⁴⁴⁹

Askeri Mahkeme, bu başvurusuyla sadece askeri yargıda değil bütün yargı sistemi bakımından hak arama özgürlüğünü önemli ölçüde güçleştiren bir hükmün iptalini sağlamıştır. Çünkü dava ile ilgili belgelerin kolayca edinilebilmesi, davanın seyrinin takibi bakımından çok önemlidir. Söz konusu işlemin vekil aracılığıyla yapılmasının zorunlu kılınması da mağdur ve şikayetçinin lehine bir durum da yaratmamaktadır.

¹⁴⁴⁷ E. 1991/15 K. 1991/22 (RG, 31.07.1991, Sayı: 20946, s. 43).

¹⁴⁴⁸ E. 1991/15 K. 1991/22 (RG, 31.07.1991, Sayı: 20946, s. 47).

¹⁴⁴⁹ E. 2011/37 K. 2012/69 (AMKD 49/2, s. 1207-1208); İtiraz yoluna başvuran: Kara Kuvvetleri Komutanlığı 9. Kolordu Askeri Mahkemesi.

F- Düşünce ve İfade, Bilim, Din ve Vicdan Hürriyeti ile İlgili İtiraz Başvuruları

Düşünce hürriyeti ile ilgili olarak iki hüküm hakkında Sıkıyönetim Askeri Mahkemesi tarafından itiraz yoluna başvurulmuştur. Bunlardan bir tanesi 765 sayılı TCK'nin sınıf esasına dayalı propaganda ile devletin hukuki ve ekonomik düzenini ortadan kaldırma amacı ile yapılan propagandayı diğeri ise laikliğe aykırı olarak dini esaslara dayalı devlet düzenine yönelik propagandayı suç haline getiren hükümleridir. Söz konusu hükümler Kemalizm'in milliyetçilik ve laiklik ilkeleri ile ilgilidir.

Bunlardan ilki 1.3.1926 günlü, 765 sayılı Türk Ceza Yasasının 3.12.1951 günlü 5844 sayılı Yasa ile değişik 142. maddesinin birinci ve üçüncü fıkralarıdır. İtiraz konusu fıkralar şunlardır:

“Madde 142 - 1. Sosyal bir sınıfın diğer sosyal sınıflar üzerinde tahakkümünü tesis etmek veya sosyal bir sınıfı ortadan kaldırmak yahut memleket içinde müesses iktisadî veya sosyal temel nizamlardan herhangi birini devirmek veya Devlet siyasî ve hukukî nizamlarını topyekûn yoketmek için her ne suretle olursa olsun propaganda yapan kimse beş yıldan on yıla kadar ağır hapis cezası ile cezalandırılır.

3. Anayasanın tanıdığı kamu haklarını ırk mülâhazasıyla kısmen veya tamamen kaldırmayı hedef tutan veya millî duyguları yoketmek veya zayıflatmak için her ne suretle olursa olsun propaganda yapan kimse bir yıldan üç yıla kadar hapis cezasıyla cezalandırılır¹⁴⁵⁰”.

¹⁴⁵⁰ E. 1979/31 K. 1980/59 (AMKD 18, s. 357-358); İtiraz yoluna başvuran: İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığı Askeri Mahkemesi.

İptal isteminde bulunan Askeri Mahkeme'nin devletin korunması ile ilgili değerlendirmesine göre "142. madde ile devletin korunduğu konusu yaygındır. Ancak "Devletin korunması hakkı" sınırlı bir haktır. Devlet, eğer demokratik olduğu savında ise, demokrasinin de gereklerine bağlı kalmak durumundadır. Bu anlamda kendisini korumak için suç düzenleyen devlet, kişi hak ve özgürlüklerini sınırlayan veya ortadan kaldıran normatif düzenlemelere girmeyecektir. 142. madde ile düşünce özgürlüğü zedelendiğine göre bu ilkeye sadık kalınmamış demektir."¹⁴⁵¹ Askeri Mahkeme, bu hükmü Anayasa'da propagandası yapılacak-propagandası yapılmayacak düşüncediye bir ayrım olmadığından bahisle Anayasa'nın 12. maddesindeki eşitlik ilkesine de aykırı bulmuştur.¹⁴⁵² Mahkeme'ye göre düşüncenin söz veya yazı ile açıklanması, devletin Anayasa'nın 2. maddesinde yer alan demokratik, lâik, sosyal ve milli niteliğini bozamaz, devletin ülkesi ve milleti ile bölünmezliği ilkesini ortadan kaldıramaz. Egemenliği Türk Ulusundan alarak bir başkasına veremez. Bütün bunlar eylemle olur. Başlangıç hükümlerinin de gerçek ve uygulanabilir hukuk kuralı olup olmadığı açık değildir.¹⁴⁵³

Anayasa Mahkemesi, sosyal bir sınıfın, diğer sosyal sınıflar üzerinde tahakkümünün, ulusun bütün bireylerinin kader, kıvanç ve tasa ortaklığı, milli birlik, yurttaki barış ve sükûn, millî mücadele ruhunu ve Atatürk devrimlerine bağlılık bilinci ile bağdaşmayacağını ve Milli Mücadele ruhunu ortadan kaldıracağını¹⁴⁵⁴, "millî duyguları yok etmek veya zayıflatmak için propaganda yapılması" Atatürk'ün milliyetçilik anlayışıyla, "yurttaşların vatana bağlılık ödevleriyle" çelişeceğini ve

¹⁴⁵¹ E. 1979/31 K. 1980/59 (AMKD 18, s. 354).

¹⁴⁵² E. 1979/31 K. 1980/59 (AMKD 18, s. 353).

¹⁴⁵³ E. 1979/31 K. 1980/59 (AMKD 18, s. 356).

¹⁴⁵⁴ E. 1979/31 K. 1980/59 (AMKD 18, s. 364).

milli birlik ruhuna zarar vereceğini¹⁴⁵⁵, sınıf tahakkümü devletin demokratik olma niteliği ile de çeliştiğini¹⁴⁵⁶, düşünce özgürlüğünün "*sosyal bir sınıfın diğer sosyal sınıflar üzerinde tahakkümünü tesis etmek*", "*sosyal bir sınıfı ortadan kaldırmak*" ya da "*memleket içinde müesses ikdisadî veya sosyal temel nizamlardan herhangi birini devirmek*" kastı ile kullanılması ve bu yönde propaganda yapılması, nitelikleri Anayasada belirtilen Cumhuriyeti ortadan kaldırmak kastı ile" kullanılması anlamına geldiğini ve bu durumun da düşünce özgürlüğünün kötüye kullanılması olduğunu belirterek¹⁴⁵⁷ iptal istemini reddetmiştir.

Askeri Mahkeme aynı hükmün bilim özgürlüğüne de aykırı olduğunu ileri sürmüştür. Mahkeme'ye göre Anayasa Mahkemesi, Yargıtay ve hukuk doktrininde düşünce açıklama özgürlüğünün sınırlı olduğu görüşü egemendir. Oysa düşünce hürriyetine Anayasa'da sınırlandırma öngörülmemiştir. Düşünce hürriyetinin sınırlandırılması bilim özgürlüğünün de sınırlandırılması demek olup belirli bir düşünceyle ilgili bilimsel yapının üretilmesi mümkün olmayacaktır. Belli bir düşünceyi içeren bilimsel yapıtlara izin verilip diğerlerine verilmemesi Anayasa'nın 12. maddesindeki eşitlik ilkesine de aykırıdır.¹⁴⁵⁸

Bilim hürriyeti bakımından da iptal istemini reddeden Anayasa Mahkemesi, propagandayı "*belli bir amacı gerçekleştirmek ve yandaş kazanmak için, düşüncelerin birden çok kişilerin bilgilerine ulaştırılmasını öngören bir etkileme eylemi ve yöntemi*" olarak tanımlamış ve bu tanımdan hareketle her düşünce açıklamasının propaganda sayılamayacağını belirtmiştir. Propaganda bir açıklama içerse bu, "*başka kişilerde bir*

¹⁴⁵⁵ E. 1979/31 K. 1980/59 (AMKD 18, s. 371-372).

¹⁴⁵⁶ E. 1979/31 K. 1980/59 (AMKD 18, s.365).

¹⁴⁵⁷ E. 1979/31 K. 1980/59 (AMKD 18, s.368).

¹⁴⁵⁸ E. 1979/31 K. 1980/59 (AMKD 18, s.357).

*bilgi yaratmaya veya bir duyguyu harekete geçirmeye yönelik bilimsel ve öğretici nitelikte salt ve soyut bir düşünce açıklaması değildir.” Bundan dolayı inceleme ve araştırmaya yönelik faaliyetler, propagandanın kapsamı dışındadır.*¹⁴⁵⁹

Düşünce hürriyeti ile ilgili iptali istenen diğer hüküm 1.3.1926 günlü, 765 sayılı Türk Ceza Yasası'nın, 10.6.1949 günlü, 5435 sayılı Yasa ile değişik 163. maddesinin dördüncü fıkrası olup şu şekildedir: *“Laikliğe aykırı olarak, devletin içtimaî veya iktisadî veya siyasî veya hukuki temel nizamlarını, kısmen de olsa dinî esas ve inançlara uydurmak amacıyla veya siyasi menfaat veya şahsi nüfuz temin ve tesis eylemek maksadiyle dinî veya dinî hissiyatı veya dince mukaddes tanılan şeyleri alet ederek her ne suretle olursa olsun propaganda yapan veya telkinde bulunan kimse bir yıldan beş yıla kadar ağır hapis cezasıyla cezalandırılır.*^{1460”}

Hükmün iptalini isteyen Askeri Mahkeme'ye göre içeriklerine bakılmaksızın bütün düşüncelerin serbestçe ifade edilebileceği ortam kanun koyucu tarafından sağlanmalı, düşünceler tartışılarak yarar ve sakıncalar ortaya konulmalı, gizliliğin önüne geçilmelidir.¹⁴⁶¹ Bu çerçevede Mahkeme, demokratik devlet niteliğini laiklik kadar önemli görmekte ve düşünce hürriyetini, toplumun bütün sınıf ve kesimlerinin barış içinde yaşamasını sağlaması bakımından hayati saymaktadır.¹⁴⁶² Mahkeme, düşüncelerin açıklanmasının ve propagandasının yapılmasının cezalandırılması düşünce hürriyetinin özüne dokunacağını¹⁴⁶³, dinsizliği savunan kişinin herhangi bir yaptırım ile karşılaşmamasına rağmen ekonomik ve sosyal gelişmenin İslam dini ve

¹⁴⁵⁹ E. 1979/31 K. 1980/59 (AMKD 18, s. 370).

¹⁴⁶⁰ E. 1980/19 K. 1980/48 (AMKD 18, s. 267); İtiraz yoluna başvuran: İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığı Askeri Mahkemesi.

¹⁴⁶¹ E. 1980/19 K. 1980/48 (AMKD 18, s.266).

¹⁴⁶² E. 1980/19 K. 1980/48 (AMKD 18, s.265).

¹⁴⁶³ E. 1980/19 K. 1980/48 (AMKD 18, s.266).

şeriatla gerçekleştirilebileceğini savunanın ise kovuşturulup cezalandırılabilmesinin Anayasa'nın 12. maddesindeki eşitlik ilkesine aykırı olduğunu ifade etmiştir.¹⁴⁶⁴

Mahkeme, iptal isteminde vicdan ve din hürriyeti ile ilgili 19. maddeye de dayansada başvurusunda bu hürriyetle ilgili ayrıntılı açıklamalara ve dayanaklara yer vermemiş, demokratik devlet ilkesinin laiklik kadar önemli olduğunu, toplumunun bütün kesimlerinin barış içinde yaşaması için düşüncelerin kısıtlanmadan açıklanması gerektiğini, TCK'nin 163/4. Maddesinde salt laikliğe aykırı düşüncelerin ifade edilmesinin cezalandırıldığını belirtmekle yetinmiştir.¹⁴⁶⁵

İptal istemini reddeden Anayasa Mahkemesi, Anayasa'nın vicdan ve din özgürlüğü ile ilgili 19. maddedeki “*istismar, kötüye kullanma, yasak dışına çıkma ve kışkırtma*” sözcüklerinin TCK md. 163/4'teki propaganda ve telkini kapsadığını belirterek vicdan ve dini hürriyeti ile ilgili 19. maddedeki “*Kimse, Devletin sosyal, iktisadî, siyasî veya hukuki temel düzenini, kısmen de olsa, din kurallarına dayandırma veya siyasî veya şahsi çıkar veya nüfuz sağlama amacıyle, her ne suretle olursa olsun, dinî veya din duygularını yahut dince kutsal sayılan şeyleri istismar edemez ve kötüye kullanamaz.*” cümlesindeki “*her ne surette olursa olsun*” ifadesini, 20. maddedeki düşünce hürriyetinin sınırlandırılması sebebi olarak kabul etmiş ve iki hüküm arasında özel-genel hüküm ilişkisi kurmuş¹⁴⁶⁶, iptali istenen hükmün Anayasa'nın 2. maddesindeki laiklik ilkesinin “*doğal ve zorunlu*” bir sonucu¹⁴⁶⁷ olduğunu ifade etmiştir.

¹⁴⁶⁴ E. 1980/19 K. 1980/48 (AMKD 18, s. 266).

¹⁴⁶⁵ E. 1980/19 K. 1980/48 (AMKD 18, s. 265-266).

¹⁴⁶⁶ E. 1980/19 K. 1980/48 (AMKD 18, s.273).

¹⁴⁶⁷ E. 1980/19 K. 1980/48 (AMKD 18, s.272).

Mahkeme, propagandası yapılabilecek-yapılamayacak düşünceler bakımından eşitlik ilkesini tartışmamış, Anayasa'nın 12. maddesi uyarınca devletin din ve mezhep ayrımı gözetmeksizin vatandaşlara eşit davranacağını ve taraf tutmayacağını, bundan dolayı TCK'nin laiklik ilkesini koruyan 163/4. maddesinin de Anayasa'nın 12. maddesine aykırı olmadığını belirtmekle yetinmiştir.¹⁴⁶⁸

Bu kararın dikkat çekici yönü Kemalizm'in laiklik ilkesini ilgilendirmesi olup Askeri Mahkeme bu konuda katı bir tutum benimsememiş, Kemalizm'in yanında başka düşüncelere hatta Kemalizm'e aykırı görüşlere de ifade özgürlüğü çerçevesinde saygı göstermiştir. Gerek milliyetçilik gerekse laiklik bakımından, düşünce, bilim ve sanat hürriyeti çerçevesinde sıkıyönetim askeri mahkemesinin yaklaşımı özgürlükçüdür. Oysa ordunun genel olarak her iki ilke ile ilgili aşırı hassasiyeti olduğu bilinmekte olup bu durumun Türkiye'nin siyasi tarihindeki birçok olayda gözlemlenmesi mümkündür. AYM ise bu konuda sınırlandırıcı bir tutumu benimsemiş olup bazı düşünceler Mahkeme tarafından zararlı olarak kabul edilmiştir. Mahkeme'nin bu bakış açısı çokça eleştirilen ve Mahkeme'yi eleştirilenlerce "Kemalist-ideolojik" olarak nitelendirilen, siyasi parti kapatma davalarındaki yaklaşımı ile aynı yöndedir. Bir başka deyişle söz konusu karar dikkate alındığında hak ve özgürlüklere karşı "Kemalist devlet"i koruyan askeri mahkeme değil AYM'dir.

Askeri Mahkeme tarafından, toplantı ve gösteri yürüyüşü düzenleme özgürlüğünü ve dilekçe hakkını ilgilendiren iki hüküm hakkında itiraz yoluna başvurulmuştur. As. CK'nin 25.02.1972 tarih ve 1590 sayılı Kanun ile değişik 95. maddesinin 1. fıkrasının

¹⁴⁶⁸ E. 1980/19 K. 1980/48 (AMKD 18, s. 272-273).

iptali istenen (c) ve (d) bentleri, hakkı ve görevi olmadığı halde askeri işlemler, teşkilat, tesisat veya tertibatla ilgili işlerde birlikte beyanat veya şikayette bulunan ya da gösteri veya tezahürat yapan kimselerin cezalandırılmasını öngörmektedir.¹⁴⁶⁹ Askeri Mahkeme'ye göre As. CK'nin 95. Maddesinde, toplantı ve gösteri yürüyüşü bakımından Anayasa'nın 28. Maddesinin düzenlediği silahsız ve saldırısız olma koşulu yer almamıştır ve bu hüküm ile toplantı ve gösteri yürüyüşü yapılması soyut olarak suç kabul edilmiştir. Bu düzenleme, hakkı sınırlamaktan öte onu bütünüyle ortadan kaldırmakta ve hakkın özüne dokunmaktadır. Kanun metninde ve gerekçede kamu düzenin korunması amaçlanmamaktadır.¹⁴⁷⁰ AYM, askerliğin temeli olan disiplinin kanunlara, nizamlara uyulmaması ve amirlere mutlak itaatin azalmasının yanında dıştan gelebilecek sorumsuz davranışlar ile de bozulabileceğini ifade etmiştir. AYM'ye göre As. CK md. 95/1, daha çok dışarıdan gelebilecek, disiplini bozucu nitelikteki davranışları engellemeye yöneliktir.¹⁴⁷¹ “[...] askeri idarenin askeri muamelât işlerinde aldığı kararların onu beğenmeyen kişilerce toplanma ve gösteri yürüyüşü ve tazahürat yapma nedeni sayılarak caddelerde, alanlarda kınanması ordu disiplinini, sarsar, askeri hizmeti aksatır ve bu gibi davranışlar orduyu tedirgin ettiği gibi toplumu da rahatsız ve huzursuz kılar.”¹⁴⁷² Kamu düzeni, toplumun huzur ve sükunun sağlanması, devletin ve devlet teşkilatının korunması olup devletin iç ve dış tehlikelere karşı korunması da “milli güvenlik”tir. Kamu düzeninin kapsamında milli güvenlik de vardır.¹⁴⁷³

¹⁴⁶⁹ E. 1975/200 K. 1976/9 (AMKD 14, s. 39); İtiraz yoluna başvuran: 9. Tümen Askeri Mahkemesi.

¹⁴⁷⁰ E. 1975/200 K. 1976/9 (AMKD 18, s.41).

¹⁴⁷¹ E. 1975/200 K. 1976/9 (AMKD 18, s.44).

¹⁴⁷² E. 1975/200 K. 1976/9 (AMKD 18, s. 46-47).

¹⁴⁷³ E. 1975/200 K. 1976/9 (AMKD 18, s. 47).

Bu kararında AYM, askerlik hizmetine ilişkin konularla ilgili toplantı ve gösteri yürüyüşünü düzenlenmesini ordu bakımından tedirgin, toplumu da rahatsız ve huzursuz edeceğini vurgulamıştır. Toplantı ve gösteri yürüyüşü, düşüncelerin açıklanmasının bir aracı olup bazı kesimlerin huzursuz ve tedirgin olması düşüncelerin açıklanmasını engellememelidir. Öte yandan AYM birçok kararında olduğu gibi bu kararda da askeri disiplini hak ve özgürlüklere üstün görerek askeri mahkemelerden geri plana düşmüştür.

VI. Genel Değerlendirme

Bu bölümde değerlendirilen kararlarda milliyetçilik ilkesinin devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü unsuru öne çıkmaktadır. Bu kararlar, daha çok terörle mücadele ve olağanüstü yönetim usulleri ile ilgilidir. Askerlik hizmetini ve askeri disiplini ilgilendiren kararların da milliyetçilik ilkesiyle dolaylı şekilde bağlantısının olduğu söylenebilir. Çünkü askerlik hizmeti ülke bütünlüğün korunmasına yöneliktir. Ayrıca laiklikle bir kararın yanında sınıf mücadeleleri bakımından da halkçılıkla ilişkilendirilebilecek bir karar mevcuttur.

Devletin ülkesi ve milleti ile bölünmez bütünlüğünün korunması ile ilgili olarak, çevre partilerinin hak ve özgürlükleri sınırlandıran önemli düzenlemeler yaptığı görülmektedir. Terörle mücadele önlemlerini ve olağanüstü yönetim usullerini düzenleyen KHK'ler buna örnektir. Bu yönden, çevre partileri de her ne kadar açıkça ifade edilmese de milliyetçilik bakımından Kemalizm'in ve devletin koruyucusu haline gelmektedir. AYM de bu düzenlemelerin bir kısmını iptal etmeyerek Kemalist milliyetçi anlayış yönünden merkez iktidarları ile aynı noktada buluşmuştur.

Milliyetçilik ve laiklik ilkeleriyle bağlantılı olarak, askeri mahkemenin iki itiraz başvurusu dikkati çekmektedir. Askeri Mahkeme, bu ilkelerin katı şekilde yorumlanması yerine ifade özgürlüğüne önem vererek demokratik bir yaklaşım sergilemiştir. AYM ise katı Kemalist tutumunu bu kararlara yansıtmıştır.

Otoriterliğe gelince, merkez unsurlarından AYM'nin, diğer merkez unsurlarına nazaran daha otoriter olduğu söylenebilir. AYM, çeşitli kararlarında askerlik hizmetinin gereklerini ve askeri disiplini vurgulamış, ordunun korunmasına ağırlık vermiştir. Bazı kararlarında da sivil topluma güvensizlik sergilemiştir. Kararların genel çizgisi bakımından yine devletin milletin bölünmez bütünlüğünün korunması öne çıkmaktadır. Bununla birlikte milliyetçilik ilkesinin söz konusu unsurunun her durumda ve koşulsuz olarak korunduğunu söylemek de mümkün değildir. Mahkeme'nin, terörle mücadele ile ilgili düzenlemelerde oldukça özgürlükçü bazı yorumları vardır.

Merkez partileri ve şaşırtıcı şekilde askeri mahkemeler hak ve özgürlüklerin korunmasında oldukça faaldir. Askeri mahkemeler ayrıca kendi görev alanlarını daraltmaya yönelik çeşitli itiraz başvurularında bulunmuşlardır. Dolayısıyla askeri etkinin artırılmasına değil azaltılmasına yönelik bir anlayış benimsemişlerdir. Çevre ise hak ve özgürlükleri sınırlandıran çeşitli kanunlar gözönüne alındığında otoriter ve devlet koruyucusu olarak görünmektedir. Özetle, bu bölümdeki incelememizden merkez-çevre sorunsalını doğrulayacak sonuçlara varılamamaktadır.

SONUÇ

Anayasaların ve dolayısıyla anayasa yargısının gerek hukuki gerekse siyasi yönleri bulunmaktadır. Siyasi ve tarihi gelişmeler, anayasaların kabulü ve anayasa yargısının kurulma süreçlerini şekillendirmiştir. Tezimizde ele aldığımız sorunsalın da ayrı ayrı değerlendirilmesi gereken hukuki ve siyasi boyutları vardır.

Anayasalar bir siyasi tercihin ürünü olup her asli kurucu iktidar, siyasi tercihini hazırladığı anayasada çeşitli biçimlerde ifade eder. Bu yönüyle anayasalar siyasi metinlerdir. Bir anayasada liberalizm, sosyalizm, İslam ifade edilebileceği gibi Kemalizm'e de anayasada yer verilebilir. Belli bir ideolojiye ait unsurların, ideolojinin ismi anılmaksızın anayasada ifade edilmesi de olanaklıdır. Dolayısıyla bir anayasanın tarafsız veya ideolojilerden arınmış olması mümkün değildir. Anayasalarda bir ideolojinin ifade edilmesinin demokratik meşruluk ile ilgisi bulunmamaktadır. Demokratik meşruluk, anayasada ifade edilmiş olan ideolojinin formüle edilmiş biçimi ve içeriği çerçevesinde tartışılmalıdır.

Bir ideolojinin anayasada ana hatlarıyla ve geniş biçimde formüle edilmesi, siyasi iktidarlara hareket alanı sağlar. Kemalizm'in bir hukuk metni niteliğindeki birincil pozitif kaynakları CHP'nin 1931, 1935, 1939, 1943 ve 1947 programlarıdır. Kemalizm, bu programlarda çerçeve ilkeler bütünü şekilde ifade edilmiş, ayrıntıya girilmemiş ve bazı ilkelerin içerikleri de farklı yılların programlarında değiştirilmiştir. Kemalizm, 1924 Anayasası'na sadece ilkelerin isimleriyle, 1961 ve 1982 anayasalarına da geniş ve açık ifadelerle yansımıştır. Bununla birlikte bu anayasaları hazırlayan asli kurucu iktidarların Kemalizm anlayışları ve siyasi-tarihi gelişmeler, bu akımın anayasalarda formüle edilmiş biçimi farklılaşmıştır. 1982 Anayasası'nın

Kemalizm anlayışı, bunlar arasında en otoriter olanıdır. Hiçbir faaliyetin Kemalizm (Atatürkçülük) karşısında koruma görmeyeceği hususu ve devletin öne çıkarılarak kutsallaştırılması kuşkusuz demokrasi ile bağdaşmamaktadır.

Kemalizm'in her üç anayasada formüle edilmiş biçiminden yola çıkarak yek pare bir anayasal "resmi ideoloji"den söz etmek mümkün görünmemektedir. Örneğin 1924 Anayasası'na ilklerin isimlerinden fazlası alınmazken 1961 ve 1982 anayasalarında ilkeler "Altı Ok" şeklinde formüle edilmemiştir. Bu anayasalarda devletçilik ve halkçılık ilkelerine de ismen yer verilmemiş, bu ilkelerle belli yönlerden ilişkilendirilebilecek hükümler yer almıştır. Milliyetçilik, 1961 Anayasası'nın cumhuriyetin nitelikleriyle ilgili maddesinde doğrudan doğruya değil, "milli devlet" olarak yer alırken, 1982 Anayasası'nda "*Atatürk milliyetçiliğine*" bağlılığa dönüşmüştür. 1924 Anayasası'ndaki "inkılapçılık", 1961 Anayasası'nda "devrimcilik" olmuş, 1982 Anayasası'nda tekrar inkılapçılığa dönülmüştür. 1982 Anayasası'nda "*Türklüğün tarihi ve manevi değerleri*" gibi Kemalizm ile bağdaşmayacak kavramlara yer verilmiştir. Zaten Kemalizm de artık "Atatürkçülük" olmuştur. Dolayısıyla anayasalarda değişmez içerikli, bütün halinde bir Kemalizm yoktur.

Kemalizm'in ilkelerinden AYM kararlarına en çok yansıyanları milliyetçilik ve laikliktir. Gerek siyasi partilerin kapatılmasıyla gerekse bu ilkeleri ilgilendiren diğer bazı kararlarda AYM, çeşitli istisnalar dışında oldukça katı Kemalist bir tutum benimsemiştir. Bununla birlikte bazı ilkelerle ilgili ölçüt bulmak mümkün değilken, bazı ilkelerin çeşitli unsurları da kararlara yansımamıştır. Dolayısıyla her ilke bakımından AYM'nin aynı derecede Kemalist olduğunu iddia etmek mümkün değildir.

Türkiye’de anayasa yargısının kuruluşu, parlamentodaki azınlıkların korunması düşüncesine dayanmaktadır. Demokrasinin, seçimler ve çoğunluğun yönetimi gibi karar alma süreçlerine yönelik prosedürel boyutunun yanında hak ve özgürlükleri içeren maddi bir boyutu da mevcuttur. Parlamentodaki azınlıklar da hak ve özgürlüklere sahip olduklarından korunurlar. Dolayısıyla hak ve özgürlüklerin anayasa yargısı ile korunması aynı zamanda demokrasinin de korunması anlamına gelmektedir. Denge ve fren mekanizmalarının olmadığı bir sistemde, çoğunluk iktidarının otoriterleşmesi mümkündür. Özellikle Türkiye gibi demokrasi kültürü ve birikiminin derin olmadığı ülkelerde iktidarlar güç yoğunlaşmasına eğilimlidir. Bu noktada anayasa yargısı anayasanın korunmasında etkili bir araç olarak ortaya çıkmaktadır. Öte yandan anayasa yargısının demokratik meşruluğuna karşı olarak ABD’deki “popüler anayasacılık” akımından kaynaklanan argümanlar ileri sürülmektedir. Oysa bu argümanlar etik-felsefî bir temele dayandığından anayasa yargısını uygulamada ve her yönden gayrimeşru kabul etmeyi mümkün kılacak dayanaklar sunmaktan uzaktırlar.

Türkiye’de anayasa yargısının kurulmasını parlamentodaki azınlıkların korunması düşüncesinden hareketle değil, bu süreci Kemalizm ile ilişkilendirerek merkez-çevre sorunsalına dayandıran bir teoriyle açıklayan bir literatür mevcuttur. Bu teorinin düşünsel ve tarihi temeli “Kemalist otoriterlik” olgusu, teorik temeli de Ran Hirschl’in hegmeonik koruma tezi ve Şerif Mardin’in merkez-çevre ilişkileri teorisidir.

Kemalist otoriterlik düşüncesi, post-Kemalist argümanların anayasa hukukundaki bir görünümüdür. Bu çerçevede otoriterlik ve elitizm Kemalizm’e özgüymüş gibi gösterilmekte, Türkiye’de demokrasinin önündeki engelin Kemalizm ve “Kemalist merkez” olduğu kabul edilmekte, otoriterlik ve elitizm, “çevre” bakımından hiç

tartışılmamaktadır. Ayrıca Kemalizm eski düzene karşı bir hareket olduğu için bazı otoriter unsurlar taşısa da onun demokrasiye evrilebilecek önemli bir altyapısının olduğu, demokratik rejimin birçok ilkesini içerdiği gözardı edilmektedir.

Ran Hirschl'in hegemonik koruma tezine gelince, Hirschl'in örnek olarak verdiği ülkelerdeki siyasi elitlerin menfaatleri, onların sosyo-ekonomik çıkarlarına denk gelmektedir. Oysa Türkiye'deki "Kemalist elitler"ın menfaatlerinin devletin ve Kemalizm'in korunması olduğu ifade edilmektedir. Hirschl'in tezinde bahsettiği anayasa yargısını destekleyen "ekonomik elitler"e de Türkiye'den örnek verilmemiştir. Hirschl'in tanımladığı "jüristokrasi" kavramı da hakimler iktidarı/yönetimi anlamında kullanılmıştır. Buna karşılık Hirschl, siyasetçilerin risklerden sakınmak için çözmekten kaçındığı tartışmalı "*mega-politika*" konularını mahkemelere devretmesini ve yargının bu yolla siyasallaşmasını jüristokrasi olarak adlandırmaktadır.

Şerif Mardin'in merkez-çevre ilişkileri teorisinde de Türkiye'de anayasa yargısının kurulma sürecine uymayan yönler vardır. Bu teoride merkezin ve çevrenin sınıfsal yapısı ayrıntılı biçimde ortaya konulmamıştır. Ayrıca CHP ile DP arasındaki devamlılıklar arka planda tutulduğu gibi merkez partisi CHP'ye çevrenin verdiği destek ve bunun sebeplerine de değeriendirilmemiştir.

Merkez-çevre sorunsalında sıkça başvurulan bir kavram olan yargısal aktivizm de bir teori oluşturmaya uygun değildir. Yargının siyasete karışması, yasama organının yerine geçerek kamu politikaları üretmesi anlamında kullanılan bu kavramın anlamı belirsiz olduğu gibi farklı bir hukuk sisteminden ve bağlamından soyutlanarak alınmıştır. Anayasa yargısında hukuki olanla siyasi olanın net bir şekilde ayrılması her

zaman kolay değildir. Öte yandan AYM'nin hak ve özgürlükleri korumak için yargısal aktivizm yapması meşru kabul edilmektedir. AYM'nin yasama organının iradesine saygı göstermesi ilke olarak benimsenirse, AYM hak ve özgürlükleri korumak için yargısal aktivizm yapmasını da gayrimeşru kabul etmek gerekecek ve bir çelişki ortaya çıkacaktır.

Türkiye'de anayasa yargısını, merkez-çevre sorunsalı temelinde açıklayan teori, AYM kararlarını dava açan veya itiraz yoluna başvuran organlarla irtibatlandırarak değerlendirilmiştir. Tezimizde ise böyle bir değerlendirme yapılmış ve şu sonuçlara varılmıştır: Merkez unsurları devletin korunması bakımından her zaman birlikte hareket etmemişlerdir. Özellikle merkez partilerinin oldukça özgürlükçü yaklaşımları olup AYM zaman zaman onlara göre daha otoriter ve devlet koruyucusu olarak kalmaktadır. İptali istenen birçok otoriter kanun da çevre iktidarları döneminde çıkarılmış, özellikle terörle ilgili düzenlemelerde çevre iktidarları, hak ve özgürlükleri oldukça sınırlandıran hükümler kabul ederek -her ne kadar ismini ifade etmeseler de- Kemalizm'in devletin ülkesi ve milleti bütünlüğü unsurunu katı şekilde korumaya girişmişlerdir. AYM de bu kanunların çeşitli hükümlerini iptal etmeyerek otoriterlik bakımından çevreyle aynı çizgiye gelmiştir. Fakat AYM'nin de oldukça demokratik yönelimleri olduğunu unutmamak gerekir. Son olarak, merkezin belki de en otoriter unsuru kabul edilebilecek ordunun bir organı olan askeri mahkemeler, çoğu hak ve özgürlükleri kısıtlayan kanunlara karşı itiraz yoluna başvurmuştur. Çoğu başvuruda askerlik hizmetini ve disiplini değil, asker kişilerin hak ve özgürlüklerini ön plana çıkarmışlardır. Askeri mahkemelerin özgürlükçü yaklaşımlarına karşılık AYM, birçok kararında askerlik hizmetinin gereklerini ve askeri disiplini ön plana çıkararak otoriter bir tutum benimsemiştir.

Sonuç olarak, devletin ve Kemalizm'in korunması ile otoriterlik herhangi bir organa veya kesime özgü olarak kabul edilemez. Devletin korunması bakımından çeşitli organlar arasında, sadece merkez-çevre sorunsalına indirgenemeyecek oldukça karmaşık ilişkiler söz konusudur.

KAYNAKÇA

27 Mayıs İnkılâbının Hikâyesi, [y.y.] [t.y.].

Abdulahkimoğulları E./Baykan, M.: *Anayasa Değişikliklerinin Yargısal Denetimi*, Ankara Barosu Dergisi 2013, S. 3, s. 19-40.

Afetinan: Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Devrimi, Ankara 1984.

Âfetinan A.: M. Kemal Atatürk'ün Karsbad Hatıraları, Ankara 1983.

Âfetinan A., Medeni Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları, Ankara 2010.

Ahmad, F.: İttihatçılıktan Kemalizme, 8. Baskı, İstanbul 2016.

Akça, İ.: *12 Mart Askeri Müdahalesi: İthal İkameci Kapitalizm, Sınıf Dinamikleri ve Bürokratik-Otoriterizm*, Osmanlı'dan Günümüze Darbeler, Haz.: M. Ö. Alkan, İstanbul 2017, s. 248-268.

Akşin, S.: Kısa Türkiye Tarihi, 21. Baskı, İstanbul 2016.

Akyaz, D.: *Ordu ve Resmi Atatürkçülük*, Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce, Cilt 2, Kemalizm, Ed. T.Bora/M. Gültekingil, A. İnsel, İstanbul 2009, s. 180-191.

Akyol, T.: Ama Hangi Atatürk, 6. Baskı, İstanbul 2012.

Alexy, R.: *Balancing, constitutional review, an representation*, International Journal of Constitutional Review, Vol. 3, No. 4, 2005, s. 572-581 (Balancing).

Alexy, R.: *Rights and Liberties as Concepts*, The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law, Ed. M. Rosenfeld, A. Sajó, UK 2012, s. 283-297.

Aliefendioğlu, Y.: *Anayasa Yargısı Açısından Olağanüstü Yönetim Usulleri*, Anayasa Yargısı Dergisi, 9. Cilt, 1992 s. 411-433.

Alpay, Y.: *Türk “Kulturkampf”ında Post-Kemalizm Parantezi*, Varlık, Şubat 2009, Sayı: 1337, s. 12-20.

Altan, A.: Birinci Cumhuriyet Üzerine Notlar, 4. Baskı, İstanbul 2005.

Altan, A.: İkinci Cumhuriyet’in Yol Hikayesi, Söyleşi: Defne Asal Er, İstanbul 2008 (İkinci Cumhuriyet’in).

Anayasa Mahkemesi: Anayasa Mahkemesi Kararlar Dergisi (AMKD).

Anayasa Mahkemesi: Kuruluşunun 50. Yılında Anayasa Mahkemesi (1962-2012), Yay. Haz. M. Çal/ B. Yalçınöz/S. Çınar, Ankara 2012.

Arslan, Z.: *Anayasa Mahkemesinin “Yorum Tekeli”, Yargısal Üstünlük ve Demokrasi*, Prof. Dr. Ergun Özbudun’a Armağan, Der. Serap Yazıcı, Ankara, 2008, Cilt II, s. 59-88 (Anayasa Mahkemesinin).

Arslan, Z.: *Conflicting Paradigms: Political Rights in the Turkish Constitutional Court*, Critique: Middle Eastern Studies, Spring 2002, 11 (1), s. 9-25.

Askeri Yüksek İdare Mahkemesi: Askeri Yüksek İdare Mahkemesi 25. Yıl Albümü, Ankara 1998.

Atar, Y.: *Anayasa Mahkemesinin Yargısal Aktivizmi*, Prof. Dr. Erdal Onar'a Armağan, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Der. M. Öden/L. Gönenç/S. Esen, A. E. Kontacı/D. Polat/A.E. Doğanoglu, Ankara 2013, s. 857-894.

Atatürk M.K.: Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I Türkiye Büyük Millet Meclisinde ve C.H.P. Kurultaylarında (1919-1938), 5. Baskı, Ankara 2006 (SD-I).

Atatürk, M.K.: Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II (1906-1938), 5. Baskı, Ankara 2006 (SD-II).

Atatürk M.K.: Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri III (1918-1937), 5. Baskı, Ankara 2006 (SD-III).

Atatürk M.K.: Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV (1917-1938), 5. Baskı, Ankara 2006 (SD-IV).

Atatürk, M.K.: Nutuk-Söylev, I. Cilt (1919-1920), Ankara 1984 (Nutuk-I).

Atatürk, M.K.: Nutuk-Söylev II. Cilt (1920-1927), Atatürk 1984 (Nutuk-II).

Atay, F.R.: Atatürkçülük Nedir?, 6. Baskı, İstanbul 2011.

Atay, F.R.: *Cumhuriyet*, Atatürkçülük Nedir?, Haz: Yaşar Nabi, 2. Baskı, İstanbul 1965, s. 9-25.

Atılgan, G.: *1950-1960 Tarımsal Kapitalizmin Sancağı Altında*, Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat, Yay. Haz. G. Atılgan/C. Saraçoğlu, Ateş Uslu, İstanbul 2015, s. 387-514.

Aybars, E.: Atatürkçülük ve Modernleşme, İzmir 2006.

Aydemir, Ş.S.: İhtilalin Mantığı, 7. Baskı, İstanbul 2000.

Aydemir, Ş.S.: İnkılâp ve Kadro, 2. Baskı, Ankara 1968.

Aydemir, Ş.S.: Menderes'in Dramı, İstanbul 1998.

Aydemir, Ş.S.: Tek Adam Mustafa Kemal Üçüncü Cilt (1922-1938), Remzi Kitabevi, 9. Baskı, İstanbul 1985.

Aykut, Ş.: Kemâlizm: C.H. Partisi programının izahı, İstanbul 1936.

Aytürk, İ.: *Post-Kemalizm Nedir? Post-Kemalist Kimdir? Bir Tanım Denemesi*, Varlık, Şubat 2009, Sayı: 1337, s. 4-7 (Post).

Aytürk, İ.: *Post-post-Kemalizm: Yeni bir paradigmayı beklerken*, Birikim, Sayı 319, Kasım 2015, s. 34-48 (Post-post).

Bâli, A.: *Courts and constitutional transition: Lessons from the Turkish Case*, International Journal of Constitutional Law, Vol. 11, Issue 3, s. 666-701.

Barras, A.: *Secularism in France*, The Oxford Handbook of Secularism, Ed. P. Zuckerman, J. R. Shook, USA 2017, s. 142-154.

Basın Yayın ve Turizm Bakanlığı: The Turkish Revolution of 27th 1960 27 Mayıs 1960 Türk İnkılâbı, Ankara 1960.

Başbakanlık Devlet Basımevi: Ak Devrim, Ankara 1960.

Başkaya, F.: Reel Atatürkçülük, Ankara 2007.

Baubérot, J.: *Laicization*, History of, International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences, Vol. 12, Ed. in Chief N. J. Smelser, P. B. Baltes, UK 2001, s. 8238-8242.

Bekata, H.O.: Birinci Cumhuriyet Biterken, Ankara 1960.

Belge, C.: *Friends of the Court: The Republican Alliance and Selective Activism of the Constitutional Court of Turkey*, Law & Society Review, Vol. 40, No. 3, 2006, s. 653-692 (Friends).

Belge, M.: Militarist Modernleşme Almanya, Japonya ve Türkiye, İstanbul 2014.

Bellamy, R/Castiglione, D.: *Introduction*, Constitutionalism and Democracy, Ed. R. Bellamy, Great Britain 2006, s. xi-xliii.

Bendix, R.: *Ideology*, Outhwaite, William (Der.), Alain Touraine (Danışman Der.), The Blackwell Dictionary Of Modern Social Thought, 3. bs. (Cornwall: Blackwell Publishing), s. 282-283.

Beşikçi, İ.: Türk Siyasal Sisteminde Resmi İdeoloji Resmi Tarih Tartışmaları -3- İttihatçılıktan Kemalizm'e, Ankara 2007.

Bickel, A. M.: The Least Dangerous Branch The Supreme Court at the Bar of Politics, New York 1986.

Bilâ, H.: *Atatürk'ün yolu*, Hürriyet, 10 Kasım 2016.

Bilâ, H.: CHP Tarihi 1919-2009, İstanbul 2008.

Bilir, F.: *Anayasalarda Başlangıç Bölümü ve İdeoloji*, Yeni Türkiye yeni anayasa özel sayısı, Sayı: 50, 2013, s. 563-574.

Black, H. L. Jr.: *Hugo L. Black, The Supreme Court Justices Illustrated Biographies, 1789-1995*, Ed. Clare Cushman, Washington 1995, s. 376-380.

Bora, T.: *Celal Bayar, Türkiye'nin 1950'li Yılları*, Haz. M. K. Kaynar, İstanbul 2015, s. 151-157.

Bora, T.: *Cereyanlar Türkiye'de Siyasi İdeolojiler*, İstanbul 2017 (Cereyanlar).

Bora T.: *Türkiye'de Milliyetçilik ve Azınlıklar*, Medeniyet Kaybı Milliyetçilik ve Faşizm Üzerine Yazılar (Birikim, Sayı 71-72, Mart-Nisan 1995), 5. Baskı, İstanbul 2015, s. 81-112.

Bora, T./Taşkın Y.: *Sağ Kemalizm*, Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce, Cilt 2, Kemalizm, Ed. T. Bora/M. Gültekingil/A. İnsel, İstanbul 2009, s. 529-545.

Bora, T./Ünüvar, K.: *Ellili Yıllarda Türkiye'de Siyasî Düşünce Hayatı*, Türkiye'nin 1950'li Yılları, Hazırlayan: M. K. K., İstanbul 2015, s. 159-175.

Borak, S. (Haz.): *Atatürk'ün Resmi Yayınlarına Girmemiş Söylev Demeç Yazışma ve Söyleşileri*, İstanbul 1997.

Borak, S./Kocatürk, U. (Haz.): *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri Tamim ve Telgrafları V*, Ankara 1972.

Boratav, K.: *Türkiye'de Devletçilik*, Ankara 2006.

Bozkurt, M.E.: *Atatürk İhtilali*, 4. Baskı, İstanbul 2014 (Atatürk).

Bozkurt, M.E.: *Büyük Partinin Eksikleri*, (Yeni Sabah, 18 İkinci Teşrin (Kasım) 1943, No: 1973, s. 1), Mahmut Esat Bozkurt, Toplu Eserler IV, Yayına Hazırlayan: Şaduman Halıcı, İstanbul 2015, s. 174-176.

Bozkurt, M. E.: *Kemâlizmin İdeolojisi* (Tan, 27-28 Mayıs 1935, No: 35-3338/36-3339), Mahmut Esat Bozkurt, Toplu Eserler IV, Yay. Haz.: Şaduman Halıcı, İstanbul 2015, s. 184-189.

Brisbin, A. R. Jr.: *Judicial Activism*, Encyclopedia of the Supreme Court of the United States, Vol. 3, J-O, Ed. İn Chef D. S. Tanenhaus, s. 41-44.

Bunce, V.: *Authoritarian and Totalitarian Systems*, The Social Science Encyclopedia, Vol. I A-K, Ed. A. Kuper, J. Kuper, Great Britain 2004, s. 50-51.

Can, C.: *Cumhuriyet Devrimi ve Öngörülme Bugünü*, İstanbul 2011.

Can, O.: *The Turkish Constitutional Court as Defender of the Raison d'Etat?*, Constitutionalism in Islamic Countries: Between Upheaval and Continuity, Ed. Rainer Grote, Tilmann Röder, Oxford 2012, s. 259-278 (The Turkish).

Can, O.: *Yol Ayrımında Statükodan Önce Son Çıkış*, 2. Baskı, İstanbul 2012.

Canon, B. C.: *Defining the Dimensions of Judicial Activism*, Judicature, Vol. 66, No. 6, December-January 1983, s. 236-247.

Casanova, J.: *Public Religions In The Modern World*, USA 1994.

Chen, A. HY/Maduro, M.P.: *Routledge Handbook of Constitutional Law*, Ed. M. Tushnet/T. Fleiner/C. Saunders, UK 2013, s. 97-109.

C.H.F.: C.H.F. Nizamnamesi ve Programı Fırkanın 10 Mayıs 1931 de toplanan Üçüncü Büyük Kongresi tarafından kabul edilmiştir, Ankara 1931.

C.H.F.: C.H.F. Programının İzahı Fırka Kâtibiumumisi Recep B. Tarafından 16 Teşrinevvel 1931 tarihinde İstanbul Darülfünunu konferans salonunda konferans olarak teşrih edilmiştir, [y.y.].

C.H.F.: C.H.F. Üçüncü Büyük Kongre 10-18 Mayıs 1931 Zabıtları, İstanbul 1931 (C.H.F. 1931).

C.H.P.: Anayasa tadilâtı hakkında C.H.P. ihtisas komisyonlarınca hazırlanan raporlar, Ankara 1953 (C.H.P. Anayasa).

C.H.P.: 1954 C.H.P. Seçim Beyannamesi, Ankara 1954.

C.H.P.: C.H.P. Beşinci Kurultay Zabıtları 29 Mayıs 1939-3 Haziran 1939, Ankara 1939.

C.H.P.: C.H.P. Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutağası, Ankara 1935.

CHP: Fotoğraflarla Cumhuriyet Halk Partisi Kurultayları (1919-2016), Ankara 2016 (CHP Fotoğraflarla).

C.H.P.: C.H.P. Program ve Tüzüğü Partinin VII. Kurultayınca Onanmıştır [basım yeri yok] 1947 (C.H.P. 1947).

C.H.P.: C.H.P. Programı Onuncu Kurultayca Onanmıştır, Ankara 1953 (C.H.P. 1953).

C.H.P.: C.H.P. Programı Partinin Beşinci Büyük Kurultayının 1-Haziran 1939 tarihindeki toplantısında kabul edilmiştir, Ankara 1939 (C.H.P. 1939).

C.H.P.: C.H.P. Programı Partinin Dördüncü Büyük Kurultayı Onaylamıştır: Ankara Mayıs 1935.

C.H.P. Genel Sekreterliği Yayın Bürosu: C.H.P. -İlk Hedefler Beyannamesi-Temel Hedefler Beyannamesi-İleri Türkiye Ülkümüz, Ankara 1965.

C.H.P. Genel Sekreterliği Yayın Bürosu: C.H.P.'nin Temel İlkelerinden - Devletçilik -Halkçılık, Ankara 1965.

Cinisi, R.: Bir Devrin Hafızası, İstanbul 2017.

Coller, D./Levitsky, S.: *Democracy With Adjectives Conceptual Innovation in Comparative Research*, World Politics, 49, April 1997, s. 430-451.

Comella, V.F.: *The Rise of specialized constitutional courts*, *Comparative Constitutional Law*, Ed. T. Ginburg, R. Dixon, s. 265-277.

Coppedge, M. J.: *Polyarchy*, The Encyclopedia of Democracy, Vol. III, Ed. M.L. Seymour, L. Diamond, A. W. Finifter, New York 1995, s. 975-978.

Coşkun, V.: *Turkey's Illiberal Judiciary: Cases and Decisions*, Insight Turkey, Vol. 12, No. 4, s. 43-67.

Cümhuriyet Halk Partisi: Cümhuriyet Halk Partisi Program ve Nizamname, Ankara 1943 (Cümhuriyet Halk Partisi 1943).

Cümhuriyet Halk Partisi: Cümhuriyet Halk Partisi Üsnomal Büyük Kurultayının Zabtı 26.XII.1938, [y.y.].

Çağlar, B.Ç.: Atatürk Şiirler, İstanbul [t.y.].

Çakmak, D.: Hürriyet Partisi (1955-1958), İstanbul 2016.

Çalışlar, İ.: Biyografilere Sığmayan Kadın Halide Edib, İstanbul 2011.

Çayan, M.: Kesintisiz Devrim I-II, Toplu Yazılar, İstanbul 2016.

Çaylak, A.: Osman Bölükbaşı ve Siyasal Hareketi, Ankara, 2010.

Çeçen, A.: 100 Soruda Kemalizm Başlangıcından Günümüze, 9. Baskı, Ankara 2012.

Çelebi, A.: *Doğrudan Demokrasi ya da Temsili Hükümet Modelinin Demokratikleştirilmesi Üzerine*, Demokratik Anayasa Görüşler ve Öneriler, Hazırlayanlar: E. Göztepe/A. Çelebi, İstanbul, 2012, s. 467-497.

Çelik N.B.: *Kemalizm, Hegemonik Bir Söylem*, Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce Cilt 2, Kemalizm, Ed. T. Bora/M. Gültekingil/A. İnsel, İstanbul 2009, s. 75-91.

Çınar, M.: *Anadoluculuk ve Tek Parti CHP’de Sağ Kanat*, İletişim Yayınları, İstanbul 2013.

Çiçek, M.: *Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi ve Türk Siyasi Hayatındaki Yeri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014.

Çiğdem, A./Açıkel, F./Erdoğan, N./Bora, T.: *Şerif Mardin’le merkez-çevre analizi üzerine*, Toplum ve Bilim, Sayı: 105, 2006, s. 3-10.

Çoker, F.: *Türk Parlameneto Tarihi I. Dönem, I. Cilt*, Ankara 1994.

Dağdelen, A.: *Kenan Evren ve Türkiye’de 1980’li Yıllar*, Ankara 2013.

Dahl, R.A.: *On Democracy*, London 2000.

Danışma Meclisi: Danışma Meclisi Tutanak Dergisi.

Dâver, B.: *Türkiye Cumhuriyetinde Lâyetlik*, Ankara 1955.

Demirel, A.: *Atatürk Döneminde Kemalizm* (Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi Cilt 13, s. 766-770), Tek Partinin Yükselişi, İstanbul 2012, s. 293-305.

Demirel, A.: *Cumhuriyet Tarihinin Bilinmeyen Gerçekleri*, İstanbul 2014.

Demirel, T.: *Türkiye’nin Uzun On Yılı Demokrat Parti İktidarı ve 27 Mayıs Darbesi*, İstanbul 2016 (Türkiye’nin).

Devrimleri Duyurma Derneği: *27 Mayıs Tarih Albümü ve İkinci Türk Anayasası*, [y.y.], 1961.

Diamond, L./Lipset, S. M.: *Legitimacy*, The Encyclopedia Of Democracy Vol. III, Ed. in chef S. M. Lipset, USA 1995, s. 747-751.

Dil Derneği: Türkçe Sözlük, 2. Baskı, Ankara 2005.

Dworkin, R.: *Constitutionalism and Democracy*, European Journal of Philosophy, Vol. 3, s. 2-11.

Duverger, M.: Diktatörlük Üstüne, Çev. B. Tanör, İstanbul 1965.

Eatwell, R.: *Introduction: What are Political Ideologies?*, Contemporary Political Ideologies, Ed. R. Eatwell, A. Wright, UK 1999, s. 1-22.

Ekinci, T.Z.: Millet, Milliyetçilik, Devlet ve Anayasa Sorunları, İstanbul 2004.

Eliçin, E.T.: Kemalist Devrim İdeolojisi, Güncel Yayıncılık, İstanbul 2007.

Elster, J.: “*Forces and Mechanisms In The Constitution-Making Process*”, Duke Law Journal, Vol. 45:364, 1995, s. 364-396.

Engin, S.: Kemalizm inkilâbının prensipleri 3 Cilt, İstanbul 1938.

Eroğlu, H.: Atatürk Hayatı ve Üstün Kişiliği, 4. Baskı, Ankara 2008.

Emiroğlu K.: Kısa Osmanlı-Türkiye Tarihi, İstanbul 2015.

Emrence, C.: Serbest Cumhuriyet Fırkası 99 Günlük Muhalefet, 2. Baskı, İstanbul 2014.

Erdem, F.H.: *Türkiye’de “İdeolojik Devlet” Gölgesinde Yargı ve Bağımsızlığı Sorunu*, Demokrasi Platformu Üç Aylık Fikir-Kültür-Sanat ve Araştırma Dergisi, Yıl: 1, Sayı: 2, Bahar 2005, s. 51-69.

Erdem, F.H./Coşkun, V.: *Askeri Yargı v Askeri Vesayet*, Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt 14, Sayı 20-21, 2009, s. 87-136.

Erdemir, S. (Der.): Muhalfetde İsmet İnönü, Konuşmaları, Demeçleri, Mesajları, Sohbetleri ve Yazılarıyla, İstanbul 1956.

Erdoğan, A.: CHP Tüzükleri Dünyu Bugünü 1923-2000, Ankara 2000 (CHP Tüzükleri).

Erdoğan, M.: Anayasa ve Özgürlük, Ankara 2002 (Anayasa).

Erdoğan, M.: *Demokrasi, Anayasa Yargısı ve Türkiye Örneği*, İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Yıl 10, Sayı 20, Güz 2011, s. 27-45.

Erdoğan, M.: *Hukuk ve Siyaset İlişkisi Bağlamında Türk Anayasa Mahkemesi'nin Laiklik Politikası*, Prof. Dr. Tunçer Karamustafaoğlu'na Armağan, Ankara, 2010, s. 59-76.

Erdoğan, N.: *Neo-Kemalizm, Organik Bunalım ve Hegemonya*, Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce, Cilt 2, Kemalizm, Ed. T. Bora/M. Gültekingil/A. İnsel, İstanbul 2009, s. 584-591.

Ergül, O.: *Berraklaştırılmayan Bir Kavram: Yargısal Aktivizm*, Türkiye Barolar Birliği Dergisi, Sayı 104, 2013, s. 37-54.

Ergül, O.: Anayasa Yargısında *Stare Decisis* Türk Anayasa Mahkemesi Kararlarında İçtihat İstikrarsızlığı, Ankara 2016.

Ergül, O.: Yeni Kurumsalcı Yaklaşımla Anayasa Mahkemesi ve Demokrasi, Ankara 2007.

Ersanlı Behar, B.: İktidar ve Tarih: Türkiye'de "Resmi Tarih" Tezinin Oluşumu (1929-1937), 6. Baskı, İstanbul 2015.

Ersanlı, B./Özdoğan, G.G./Uçarlar, N. (Der.): Türkiye Siyasetinde Kürtler Direniş, Hak Arayışı, Katılım, İstanbul 2016.

Esen, S.: Karşılaştırmalı Hukukta ve Türkiye’de Olağanüstü Hal Rejimi, Ankara 2008.

Eşref Edib: Kara Kitap Milleti Nasıl Aldattılar? Mukaddesatına Nasıl Saldırdılar?, Haz.: F. Gün, İstanbul 2015.

Ete, H.: *Tutelary Regime of Single-Party Period: Segue or Impediment to Democracy?*, Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi Yıl: 9, Cilt: 10, Sayı: 17, Mart 2019, s. 1963-1992.

Evrimer, R.N: Kemalettin Kamu Hayatı, Şahsiyeti ve Şiirleri, İstanbul 1949.

Fallon, R. H. Jr.: *The Core Of Uneasy Case For Judicial Review*, Harward Law Review, Vol. 121, No. 7, May 2008, s. 1693-1736.

Farinacci-Fernós, J. M.: *Constitutionality Required Judicial Activism: Re-Examining The Role Of Courts In Modern Constitutional Adjudication*, Kansan Journal Of Law & Public Policy, Vol. XXVII, 2018, s. 36-85.

Fendoğlu, H.T.: Anayasa Yargısı, 2. Baskı, Ankara 2018.

Feyzioğlu, T: Kanunların Anayasaya Uygunluğunun Kazai Murakabesi, Ankara 1951.

Feyzioğlu, T.: *Türk Milli Mücadelesinin ve Atatürkçülüğün Temel İlkelerinden Biri Olarak Millet Egemenliği*, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Temmuz 1985, Sayı: 3, s. 741-791.

Fleiner, L. R. B./Gaudreault-Des Bines, J-F.: *Federalism and autonomy*, Routledge Handbook of Constitutional Law, Ed. M. Tushnet, T. Fleiner, C. Saunders, UK 2013, s. 143-158.

Fleiner, T./Saunders, C.: *Constitutions embedded in different legal systems*, Routledge Handbook of Constitutional Law, Ed. M. Tushnet, T. Fleiner, C. Saunders, UK 2013, s. 21-32.

Franek M.: *Judicial Activism A Tempest; Or A Tempest In A Teapot*, The Philadelphia Lawyer, Summer 2014, s. 40-42.

Frankenberg, G.: *Comparing constitutions: Ideas, ideals, and ideology—toward a layered narrative*, Int'l J Con Law, Vol 4, No 3 (Jul 2006).

Frankenberg, G.: *Democracy*, The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law, Ed. M. Rosenfeld, A. Sajó, UK 2012, s. 250-268.

Froemberg, H.: *Kemal Atatürk A Biography*, Tr. K. Kirkness, 2. Baskı, New York 1971.

Gardbaum, S.: *The New Model Commonwealth Model of Constitutionalism*, The American Journal of Comparative Law, Vol. 49, 2001, s. 707-760.

Gavison, R.: *What Belongs in a Constitution?*, Constitutional Political Economy, 13, 2002, s. 89-105.

Ginsburg, T.: *Judicial Review in New Democracies Constitutional Courts in Asian Cases*, USA 2003.

Ginsburg, T./Versteeg, M.: *Why Do Countries Adopt Judicial Review?*, University of Chicago Law School Chicago Unbound, 2014, s. 1-50.

Giritli, İ.: *1961 Anayasası ve Kemalist Niteliği*, İdare Hukuku ve İlimleri Dergisi, Cilt 1, Sayı 2, Ocak 1980, s. 21-36.

Giritli, İ.: *Kemalizm İdeolojisi*, Atatürk Yolu, Koordinatör: Prof. Dr. Turhan Feyzioğlu, Yay. Haz.: Mustafa Aysan, Hamza Eroğlu, İsmet Giritli, Mehmet Gönübol, Ankara 1995, s. 279-298.

Glanser, P. E.: *Secularism*, Rhe Blackwell Dictionary of Modern Social Thought, Ed. X. Outhwaite, Advisory ed. A. Touraine, UK 2003, s. 584-585.

Göle, N.: *Modern Mahrem*, 13. Baskı, İstanbul 2016.

Göle, N.: *Mühendisler ve İdeoloji*, 6. Baskı, İstanbul 2016.

Gönenç, L.: *2000'li Yıllarda Merkez-Çevre İlişkilerini Yeniden Düşünmek*, Toplum ve Bilim, Sayı: 105, 2006, s. 129-152.

Göztepe, E.: *Anayasa Yargısının Meşruluğu*, Demokratik Anayasa Görüşler ve Öneriler, Hazırlayanlar: E. Göztepe/Aykut Çelebi, İstanbul 2012, s. 387-417 (Anayasa Yargısının).

Göztepe, E.: *Katkı ve Eleştiriler*, Küreselleşen Dünyada Anayasal Demokrasi Konulu Toplantı 19-20 Mayıs 2011, Yakındoğu Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Lefkoşa 2013, s. 153-155.

Göztepe, E.: *Muhakeme Etmek ya da Karar Vermek: Anayasa Mahkemesi'nin 367 Kararı İçin Kavramsal Bir Çerçeve Denemesi*, Prof. Dr. Ergun Özbudun'a Armağan, Editörler: S. Yazıcı/K. Gözler/E. Göztepe, Cilt II, Ankara 2008, s. 339-363 (Muhakeme Etmek).

Gözübüyük A. Ş./Sezgin, Z.: *1924 Anayasası Hakkındaki Meclis Görüşmeleri*, Ankara 1957.

Graber, M. A.: *Foreword: From The Countermajoritarian Difficulty to Juristocracy And The Political Construction Of Judicial Power (Symposium Foreword)*, Maryland Law Review, 65 (1), s. 1-14.

Grims, W.: *Judicial Activism In The First Decade Of The Roberts Court: Six Activism Measures Applied*, Southwestern Law Review, Vol. 48, 2019, s. 37-78.

Grossman, J. B./Levin, D. M.: Majority Rule, Minority Rights, The Encyclopedia Of Democracy Vol. III, Ed. İn chef S. M. Lipset, USA 1995, s. 787-793.

Gunn, J. T.: *Religious Freedom and Laicite: A Comparison of the United States and France*, Brigham Young University Law Review, Vol. 2, Issue 2, 2004, s. 419-506.

Gülen, A.: *Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım Işığında Nutuk'ta Muhalif Karabekir Algısı*, Türk Kamuoyu Algısında Nutuk, Ed. Dr. E. Malkoç, İstanbul 2014, s. 295-236.

Gülener, S.: Türkiye'de Anayasa Yargısının Demokratik Meşruluğu, İstanbul 2012.

Gülsoy, M.T.: Özgürlüklerin Korunmasında Anayasa Yargısının Yeri ve Meşruluğu, Ankara 2007

Gülsunar, E.: Jakobenizm ve Kemalizm Eleştirel Bir Karşılaştırma, İstanbul 2015.

Güneş, İ.: Türk Parlamento Tarihi TBMM V. Dönem (1935-1939) I. Cilt, Ankara 2004.

Güneş, T.: *CHP Halktan Nasıl Uzaklaştı?*, Yön Dergisi, 20 Aralık 1961, Türk Demokrasisinin Analizi, Der. Hurşit Güneş, Agora Kitaplığı, 2. Baskı, İstanbul 2009

Güneş, T.: *Kurtuluş Savaşı'nın Niteliği Üzerine Tartışmalar*, Türk Demokrasisinin Analizi, Yay. Haz. Hurşit Güneş, 2. Baskı, İstanbul 2009, s. 23-29. (Demokratik Sol Düşünce Forumu'ndaki Konuşma: "Türkiye'nin Yapısal Analizi", 1971)

Gür, A.R.: Demokrasiler ve Demokrasimiz, Akşehir 1953.

Gür, A.R.: Osmanlı İmparatorluğunda Kadılık Müessesesi/Ek: Refik Gür ve Kanunların Anayasaya Uygunluğunun Denetimi, İstanbul 2017.

Gürpınar, D.: *12 Eylül Rejimi, Kültür Politikaları ve İslam: Bitmeyen Bir Tartışma*, Osmanlı'dan Günümüze Darbeler, Haz.: Mehmet Ö. Alkan, İstanbul 2017, s. 285-299.

Gürsoy Naskali, E. (Haz.): *Yassıda Zabıtları-III İstanbul Ankara Olayları Davası*, Cilt 1-2-3-4, İstanbul 2008.

Habermas, J.: *Constitutional Democracy: A Paradoxical Union of Contradictory Principles?*, Political Theort, 79: 766, December 2001, s. 766-781.

Hakyemez, Y. Ş.: *Hukuk ve Siyaset Ekseninde Anayasa Mahkemesinin Yargısal Aktivizmi ve İnsan Hakları Anlayışı*, Ankara, 2009.

Halıcı, Ş: *Ethem*, İstanbul 2016.

Halil Nimetullah: *Halkçılık ve Cumhuriyet ve Türk Halkçılığı ve Cumhuriyeti*, İstanbul 1930.

Harb Okulu: *Harb Okulu İnkılâp ve 115. Dönem Albümü 1958-1960*, Ankara 1960.

Harel, A.: *Rights-Based Judicial Review: A Democratic Justification*, Law and Philosophy, Vol. 22, 2003, s. 247-276.

Harel, A.: *Why Law Matters*, USA 2015 (Why Law).

Hasebe, Y./Pinelli, C.: *Constitutions*, Routledge Handbook of Constitutional Law, Ed. M. Tushnet, T. Fleiner, C. Saunders, UK 2013, s. 9-19.

Heper, M.: *Kemalizm/Atatürkçülük*, Dünden Bugüne Türkiye Tarih, Politika, Toplum ve Kültür, Der. Metin Heper, Sabri Sayarı, Çev. Kıvanç Tanrıyar, İstanbul 2016, s. 185-189.

Heper, M.: *Türkiye'de Devlet Geleneği*, Çev: N. Soyarık, 4. Baskı, İstanbul 2012.

Heper, Y.: *Fabrika Ayarlarına Geri Dönüş Anayasa Mahkemesi Kararlarında Eğitim İdeolojisi*, Türkiye Adalet Akademisi Dergisi, Yıl: 6, Sayı: 20, Ocak 2015, s. 373-446.

Heywood, A.: *Political Ideas and Concepts An Introduction*, Great Britain 1994.

Heywood, A.: *Politics*, New York 2002.

Hirsch, E.E.: *Anılarım Kayzer Dönemi Weimar Cumhuriyeti Atatürk Ülkesi*, Çev. F. Suphi, Ankara 1997.

Hirschl, R.: *Constitutional Courts vs. Religious Fundamentalism*, Texas Law Review, 82 (1819), s. 1-42.

Hirschl, R.: *Constitutional Theocracy*, Harvard University Press 2011.

Hirschl, R.: *Judicialization of Mega-Politics and the Rise of Political Courts*, Annual Review of Political Science, 11, 2008, s. 93-118 (Judicialization).

Hirschl, R.: *'Juristocracy'-Political, not Judicial*, The Good Society, Vol. 13, No 3, 2004, s. 6-11 (Juristocracy).

Hirschl, R.: *Juristocracy vs. Theocracy: Constitutional Courts and the Containment of Sacred Law*, Middle East Law and Governance, (1), 2009, s. 129-165 (Juristocracy vs. Theocracy).

Hirschl, R.: *The New Constitutionalism and the Judicialization of Pure Politics Worldwide*, Fordham Law Review, Vol. 75, 2006, s. 721-754.

Hirschl, R.: *The Socio-Political Origins of Israel's Juristocracy*, Constellations, 16 (3), 2009, s. 476-492.

Hirschl, R.: *Towards Juristocracy The Origins and Consequences of the New Constitutionalism*, Cambridge, Massachusetts and London, England, 2004 (Towards).

Holmes, S.: *Constitutionalism*, The Encyclopedia Of Democracy Vol. I, Ed. in chef S. M. Lipset, USA 1995, s. 299-306.

Hürriyet Partisi: Hürriyet Partisi Ana Nizamnamesi ve Programı: Ankara 1956.

İleri, C.N.: Taç Giyen Millet, Ankara 2008.

İnalcık, H.: *Atatürk ve Türkiye'nin Modernleşme Problemi* (Belleten XXVII, 1963, s. 625-632), Atatürk ve Demokratik Türkiye, 4. Baskı

İnan, A.: *İnkılabı İkmal Etmek Lazımdır*, Atatürk Hakkında Hatırlar ve Belgeler, Yeni baskıyı hazırlayan: A. İnan, 13. Basım, İstanbul 2014, s. 94-88 (Belleten c. XVIII, no: 72, s. 429-439).

İnan, A.: *Kadın Haklarına Dair Bazı Hatıralar*, Atatürk Hakkında Hatırlar ve Belgeler, Yeni baskıyı hazırlayan: Arı İnan, 13. Basım, İstanbul 2014, s. 353-358 (Kadın Gazetesi, 10 Kasım 1954).

İnönü, İ.: İnönü'nün Söylev ve Demeçleri I T.B.M. Meclisinde ve C.H.P. Kurultaylarında (1919-1946), Ankara 1946.

İnsel, A.: *Giriş*, Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce, Cilt 2, Kemalizm, Ed. Tanıl Bora, Murat Gültekingil, Cilt Ed. Ahmet İnsel, İstanbul 2009, s. 17-27.

İnsel, A.: *Siyasi ve İktisadi Bir Bütün Olarak Devletçilik*, Türkiye Toplumunun Bunalımı, Ahmet İnsel, İstanbul 2016.

İnsel, A.: *Sosyalist Olduğum İçin Anti-Kemalistim*, (Levent Cinemre-Ruşen Çakır, Sol Kemalizme Bakıyor, Metis Yay., 1991, s. 193-207), Türkiye Toplumunun Bunalımı, 11. Baskı, İstanbul 2016

İsmet Paşa [İnönü]: İsmet Paşanın Siyasî ve İctimaî Nutukları 1920-1933, Ankara 1933.

İşçi Yiğit, H.: İnönü Döneminde Atatürk İmajı, İstanbul 2015.

Jay, R.: *Democracy, Political Ideologies an introduction*, London 1994, s. 118-152.

Kahraman, H.B.: Türk Siyasetinin Yapısal Analizi – II 1920-1960, 2. Baskı, İstanbul 2012.

Kandil, İ.: *Nutuk'ta Nurettin Paşa*, Türk Kamuoyu Algısında Nutuk, Ed. Dr. E. Malkoç, İstanbul 2014, s. 295-326.

Kansu, A.: İttihadcıların Rejim ve İktidar Mücadelesi (1908-1913), İstanbul 2016.

Kapani, M.: *Cumhuriyet Döneminde İnsan Hakları*, Kamu Hukuku Yazıları, Ankara 2014, s. 51-58.

Karabekir, K.: İstiklal Harbimiz 5 cilt, 6. Baskı, İstanbul 2005.

Karabekir, K.: İstiklal Harbimizin Esasları, İstanbul 1951.

Karakaya, M.: *Nutuk'ta Refet Bele Algısı*, Gülen, A.: *Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım Işığında Nutuk'ta Muhalif Karabekir Algısı*, Türk Kamuoyu Algısında Nutuk, Ed. Dr. E. Malkoç, İstanbul 2014, s. 273-293.

Karamustafaoğlu, T.: *Anayasa Yargısının Önemli Sorunları*, AÜHFD 1968, C. 25, S. 3, s. 91-100.

Karaosmanoğlu, Y. K.: Atatürk Biyografik Tahlil Denemesi, 7. Baskı, İstanbul 2004.

Karaömerlioğlu, A.: Orada Bir Köy Var Uzakta/Erken Cumhuriyet Döneminde Köycü Söylem, 3. Baskı, İstanbul 2014.

Karaömerlioğlu, M. A.: *Tek Parti Döneminde Halkçılık*, Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce, Cilt 2, Kemalizm, Ed. Tanıl Bora, Murat Gültekingil, Cilt Ed. Ahmet İnsel, İstanbul 2009, s. 272-283.

Karaömerlioğlu M. A.: *Türkiye’de Köycülük*, Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce, Cilt 2, Kemalizm, Ed. Tanıl Bora, Murat Gültekingil, Ed. Ahmet İnsel, İstanbul 2009, s. 284-297.

Karatepe, Ş.: *Anayasa ve Devletin İdeolojisi*, Milli Anayasa Şurası “Bürokratik Anayasadan Demokratik ve Adil Anayasaya” Tebliğler ve Teklifler 21-22 Ekim 2011, Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Merkezi (ESAM), Ankara 2012, s. 401-409.

Kaya, S.B.: *Hukuk Devleti, Demokrasi ve Anayasacılık Ekseninde Anayasa Yargısı ve Yargısal Aktivizm*, Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C. XIX, Yıl: 2015, S. 3, s. 355-401.

Kaynar, M.K.: *İnkılâp, Revolution, Devrim: Bir Kavramın Tarihsel Serencamı Üzerine*, Türkiye’nin 1960’lı Yılları, Haz. Mete Kaan Kaynar, s. 59-75.

Kelsen, H.: *General Theory of Law and State*, Tr. A. Wedberg, USA 2011 (General Theory).

Kelsen H.: *Judicial Review of Legislatşon A Comparative Study of Austrian and the American Constitution*, The Journal of Politics, Vol: 4, No: 2, May 1942, s. 183-200 (Judicial Review).

Kelsen, H.: *Kelsen on the nature and development of constitutional adjudication [Wesen und Entwicklung der Staatsgerichtsbarkeit]* (1929, in Hans R. Klecatsky, René Marcic and Herbert Schambeck (eds.), *Die Wiener rechtstheoretische Schule. Schriften von Hans Kelsen, Adolf Mehl, Alfred Verdross*, 2 vols, Vienna: Verlag: Österreich,

2010, II, s. 1485-1531), Translated by Lars Vinx, *The Guardian Of The Constitution: Hans Kelsen and Carl Schmitt On The Limits Of Constitutional Law*, Cambridge University Press, Cambridge 2015, s. 22-78 (On the nature).

Kelsen, H.: *Pure Theory Of Law*, Translated from the Second (Revised and Enlarged) German Edition by M. Knight, University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1967.

Kelsen, H.: *Who ought to be the guardian of the constitution? Kelsen's reply to Schmitt*, Translation from Hans Kelsen (1931) "Wenn soll der Hüter der Verfassung sein?" in Hans R. Klecatsky, René Marcic, and Herbert Schambeck (eds.), *Die Wiener rechtstheoretische Schule. Schriften von Hans Kelsen, Adolf Merkl, Alfred Verdross*, 2 vols., (Vienna: Verlag Österreich, 2010), II, s. 1533-1573 by Lars Vinx, Winx, L.: *The Guardian of The Constitution Hans Kelsen and Carl Schmitt on the Limits of Constitutional Law*, Cambridge University Press, Cambridge, 2015, s. 174-221 (Who ought).

Kendirci H.: *Türk Düşünce Tarihinde Köy*, İstanbul 2016.

Kerimoğlu, H. T.: *Osmanlı Kamuoyunda Balkan Meselesi*, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul 2016.

Kılçık, H. (Yay. Haz.): *Adnan Menderes'in Konuşmaları Demeçleri Makaleleri Cilt I Aralık 1933-Mart 1950*, Ankara 1991 (Adnan Menderes'in-I).

Kılçık, H. (Yay. Haz.): *Adnan Menderes'in Konuşmaları Demeçleri Makaleleri Cilt II Mayıs 1933-Aralık 1951*, Ankara 1991 (Adnan Menderes'in-II).

Kılçık, H. (Yay. Haz.): *Adnan Menderes'in Konuşmaları Demeçleri Makaleleri Cilt IV, Temmuz 1953-Nisan 1954*, Ankara 1991.

Kısakürek, N.F.: Son Devrin Din Mazlumları, 26. Baskı, İstanbul 2008.

Kısakürek, N.F.: Tanrı Kulundan Dinlediklerim, İstanbul 1993.

Kıvılcımlı, H.: Osmanlı Tarihinin Maddesi, İstanbul 1974.

Kızılçelik, S.: Özgün ve Yetkin Bir Sosyal Teorisyen Olarak Kemal Tahir, Ankara 2012.

Kili, S.: Atatürk Devrimi, 12. Baskı, İstanbul 2011 Çeçen, 100 Soruda Kemalizm Başlangıcından Günümüze, 9. Baskı, Ankara 2012

Kmiec, K.D.: *The Origin and Current Meaning of Judicial Activism*, California Law Review, Vol: 92, 2004

Koçak, C.: Karabekir'in Kavgası İlk Defa Yayınlanan Belgelerle, İstanbul 2016.

Koçak, C.: *Nutuk ve Diğerleri* (70. Yılında Ulusal ve Uluslararası Boyutlarıyla Atatürk'ün Büyük Nutuk'u ve Dönemi, ODTÜ Tarih Bölümü, Ankara 1999, s. 135-160), Geçmişiniz İtinayla Temizlenir, İstanbul 2009, s. 173-199.

Koçak, C.: Tek Parti Döneminde Muhalif Sesler, 3. Baskı, İstanbul 2015.

Koçak, C.: Resmi Tarihe Meydan Okuyorum, 2. Baskı, İstanbul 2014.

Koçak, C.: Türkiye'de İki Partili Siyâsi Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950) İktidar ve Demokratlar Cilt 2, İstanbul 2012.

Koçak, C.: Türkiye'de İki Partili Siyâsi Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950) CHP İktidarının Sonu Cilt 6, İletişim Yayınları, Ankara 2017.

Koloğlu, O.: Mazlum Milletler Devrimleri ve Türk Devrimi, İstanbul 2004.

Konak, İ.: Rus Devrimi ve Mustafa Kemal Rus İç Savaşı (1918-1922) Döneminde Türk-Bolşevik İlişkileri, İstanbul 2017.

Koparan, E.: *Nutuk, Okunuşu, Basımları, Yankıları*, Türk Kamuoyu Algısında Nutuk, Ed. Eminaalp Malkoç, İstanbul 2014, s. 163-204.

Korucu, S.: *Yargısal Aktivizm Anayasal Sınırların Yargısal Yollarla Belirlenmesi Sorunu*, Ankara 2014

Korucu, S.: *Yargısal Aktivizmin Kavramsal Analizi*, Liberal Düşünce, Sayı 69-70, Kış-Bahar 2013, s. 201-225.

Köker L.: *Kemalizm/Atatürkçülük*, Modernleşme, Devlet ve Demokrasi

Kramer, L.D.: *The People Themselves Popular Constitutionalism and Judicial Review*, New York 2004.

Kreiser, K.: *Atatürk*, İstanbul 2016.

Krygier, M.: *Rule of Law*, The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law, Ed. M. Rosenfeld, A. Sajó, UK 2012, s. 233-249.

Kuzu, B.: *Demokrasi-Resmi İdeoloji-Sivil Toplum*, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 47 (1), s. 335-369.

Küçük, F.: *Anayasa Yargısının Siyasi Kökenleri ve Demokratik Meşruluğu Sorunu*, İstanbul 2019.

Küçükömer, İ.: *Batılılaşma & Düzenin Yabancılaşması*, İstanbul 2014.

Lee, S.: *State*, Encyclopedia of Governance, Vol. II K-Z, Ed. M. Bevir, USA 2007, s. 922-923.

Levend, A.S.: *Halk Kürsüsünden Akisler*, İstanbul 1941.

Lusky, L.: *Harlan Fiske Stone, The Supreme Court Justices Illustrated Biographies*, 1789-1995, Ed. C. Cushman, Washington 1995, s. 361-

Mardin Ş.: *Atatürkçülüğün Kökenleri*, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, 1. Cilt, İstanbul 1983, s. 86-88.

Mardin, Ş.: Bediüzzaman Said Nursi Olayı Modern Türkiye’de din ve Toplumsal Değişim, 18. Baskı, İstanbul 2015.

Mardin, Ş.: *Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri* (Daedlaus, Kış 1973; Political Participation in Turkey içinde “Center-Periphery Relations: A Key To Turkish Politics”, Boğaziçi Üniversitesi yayınları İstanbul 1975; Dün ve Bugün Felsefe, çev. Şeniz Gören, Kitap 1, Bilim/Felsefe/Sanat Yayınları, 1985), Türkiye’de Toplum ve Siyaset Makaleler “, İstanbul 2016, s. 35-77.

Marshall, W.P.: *Conservatives and the Seven Sins of Judicial Activism*, University of Colorado Law Review, Vol 73, 2002, s. 1217-1256.

M.B.K. 27 Mayıs İnkılâbını Yayma ve Tanıtma Komisyonu: Yeni Anayasamızın Hukukî Esasları, [y.y.] [t.y.].

McWhinney, E. M.: *The Great Debate: Activism And Self-Restraint And Current Dilemmas in Judicial Policy-Making*, N.Y.U. Law Review, Vol: 33, 1958, s. 775-795.

McWhinney, E. M.: *The Supreme Court and the Dilemma of Judicial Policy-Making*, Minnesota Law Review, Vol. 39, 1955, s. 837-851.

Mert, N.: *Laiklik ve Karşı Laikliğin Düşünsel Boyutu*, Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce, Cilt 2, Kemalizm, Ed. Tanıl Bora, Murat Gültekingil, Ahmet İnsel, İstanbul 2009, s. 197-209.

Meydan, S.: “Bir Ömür’ün Öteki Hikayesi” Atatürk ile Allah Arasında, İstanbul 2016.

Millet Partisi: Millet Partisi Program ve Tüzük, İstanbul 1950.

Millî Güvenlik Konseyi Genel Sekreterliği: 12 Eylül Öncesi ve Sonrası, Ankara 1981.

Milliyet, 28.04.1954, s. 7.

Milliyet, 21.12.1955, s. 7.

Milliyet, 26.03.1956, s. 5.

Milliyet, 26.03.1957, s. 1.

Milliyet, 19.10.1957, s. 1.

Milliyet, 22.10.1957, s. 3.

Milliyet, 13 Mart 1971, s. 1.

Montesquieu: The Spirit of the Laws, Tr. and Ed. A. M. Cohler, B. C. Miller, H. S. Stone, Great Britain 1989.

Möllers, C.: The Three Branches: a comparative model of separation of powers, New York 2015.

Milli Güvenlik Konseyi Genel Sekreterliği: 12 Eylül Öncesi ve Sonrası, Ankara 1981.

Mumcu, A.: *Giriş*, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Atatürkçülük Atatürkçü Düşünce Sisteminin Temelleri, Mumcu, A/Özbudun E./Feyzioğlu T./Ülken, Y./Çubukçu, İ.A., 4. Baskı, Ankara 1997, s. 1-29.

Mustafa Kemal: Zâbit ve Kumandan ile Hasb-i Hal, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı, Ankara 1981.

Nişanyan, S.: Yanlış Cumhuriyet Atatürk ve Kemalizm Üzerine 51 Soru, 9. Baskı, İstanbul 2019.

Nur, R.: Hayat ve Hatıratım 4 Cilt, İstanbul 1967.

O'Neill, J.: Judicial Restraint, Encyclopedia of the Supreme Court of the United States, Vol. 3, J-O, Ed. in Chief D. S. Tanenhaus, s. 56-59.

Okutan C.: *Türk Anayasa Hukukunda "Cumhuriyet" in Geniş Anlamı*, Prof. Dr. Mehmet Akad'a Armağan, Der: Bihterin Vural Dinçkol, Nihat Bulut, İstanbul 2012, s. 717-728.

Olcaytu, T: Dinimiz Ne Emrediyor, Atatürk Ne Yaptı, Ankara t.y.

Onar, E.: *Türkiye'de Kanunların Anayasaya Uygunluğunun Yargısal Denetimi Alanında Öncüler*, Anayasa Yargısı İncelemeleri 1, Ed. Mehmet Turhan, Hikmet Tülen, Ankara 2006, s. 1-40.

Oran, B.: Atatürk Milliyetçiliği Resmi İdeoloji Dışı Bir İnceleme, 2. Baskı, Ankara 1990.

Orbay, R.: Siyasi Hatıralar, 4. Baskı, İstanbul 2019.

Ortaylı, İ.: Gazi Mustafa Kemal Atatürk, İstanbul 2018.

Öden, M: *Anayasa Mahkemesi ve Olağanüstü Hal ve Sıkıyönetim Kanun Hükmünde Kararnamelerinin Anayasaya Uygunluğunun Yargısal Denetimi*, AÜHFD, Cilt 58, Sayı 3, 2009, s. 659-691.

Ömer Seyfettin: Efruz Bey, 14. Baskı, Ankara 2015.

Öncel, N.C.: *Halk Fırkası neden CHP oldu?*, Hürriyet, 10 Eylül 2016.

Öngel, M.: “*Anayasa ’nın Eksiksiz, Tastamam Uygulanması*”: *Türkiye İşçi Partisi ’nin Anayasa Mahkemesi ’nde Açtığı İptal Davaları (1963-1971)*, VitaVerita E-Dergi, Sayı 6, s. 36-100.

Öymen, A.: *Umutlar ve İdamlar*, İstanbul 2017.

Öz, E.: *Türkiye’de Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım*, Ankara 1992.

Özbudun, E.: *Anayasa Yargısı ve Demokratik Meşruluk Sorunu*, Demokrasi ve Yargı Sempozyum Ankara 04-05-06 Ocak 2005, Ed. O. Ergül, Ankara, 2005

Özbudun, E.: *Atatürk ve Devlet Hayatı*, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Atatürkçülük Atatürkçü Düşünce Sisteminin Temelleri, Mumcu, A/Özbudun E./Feyzioğlu T./Ülken, Y./Çubukçu, İ.A., 4. Baskı, Ankara 1997, s. 31-97.

Özbudun, E.: *Political Origins of the Turkish Constitutional Court and the Problem of Democratic Legitimacy*, European Public Law, Vol. 12, Issue 2, 2006, s. 213-223 (Political Origins).

Özbudun, E.: *State Elites and Democratic Political Culture in Turkey*, Political Culture and Democracy in Developing Countries, Ed. L. Diamond, USA 1994, s. 189-210 (State Elites).

Özbudun, E.: *The Turkish Constitutional Court and Political Crisis*, Democracy, Islam and Secularism in Turkey, Ed. A. T. Kuru/A. Stepan, New York 1994, s. 149-165.

Özbudun, E.: *Türk Anayasa Hukuku*, Ankara 2017 (Türk Anayasa Hukuku).

Özbudun, E.: *Türk Anayasa Mahkemesinin Yargısal Aktivizmi ve Siyasal Elitlerin Tepkisi*, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 62-3, Prof. Dr. Yavuz Sabuncu'ya Armağan, 2007, s. 257-268 (Türk Anayasa Mahkemesinin).

Özbudun, E.: *Türkiye'de Anayasa Yargısının Doğuşu: 1961 Anayasası Üzerindeki Kurucu Meclis Görüşmeleri*, Liberal Düşünce, Yıl 17, Sayı 68, Güz 2012, s. 5-18.

Özel, İ: Cuma Mektupları-IV, İstanbul 1989.

Öztaş, G.G.: *Demokrasi Kaybı: Karşılaştırmalı Perspektiften Türkiye'de Askeri Müdahaleler*, Osmanlı'dan Günümüze Darbeler, Haz.: Mehmet Ö. Alkan, İstanbul 2017, s. 101-116.

Öztürk, F.: *Anayasa Yargısının Meşruiyeti: Ran Hirschl ve Mark Tushnet Okumaları*, Anayasa Mahkemesinin Kuruluşunun 50. Yılına Armağan, Ed. A. Altan/E. Yıldırım/E. Tercan/H. Tülen/A. R. Çoban, Ankara 2012, s. 98-116.

Öztürk, F.: *Karşılaştırmalı Anayasa Yargısında Politik Sorun ve Yargısal Aktivizm Doktrini: Anayasal Yargı Denetimi Gerekli mi?*, 2. Baskı, İstanbul 2014.

Öztürk, H.N.: *Türkleşmek Lâyıklaşmak Çağdaşlaşmak*, İstanbul 1951.

Öztürk K., İzahlı, Gerekçeli, Anabelgeli ve Maddelere Göre Tasnifli Bütün Tutanakları İle Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, Temel Metinler Cilt I, Ankara 1966 (İzahlı-I).

Öztürk, K.: İzahlı, Gerekçeli, Anabelgeli ve Maddelere Göre Tasnifli Bütün Tutanakları İle Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, Cilt II (Madde 1-75), Ankara 1966 (İzahlı-II).

Öztürk, K.: İzahlı, Gerekçeli, Anabelgeli ve Maddelere Göre Tasnifli Bütün Tutanakları İle Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, Cilt-III (Madde 76-157), Ankara 1966 (İzahlı-III).

Quack, J.: *Identifiyng (With) Secular Description and Genealogy*, The Oxford Handbook of Secularism, Ed. P. Zuckerman, J. R. Shook, USA 2017, s. 21-39.

Parla, T.: Türkiye’de Anayasalar Tarih, İdeoloji, Rejim 1921-2016, 2. baskı, İstanbul 2016.

Parla, T.: Türkiye’de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları / Cilt 1 Atatürk’ün Nutku, 3. Baskı, İstanbul 2008.

Parla, T.: Türkiye’de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları / Cilt 3 Kemalist Tek-Parti İdeolojisi ve CHP’nin Altı Ok’u, 3. Baskı, İstanbul 2008.

Parla, T.: Ziya Gökalp Kemalizm ve Türkiye’de Korporatizm, İstanbul 2009.

Pasquino, P.: *Constitutional Adjudication and Democracy, Comparative Perspectives: USA, France and Italy*, Ratio Juris, Vol. 11, No.1, March 1998, s. 40-50.

Pasquino, P.: *The Nature and Limits of the Majority Principle*, Books & Ideas.net. (http://www.booksandideas.net/IMG/pdf/20110420_Pasquino_EN.pdf, Erişim Tarihi: 02.04.2018).

Pazarcı, H.: Uluslararası Hukuk Dersleri 2. Kitap, Ankara 2013.

Peker, R.: C.H.P. Genel Sekreteri R. Pekerin Söylevleri 1- Parti Dördüncü Büyük Kurultayının açılmasından önce, sunulacak işleri aydınlatmak üzere 8 mayıs 1935 gecesi Ankara Radyosunda. 2- Yeni Parti programının konuşulmasına başlanırken

prensiplerin ana çizgilerini aydınlatmak üzere 12 Mayıs 1935 Kurultay toplantısında.,
Ulus Basımevi, Ankara 1935.

Peker, R.: İnkılap Dersleri, İstanbul 1984.

Perlmutter, A.: Modern Authoritarianism A Comparative Institutional Analysis,
USA 1981.

Petersen, N.: Proportionality and Judicial Activism Fundamental Rights Adjudication
in Canada, Germany and South Africa, New York 2017.

Post, R.: *Democracy, Popular Sovereignty, and Judicial Review*, California Law
Review, Vol. 86, Issue 3, s. 439, s. 429-443.

Rawls, J.: *The Idea of Public Reason Revisited*, University of Chicago Law Review,
Vol. 64, s. 765-807.

Renan, E.: “What is a Nation?”, text of a conference delivered at the Sorbonne on
March 11th, 1882, in Ernest Renan, *Qu’est-ce qu’une nation?*, Paris, Presses-Pocket,
1992. (translated by Ethan Rundell),
http://ucparis.fr/files/9313/6549/9943/What_is_a_Nation.pdf (Erişim Tarihi:
24.07.2019).

Rousseau, J. J.: *The Social Contract*, Tr. J. Bennet,
2017, <https://www.earlymoderntexts.com/assets/pdfs/rousseau1762book1.pdf> (Erişim
Tarihi: 24.07.2019).

Redish, M. H.: *Judicial Review And The “Political Question”*, Northwestern
University Law Review, Vol. 79, No. 5-6, 1984-1985, s. 1031-1060.

Preuss, U.: *Constitutional Powermaking For The New Polity: Some Deliberations On The Relations Between Constituent Power And The Constitution*, *Cardozo Law Review*, Vol. 14: 639, 1993, s. 639-660.

Saç, S.: *İlimli Mücadeleden Radikal Önlemlere*, Türkiye'nin 1960'lı Yılları, Haz. Mete Kaan Kaynar, İstanbul 2017, s. 77-97.

Sadri Etem: Türk inkılabının karakterleri, Ankara 1933.

Sağlam, F: *Anayasa Mahkemesi'nin Verdiği İki Yeni Karar Çerçevesinde Anayasa Şikâyeti Kurumunu Geleceğiyle İlgili Kuşkular*, <https://anayasatakip.ku.edu.tr/wpcontent/uploads/sites/34/2017/08/Faz%C4%B1l-Sag%C4%B1lam-Anayasa-S%C4%B1ka%C4%B1yet-i-Kurumunu-Geleceg%C4%B1yle-Ilgili-Kus%C4%B1kular.pdf> (Erişim Tarihi: 24.07.2019).

Sağlam, F: Temel Hakların Sınırlandırılması ve Özü, Ankara 1982.

Saraçoğlu, C.: *1980-2002 Tank Paletiyle Neoliberalizm*, Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat, Yay. Haz.: Gökhan Atılğan, Cenk Saraçoğlu, Ateş Uslu, İstanbul 2015, s. 747-869.

Saward, M.: *Democracy*, The Social Science Encyclopedia, Vol. I, Great Britain 2004, s. 209-212.

Seven, G./Winx, L.: *The Hegemonic Preservation Thesis Revisited: The Example of Turkey*, *Hague Journal on the Rule of Law*, 9 (1), 2017, s. 45-82.

Sevinç, M.: *Anayasanın Başlangıç İlkeleri*, Demokratik Anayasa Görüşler ve Öneriler, Haz. Ece Göztepe, Aykut Çelebi, İstanbul 2012, s. 62-90.

Sevinç, M./Demirkent, D.: *Kuruluşun İhmal Edilmiş Anayasası 1921 Anayasası ve Tutanakları*, İstanbul 2017.

Sevük, İ. H.: *Röntgenli Görüş* (Cumhuriyet, 24 Aralık 1938), Atatürk İçin, Kültür Bakanlığı, Ankara 1981.

Schlesinger, A. Jr.: *An Ideological Retainer The Brandeis/Frankfurter Connection*, New York Times (1923-Current file); Mar 21, 1982; ProQuest Historical Newspapers: U.S. Major Dailies pg. BR5.

Schlesinger, A. M. Jr: *The Supreme Court: 1947 Nine Young Men, Appointed By Democratic Presidents, Will Be On The Bench In A Republican Era. The Justices Are Not Divided On Political Issues But On The Understanding Of Their Function*, Fortune, January 1947, Volume XXXV, Number 1, s. 73-79, 201-202, 204, 206, 208, 211.

Schlesinger, A./ Schlesinger, S. (Ed.): *The Letters Arthur Schlesinger, Jr.*, New York 2013.

Seidman, L. M.: *Judicial Activism and Judicial Restraint (Update)*, Encyclopedia of the American Constitution, Ed. L. W. Levy, K. L. Karst, New York 2000, s. 1449-1450.

Selçuk, S.: *Atatürk devriminin sorunsal ve niteliği* (Varlık, Mayıs 1982), Zorba Devletten Hukukun Üstünlüğüne, Ankara 1998, s. 273-281.

Selçuk, S.: *Atatürk devriminin tanımı ve çözümlenmesi* (Varlık, Eylül 1982), Zorba Devletten Hukukun Üstünlüğüne, Ankara 1998, s. 283-293.

Shambayati, H/Kirdiş, E.: In Pursuit of “Contemporary Civilization”: *Judicial Empowerment in Turkey*, *Political Research Quarterly*, Vol. 62, No. 4, December 2009, s. 767-780.

Shaw C.M.: *Junking Judicial Activism*, The New American, June 19, 2017, s. 10-16.

Shils, E.: *Centre and Periphery*, 1961,
<http://escosman.hse.ru/data/735/053/1218/shils-centre-periphery-1.doc> (Erişim

Tarihi: 02.03.2019).

Siéyès, E. J.: *What is the Third Estate*, Tr. M. Blondel, Ed. with historical notes S. E. Finer, Great Britain 1963.

Smith, S. S.: *Chapter 3 Judicial Activism and "Reason"*, *Judicial Activism An Interdisciplinary Approach to the American and European Experiences*, Ed. L. P. Coutinho, M. L. Torre, S.D. Smith, Switzerland 2015, s. 21-30.

Soysal, M.: *Anayasaya Giriş*, 2. Baskı, Ankara 1969.

Soysal, M.: *Suçsuz Anayasa*, Forum, Cilt : 12, Sayı: 152, 1 Ağustos 1960, s. 11-12 (Suçsuz).

Soysal, M.: *Temel Nitelikleriyle 1961 ve 1982 Anayasaları*, *Anayasa Yargısı Dergisi*, *Anayasa Mahkemesi*, 1. Cilt, 1984, s. 11-20.

Soysüren, A.H.: *12 Mart Döneminde Nihat Erim Hükümetleri*, Ankara 2014.

Sweet, A. S.: *Constitutional Courts*, *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law*, Ed. M. Rosenfeld, A. Sajó, UK 2012, s. 816-830.

Sweet, A. S.: *Why Europe Rejected American Judicial Law Review And Why It May Not Matter*, *Michigan Law Review*, Vol. 101, August 2003, s. 2744-2780.

Şahingiray, Ö. (Der.): *Celal Bayar'ın Söylev ve Demeçleri 1920-1953*, İstanbul 1999.

Şahingiray, Ö. (Der.): *Celal Bayar'ın Söylev ve Demeçleri*, *Demokrat Parti'nin Kuruluşundan İktidara Kadar Politik Konuşmalar 1946-1950*, İstanbul 1999.

Şener, M.: *1923-1945 Burjuva Uygarlığının Peşinde*, Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat, Yay. Haz. Gökhan Atılgan, Cenk Saraçoğlu, Ateş Uslu, İstanbul 2015, s. 195-339.

Şener, M.: *Yön ve Millî Demokratik Devrim Hareketleri*, Türkiye'nin 1960'lı Yılları, Haz. Mete Kaan Kaynar, İstanbul 2017, s. 359-396.

Tanör, B.: *İki Anayasa 1961-1982*, 3. Baskı, İstanbul 1994.

Tanör, B.: *Kurtuluş Kuruluş*, 7. Baskı, İstanbul 2006.

Tanör, B.: *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, 31. Baskı, İstanbul 2018 (Osmanlı-Türk).

Tanör, B.: *Türkiye'de Kongre İktidarları (1918-1920)*, 4. Baskı, İstanbul 2016.

Tanpınar, A.H.: *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*, 31. Baskı, İstanbul 2016, s. 118.

Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi: Cilt 2 K-Z, Ed. M. Yalçın, İstanbul 2010.

Taşkın, Y.: *Liberal Post-Kemalizm'in Yanılgıları ve Türkiye'de Otoriterliğin Kaynaklarını Yeniden Düşünmek*, Varlık, Şubat 2009, Sayı: 1337, s. 8-11.

Taşkın, Y.: *12 Eylül Atatürkçülüğü ya da Bir Kemalist Restorasyon Teşebbüsü Olarak 12 Eylül*, Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce, Cilt 2, Kemalizm, Ed. Tanıl Bora, Murat Gültekingil, Ahmet İnsel, İstanbul 2009, s. 570-583.

TBMM Basımevi: *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Başkanı Orgeneral Kenan Evren'in Yeni Anayasayı Devlet Adına Resmen Tanıtma Programı Gereğince Yaptıkları Konuşmalar*, Ankara 1982.

Tekinalp: *Kemalizm*, Sadeleştiren: Ç. Yetkin, Ankara 1998.

Tekin Alp: *Kemalizm*, İstanbul 1938.

T.C. Resmi Gazete.TE

T.C. Askerî Yargıtay: Kuruluşundan Günümüze Askeri Yargıtay (1914-2002), Ankara 2002.

T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü: Cumhuriyet'ten Günümüze Milletvekili Seçimleri (1923-2002), Ankara, 2004.

TC Millî Birlik Komitesi İstanbul İrtibat Bürosu, Yassıada Broşürü, İstanbul 1960.

Thompson, J. B.: *Ideology: History of the Concept*, Ed. N. J. Smelster, P. B. Balets, International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences, Vol. 11, UK 2011, s. 7170-7174.

Tikveş, Ö.: *Anayasa Mahkemesinin Teşkilât ve Fonksiyonları*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, Cilt 33, 1967, s. 83-128.

Tilly, C.: *Democracy*, Encyclopedia of European Social History From 1350 to 2000, Vol. 2, Editor in Chief P. N. Stearns, Editors: C. Fairchilds, A. Lindenmeyr, M. J. Maynes, R.S. Porter, P. Radcliff, G. Ruggiero, New York 2001, s. 463-475.

Timur, T.: *Atatürk ve Pozitivizm*, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, 1. Cilt, İstanbul 1983, s. 94-96.

Timur, T.: *Türk Devrimi ve Sonrası*, Ankara 2008.

Toplu, A.: *Anayasada Milliyetçilik Mücadelesi 27 Mayıs ve Kurucu Meclis'in Perde Arkası*, İstanbul 1976.

Tunaya, T.Z.: *1924 Anayasası'nın İdeolojik Karakteri* (Sosyal ve İktisadi Etütler (Kilyos) Semineri, İstanbul, 1959.), *Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük*, İstanbul 2007, s. 289-322.

Tuncer, E.: *Osmanlı'dan Günümüze Seçimler (1877-2002)*, Ankara 2003.

Tunçay, M.: *Atatürk'e Nasıl Bakmak*, Toplum ve Bilim, Sayı: 4, Kış 1977, s. 86-98.

Tunçay, M.: Eleştirel Tarih Yazıları, 3. Baskı, İstanbul 2012.

Tunçay, M.: Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması 1923-1931, 4. Baskı, İstanbul 2005.

Turan, İ. (Haz.): İsmet İnönü Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşiler 1933-1938, Ankara 2003.

Turan, M.: CHP Yönetiminin Dünya Partileriyle İlişkileri -Yaklaşım, Yöntem ve Tercihler- (1923-1950), İstanbul 2017.

Turan Ö.: *Cahit Tanyol*, Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce, Cilt 2, Kemalizm, Ed. Tanıl Bora, Murat Gültekingil, Ahmet İnsel, İstanbul 2009, s. 382-389.

Turan, Ö.: *Son Dönemde Kemalizme Demokratik Meşruiyet Arayışları*, Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce Cilt 2, Kemalizm, Ed. Tanıl Bora, Murat Gültekingil, Ahmet İnsel, İstanbul 2009, s. 592-600.

Turan, Ş.: Atatürk'ün Düşünce Yapısını Etkileyen Olaylar, Düşünürler, Kitaplar, Ankara 2006.

Turan, Ş.: *Atatürkçülük/Kemalizm*, Atatürkçü Düşüncenin Bilimsel ve Felsefi Temelleri, Der. Nazife Güngör, Gazi Üniversitesi Yayınları, Ankara 2007, s. 25-88.

Turan, Ş.: Türk Devrim Tarihi 3. Kitap (İkinci Bölüm) Yeni Türkiye'nin Oluşumu (1923-1938), Ankara 2005.

Turhan, M: Atatürk İlkeleri ve Kalkınma Sosyal Psikolojik Bakımdan Bir Tetkik, İstanbul 1965.

Turhan, M.: *Anayasanın Hak Temelli Yorumu ve Anayasa Yargısı*, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, C. 62, S. 3, s. 379-404.

Tushnet, M.: Taking the Constitution Away from the Courts, USA 2000.

Türkan-Okumuş, B: Türkiye’de Modernleşme ve Propaganda: Yeni Cumhuriyet’i Tanıtmak, *La Turquie Kemaliste* dergisi (1934-1948), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kültürel İncelemeler Yüksek Lisans Programı, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul 2017.

Türk Dil Kurumu: Türkçe Sözlük Cilt 1, A-J, Ankara 1998.

Türkeş, M.: *Kadro Dergisi*, Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce, Cilt 2, Kemalizm, Ed. T.Bora/M. Gültekingil/A. İnsel, İstanbul 2009, s. 464-476.

Türkiye Büyük Millet Meclisi: TBMM Albümü (1920-2010) 4. Cilt, 1960-1983, 2. Baskı, Ankara Haziran 2010.

Türkiye Köylü Partisi: Türkiye Köylü Partisi Gaye-Prensip Program Tüzük, İstanbul 1953.

Tütengil, C.O.: Dr. Rıza Nur Üzerine/Üç Yazı, Yankılar, Belgeler, İstanbul 1965.

Urbano, M.B.: *Chapter 11 Politics and the Judiciary: A Naïve Step Towards the End of Judicial Policy-Making*, Judicial Activism An Interdisciplinary Approach to the American and European Experiences, Ed. L. P. Coutinho, M. L. Torre, S.D. Smith, Switzerland 2015, s. 161-171.

Uslu, F.: Anayasa Yargısının Sınırları Sorunu, Ankara 2014.

Uyar, H.: *1930’lar Türkiye’sinde Kemalizm Algılamaları*, Atatürkçü Düşüncenin Bilimsel ve Felsefî Temelleri, Der. N. Güngör, Gazi Üniversitesi Yayınları, Ankara 2007, s. 157-171.

Uyar, H.: Demokrat Parti İktidarında CHP 1950-1960, İstanbul 2017.

Uygun, O.: *Tek Parti Rejimi ve Demokrasi*, Cumhuriyet Dönemi Demokratikleşme Faaliyetleri, Ankara 2010, s. 65-78.

Uzer, U.: *An Intellectual History of Turkish Nationalism : Between Turkish Ethnicity and Islamic Identity*, Salt Lake City, USA 2016.

Ülker, R.: *Gerekçeli, Notlu, Şerhli ve İzahlı Anayasa Mahkemesi Kanunu*, İstanbul 1962.

Ünsal, A.: *Siyaset ve Anayasa Mahkemesi (“Siyasal Sistem” Teorisi Açısından Türk Anayasa Mahkemesi)*, Ankara 1980.

Üniversitelerarası Kurul: *Üniversitelerarası Kurul Genel Sekterliği 1974-1979 Beşinci Kuruluş Yıllığı*, Haz. Y. Topaç, Ankara 1979.

Üskül, M. Z.: *Bildirileriyle 12 Mart 1971 Dönemi Sıkıyönetimi*, İstanbul, 2014.

Van Alstyne, W. W.: *Judicial Activism and Judicial Restraint*, Encyclopedia of the American Constitution, Ed. L. W. Levy, K. L. Karst, New York 2000, s. 1442-1449.

Volcanseck, M.: *Bargaining Constitutional Design in Italy: Judicial Review as Political Insurance*, West European Politics, Vol. 33, No. 2, March 2010, s. 280-296.

Waldron, J.: *The Core Case Against Judicial Review*, The Yale Law Journal, Vol: 115, 2006, s. 1346-1406.

Weill, R.: *Reconciling Parliamentary Sovereignty and Judicial Review: On The Theoretical and Historical Origins of Israeli Legislative Override Power*, Hastings Constitutional Law Quarterly, Vol. 39, No. 2, Winter 2012, s. 457-511.

Yancı Özalp, N.: *Türkiye’de Aktivizm ve Kendi Kendini Sınırlandırma Çerçevesinde Anayasa Mahkemesinin Yargısal Yorumu*, İstanbul 2018

Yayla, A.: *Anayasacılık, Anayasal Demokrasiler ve İdeolojiler*, Liberal Düşünce, S. 66, Bahar 2012, s. 13-22.

Yayla, A.: *Kemalizme Liberal Açıdan Bakınca* (Liberal Düşünce, Sayı 36, Güz 2004), Kemalizm Liberal Açıdan Bir Tahlil, Ankara 2008, s. 21-66.

Yazıcı, S.: *Yeni Bir Anayasa Yapımı Sürecinde Türkiye: Yasakçılıktan Özgürlükçülüğe, Otoritarizmden Demokrasiye, Vesayetçilikten Demokratik Temsile*, Prof. Dr. Ergun Özbudun'a Armağan Cilt II, Der. S. Yazıcı, Ankara 2008, s. 739-810.

Yeğen, M.: *Kemalizm ve Hegemonya?*, Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce Cilt 2, Kemalizm, Ed. T. Bora, /M. Gültekingil/A. İnsel, İstanbul 2009, s. 56-74.

Yetkin, Ç.: *Karşı Devrim 1945-1950*, 11. Baskı, İstanbul 2019.

Yıldız, A.: *Kemalist Milliyetçilik*, Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce Cilt 2, Kemalizm, Ed. T. Bora, M. Gültekingil/A. İnsel, İstanbul 2009, s. 210-234 (Kemalist).

Yıldız, A.: *Recep Peker*, Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce Cilt 2, Kemalizm, Ed. T. Bora/M. Gültekingil/A. İnsel, İstanbul 2009, s. 58-63 (Recep Peker).

Young, E. A.: *Judicial Activism and Conservative Politics*, University of Colorado Law Review, Vol. 73, NO. 4, 2002, s. 1139-1216.

Yücel, H.A.: *Kitabımız* (26 Teşrinievvel 1936), Pazartesi Konuşmaları, Ankara 1998, s. 1-4.

Zürcher, E.J.: *Cumhuriyetin İlk Yıllarında Siyasal Muhalefet Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924-1925)*, 6. Baskı, İstanbul 2019.

Zürcher, E.J.: *Millî Mücadelede İttihatçılık*, 9. Baskı, İstanbul 2016.

Zürcher, E. J.: Modernleşen Türkiye'nin Tarihi, 24. Baskı, İstanbul 2009.

Zürcher, E.J.: Türkiye ve İran'da Otoriter Modernleşme & Atatürk ve Rıza Şah
Dönemleri, İstanbul 2012.

